תקוני טעיות הדפוס.

צ"ל:	במקום:	שורה	עמ'
ע' חו"מ סי' שלי"ג.	ע' סי' שלי"ג	– הערה 4	ט"ו
ולומר	ולומר	22	י"ז
יבואו החורף אם לא. גרוע וכו'.	יבא החורף אם לא גרוע וכו'	11	ל"א
בנו	בני	13	ל"ב
אבילונה	אבולינה	1	ל"ד
ראשון	ראשו	7	ל"ו
לפי סכלו יהולל	לפי סכלו. יהולל	10	מ"ה
מחזיק עצמי כי ראוי	מחזיק עצמו: כי ראוי	10	נ'
כדבר	הדבר	16	"
ילכו	וילכו	15	ס"ד
עובר כותב המכתב	כותב המכתב עובר	23	ע"ט
ויפיים	ויפים	25	פ"ב
יאהרבוך	יאהר־בוך	22	פ"ה
כ"א ב'	– הערה 2: כ"ב א'		פ"ח
כאדם	באדם	18	צ"ן
ומסוגל	וממוגל	15	ק"ג
שמת	– בהערה שטת		קי"ב
הלמודים	– הערה 5 הלומדים		קי"ד
עשותה	עשותם	4	קט"ו
מונח	– הערה 4 מנוח		קכ"א
ומוכרח	ומוכיח	1	קכ"ח
לטוב	לטיב	17	קמ"ז
ושם	ושק	2	קמ"ט
Quellenschriften	– Quellen-Schriften		קנ"ד
העת והזמן	עתה וזמן	1	קס"א
כהלכה	בהלכה	2	קס"ב
מנעוריהם	בנעוריהם	2	קס"ח
שיבוא	שבא	20	קס"ט
הורש	חרש	21	קע"ו

• רי"ב במקום: סי' קיו צ"ל: קי"ז. ועי"ז נשתבשו גם המספרים בסימנים שאחרי זה.

מפתח

לשמות המחברים, הספרים, המקומות והענינים שהובאו בספר[1].

---

1) במפתח לא הובאו הערים או האנשים שאין להם חשיבות בתולדות החנוך ונזכרו במקורות רק דרך אגב, עי׳ למשל זכרונותיו של ר׳ אשר הלוי עמ׳ עג—עד. שמות המחברים והספרים שקטעים שלמים מהם הובאו בספר נדפסו בפזור אותיות.

לעמ׳ רס״ח. ר׳ ברוך משקלאוו שהעתיק בשנת תק״מ את ספר „אוקלידוס״ ללשון הקודש (נדפס אמ״ד תק״מ) כותב בהקדמתו: „והנה בהיותי בק״ק ווילנא המעטירה אצל הרב המאור הגאון הגדול, מאור עיני הגולה, החסיד המפורסם כמוהר״ר אליהו נר״ו בחדש טבת תקל״ח שמעתי מפיו הקדוש, כי כפי מה שיחסרו לאדם ידיעות משאר החכמות לעמת זה יחסרו לו מאה ידות בחכמת התורה, כי התורה והחכמה נצמדים יחד, וצוה לי להעתיק מה שאפשר ללשוננו הקדוש מחכמות כדי להוציא בלעם מפיהם, וישוטטו הרבים ותרבה הדעת בין בני עמנו, ותוסר גאון עוזם, וגאות עריצים המון עמים ולשון לאומים, אשר כשאון מים רבים ישאון לעמתנו: איפה חכמתכם? — על כן מלאני לבי לקדש שם שמים ולעשות רצון צדיק מורנו החסיד... להעתיק כל מה שאפשר ללשוננו הקדוש, ואתחיל מספר „אוקלידוס״ מפני שעל יתדותיו בנויות כל החכמות״. וראוי להזכיר כאן שגם הגר״א עצמו חבר ספר בהנדסה, הוא ספר „איל משולש״ שנדפס בווילנא והורדנא תקצ״ד. ספרו בדקדוק הלשון העברית — „דקדוק אליהו״ — נדפס בהורדנא תקצ״ג.

על יחוסו החיובי של הגר״א אל המדעים ועל השפעתו במובן זה על בני דורו והבאים אחריו כתבו סופרים רבים, עי׳ „לוח אחיאסף״ לשנת תרנ״ט מאמרו של בן־אברהם: „למלאת מאה שנה״; ר. בריינין, „ממזרח וממערב״ חוברת א׳ עמ׳ 8—9; ב״צ כץ: לתולדות השכלת היהודים ברוסיא („הזמן״, פטרבורג תרס״ג) ועוד.

בעל השל״ה ומהרש״א. וראוי להביא בזה שיר קטן, נתחבר כנראה במאה הט״ז, המביע את שמחת בחורי הישיבות השבים הביתה „בין־הזמנים״ לימי החגים:

סוף הזמן קורין, לכל בני חורין, לבתיהם חוזרין,
ברוך מתיר אסורים.
סוף הזמן יפרח, אורו לרום יזרח, ממזרח וגם ממערב
על כל בשרים.

שיר קטן זה העתיק רנ״נ רבינוביץ בהקדמתו לספרו „דקדוקי סופרים״ למס׳ בבא בתרא עמ׳ 17 מגליון בסוף מס׳ ב״ק בכת״י. ואני נותנו בזה לפי תקוניו של רצ״פ חיות בצפה״ב לשנת 1907 עמ׳ 159. „בני חורין״ הם בני הישיבות „שאין בן חורין אלא מי שעוסק בתורה״ (אבות פ״ו).

לעמ׳ נ״ט הערה 1. ולא מצאתי קטעים אלה בס׳ „שבילי אמונה״.

לעמ׳ פ״א הערה 5, צ״ל: והרמב״ן מזכיר זה בתשובתו שנדפסה בשו״ת הרשב״א המיוחסות להרמב״ן סי׳ רפ״ג.

שב. ואנו בני אשכנז מקפידים מאד בכבוד הסיום. עי׳ גם „אור זרוע״ ח״א סי׳ תנ״ח: „מעשים בכל יום, כשרוצים לכבד אדם חשוב בסיום מסכתות... מעמידין לפניו תרנגולת שלמה, וזה דרך כבוד״.

לעמ׳ ק׳–ק״א. על יחוסו של ר׳ יואל סירקים, בעל הב״ח, ללמוד המקרא יעידו דבריו בפרושו לטור יו״ד סי׳ רמ״ה: „שלא כדין נוהגין העולם שלא ללמד בניהם בשכר גם נביאים וכתובים, אפילו דחיקא ליה שעתא כל שכן היכא דאפשר לו״. אולם הש״ך שם מלמד זכות על מנהגם של ישראל.

לעמ׳ ק״ג. לתקנות קרקא יש להוסיף את הסעיף המחייב את מעריכי המס להקל את עול המסים מעל המלמדים, „כי הם נטורי קרתא ועליהם העולם עומד״ (יאהרבוך ד. יוד.־ליט. גיז. כרך י״ עמ׳ 352).

לעמ׳ קי״ד. סופו של פנקס ועד המדינה בליטא נדפס בתרגום לרוסית ב״Евр. Старина לשנת 1924. המקור העברי לא נדפס לרגלי גזרת הבולשביקים על הדפסת ספרים עבריים. הפנקס עומד לצאת בקרוב בעריכתו של הפרופ. ש. דובנוב.

לעמ׳ קי״ם. גם ר׳ אהרן שמואל קוידנובר כותב: „אבוא בקצרה, מחמת טרדות התלמידים ובני ישיבתי אשר אלי יום יום ידרשון בגפ״ת ובחילוקים הנהונים בהתחלת הזמן״ (שו״ת „נחלת שבעה״ סי׳ מ׳).

לעמ׳ קפ״ו בהערה. ב„יודע ספר״ לרוזינטאל רשומה מס׳ „פתח עינים״ גם הוצ׳ אחרת, פראג שס״ז.

שם ש׳ 8–10. עי׳ שמות רבה פר׳ א׳.

לעמ׳ רי״ב. ע״ד מעות ראש חדש עי׳ גם ב״ח לטור או״ח סי׳ תי״ט.

שם. „לא יבטלו התינוקות כלל חוץ מערב שבת וערב יו״ט״, ומוסיף ע״ז הרמ״א: „יש מי שכתב דעכשיו בזמן הזה דנין בערב שבת וערב יו״ט משום בטול מלמדים״, שאין להם זמן לבוא לדין בזמן אחר.

כי התלמוד בלול מכולן. ואע״פ שאם יובן זה המאמר של התוספות כמו שיבינו אותו רוב התלמודיים הוא מאמר מסופק מאד, כי כמה וכמה הלכות מצינו שאין בו שום פסוק, אם כן היכן הוא השלוש, ועוד כי לשון חייב לשלש משמע שלשה חלקים שוים ואין זה בשום הלכה בתלמוד, מכל מקום לא אמרו התוספות שבתחלה לא ילמד אדם המקרא הרבה ושלא ידקדק בו מאד, חלילה. ואפשר לתרץ ולומר שלא דברו זה אלא ברוב הלכות שבתלמוד, כי רובם הם בלולים, אבל באותן הלכות שאין בהן פסוק חייב לעסוק באותו יום בפסוק. וכן קבלתי ממורי, שכן עשו קצת החסידים אשר היו אחרי בעלי התוספות וקבלו דבריהם, כשנזדמן להם הלכה ערומה מכל פסוק [ישבו] באותו יום ולמדו במקרא... כללא דמילתא, מן התורה ומן הסברא הוא כי כל למוד וכל ידיעה צריך לטרות בו הרבה ומאר, הן מקרא והן תלמוד הן שאר חכמות, וצריך כל אדם לבדוק עד מקום שידו מגעת, וכל המתרשל ממה שחייב לעשות עתיד ליתן את הדין.

ואחזור על דברי הראשונים ואומר מה שחייבת אתה... ראש אדונינו הרמב״ם ז״ל למלך מלכי המלכים ית׳ באמרך, שהוא היה מין גמור — על זה אשיבך מלין. לא על דעתי להספיק וליישב דעתך בזה, כי ידעתי בך... שלא תקבל דברי אפילו עם כל הסברות וההוכחות היותר טובות שבעולם, כי השם יתברך הקשה את לבך ואמץ את רוחך למען תפול ולא תוסיף קום... כי כבר התריתי בך בק״ק פראג[1] שתסור מזה הענין הרע ותבעתי אותך לדין על זה לפני כל בני הישיבה וגזרו עליך בכל תוקף לסור מזה, וקבלת עליך את הדין אבל לא קיימת, ותיכף לבואך הנה ק״ק פוזנא הוספת לחרף ולגדף והיית מלעיב במלאכי אלהים... ואלה האנשים נקובי השם אשר חרפת, הרמב״ם והרמב״ן, השר יצחק אברבנאל, ור׳ יצחק עראמה, והר׳ שם טוב, והראב״ע, ורבנו בחיי הזקן, ורבנו בחיי השני, והרלב״ג והרד״ק והר׳ יוסף אלבו, והר׳ יצחק הישראלי השני, והרשב״א והחכם ר׳ יונה שחבר פרוש על האלפסי, ורבנו סעדיה גאון. אמרת אלה לא יראו יה בארץ החיים. ונתת הסבה באלו באשר קצתם פיהם פתחו בחכמות החקיריות ותורת חסד פילוסופיא על לשונם, וקצתם הוציאו האגדות של התלמוד מפשוטיהן והטו אותן לכוונה אחרת שכלית, אשר אין ספק שהיתה קבלה בידיהם מן רבותיהם שקצת האגדות פשוטיהם גוומא בעלמא... ואחזור לדברי ואומר כי עוד נמצאו אצלנו מלבד אלה חמשה עשר הנזכרים רבים למאות ולאלפים, חדשים גם ישנים, אשר עסקו וחברו ספרי חכמות חקיריות פילוסופיות והוציאו הרבה אגדות התלמוד מפשוטיהם, אשר לפי דעתך... כלם הם חסרי אמונה ח״ו. אמנם לפי האמת כלם הם בעלי שם טוב ומוחזקים באמונה ישרה... ומימיהם אנו שותים, כי מן המקדש יצאו, רוח ה׳ דבר בם ומלתו על לשונם...׳

לעמ׳ מ״ח. מהר״ל קובל על בטול תורה ב„בין־הזמנים׳, ובמוהו קראו ע״ז תגר

1. ר׳ אהרן היה עד שנת שי״ז אב״ד בפראג ושם ישב גם חתנו ר׳ יוסף, שאליו מוסבים דברי המחבר במקום זה.

כמו שיעיד ר' אברהם הורוויץ בהקדמתו לפרושו על שמונה פרקים להרמב"ם (עי' עמ' ס"ה, ועי' גם בדברי בעל „חות יאיר" עמ' קכ"ז). באותו זמן נכר גם הפלפול התלמודי בין יהודי פולין וגם הזרם המיסטי גדל והתחזקו העוסקים בלמוד הקבלה. והתחילה מלחמה בנוטים אחרי הפילוסופיה. המלחמה פרצה ראשונה בקהלת פוזנא, אחת הקהלות החשובות ביותר בפולין. רב הקהלה, ר' אהרן, יצא בדרשתו שדרש בשבת הגדול שנת שי"ט נגד העוסקים בחכמות חיצוניות והלומדים את ספר „מורה נבוכים". הוא הושפע בענין זה מחתנו ר' יוסף, שעלה אח"כ לא"י בשנת שי"ל בערך, התישב בצפת ונמנה בין מקורביו של האריז"ל. ר' יוסף זה שנקרא בשם ר' יוסף אשכנזי, הצטיין בבקיאותו במשנה, שידע את כולה בע"פ ודקדק הרבה בנוסחאותיה, ובני דורו תארוהו בתאר „התנא הגדול". דרשת הרב עוררה רעש גדול, ובני הקהלה נתפלגו למיימינים ומשמאילים. אחד ממעריצי ספריו של הרמב"ם[1] יצא כנגד הרב וחתנו בקונטרס מיוחד, המפיץ אור בהיר על מצב הדברים. קונטרס זה, החסר בראשו ובסופו, נתפרסם ע"י ד"ר בלוך במונטסשריפט לשנת 1903, והריני נותן כאן קטעים מועטים ממנו.

„...הלמוד במה שיושב לאפיקורוס אי אפשר אלא בלמוד החכמות החקיריות, ומזה הלמוד תצא עוד תועלת אחרת, והיא שנהיה נחשבים בזה חכמים ונבונים לעיני העמים, וזהו דעת התורה באמרה: ושמרתם ועשיתם, כי היא חכמתכם ובינתכם לעיני העמים, וקי"ל. ולא כמו שדרש[2]... בשבת הגדול שנת שי"ט ואמר בעזות מצחו, שאין צריך שום יהודי ללמוד דבר רק התלמוד לבד, וכל שאר הספרים הם ספרי המירם, ואפילו העשרים וארבע אמר שאין צריך שום יהודי ללמוד בו הרבה או מאד. ואני אומר: עפרא בפומיה. כי... טעה בדברי רש"י בברכות, במה שא"ר אליעזר מנעו בניכם מן ההגיון[3], ופרש רש"י לישנא חרא אל תרגילו בניכם במקרא יותר מדאי. ואע"פ שזה הלשון לא איתוקם ופרש לישנא אחרינא מכל מקום אפילו בלשון זה אין כוונת רש"י שלא יטרחו במקרא הרבה או מאד... רק הכוונה שלא ירגילו בו יותר מדאי. ותינוקות של בית רבן יודעים כי הפרש גדול יש בין אמרך הרבה ובין אמרך יותר מדאי... ולכן אמרו לעולם ישלש אדם שנותיו[4], וזו ראיה חזקה שילמד במקרא הרבה כמו בתלמוד ויותר ממנו, כי המקרא קודם בלמוד בזמן על התלמוד עשר שנים ועם זה חייב בלמודו בכל יום כל ימי חייו, ולא עדיף מי שחייו זמן רב על מי שחייו קצרים, כי תמיד בכלם חייב ללמוד המקרא בכל יום ואפילו חי כל ימי עולם, ואין לך מאד יותר מזה. וכן פרש"י בברכות יתישב יפה לפי זה, כי הוא הבין דברי ר' אליעזר שלא ירגילו במקרא יותר משליש היום כדי שלא יחסר שעור המשנה והתלמוד...

ואפשר שזה... תעה נ"כ במאמר של תוספות כי חז"ל אמרו: חייב אדם לשלש שנותיו, שליש במקרא וכו'. ופרשו התוספות כי מי שעוסק בתלמוד אינו חייב לשלש,

---

1. שמו היה, כנראה, ר' ישראל, וחבר פרוש על שמונה פרקים להרמב"ם.
2. הקונטרס נכתב בחריפות יתרה והוא מכנה את הרב בכנויי גנאי שאין להעלותם על הכתב וע"ב השמטתים.
3. ברכות כ"ח ב.
4. קדושין ל' א'.

ב. ואחר שקרא בתורה ש"ץ הולך ויושב על קמידרא, וכל התינוקות הולכין ומנשקין לס"ת כשגללה הגולל. ומנהג יפה הוא זה לחנך את התינוקות למצוות, ודומה להיא דמס' סופרים (פרק י"ח הלכה ה–ו): „לא היו מניחים בניהם הקטנים אחריהם אלא היו מוליכין אותם לבתי כנסיות כדי לזרזן במצוות...". מכאן נהגו בנות ישראל קטנות להיות רגילות לבא לביהכ"נ כדי ליתן שכר למביאיהן, והן–לקבל שכרן, וגם מחמת שבאין קטנים לביהכ"נ נכנסת יראת שמים בלבם...' (ח"ב סי' מ"ח).

ג. וכתב רבינו שמשון ב"ר אברהם ז"ל, שאם יש לאדם סופר או מלמד בביתו, או כעין אותם הבחורים הבאים ללמוד תורה, ושרוי כל אחד בחדר או בעליה בפני עצמו, אע"פ שחלוקין מבעל הבית בפיתן אין אוסרין עליו ולא בעו ערוב (ח"ב סי' קע"ב).

ד. א"ר אמי אמר ר' יוחנן (ברכות ח' ב') לעולם ישליש אדם פרשיותיו עם הצבור שנים מקרא ואחד תרגום... פירש ר' יצחק ב"ר שמואל ז"ל דכל השבוע קרי „עם הצבור", ואע"פ שלכאורה היה משמע דכל קמי שבתא, דהיינו מיום הרביעי ואילך, קרי עם הצבור... ונראה בעיני דמלמדי תנוקות את הפרשה אינם חייבין לאגמורי בשבת, הוא"ל דפרשינן שכל השבוע קרי השלמה עם הצבור והרי השלימה כבר (ח"א סי' י"ב). ומכאן שמלמדי תנוקות נהגו אז ללמוד עם תלמידיהם בכל שבוע את כל פרשת השבוע. גם ההפטרה נלמדה עם התלמידים: „וכבר באו מלמדי תנוקות לפני רבינו שמואל הכהן ז"ל ושאלוהו איזו הפטרה יאמרו בר"ח אדר שחל בשבת פרשת שקלים". (שם ח"ב סי' שפ"ט).

עמ' י"ז. ספר חסידים ע"פ הוצ' מקיצי נרדמים י"ל עתה מחדש (פפד"מ תרפ"ד) בצרוף מבוא גדול ומפתחות מאת הרב ד"ר יעקב פריימאן.

עמ' כ"ב שורה 7: לא נכון לעשות כן... כי כל אשר יגע בקודש יקדש.

עמ' כ"ח הערה 3. ועי' גם חולין פ"ד א': לעולם יאכל אדם וישתה פחות ממה שיש לו, ויתלבש במה שיש לו, ויכבד אשתו ובניו יותר ממה שיש לו.

עמ' ל"א שורה 4: אחד מרבני הדור ר' אברהם קצינלבויגן כותב וכו'. קטע זה נדפס גם ע"י ר"מ שטיינשניידר ב„הכרמל" לשנת תרל"ה עמ' 313.

שם, הערה 4. ואולי הכונה היא שמבטלים את התפלה.

עמ' ל"ג הערה 3. בשביל הבחורים הבאים מערים אחרות לא היו מתחילין את המסכת לפני ר"ח חשון ואייר. „ומה שנהגו קדמונינו להתחיל המסכתות בראש חדש, זהו להמתין להבחורים הבאים מחוץ לעיר, ואף לסימן טובי (סמ"ק סי' קל"ו. הסמ"ק נתחבר בשנת ה"א ל"ז, וא"כ נובע מנהג זה מבעלי התוספות והקודמים להם).

לעמ' מ. מתוך תשובת מהרש"ל זו מוציא יעב"ץ משפט „שפשתה המספחת של הפילוסופיא באותו הדור" (עי' עמ' ר"ח). בדברים אלה יש בלי ספק קצת הגזמה, אולם עקר הדבר, שבאותו דור היו בין יהודי פולין רבים שעסקו במחקרי הפילוסופיה, הוא אמת. בהרבה קהלות חשובות למדו את ס' „מורה הנבוכים", והספרים הדומים לו, חבורות חבורות בבתי המדרש. גם בחורי הישיבות עסקו בזה, ביחוד „בין הזמנים",

השמטות ותקונים.

עמ' א' סי' ב': אמרת לי להיות בביתך ללמד לבנך כל המקרא וכו'. יש להעיר שבאותו זמן היו שוכרים לפעמים מלמד בקבלנות, ללמוד ספר ידוע, ולא ל„זמן" או לשנה. ועי' גם שו"ת מהרש"ל סי' ל"ו.

עמ' ב'. את סדר הכנסת הילד להלמוד תורה פרסם גם שד"ל מס' „אסופות" (כתיי השמור עתה בביהמ"ד לרבנים בל"נד"ן) במאסף „הליכות קדם" לגבריאל פאלאק, אמשטרדם תר"ז.

עמ' ה' סי' ז': יש להוסיף כאן את דברי הרי"ו בתוספות לקדושין נ"ט א': „ומכאן נראה למהר"ר יצחק, שאסור למלמד להשכיר עצמו לבעל הבית שיש לו מלמד אחר בביתו כל זמן שהמלמד בביתו, שמאחר שהוא שכיר שם ילך המלמד [השני] במקום אחר להשתכר שם, אם לא שיאמר בעל הבית דאין רצונו לעכב המלמד שלו, אבל אם שכר בעל בית מלמד אחר יכול בעל בית אחר לשכור אותו מלמד עצמו, ואינו יכול לומר לו בעל הבית: לך ושכור מלמד אחר, שיאמר לו: אין רצוני אלא לזה, שהרי כמדומה לי שזה ילמד בני יפה ממלמד אחר".

על ענין זה מדבר גם ר"ת (הובאו דבריו בשו"ת מהרש"ל סי' ל"ו), וגם הוא בא לידי מסקנא זו ש„אין רשות למלמד מן הדין להשכיר עצמו במקום שחברו נשתכר תחלה, דרע לו לילך למקום אחר. אבל בעל הבית מ"הר לשכור מלמד ששכר חבירו כבר ב„זמן" שעבר. חדא, שאין דרכו של בעל בית לחזור במקומות אחרים לשכור מלמדים. ועוד, שיש כמה בעלי בתים שהיו רוצים להפסיד הרבה קודם שיהיו בניו בטלים".

ומהרש"ל מוסיף על דברי הר"י, שזה דוקא „במלמד ששכרו בעל הבית על הישוב, במקום שלא נמצאו לומדים וחבורות אנשים... א"כ מסתמא איזה מלמד שהלך להשכיר עצמו אצל בע"ב אחר דעתו לא על זמן אחד, אלא על כמה ימים להיות קשור בבעה"ב כמה „זמנים", וא"כ דומה לעני דמהפך בחררה ובא אחר ונטלו [דה"א נקרא רשע], אבל... בקהלות, שיש שם קבוצות הרבה מישראל ששוכרים מלמדים לזמנים קצובים, פשיטא אם בא אחר והשכיר עצמו לבע"ב אחר כלות זמנו אינו נקרא עני המהפך בחררה".

ז. לקוטים מספר „אור זרוע" לר' יצחק ב"ר משה מווינא.

א. מנהג כשר הוא במלכותנו שלאחר הקדושה [בתפלת המנחה] מכריזין השמשין והתנוקות להדליק נרות של שבת (ח"ב סי' י"א).

וכך בחורים כמספר שהתנו ביניהם, ובני הקהלה קבלו עליהם החוב להספיקם. הקהלות אשר ידעתי כי היו בהן ישיבות הן אלה: פראסניטץ, אשר היתה הגדולה מכל הקהלות במעהרין אחרי ניקולשבורג... ישיבה גדולה היתה בעיר לייפניק אשר הראש עליה היה ר' ברוך פרענקל תאומים[1]... ועוד היו ישיבות נכבדות מאשר ידעתי בטריביטש, באסקוויץ, אייבנשיטץ, גרוסמעזריטש, טריעש, ווייסקירכן, האלישויא, רוזניטץ, וחוץ מאלה מאשר שמעתי בקהלות אחרות׳ (עמ׳ 9־77).

„הרבנים לא לקחו שכר לפעולתם, גם לא נִתַּן להם, כי נגד עיניהם תמיד מצות חכמים: „מה אני בחנם אף אתם בחנם׳ (נדרים, ל״ז א׳). מאד היו חסים על זמנם של התלמידים, ולא נתנו שישב לפניהם תלמיד בישיבה טרם בכרו כשרוניו להבין היטב תלמודו של הרב. ועל כן לא קבלו דרבנים תלמיד בישיבה אם לא ידע על כל פנים ללמוד מעצמו סוגיא קלה בגמרא ולהעזר מעצמו להבין הגמרא על פי פרש״י ולהבין גם התוספות הפשוטות. תלמיד אשר לא ידע כל זה אין מקומו בישיבה כי אם בחדר. ועוד אחר כל זה היה חיב לקנות לו חבר החוזר עמו על למודו. וכל זה לא היה שוה להרב, כי בסוף השבוע היה חייב התלמיד לבוא אל רבו והוא נסהו אם ידע על בורי כל מה שלמדו לפי מה שהסביר לו הרב... ולא עוד אלא שבסוף ה„זמן׳ עשה הרב „נסיון גדול׳, והיה מנסה את התלמידים בכל מה שלמדו במשך ה„זמן׳. והמבינים יבינו כי במנהג הלמוד הזה השיגו הבחורים השוקדים והחרוצים מדרגה נאותה בלמודם. הבחורים אשר היו עיניהם נשואות להשיג רבנות בעתיד לא פחת: מעשר שנים מיום בואם לישיבה לשבת לפני רבם. יש מלאו אלה השנים בישיבה אחת, אך רובם היו נדים מישיבה לישיבה. ואחרי כל זה עוד לא היו ערוכים ושמורים בקרבם כל הנדרש מהם להשיג התרת הוראה, והיה עליהם עוד להיות שוקדים על ספרי הפוסקים קצת שנים בהתמדה רבה׳ (עמ׳ 80).

אחרי זה עובר הרא״ה וויים לבקר בבקורת חריפה את בתי המדרש לרבנים שהוקמו באירופה בזמן האחרון ולהראות על מעוט הידיעות בלמודי התורה שמוציאים התלמידים מבתי מדרש אלה. אולם דבר זה יוצא כבר מגבול מטרת הספר הזה.

---

1. הוא הגאון החריף המצוין מחבר ס׳ „ברוך טעם׳.

מערומיהם ואם יש להם נעלים לרגליהם, אף אם מטולאים טלאי על גבי טלאי, וכובע על ראשם – כי כן ילבשו הבחורים. אבל למלאות הצרכים המוערים האלה הלא נדרש גם מעט כסף, על כן בעבור התכלית הזאת שמו פעמים בשנה, לפני מועד חג הפסח בחדש אלול עד ראש השנה, ויסעו למסעיהם מעיר לעיר ויבואו פתחי נדיבים. מי אשר לא ראה אורחת בחורים על המסע הזה לא ראה עליזים מימיו, כי אף אם לא היתה אגורת כסף אחת בכיסם היו שמחים בצאתם לדרכם וששים בבואם אל עיר מושב. כי ידעו כי לא לחנם יכתתו רגליהם והיו בטוחים כי יאספו להם הכסף הדרוש להם והותר.

הנה עד כה הגדתי לפניך מעט מהרבה ממה שנודע לי מענין הישיבות ותכונתן במדינת אונגארן. בכמה דברים לא היו הישיבות בבעהמען ומעהרען נופלות מהן, ובפרט בדרך הלמוד הפלפולי לא נבדלו אלה מאלה. אמנם בדבר אחד גדול לא היו תכונותיהן שוות, והוא במצבן (= יחוסן) לעמת ידיעות אחרות. ראשי ישיבות מעהרען ובעהמען לא היו קנאים נגד המדעים. רבני מדינות אלה ידעו יפה גרמנית ועברית, גם הגו בספרי המחקר ו„בכל עז השתדלו לידע ולהודע מחכמת האומות מתוך ספריהם". הישיבות היותר חשובות שבמדינת בעהמען היו ישיבות פראג, ו„הדבר ידוע לכל כי מימי קדם קדמתה לא היו חכמי התורה בפראג ממואסי חכמות אחרות. אחרי הישיבות בפראג נמשכו גם הישיבות שבמדינה, אשר רק מעטות היו וקטנות, כי עיני כל הבחורים היו נשואות לפראג" (עמ' 76).

„כמשפט הישיבות אשר בבעהמען אף כן היו משפטן במעהרען. גם שם כבר לפני כשבעים שנה היו הבחורים מוצאים חפץ בידיעות אחרות והגו בהן לפרקים ולא כהו בהם הרבנים. הישיבה היותר גדולה בארץ הזאת היתה בעיר ניקלשבורג. זאת הישיבה פרחה ונדלה מעת נבחר מאורנו ומורנו הרב ר' מרדכי בנעט לרב העיר ומדינת מעהרין (בשנת תקין). זה האיש קדוש אלהים מרחם, נפלא בכשרונות טבעיים, חכמת לב, עמק הדעת, וכח זכרון עצום נהלתו מאלהיו, אמנם יראת ה' טהורה, מסירת נפש על התורה, עשית משפט, אהבת חסד והצנע לכת היו המדות שקנו לו שקידתו והשתמרו בכל מאמצי כחו מעשות דבר בלתי רצוי בעיני אלהים ואדם. הוא היה מבני עניים, אבל בן עניים זה נהיה יחיד בדורו ברבות הימים... אין הפה יכול לדבר מרוב החסדים אשר עשה עם עניי עמו. פרנסתו אשר היתה קצובה לו לא השיגה לחצי את גדולת משרתו, ובכל זאת כעשיר נדיב לב תמך אביוני אדם מאשר לו, בלי הבדל בין בן ברית לאינם בני ברית... דעתו לענין למוד חכמות אחרות... היתה שונה מאד מדעות רבני אונגארן. הוא היה מכבד את חכמות התבל... ובאמת כל הישיבות במדינתו נמשכו אחר ישיבת רב־המדינה במשפטיה וחוקיה".

בכל הקהלות, גם הקטנות, אשר היה בהן רב התאמצו הרבנים לאסוף אליהם בחורים אחדים ונערים מבני העיר ללמוד תורה ברבים. בקהלות הבינוניות הספיקו ישיבה לכל הפחות עשרה בחורים מלבד הבחורים שהיו מבני העיר. והיה המנהג כשקבלו את הרב היו כותבים מפורש באגרת הרבנות שחייב הרב להחזיק ישיבה מכף

בחורים כי היה נעים להם זה יותר מהיות סמוך על שלחן כבעל הבית, איש כלי, וללחום אתו לחם רע עין. ולא מעט היו בעלי בתים אשר היה זה החק בעיניהם כמס עובד. גם היה המנהג כי הבחור היה חייב להגיד דברי אגדה על השלחן, וזה היה לרבים מהם לדבר מר, כי לא נסו באלה. ואשרי הבחור אשר היה לו שבתו אצל בעל־בית עם הארץ, כי אז היה יכול לאמר בפניו ככל העולה על רוחו, אם דבר חכמה אם דבר שטות, זה בעל הבית לא הרגיש, ועל הכל היה אומר: יישר כח. אך אוי לו אם נפל גורלו לאכול על שלחן בעל הבית יודע ספר והוא חכם בעיניו, כי אז היה צריך להתאזר כח לסבול פלפולו או גם חדושי תורה של הבל.

לכבוד הבחורים יאמר, כי בכל עת איש את רעהו יעזורו בין בכסף בין באכל אף גם בבגדים. בכל ישיבה, גדולה כקטנה, היתה חברת בחורים, ועל כל אחד ואחד, כעשיר כעני, היה החוב לתת בכל שבוע ושבוע נדבה כנכסת ידו, העשיר לפי עשרו, והדל גם הוא היה חיב לתת דבר מועט. לפעמים היו מבני הקצינים בקהלה לוקחים חלק בחברת הבחורים ונותנים כסף השבוע לערך יכלתם, אף שלא היו מבני הישיבה. בחדר מדרשו של רמורה היתה תפלה קבועה בכל יום בבקר ובערב, ובשבתות הלכו שם להתפלל גם מבני הקהלה, והם לפעמים היו מנדבים נדבות אם נקראו לתורה. בישיבת אייזענשטאדט היה המנהג שכל חתן ביום חתונתו היה נותן לחברת הבחורים מתנה הגונה[1]. שני בחורים מבני העשירים נשלחו אל החתן לבקש צדקה בעד חבריהם והם הביאו בידם כתב בקשה – לא ידעתי עוד מי חהב עליו, אם הרב או הפרנס – ונקרא זה הכתב בין הבחורים „כתב שומא", על שם ענינו, יען כי בו שם הכותב באומר דעתו כמה יתן החתן לפי עשרו ולפי ערך הנדוניא שקבל, ואף על כן היו קוראים את כסף הנדבה „מעות שומא" (שאצגעלד). אלה היו ראשי ההכנסות אשר לחברתם, ומהן היו תומכים את הבחורים העניים. וכל משכיל יבין מזה כי התמיכה היתה בצמצום ואף לא לחצי כדי צרכם ומחסורם. אמנם עוד מקור נפתח אחד היה להם והוא: חסד רבם וטובתו עליהם. עבותות האהבה אשר קשרו נפש הרב בנפש תלמידיו היו למחברת קדש. עזה היתה אהבת הרב לתלמידיו וכאב את בני רצם, הרבה חסד עשה עמהם ותמכם מכיסו יותר מכדי יכלתו. כי בעשית צדקה ואהבת חסד נגד כל אדם היו הרבנים בימים הראשונים ההם מצוינים. לנפשם היו מקמצים כעניים, אבל כעשירים נתנו פזר לאביונים, והיא תהלתם והיא תפארתם. והנה כן היה משפטם נגד כל אדם, ואולם נגד תלמידיהם עוד כפליים לתושיה. אכן גם התלמידים שלמו לרבם כגמולו, אהבתם אליו היתה נאמנה ומוראו עליהם כמורא שמים.

אחרי האמת והדברים האלה נראה כי מקירות המחיה והכלכלה לבחורים עניים אך מעט ורעים היו. וכמעט הספיקו להחיות נפשם בצמצום, אבל את המגרעת מלאה שמחתם בחלקם. אמנם נוסף על מחסורם הזה עוד דאגה אחרת הציקתם. במשך השנה השמלות בלות עליהם והנעלות בלית ומטולאות לאין מרפא ומאין יקח חדשות? האמנם כי על הגאות והיופי במלבושיהם לא הקפידו; להם היה די אם יש להם בגדים לכסות

---

1. מתנה זה היה נהוג בקהלות רבות גם באשכנז, ועי' לעיל תקנות מדינת המערן.

אחרים מן הרבנים נהגו להציע לפני התלמידים בכל ערב שבת פרשת השבוע עם פרש״י, והיה הדבר טוב בעיני ושבחתים.

יש מתופשי ישיבה אשר דרשו וקראו לפני התלמידים כצת שערים ופרקים בספר „חובות הלבבות׳ לרבנו בחיי. ושבחתי אני את המנהג הזה׳.

אחר כך מתאר המחבר באריכות רבה את דרכי הבחורים השונים בישיבות אונגארן והוא מסיים את תאורו בדברים אלה: „הנה הראיתיך מינים שונים מן הבחורים בישיבות אשר פגשתי. בחורים הולכים לתומם, הוגים בתלמוד ופוסקים, כל היום ורוב הלילה, ועיניהם טחות מראות כל ההויות בעולם, ובימים ההם יצאו מהם רוב הרבנים באונגארן; בחורים אשר כבר נפקחו עיניהם וראו כי לא על התלמוד לבדו יחיה האדם, והשתדלו לקנות להם גם ידיעות אחרות בגלוי או בסתר ועמדו לנס עדתם לכבוד ולתפארת, ובחורים אשר למדו תורה וגם חכמה, אבל מחסרין מדות נפשיות ישתמשו בהן בלא דעת ובלא מדה ומשקל. והבינו דרך חייהם ככל הדרוש לבצעם ומהם יצאו החנפים׳ (עמ׳ 64).

„אמנם אחרי כל אלה המגרעות שהזכרתי אשר היו בישיבוה, במנהיגיה ומינהגיה, ברבנים ובתלמידים הקטנים עם הגדולים, ואחרי עוד אחרות כמוהן אשר כחדתי תחת לשוני, היו הישיבות מעיני ישע אשר מהם נבעו מי מנוחות לתורה ולתעודה. ואדבר ראשונה מן התלמידים. נפלאים היו מעשי הבחורים לטובה, ואם לא לכלם יאתה התהלה הזאת, לפי רובם לא ימנעם כל שופט בצדק מכב״ד. הפלא ופלא היתה מסירת נפשם על התורה. קל היה לבחור עני לחיות כל ימי השבוע בלחם צר ובמים לחץ ולשכבת רעב והוגה בתורה יומם ולילה. אחד מחברי הבטיחני כי בהיותו בישיבה באחת הקהלות באונגארן התחתונה אף לחם צר לא היה לו, והיה מאכלו מאכל בהמה, פת סובין אשר אפה לו בעצמו. ואמנם העוני והמחסור לא היה להם כח להפריע את הבחור ממלאכתו מלאכת שמים והיה הוגה בתורה כל היום ובכל כחו ומשלם לא התאונן על רוע גורלו, אף היה תמיד שמח וטוב לב. אם במשך הימים הצליח בידו להמציא לו מזון סעודה אחת ליום, בשנים או שלשה ימים בשבוע, כבר היה בעיניו כאיש מצליח. ויש אשר היתה השעה משחקת לו והצליח להשיג אצל בעלי בתים מזון סעודת הצהרים לכל ימי השבוע, וזה היה נחשב למאושר שבמאושרים. הנבחרים בישיבה, הידועים כי יש להם לשון למודים, היתה להם הכנסה משכר למודם עם הבחורים הצעירים, מבני העשירים אשר היו עוד צריכים עזרה להבין דברי רבם והדושיו. לפעמים אם היה הנער תלמידו הסר כשרון בטבע היה עליו עבודת פרך עד כי יצא שכרו בהפסד זמנו. ביום השבת היה מנהג שכל אחד ואחד מן הבחורים מקבל פתקא (שהיו קורין פלעטט) לאחד מבעלי הבתים, והיה אוכל על שלחנו כל סעודות שבת. לרוב היו הפתקאות מספיקות לכל בחיר ובחור. אך לעתים לא היו מספיקות למספר כלם, ואירע שנשארו אחרים בלי מזון בשבת והיו צריכים להסתפק משלהב. אבל לא דאגו ולא התעצבו, כי היו למודי מחסיר. וחוץ מזה היה בכל מקום ישיבה בית, גם בתים יותר מאחד, אשר בהם קבלו הבחורים מזון בחקצה. אני ראיתי הרבה

להפך, הוא חפץ שילמדו כל זה רק שלא יתרשלו מלמוד התלמוד, וגם לא ירע לבבו בראותו כי יש בחורים לומדים לשונות זרות וחכמות אחרות.

מרת האהבה אל דמרעים הביא אתו מורי מביתו ומולדתו. הוא היה יליד מדינת מעהרען,* ושם היו יושביה ורבניה נבדלים בתכונותיהם ובמשפטיהם גם בידיעותיהם מן היהודים והרבנים תושבי אונגארן בעת ההיא.

הישיבות. אין מספר לישיבות בעת ההיא באונגארן. יש מהן הכרתי ממראה עיני, ויש אשר ידעתי מפי השמועה. בכל מקומות מושבות היהודים אשר בהן קהלות גדולות או קטנות שם היו הרבנים תופשי תורה. ולערך מספר בעלי בתים אשר בעדה התאספו שם בחורים, רבים או מעטים, כפי אשר יכלו בני הקהל לנשוא, וברצון טוב היו בעלי הבתים נותנים להם צרכיהם, אף אם לרוב לא היה להם די מחסורם אשר יחסר להם. לפנים בישראל היו לומדים תורה לשמה ולשם מצות התורה ולא לשם רבנות, לא עשוה אומנות יעודה להחיות את בעליה כי אם התורה עצמה היתה אומנותם, ובעבור זה היו התלמידים רבים הרבה יותר מכדי צרך הקהלות לרבנים. רוב התלמידים היו מבני עניים, הלא כן היה בכל הזמנים, כי יותר על העשירים היו העניים משתדלים לגדל בניהם לתורה ולחכמה. אף כן נחשב למצוה גדולה ולצדקה לתמוך ידי התלמידים למען יחזקו בתורה. כל עני בישראל היה מתאוה לעשות הצדקה הזאת ובאהבה ובנפש חפצה חלק את פתו עם הבחור בישיבה. ולא אחת ולא שתים ראיתי בעיני כי טוב היה לבחור לשבת על שלחן העני מעל שלחן העשיר. פה היה נחשב כבן בית, לחמו נתן לו בכבוד ובסבר פנים יפות, ושם נתן לו בצרות עין ובפנים זועפים. לזה נחשב להובה קדושה ולזה כמס מעיק אשר לא יוכל להמלט ממנו. בחורים מפ״ב (=פרסבורג) ידעו לספר הרבה מכמו אלה. ואמנם בבטחונם על אנשי קהלתם היו הרבנים מקבלים את כל מי אשר בא ללמוד לפניהם, ולא השיבו את אחד מהם נכלם, בדעתם כי לא אלמן ישראל מעושי צדקה וחסד לדורשי תורה. אני אמרתי בלבי כי צדקה עשו הרבנים עם תלמידיהם כי נדבו להם זמנם וכחם ללמדם תורה כמסת חכמתם. אבל גם חשבתי ובינותי בדבר ומצאתי כי נגד זה גם הם, התלמידים, עשו צדקה עם הרבנים כי באו אליהם לקחת תורה מפיהם. כי לולא זאת כמעט היה הרב נוע מהלך נפש בסתר אהלו, ובמקומות הקטנים הלא היו בתיהם קבריהם. הרב לא בא אל בית איש. בעת ההיא לא היה זה מן הנמוס שילך הרב לבקר אחד מבעלי בתים. ואם לעתים רחוקות באו הם אליו לא היתה ביאתם לו לקורת רוח, כי לרוב לא באו לקצר לו רגעיו כי אם להטרידו בדברי תהו.

הישיבות בכל אונגארן היו רק בתי תלמוד, רק למוד הגמרא היה ישעם וחפצם ולא יותר. לא ידעתי שם ישיבה באשר התעוררו התלמידים מצד רבם ללמד דבר חכמה זולתי תלמוד ופוסקים. כמעט לא יאומן כי יסופר, שהרב אם קבל בחור גדול או קטן הבא ללמוד בישיבתו, שמעולם לא שאל אותו אם כבר למד חמשה חומשי תורה ושאר כתבי הקודש, ואני הכרתי בחורים אמני־ידי בפלפול ולא ידעו התורה, ואיני צריך לאמר שחכמת לשון הקדש ודקדוקה היתה להם ארץ מאפליה נעלמה.

אשכנזי שתקן רבי משה בן מנחם ובפירושי בעלי הבאור, וביחוד היה מרומם ומשבח את באורו של רבי נפתלי הירץ וויזל לספר ויקרא, והוא מעולם לא כהה בבניו ללמוד לשון העם ולהגות בספרי חכמה, כי אם זרזם לבל יניחו ידם מהם.

בשנת תקי״צ באתי לאייזענשטאדט כמעט עודני נער, וקבלני מורי[1] בסבר פנים יפות וקרבני לפני בחסד. את מי שמכיר הישיבות באונגארן בימים ההם אינני צריך להבטיח כי נגלתה שם לעיני מראה הדשה. מספר בני הישיבה היה גדול ורובם היו מילידי אונגארן, ואראה בבחירים ואבינה דרכם, והנה משפטים חדשים לפני, משפטים כל ידעתים. רבים היו בהם בעלי פלפול בתלמוד, בעלי שכל חד ומשא ומתן של הלכה, אכן מעטים היו אשר ידעו לשון וספר זולתי גמרא, וריקים מכל דבר חכמה בינה. ואלה המעטים אשר ידעו היו בני מעהרען ובעהמן, אבל בין הבחורים ילידי אונגארן לא מצאתי אף גם אחד אשר למד את כל המקרא ואשר הבין בדקדוק לשון הקדש, ואינני צריך לאמר, כי לא היה ביניהם אחד היודע בחכמות אחרות, וגם לא ראיתי בהם תשוקה לדעתן. למראה הזאת נבהלתי! כבר בהיותי בישיבת מורי הראשון היו החברים מיראים אותי, שאם אלך לישיבת אונגארן אהיה מוכרח למשוך ידי מכל וכל מן המדע ולפנות עורף אל כל הידיעות והלמודים אשר דוץ לגמרא, ושמעתים אומרים כי באונגארן המדעים הם המאת וגם הרבנים הניא יניאו את תלמידיהם מלהגות בחכמות אחרות ומלקרוא בספרי אשכנז, ואף גם הידיעה בחכמות לשון הקדש ודקדוקה ובינת כפרותה לחכמה אחרת החשב. ואמרתי אני אל לבי אחרי ראותי גם שם זה הסכלות מן הידיעות ברבים מן הבהורים. פן זה ברצון מורי אשר מאתו היתה כל תקותי, פן גם הוא כאחר מרוב רבני אונגארן ודאגתי לנפשי. אמנם לרנחת דעתי ולמרגוע לבבי נוכחתי מהר כי הפחד אשר פחדתי פחד שוא היה. אשמת סכלותם לא היתה תלויה במורי, כי לא היה מבוזי החכמה, ומדתו לא היתה כמדת רוב רבני אונגארן בעת ההיא אשר שאבו מנהגיהם ומשפטיהם, אמונותיהם ודעותיהם, וכל חכמתם ממקיר פרעסבורג, ושם נתה רוח בער על חכמות העולם, שם היה ההגיון במדעים עון פלילי, חסרון ידיעה מהבין קרוא בספר אשכנזי כחלי כתם היה לנפש הבחור, כי ידיעת לשון אשכנז והקריאה בספריה היתה לדטא״. כל היסודות הנפהלים האלה קיימו וקבלו עליהם רבים מן הרבנים אשר בעתהם רוח עועים לשנוא החכמה ולשקץ בעליה. לא כן עשה מורי ולא זה הדרך אשר רצהו. האלהים! כי לא נופל היה בצדקתו ובחסידותו מכל חסידי הרבנים באונגארן ונשא ונכה מרבים ביושר לבב, ועלה על כלם בעמק העיון וביושר הסברה, אבל לעולם לא היתה ידו עם הגרגנים ההם להשפיל ערך החכמה ולרסיר לב התלמידים מאחריה. הוא לא ראה ברוע עין על תלמידיו אם השתדלו ללמוד הכמת דקדוק לשון הקדש, אשר הוא עצמו היה בקי בה, ולהבין במקרא עם תרגום אשכנזי של רמ״ד ותבורתו ועם באור המבארים הנודעים, ותהי

---

1. הוא הרב ר׳ יצחק משה פרלס, שהיה מתלמידיו המובהקים של ר׳ יוסף האריק, חתן בעל ״ורע ביתורתו״, אבדי״ק מגנא.

וראוי להרחיקו. כי בזה הספר אין המחבר רק בנוגע ואינו נוגע במצוות המעשיות, ואין אומר ואין דברים על היות התורה שבעל פה עיקר גדול בדהג', ועל כן לא היה זה הספר בעיניהם ספר מיסידי דת היהודים ביחוד כי אם הלמוד לדת כללית וחוץ מזה לא נחשב להם זה הספר נאות להנתן ביד ילדים כבני עשר שנים, כי חקירותיו בחכמת הדת הן למעלה מ"שנ"ם, ולמטה מכדי הנחוץ להם לדעת מדת ותורת אבותיהם.

ועתה בשום לב אל כל המעמדים האלה נבין על נקלה למה מרה נפש הנבונים והרבנים על בתי הספר ההם, ונדעה כי לא מקנאה או משנאה נגד הלמודים אשר נלמדו בהם היתה התרגשם עליהם, כי אם רק על המלמדים התרגזו ורק עליהם מרה נפשם.

בימי ילדותי, זה שבעים שנה ויותר היו רבים אשר המרו פני החק ולא שלחו בניהם לבית הספר מטעם המלכות. ואם נטלו עליהם קנסות-שלמו, אבל דעתם לא היו מבטלים, ויש אשר שלחו פעם או פעמים בשבוע לצאת ידי חובת החק. רק מרבית העם שלחום כדת בפחד הקנסות עלידם. אמנם לא יעלה על הדעת כי בעבור זה התרשלו מן הלמודים חחצוניים מכל וכל. כי אם גם אשר לא שלחום לא נמנעו לקחת לבניהם מורים הגינים לביתם אשר למדו את בניהם כל התורה והידיעות הגלמיות בבית הספר האשכנזי (דייטשע שולע) עוד נוסף עליהן. כי כן הוא כאשר אמרנו, כי מאונם לשלחם לבית הספר ההוא לא היה מחשבם חכמה ומרע חטאת, כי אם משנאתם אל המורים אשר רבים מהם היו מפ"יצי בני עמנו. והנה יוצא לנו מזה שכבר לפני מאה שנה היה למוד החכמות במעהרען, גם בבעהמען, כלחם חקם ליהודים, והרבנים לא פצו פיהם לפקפק. ואף גם הרבנים עצמם היו מחנכים בניהם בלמוד החכמות. ומי מכל הרבנים בארצות השינות גדול בתורה ובחסידות ממורנו ורבנו הגדול מ"ה מרדכי בנעט ז"ל, רב של כל מדינת מעהרען אשר הלך לעולמו בשנת תקפ"ט, אשר היה מדקדק מופלג, בקי בחכמת לשון הקודש וידיו רב לו בספרי מחקרי הפילוסופיא הדתית „מורה נבוכים" ו„עקרים" ודומיהם ולפי ספורו של בנו מו"ה אבר, שבתב תולדות אביו, ידע כתב ולשון אשכנזי והיו לו ידיעות רמות בכמה חכמות חצוניות[1], ואמרו עליו כי היה מעיין במקרא עם תרגום

---

1. ידידי הפרופיסור הרב דוד קאופמן הו"ל ב„האסיף" ח"ה צד 130—139 אגודת מכתבים מנגיד אחד, ששמו רבי נפתלי ראוענטהאל ממאהר באוננארן, לבנו ר' אליהו שלמד בישיבת מהר"ם בארבי בפרעססבורג בשנת תקל"ה. ובכל אחד מהם מזרז את בנו שילמד מארחותיו של הבחור מרדכי בנעט וילמוד תמיד בחברתו „הלומד בישוב הדעת ומוצא שפתיו בלט ובנחת אף אתה עשה ותצליח ותשכיל והשם יפתח לך מעינות החכמה להשכילך בינה, גם בענין לשון צרפת ולשון אשכנז אל תניח ידיך". והנה מן המכתבים נראה כי היתה נפש ר' אליה קשורה בנפש ר' מרדכי והכל למדו בחבורה, ומי יודע אם לא לשון צרפת ואשכנז למדו יחד אבל שבתי וראיתי בתולדות הרב שכתב בנו ר' אבר, ולפי מה שכתוב שם לא יתכן שהיה רבנו בשנת תקל"ה בפרעססבורג בישיבת מהר"ם ברבי. ועוד הדבר צריך בדיקה אם זה הבחור מרדכי בנעט מנ"ש הוא הוא רבנו רב המדינה מטעהרען (עי' גם „תולדות משפחת ראוענטהאל" מאת יקותיאל יהודה גרינוואלד, בודאפעסט תרס"ס, עמ' 17 ועמ' 21).

הספר ההם לא היה זה ממאסם בלמודים כי אם מאסו במלמדים. חם לבבם על המורים בם, כי הם – על כל פנים לפי רובם – היו קוצים מכאיבים לבני עמם ולתורה. בראשונה לא היו יראי שמים לפי המדה אשר דרשו הרבנים וכל היראים בעם. וזאת שנית לא היה להם חפץ להיות עזר להגדיל תלמוד תורה, ותהי להיפך כי היו מצירים למלמדי בתי ספר למקרא ולמשנה ולגמרא ולדקדוק לשון הקדש אשר היו בעיר, ואוי לו למורה כזה אם ערב לבו להורות בבית הספר שלו מהענינים הנלמדים בבית הספר מטעם הממשלה, אף אם רק כתיבת לשון אשכנז. ואמנם מובן הדבר מעצמו, כי אבות התלמידים דרשו מאלה המורים לבניהם תורה, כי עם הלמודים העברים ילמדו הם, או מורה אחר הגון אשר ימנה לו המורה הראש, שעה או שתים ביום מאותם הלמודים אשר נלמדו בבית דספר מטעם הממשלה. ולרוב בקשו זאת יען כי נתפשטה הדעה בעם כי המורים אשר נפקדו מהממשלה לא באמונה הם עושים מלאכתם, ועוד חשבו כי שתי השעות ביום אשר נקצבו לכל מדרגה ומדרגה לכל כך ענינים ולכל כך תלמידים בכל מדרגה אינן מספיקות וצריכים לעזור להם בחדר. ועתה מה יעשה העלוב הזה? מצד האחד בעל הבית דוחק ומצד השני המורה מְוָרֵא, הלא יעשה כדעת בעל הבית כי בו חייו תלויים. ואמנם כמעט שמע מורה הממשלה על אחד המורים האחרים כי בבית הספר, או נאמר בחדר שלו, מלמדים שעה אחת או יותר ביום כתב ולשון אשכנז וחשבון וכדומה מן החיצוניות, מיד הביא זה המתנקם את דבתם רעה אל פקידי הממשלה, והעוברים על החק נענשו ונרדפו ותמיד עיני השוטרים צופיות עליהם. והנה מעשים כאלה הסירו את לב העם מאחרי בתי הספר של הממשלה.

יתר על כן היה גם ספר „בני־ציון", אשר היה מועד ללמד לבני יהודה דת ותורה, למורת רוח להם מכמה צדדים. האחד, שהיה נחשב בעיניהם כאחד מספרי מינים אשר מקור מקומו טמא, לא בחנו ענינו ותכן למודיו אבל זרוהו הלאה כמו דוה, יען כי מחברו היה מוחזק בפסלות בכל מדינות אוסטרייך והיה חבר לאותם התלמידים של הצדיק רבי משה בן מנחם אשר הקדיחו תבשילם ברבים, והקנאים שבדור היו אומרים כי הוא היה ראש לכלם בקלות דעתו באמונה ובמעשה הדת. ובאמת כאשר נקרא הערץ האמבערג (הוא המחבר את ספר „בני ציון") להיות משגיח הראשון על בתי הספר אשר בגאליציען לא נהג עמהם בחכמה גם לא בצדק, ונתן להם תמיד תואנות לשנוא אותו[1] ויאין קץ לכל התלונות עליו לפני פקידי המלכות. ועל כן ספר מאיש כזה תועבה היה ליראים מבלי שים לב לטיבו ומהותו אם טוב אם רע. והשנית: גם למי אשר בחנו ובדקו נמצא רע

---

1. אינני צריך להרבות דברים על אותו האיש האשכנזי ועל רעתו אשר עשה. הלא תועבותיו נודעו בכל מדינות אוסטריא, המקומות אשר שם מחשבותיו ומועצותיו הביאו רעות על היהודים, וכבר רשמו כותבי דברי הימים ליהודים מעללי הגבר הזה. עתה זה זמן לא כביר הוציא לאור החכם ר' גרשון וואלף מחברת כתב־יד (קליינע היסטארישע שריפטען, וויען 1892) ועי' בו חיבור בצד 197 הערה 1 ותפלא על חטאותיו אשר חטא.

מק"א עם תרג"ם אשכנז על פי העתקת בן מנחם ופירש"י ובאור. בעש"ק היה הרב מנסה אותנו את הסוג"א שלמדנו בשבוע, ואוי לתלמיד שלא השיב כענין. ואז כשתי שעות חזרנו על פרשת השבוע. כשתי שעות בשבוע למדנו ראשית יסודי הדקדוק על פי „תלמוד לשון עברי" מבן זאב. מורי ז"ל היה בקי גם בחכמת החשבון והיה מלמד לקצת תלמידיו המובחרים שמץ דבר ממנה, בפרט חשבון התקופות והמולדות. לבית הספר מטעם המלכות לא הלכתי בקבע, ותחת זה לקחו לי אבותי מורה מיוחד אשר למדני כתב ולשון אשכנז ודקדוקה ושאר ידיעות התחליות כשתי שעות ביום.

כבר בימי הקיסרית מאריא טהערעזיא, ואחריה בימי בנה הקיסר יוסף השני, היו היהודים מוכרחים מצד חק הממשלה במדינת מעהרען להביא סדרים בקהלותיהם ובכל עניניהם הפנימיים, ובבחינת חנוך הבנים היה מצוה עליהם ליסד בתי ספר לנערים ולנערות מבני ישראל, אשר בהם ילמדו לשון וכתב אשכנז וגם דקדוק הלשון הזאת ולהתרגל בקריאת ספרי אשכנז כתובים במליצה קלה ונוחה להבין למתחילים. גם למדו מלאכת החשבון כשעיר אשר הוא הכרחי לכל איש מן העם במשאם ומתנם זה עם זה. בבתי הספר האלה (נארמאל שולען) היה עוד חוק מטעם הממשלה, להורות גם יסודי דת משה על פי ספר „בני־ציון" שיסד החכם הערץ האמבערג מפראג, בן ארץ אשכנז, מתלמידי בן־מנחם. והנה החק הזה פעל בכללו במשך השנים כי לכל בני ישראל היתה ידיעה מעטה או רבה בלשון העם אשר ישבו בקרבו ובקצת ידיעות הכרחיות, ומבלי משים מעט מעט התעורר בקרבם החפץ אל הידיעות החיצוניות. ואמנם לא יוכחש כי רוב הרבנים ובני הקהלות לא אהבו את בתי הספר האלה, ומוריהם היו לשכים בעיניהם ולצנינים בצדיהם, ופקידי המלכות אשר ידעו זאת גם מנעו מהרבנים — על פי החק — כל זכות וצדקה להשגיח עליהם, כי אם נתנו חק ומשפט ההשגחה העקרית ביד איש אשר לא מבני ישראל. הן אמנם כי אחד מבני הקהל הנודע לאיש משכיל ויודע מעט לשון וספר נפקד להיות משגיח שני בבית הספר, אבל לא היה משגיח רק למראה עין, כי גבוה על המשגיח מן היהודים היה הכהן הראש של הנוצרים בעיר, וכל אשר הוא עושה היה חק ולא יעבור גם בלי הסכמת המשגיח היהודי ושלא בטובת בני הקהלה. אוי לאותה בושה אוי לאותה כלימה!

אילי יאמר אדם כי היו הרבנים עצמם אשמים בדבר כי נטל מהם הזכות להיות משגיחים על חנוך בני עמם ועל למוד דת משה וישראל, ונתן ביד אנשים מנגדי דתם ואשר לא היו חפצי טובם מעולם, יען כי הוחזקו מאת הממשלה כי בקנאתם ובשנאתם נגד עניני הלמודים בבתי הספר האלה יהיו יותר לשטן מאשר יהיו משגיחים עליהם לטובה — לא כן הוא, ואם נחשדו — אך חשד שקר היה. לכבוד הרבנים ולכבוד הקהלות נאמר כי לא היתה ההנגדותם התנגדות אל הענין, כאילו היתה ידיעת לשון אשכנז והקריאה בספריה או לדעת ידיעות מדעיות אחרות כחטאת בעיניהם, כאשר הוא עוד היום בזמננו בקצת מדינות. במעהרען לא היה כן. שם אהבו בכל זמן מן הזמנים האחרונים את הידיעות החכמות, אבל אם היו בעת ההיא מתנגדים בקהלות נגד בתי

לחיים, והיא יראת ה׳ טהורה, אהבה לעם אביתם וכבוד למנהגיו ומשפטיו, אשר כל אלה האנשים – חסרי הכשרון לחנך – רשומים ומצויינים בה, ומהם ראו ועשו כמותם התלמידים, והם היו מורי הדת באמת אשר היו משל טוב לתלמידים בצדקתם, ובמעשה הטוב והמוסר ובאהבה לתורה. ולא נכחיד תחת לשוננו כי בזה היו הימים הראשונים טובים מאלה.

ראשית למודי היה בחדר כזה והלכתי מחדר אל חדר, מבית־מקרא לבית־משנה ומשם לבית־תלמוד, עד מלאת שמונה שנים לחיי. אך אומר מיד כי בעת ההיא בילדותי גם החדר שנה מעט פניו מאשר היה לפנים. הנה בטרם יצאה הפקודה מטעם הקיסר שהיהודים חייבים ליסד בתי ספר בכל קהלה וקהלה (נארמאל שולען) וללמד לבניהם ולבנותיהם כתב ולשון אשכנזית וידיעת החשבון הנחוץ לכל אדם, ויסודי דת משה בלשון נקיה אשכנזית, היו המכירים לכתב בכתיבה אשכנזית בין המון היהודים אך מתי מעט[1], אמנם אחרי כן, וכבר בימי ילדותי זה שבעים שנה ועוד יותר, אחרי שכבר עבר מספר הגון מן השנים מעת שנוסדו אלה בתי הספר מטעם הממשלה כבר התפשטה ידיעת כתב ולשון אשכנז בין היהודים הרבה מאד. ונוסף על זה כי ברוב ארץ מולדתי מעהרען פתחו לבם אל הרוח אשר נאצל עליהם מאשכנז מעת החל אור רבי משה בן מנחם מברלין להופיע והתעוררו גם שם לטעום מעט מחכמות העולם. ומאז גם בחדרים אשר עיקר תעודתם ללמד מקרא ומשנה וגמרא גם שם שנה דרך הלמוד את טעמו, וכבר הנהיגו ברובם לתרגם את המקרא לפני התלמידים על פי תרגומו של רבי משה דעסויא, והמורים הטובים בהם עמלו ויגעו לעסוק בחכמת דקדוק לשון הקודש ולמדוה לתלמידיהם.

ויהי בשנת תקפ״ב קם בית־תלמוד חדש בעירנו מוסד על ידי תלמיד חכם מופלג, והוא היה איש נכבד בקהלתנו וירד פתאום מנכסיו, הלא הוא הרב החריף המובהק מו״ה משה אהרן טיכלער ז״ל. והנה בעצת רב העיר בעת ההיא נתנוני אבותי לבית תלמוד החדש הזה והייתי באמנה אתו עם קצת חברים כחמש שנים. אף כי לא נסה באלה לפנים ללמד ולהורות לנערים בכל זאת חפצו בידו הצליח. ה׳ נתן לו לשון למודים, וביחוד ידע להסביר פנים כהלכה. וזה היה דרך למודו עמנו: למד אותנו תמיד מסכתא על הסדר עם פרש״י בפנים ובדקדוק דב ועם תוספות ומהרש״א, והרגילנו ללמוד מעצמנו בלי עזרתו. בתחלה משנה ואחרי כן סוגיא קלה מסוגיות הש״ס עד שהגענו להבין גם סוגיא חמורה עם תוספות ומהרש״א, והטובים שבתלמידים, בני י״ב שנה, כבר ידעו היטב צורתא דשמעתתא והשיגו פלפול עמוק ולא מעט שעלתה בידם לתרץ לפעמים קושיות שהניח המהרש״א ב,ויש לישב׳. רק שעה אחת ביום למדנו

1. או״ם ד״ל (נולד תקל״ד, מת תרי״ם) ספר לי כי בילדותי לא היו בעירנו כי אם אחרים שידעו לחתום שמם בכתב אשכנז. והיה שם צורבא מרבנן אחד אשר ידע בטיב כתיבה אשכנזית והיה אומנתו לכתוב את כל הכתובות על גבי האגרות אשר נשלחו מבני הקהלה ע״י הפאסט, וכן לקרא להם את האגרות השלוחות להם מאנשי ישראל וכתובות בל״א. ספר לי א״א ז״ל כמה יגיעות יגע זה האיש עד שעלה בידו לכתב האדרעססע כהוגן או לקרא את האגרות הנ״ל.

לשון העמים והניזן וחשבון וקירות העולם וסדר השעות כמה שעות ביום לזה וכמה לזה, ויהי הכל במועצות ודעת שלא ליתן פתחון פה למתנגדנו, ויהיה הכל תחת השגחת רפמעכית נ"י ורבני כל עיר ועיר מדינה ומדינה, ובאמת ישגיחו בכל מאודם שאל יתרשלו בלמוד החכמות החיצוניות הנצרכים בזה״ז, ובלבד שלא ליתן פתחון פה למקטרגים העומדים עלינו כמו כסלי לאנינא בעוהיר, ויעשו ופבליק אצל המלכות ושמה יאמרו, כי גם רצונם שילמדו דנערים בירגעליכע וויבענשאפטען ולאחוז בזה וגם מזה אל יניחו ידם, ואתב מהתם והנגיד הנ״ל מדבא יכתיב לברלין להיישבים ראשינה במלכות להשתדל בכל יכלתו וישלחם לרפמעכית נ״י, יכל אשר יבקש ממנו יעשה, ואף שיבוטלו קצת מזה בלמוד התורה הוא עת לעשות לה', יהודי חכם כמלאך אלוים לדעת מה יעשה ישראל...[1]

קלה. לקוטים מס׳ „זכרונותי מילדותי עד מלאת לי שמונים שנה" להחוקר המפורסם ר׳ א י י ז י ק ה י ר ש ו ו י י ס, מחבר הספר הגדול „דור דור ודורשיו". ראה״ו נולד בשנת תקע״ה ולזכרונות ילדותו יש ערך רב להבנת החיים התרבותיים של יהודי א ו ס ט ר י ה בכלל ו מ ו ר ב י ה בפרט. במאה הששית לאלף זה, היא תקופת המעבר אל ההשכלה, שהביאה עמה חליפות כל כך רבות בדרכי החנוך והלמוד. ראה״ו מעביר לפנינו את החדר ואת הישיבות ב מ ו ר ב י ה ו א ו נ ג ר י ה, ומתאר בצבעים בהירים את דרכי הלמוד ואת הרוח ששררה בהם.

ה ח ד ר י ם ו ב ת י ה ס פ ר ה ע מ מ י י ם. ...במדינתנו[2] כבר היו אז חדרים מדרגות מדרגות. חדר היה לקטנים המתחילים קרא עברית ושם נשתהו עד שהתחילו ללמוד מקרא; חדר היה ללומד מקרא עם פרש״י ולמתחילים להיות שונים משנה וגמרא וכתב עברית; ושוב היה חדר לתלמידים אשר כבר הגיעו למדרגה ללמוד גמרא עם פרוש רש״י בפנים והתוספות ומהרש״א. המלמדים היו לרוב אנשים אשר מעט או הרבה למדו תורה בילדותם ובבחרותם ולא ראו סימן טוב בתלמודם, ונעשו סוחרים והפסידו הונם והלכו ותפשו אומנות מלמד בידיהם, ואף אם היו לומדי תורה מהוגנים לא היה להם הכשרון לחנך נערי בני ישראל עפ״י דרכם, ולפעמים גם לא המדות הנדרשות ללמד לקטנים – מתינות וסבלנות – וזה היה דבר רע להם וגם לתלמידים. אבל זאת אומר לכבודם, כי התלמידים אשר יצאו מדדים לקחו עמם תורה אחת, מורשה להם מאת מוריהם, אשר אף שנעדרו להם כל כללי הפעדאגאגיק היתה לתלמידים סגולה

---

1. נראה שר׳ עקיבא איגר לא הסכים להצעתי של ר״א פולד, ותכנית זו לא יצאה אל הפועל. עי׳ Jahrbuch der Jüd.-Lit. Ges Bd. III s. 31.

2. ראה״ו נולד ב מעזריטש הגדולה בסעהרין המדינה, ועל גבול מדינת בעהמען.

ויוצאים ונכנסים עמך בכל עת... ויש לי עוד לדבר בזה העקר ולחוותך איזה ספרים במוסר ויראה שתבחר להגות בהם בשקידה תמידית – אלא שאין הפנאי מספיק.

ב. ...הנה הגיעה העת כי תשים גם אתה בני הטוב את לבך על דרכיך להבא ובחרת בחיים, בחיים מיוחדים וקבועים בלבך, אליהם תשאף במעשה ובמחשבה, וככה יהיה לה מחוז החפץ, ומטרה אחת נטיעה ונכונה אשר אליה פניך מועדות. אכל פניות שאתה פונה והלמודים שאתה שונה לא יהיו רק נגד המטרה ההיא ובשביל להשיג אליה, מבלי נטות עוד הנה והנה אפילו רגע אחד. שהרי עברו ימי ילדותך [1] והזמן יאץ ודוחק באפס פנאי הרבה. ואני מצדי הנני להמשך אחרי בחירתך בזה ולהתנהג עמך על פיה, ותהיה מה שתהיה, אם תיטב בעיני הרבה ואם מעט, ולעזור ולעמול עמך כפי היכלת, ויותר אולי, כגודל אהבתי אליך...

ודע אהובי בני, כי איך שיפול דבר בהירתך אחרי המחשבה והבחינה, הנה תבין לפניך הדרך איזה שיהיה כאשר תאחז ואל תרף בלמוד התלמוד והפוסקים מה שכבר הגעת בהם למדרינה מסוימת מן השלימות, ובשקידה ראויה על למוד לשון הקדש ולמוד לשון אשכנז, והכתיבה המיושרת בשתיהן ובמעשר החשבון. וחלילה שתתעצל בזה ותונה את נפשך כי יספיק לך המיעוט באלה, ובכל דבר מדע וכשרון השלמות היא העקר הנכסף, והמחצה והשליש והרביע כמוהו כאין בימינו אלה ועל אחת כמה וכמה בידיעות ההכרחיות דנזכרות הקדמות לכל, ראשית ויסוד לבקשת דרך בחיים. ואני מכפיל לבקשך ולזרזך עליהם. ותראה גם להשיג מכתב ראיה על למודי הגארמלי מאת המורים שבבית הספר הנארמלי אשר בעיר...

קלז. קטע ממכתב שכתב הרה״ח ר׳ אהרן פולד מפרנקפורט דמיין אל הגאון ר׳ עקיבא אינר. השנה לא נרשמה, אבל נראה שנכתב בשנת תקס״ד לרגלי פקודת הממשלה שיצאה אז לשנות את תכנית הלמודים בשביל ילדי ישראל וליסד לשם זה בתי״ס. המכתב נדפס בס׳ „בית אהרן״ (ספד״מ תר״ן) עמ׳ V.

...ועל אודות הגזרה החדשה הנה לשלום מר לי מר... כי אין זה כי יד פריצי עמנו היתה במעל הזה. וביום אתמול הייתי אצל האדון באראן פאן ר״ש [=רוטשילד] ודברתי עמו ארוכות וקצרות ואמר שלי״ [=שלא יודע] מה לעשות, כי דעת השרים והמלכות שילמדי נערי בית ישראל חכמות ולשונות ואין לשנות, ומן השמים ירחמו. והמתקנו סוד והסכים עמדי, שמעכית נר״ו יסדר סדר למוד לנערי בני ישראל לבתי מדרשיהם אשר שם ילמדו מקרא ומשנה והלמוד בסדר נכון לנער על פי דרכו, כמו שכתוב בשל״ה, תחתיים שניים ושלישים ובלולים יעלו מזה לזה, ושם ילמדו ג״כ כתב

---

1. אברהם קרופפל היה בן י״ט או בן עשרים בעת ההיא.

ספק להבין ולהורות, אלא שיש ללמוד הנפ״ת (שבכל המדרינה השלישית כל החידושים טו״ב) קדימה למעלה לקדם בסדר, וביחוד לצעירי ימים כמוך היום. ולא זה בלבד אלא גם בכל החכמות והמדעים אין הכלל והסכום היוצא מחלקי הדרישה מביאים שלמות לנפש זולתי כשיצטרף עמם גם דרך העיון והמחקר שהביאו אותן הפסקים והגזרות. ומי שהוא יודע, דרך משל, שהארץ כדורית ומיושבת בכל צדדיה אינו שלם יותר ממי שחושב אותה שטוחה ומדור לבני אדם רק על פני שטחיותה...

אמנם טעם שני ועקרי גם היא בזה, שאין לנפש טובה ושלמות אלא בפעולה ויציאת כחותיה שהן בהתחלה רק בכח והכנה אל הפועל ע״י המעשה, וע״כ כל מה שישכיל האדם בעצמו, הגם שהיתה כבר השכלה זו מצד אחרים, הנה פעלתו זוהי שלימותו, והשכלתו נעשיה קנין שלו. וע״ד שכל כמה שיובנו לו דברי זולתו ביותר לעומקם ולדקותם, אי אפשר שלא ישנה בהשכלתם ובמובנם דבר גם מצדו, בהוסיפו דבר בבירור הענין, בסדורו הנכון, בקשורו עם ענין מושכל אחר, וביוצא. ובבחינה זו כל תלמיד ותיק מבין מחדש הוא. לא כן הבלתי משכיל בעצמו ויודע לבד העולה ויוצא מהשכלת אחרים, מלבד שעל הרוב לא יבין דבר לאשורו... הנה אין המדע ההוא מקנה לו שלימות בנפשו, הנשארה בעצלה וברפיון ולבד בקבלת הפעולה לא בפעולה עצמה...

ורע, בני חביבי, הגם שאין לך דבר זה צורך הכרחי עדין, שגם בחכמת האמונה וסתרי התורה הדבר כן, שכל מי שיודע ומונה בלבד כל האמיתיות היוצאית מספרי החכמים ומדרשותיהם, אפילו אם נניח שהוא יודעם ומספר בהם בנכון, אינם מקנים לו שלמות רבה ותבוהה, לפי שעל כל הפנים אינם קנין ונחלה לעצמות נפשו ופנימיות רוחניותו. הא למה הדבר דומה, לסופר הרושם בפנקסאות השבונות ממון של אחרים. וכן זה... העצל... מונה עשרם וקנינם של החכמים השלמים והצדיקים שקדמו לו...

...והנה עיקר המבוקש ממני עתה, שלא תשליך אחרי גוך מעשה הפשטים וה„חלוקים״ הקטנים, אלא תשתדל בהם לעשות כמתכונתם בכדי להוציא לפועל הכחות השכליים שמצטרכים לזה המעשה, רק שיהיה באורח נכון ובסברא ישרה, ועל דרך הקודמים כפי האפשר. ותנאי גדול שלא תהיה נחפז ונמהר לזאת הפעולה עד שתבין היטב הסוגיא שאתה בה והסוגיות הנערכית אליה במקומות אחרים... ואל תשיאך העצלה לחדול מזה לגמרי ולומר שאין לחדש עוד חדושי אמת... אין הדבר כן... הכתוב אומר: דדיה (של תורה) ירוך בכל עת...

ומה אומר לך, בני חביבי! נער הייתי גם זקנתי ולא ראיתי מעולם איש יודע דבר ומבינו לעומקו, משיג דבר ומשיג תכליתו, יורד לסוף דברי חכמים וחידותם, אלא אם כן היה בעל מדות ומעשים טובים... ועל כן אהובי, אני שואל מעמך ומצוה עליך בגזרה שתהגה לפעמים בספרי מוסר טובים ומועילים לתקן נפשך ומדותיך על פיהם. ואני מתנה בפירוש שתתבונן בם ותחזור עליהם פעמים רבות, לא לקראם קריאה חלושה בלבד וכמתנמנם... וע״ד שבספרי מוסר התועלת היא בודאי לא בידיעתם לבד כי אם בהעשיה על פיהם, ולזה צריך שיהיו שגורים על הפה והלשון

קבל עליכם החמנות הרבנות, ואם מצד הכרח גדול תהיו מוכרחים לזה, תזדרו לדרוש מקודם כבואכם העירה, שיקבלו על עצמם שיהיה בין לדין ובין לטעות[1], כי הטעות מצוי מאד.

בתפלה תכוונו פירוש המלות, ובכוונת השם הנכבד תכוונו כמו שכתוב בשו״ע אורח חיים, ובכוונת חסידות ע״פ חכמת הקבלה צריך שמירה יתירה לבל יבוא לידי קיצוץ בנטיעות, ואין לסמוך על למוד חכמה זו בזמן הזה משום אדם, ובפרט מאותם שלא מלאו כרסם בש״ס ופוסקים ומתפארים בחכמה זו, לא תאמין ולא תאבה ולא תשמע אפילו לדבר קל מהם, ולא שמענו מי שהיה מכיר חכמה זו לאמיתתה, רק אותן שהיו חריפים, ט״בא, כגון הרמב״ן והר״י ודומיהם זצ״ל, ועם כל זה היה עקר למודם בש״ס ופוסקים.

קלו. קטעים משני מכתביו של החוקר הידוע ר׳ נחמן קרוכמל, בעל „מורה נבוכי הזמן“, לבנו, המפורסם גם הוא, אברהם קרוכמל. את בנו זה שלח הרנ״ק לז׳אלקווא שילמוד שם ויתחנך תחת השגחת הגאון החכם ר׳ צבי הירש חיות. מכתבים אלו נדפסו בס׳ היובל לכבוד ר״א שווארץ (ברלין-וינא, תרע״ז). המכתב הראשון נכתב בשנת תקצ״ז, בהיות אברהם כבן שבע־עשרה, והשני בי״ז אדר א׳ שנת הת״ר, כחמשה חדשים לפני מות הרנ״ק. קטעים אלו הם אופיים מאד לאותה תקיפת המעבר שבה חי הרנ״ק. ותא חזי מה בין „המשכילים“ הראשונים ובין הרבה מחרדי זמננו.

א. ...שמחתי מאד להכיר מתוך מכתבך ולשונך שאינך מן העומדים במדרגה אחת, כי אם צועד מעלה גם בכשרון היד לכתיבה מיושרת גם במליצת להיק...

עקר גדול בלמוד שלא להסתפק לעצמו בהלכות פסוקות, היינו בכללי דברים העולים מתוך העיון והמו״מ שעשו ועמלו אחרים, שבזה הדרך אין לך חלק בהשכלותם ולא נחלה בהשלימות המגיע מהן לנפש. ועל כן שמח לבי לשמוע ממכתב מורך ומלמדך להועיל הרב הגאון השלם נר״ו[2] שאתה עוסק כעת יותר בלמוד נפ״ת (הם שלשת המדרגות ללימוד התלמוד שהיו לרבותינו שבצרפת נ״ע, והם גמרא עם איזה ביאור מלות בלבד, על דרך שמלמדין היום לתינוקות בלי פירוש, [פירוש] והוא הקונטריסין של פירושים שעשו בפירוש הגמרא הדק תיטב, שמהן קבץ רש״י ז״ל ועשאן כסלת נקיה, והמדריגה האחרונה תוספות, והם הויות ודקדוקים נוספים על הפירוש ובעריכת הסוגיות והפירושין אלה מול אלה, ולא הגדתי לך אלא להיות רבים טועים ברמז הנוטריקין הלז[3] מאשר בלמוד הפוסקים שיש גם בהם צורך גדול בלי

1. עי׳ שו״ע חו״מ סי׳ כ״ה. 2. הוא הרב רצ״ה חיות.
3. רוב העולם קוראים. „גמרא“, „פוסקים“, במקום „גמרא“—„פירושים“.

הראב"ד, ועל הרי"ף מהשגת הרז"ה, וכדי שתוגמר מלאכתו ישוטט ברעיונו בדפין רבים מש"ס ופוסקים שלא על הסדר... ומזה יתבלבל שכלם ויוחלש זכרונם... (שער תשיעי בהערה).

ב. ראוי למנהיגים העוסקים בצרכי צבור באמונה... להושיב מלמדים ללמד לבני ישראל בנעוריהם תורה ולקחים ומוסרים... ורע עלי המעשה ממלמדי תורה אשר בזמננו שאינם משגיחים על תלמידיהם, כי אם שיהיו יכולים להגיד סדר הפרשה או שיעור גפ"ת שלמדו בזאת השבוע, ואינם משגיחים שיהיה תלמודם שמור בבטנם למען ידע התלמיד בלכתו מאתו הספרים או המסכתות שקבל מאתו. וחובה עליו שילמדהו להכיר איזה דברים משרשי האמונה והכרת גדולתו יתברך, וללמדם מדות נמוסיות בנעוריהם... שיהיו אנשי אמת, שונאי עול, אוהבי הבריות, שמחים בטובת רעיהם וכבודם, שפלי הרוח ומעבירים על מדותם, מואסים בכבוד המדומה ובעושר הנעשה שלא במשפט... ואם היו המלמדים משגיחים על זאת בדין היו נוטלים שכרם בזה ובבא... (שם).

קלה. מצואת הגאון ר' יעקב מליסא מחבר הספר המפורסם „נתיבות המשפט" והרבה ספרים אחרים. מת בשנת תקצ"ב.

יהיה לכם שעור קבוע בכל יום למקרא ומשנה, ואם כי אמרו חז"ל: תלמוד בבלי בלול מכולם[1], הם כבר מלאו כרסם במקרא ומשנה, וגם כי אין יצר הרע שולט ללמוד שלא לשמה בלמוד משנה ומקרא, ואף שלא ראיתם כן ממני, בנערותי עשיתי כן, ולעת זקנתי בגר בי הזמן והייתי טרוד מאד ולא יכולתי לקיים כאשר עם לבבי.

אם תזכו ותהיה לומדים תקבעו לעצמכם שיעור פשוט כל יום, לא פחות מדף אחד גמרא בסדר ש"ס מלבד שיעור עיון, ואם יהיה לאל ידכם לפלפל בחדושי תורה תקבעו בכל יום שעה אחת ללמוד שיעור עיון. העיון שתלמדו יהיה אליבא דהלכתא, לא בפלפול הנהוג בעונותינו הרבים בדור הזה.

תלמוד בכל יום דף או עמוד שו"ע אורח חיים... גם בכל שבת תקבעו ללמוד שיעור בזוהר הקדוש. וכל מה שתלמדו תחזרו תיכף, כי מלמוד פעם אחת אי אפשר לזכור...

מאד תשגיחו במלמדי תינוקות, כי בעוה"ר נתמעטה התורה ולומדיה וכמטמונים צריך לבקשם, ולא תניחו בנים קטנים בין הגדולים[2], כי בעוה"ר הדור פרוץ ולומדים אותם תפלות ודברי הבאי, ובפרט בשבת ויו"ט תתנו השגחה יתירה על בניכם לבלתי יתחברו עם ילדים חצופים, ותזהירו המלמדים על זה מאד. וכאשר יגיעו לבן שמונה ותשעה תראו ללמוד להם מסכת אחת כסדר, והבנים ישנו אותה תמיד עד שתהיה שגורה בפיהם, כי אינו דומה שונה פרקו מאה פעמים לשונה פרקו מאה פעמים ואחד[3], ותראו שיבינו הילדים מוצאי הדינים ממה שילמדו... מאד תרחיקו עצמכם לבלתי

---

1. תוספות קדושין ל' א'.
2. על זה מזהיר גם מהר"ם חגיז בספרו „צרור החיים": „ויריחקו מהבחורים הגדולים שהם כליון לקטנים". 3. חגיגה ט' ב'.

בניכם שישגיח על זה בהשגחה פרטית על בניכם בעת שיהיו בחדר שלו, שיברך עמהם ברכה ראשונה ואחרונה על כל אכילה ושתיה ושישגיח שיברכו הברכה כראוי, היינו בפירוד בין הדבקים... וראיתי למלמד תינוקות אחד, שבכל יום ויום כשבירך עם התינוק על מצות ציצית על טלית קטן בכל בוקר, היה אומר עם התינוק בסידור גם „לשם יחוד" הנדפס קודם עטיפת הטלית, ואמר לי שכוונתו בזה שגם כי יזקין לא יסור ממנה. לכן בני אהובי אני מזהיר אתכם שתזהירו ג"כ למלמד תינוקות של בניכם להתנהג עמהם ג"כ בזה, ולא זה בלבד, אלא גם ל„שם יחוד" הנדפס בסדורים קודם הנחת תפלין ילמוד עמהם בכל יום, כדי שיהא מרגלא בפיהם גם כשיגדלו...

קלג. קטע מצואת הרב ר' משה יצחק אבד"ק קראטאשין שנפטר בשנת תקנ"ז, נדפסה בספר „דעת קדושים", פטרבורג תרנ"ז.

ואתן בנותי תלכו בדרך הישר ותהיו צנועות במעשיכן, והעיקר כל כבודה בת מלך פנימה, זה כלל גדול. אם יזכה ה' אתכן בהון רב ועבדים ושפחות לרוב גם עליכן מוטל לעשות איזה מלאכה, שהבטלה מביאה לידי שעמום [1]. הזהרנה בכל יום בתפלה בכונה ולקרות בכל שבת ב„טייטש חומש", ותדריכו את בניכם בדרך הישרה... כשתניקו את בניכם הזהרו שלא תאכלו דברים המפסידים לזכרון, כגון מוח הראש או לב בהמה ועוף, שמפסיד זכרון התינוק...

קלד. קטעים מס' „טל אורות" להרב ר' יהודה ליב מרגליות אביו של הגאון רא"ז מרגליות. נדפס ראשונה בפפ"דא שנת תקע"א.

א. ...כאשר יקרה לאנשי זמננו מחלישות הגוף, שהוא בסבת המזון הגופני שנשתנה בזמננו, שדורות הראשונים היו נוהגים לאכול מאכלים פשוטים כמו לחם ובשר שהם פשוטים בלתי מורכבים, ובזמננו נתחדש לאכל מאכלים מורכבים ממינים הרבה ע"י בשול וטגון... כן יקרה בימינו חולשת השכל בסבת המזון התורני שנשתנה בזמננו, שהראשונים למדו רק למגמר, ולמדו לבר תלמוד בבלי וירושלמי ופרושיהם כפשוטם בלי הרכבת קושיות ופרוקים רבים, על כן גדלו והצליחו, לא כן בזמננו, שהתלמידים מגודלים מנעוריהם בלמידים מורכבים, ובעוד שמוחם רופף וטרם יצטיירו על לוח לבם שתים ושלשה מסכתות, או מאה עלוית (=עלה, דף), ידפקום יום אחד בעיון גפ"ת עם מפרשים רבים ויום אחד בש"ך חושן משפט למען יחודד שכלם, ואז, כשיחודד שכלם, קרבות יחפצון, לצאת בעצמם חלוץ למלחמתה של תורה ולחדש חידושים, ומגובה לב יגביהו עוף שש כנפים לאחר, יפרוש כנפיו על הרמבים להסתירו בסתר כנפיו מהשגות

---

1. כתובות ס"א ב'.

וסדר הלמוד בפוסקים יהיה גם כן בסדרים הנ״ל כסדר שאמרנו. ואם יזכך השם ללמוד המסכת תחלה עם תוספות והאשרי׳ ואח״כ הפוסקים הנמשכים אחרידהם אין למעלה הימנו, אך אם אין לך לב רחב וכח הזוכר חזק... תלמוד תחלה משניות על הסדר שאמרנו, ואח״כ תשים פוסק הרב אלפסי תחלת למוד מכל הפוסקים, כי לכונה הזאת קראו תלמוד בבלי קטן — למי שאין לו לב רחב יעסוק בהלכותיו, והנהגות למודו קבלתי מהרב הגאון האמיתי נ״י מו״ה אליהו מווילנא וכך צוה לי בפיו הקדוש, ללמוד האלפסי תחלה עם פרש״י ולחזר אותו תמיד עד שיהיה שגור בפי ובשקידה רבה, ולנהוג כך שנה תמימה ויותר ואז יתראה התכלית והפעולה הנפלאה... ואם יזכה שיהיה בקי בו בפרש״י בשתי שנים — ילמוד אח״כ ספר הרמב״ם משלשה סדרים הנ״ל, הפנים בלי נושאי כליו. ואני ערב לך שיהיה קל עליך לחזור הפנים של הרמב״ם כדבר הלמוד כבר, ולפי כוונה זו קראו הרמב״ם „משנה תורה" שיהיה[1] כונתו שילמדו האדם כך תיכף אחר למוד המקרא... ואם כן מה נאמר אנחנו חסרי מדע וטרודי הזמן וחסרי הפרנסה בגלות הזה. ועל כל פנים תשים לך משמרת, בכל דין חדש אשר יזכירהו הרמב״ם ולא נודע לך טעמו מן האלפס או תעיין ב„בית יוסף"[2] וב„מגיד משנה" ויאורו עיניך. ואח״כ כשתחזור הפנים של הרמב״ם תמיד של ג׳ סדרים הנ״ל תהיה בקי בו בשנה אחת בודאי, ואח״כ תלמוד הפנים של הטור גם כן משלשה סדרים הנ״ל... ובכל דין חדש... העיין ב„בית יוסף" ויאורו עיניך. ועל זה אני ערב לך שאם תלמוד השלחן ערוך יהיה שכלך מהיר כל כך שתדע כל דברי האחרונים בהשקפה אחת, ותדע בפנים של השולחן ערוך כל הלכה והלכה דעת מי היא ולשונו ושיטתו של מי הוא. וזו היא ההצלחה האמתית לזכות בכתרה של תורה פי שנים מכל שאר ההנהגות. על דרך משל, מה שתיגע בלמודך בעשר שנים אם תתנהג על דרך שאמרנו תמצאנו יותר נקי ויותר ברור בחמש שנים. ואם ירצה מי להתחכם על דברי אלה יעמוד בשלו. ואתה שמע בני בקולי, בקול מוסר אביך וייטב לך באחריתך.

קלב. קטע מצואת החסיד המפורסם ר׳ אלכסנדר זיסקינד מהוראדנא, בעל ספר „יסוד ושורש העבודה". נדפסה בראשונה בהוראדנא תקנ״ד ופעמים רבות אחרי כן.

בני אהובי, מעיד אני על עצמי אף שהיה לי בנים רבים... לא נשקתי אחד מהם מעולם ולא לקחתי אותם על זרועי מעולם, ולא נהגתי עמם בשיחה בטלה ח״ו, והיתה אזהרת המשנה על פני בתמידות להזהר משיחת הילדים (אבות פ״ג)... ואוי ואבוי שעינינו הרואות שהאב בעצמו מחנך את בניו בשיחה בטלה... ומעיד אני על עצמי, בני אהובי, שנזהרתי מאד ומאד לחנך בברכת הנהנין ושאר ברכות, אף שלא היו יכולים עדיין לדבר על נכון... לכן בני הזהרו בזה גם אתם... ותזהרו גם כן להזהיר למלמד של

1. צ״ל: שהיתה.

2. כונתו לספר „כסף משנה" שחבר הר״י קארו בעל „בית יוסף" על הרמב״ם.

ע״ד סדר הלמוד אנו מרגישים את השפעת הגאון. הספר נדפס ראשונה בווילנא תק״פ ושנית בירושלים תרנ״ח. והוא נחלק לשני חלקים, חלק א׳ — צואה לבניו; ח״ב — דרושים.

ועתה אכתב לך סדר הלמוד. אמרו חז״ל [1] לעולם ישליש אדם שנותיו, שליש במקרא, שליש במשנה ושליש בתלמוד, וליומא קאמרינן [2]. וזה סדרן כנ״ל, שהמקרא קודם המשנה והמשנה קודם התלמוד, וחלופיהן בנולם. וסדר למוד המקרא יהיה כך, שתלמוד נביא אחד עם פירוש רש״י ואחר כך, אם כח זכרונך טוב, תחזור כמה פעמ״ם בלי עיון ברש״י עד שיהיה שגור בפיך. ואף אם תלמוד עוד עם פרש״י לפרקים אל תדייק לשום בזכרונך דרשות ומדרשים שהביא רש״י על איזה פסוק. והעיקר שתדייק במקום שצריך להבין פשוטו של מקרא, את זה תשים בזכרונך לזכור, ושים בדעתך כי רצונך ללמוד מקרא ולא מדרש, ואם אתה רוצה ללמוד מדרש למוד בפני עצמו ומה למדרש אל פשט המקרא, ובזה נואלו בני עמנו שעל ידי המדרשות אינם יודעים המקרא ואינם בקיאים בו. ויוהר קרוב אם תשאלהו איזה פסוק יאמר לך הדרש ולא ידע ולא יבין הפשט. גם לא ידע באיזה נביא הוא, ולמי דבר הנביא, ועל מה דיבר ובאיזה ענין ובאיזה זמן, או על איזו גלות או איזו נחמה, והכל בשביל הדרשות שמבלבלין אותו ואת מ״חו מניח פשוטו של מקרא. ואתה בני דע לך להבין פשוטו של מקרא ומי דבר ועל מה דבר ועל איזה עת וזמן, ולא תבלבל זכרונך במדרשים בשעת לימוד המקרא אז תצליח.

וסדר למוד המשנה — לא תהיה מן השוטים שמ״גיע״ם את עצמם במשניות שהם הלכתא למשיחא ואינן נוהגים בזמן הזה ומניחין את העיקר [3], עתה ראה סדר למודם שלא רצו ללמוד אותן הסדרים שאינם עקרים לו עד שיהיה בקי בארבעת הסדרים העקרים לו, וכל שכן אנחנו חלושי הדעת וחסירי שכל ואיך נטריד את שכלנו בסדר זרעים שאינו נהוג עתה, ולא ראינו את הזרעים ולא ידענו שמם ולא הכרנום. וכן בסדר טהרות... ראה בני מה שעשה הרב אלפסי ז״ל, שלא עשה את חבורו כי אם על שלשה סדרים העיקרים, ומשלשה סדרים קבץ הלכות קטנות מה שנוהגין בזמן הזה.

ועתה בני ותלמידי אם כונת למודך הוא רק כדי לקיים מצות למוד, כמי שמקיים מצות לולב, אז באמת כל הסדרים וכל הלמודים שוים לפניך... אך אם כונת למודך ללמוד על מנת לעשות... התנהג כאשר הורתיך, וזה סדרן הן במשניות והן בגמרא והן בפוסקים: בתחלה הלמוד מסכת ברכות ואח״כ סדר מועד כלו וסדר נזיקין, ואח״כ המסכתות הנוהגות בזמן הזה מסדר נשים... ואחר כך סדר קדשים, אף שהוא הלכתא למשיחא, כי מהר יבא משיח ונהיה מוכנים לעסוק בתורת עולה וקרבנות, ואחר שתהי״ה בקי בהן לדינא ולמעשה תלמוד סדרי זרעים וטהרות.

---

1. קדושין ל׳ א׳. 2. היינו שבכל יום יחלק לג׳ חלקים, ועי׳ בתוספות שם.
3. הוא מביא בזה את מאמר חז״ל בב״מ קי״ד ב׳: בארבעה לא מצינא בשיתא מצינא? ופרש״י עליו.

קכט. מתקנות החברה הקדושה „תלמוד תורה" באמשטרדם. התקנות נעשו בשנת תקפ״ב. רושמי רשימות מביאים גם תקנות חברת תלמוד תורה שנדפסו באמ״ד שנת תקס״ד, אך לצערי לא יכולתי להשיגם.

סעיף ל״ב. אחת ממטרות החברה היא ללמוד מדי שבת בשבתו. לתכלית הזאת יהיה תמיד בתוכה רב מופלא ומופלג בתורה, וחובותיו הם:

א) לדרוש לפני מחזיקי החברה בכל שבת ושבת.

ב) להשגיח בהשגחה פרטית על התלמידים ולמודם.

סעיף ל״ד. התכלית השניה מהחברה היא ללמד את ילדי בני עניי עירנו את תורתנו הקדושה. לזאת יבחרו המנהיגים מלמדים הגונים, מובהקים ומובחנים... ללמד את התלמידים:

א) קריאת לשוננו הקדושה.

ב) תורה שבכתב עם פרש״י ז״ל.

והתלמידים ילמדו יום יום, בבקר מתשע עד צהרים ובערב מב׳ עד שש שעות.

סעיף ל״ה. קובע את משכרת המלמדים. וסעיף ל״ו מדבר על זמן ואופן קבלת תלמידים חדשים לתלמוד התורה.

סעיף ל״ז. נערים אשר לא הגיעו לחמש שנים או עברו שבע שנים לא יבואו בחדרי למוד קריאת לה״ק, ובחדרי למוד התורה לא יבואו רק משבע שנים ומעלה עד שלש עשרה שנה.

קל. בני הגר״א מווילנא כותבים על אביהם בהקדמתם לבאורו על שו״ע אורח חיים:

ויותר שהיה חכם למד דעת את העם וחזקם ואמצם שילמדו בסדר נכון... בראשונה הזהיר להיות בקי בכל כ״ד ספרים עם הנקודות והטעמים. ועל צבאם דגל חכמת הדקדוק... אחר צוה להיות ששה סדרי משנה שגורים בפיו עם כללות פירושיה המפורסמים, ועל צבאה דגל גרסותיה הנכונות... אחר הזהיר על דרכי העיון בים התלמוד ולעיין היטב בפירוש רש״י ובפרוש בעלי התוספות. ויהא ישר העיון, שונא רב הקושיות. ודברי חרודין צוה להמניע...

קלא. קטע מס׳ „ראש הגבעה" להרב ר׳ פנחס ב״ר יהודה מ״מ (=מגיד משרים) בק״ק פלוצק. המחבר היה מתלמידי הגר״א מווילנא והגאון היה מחבב את ספריו. ואמנם בדבריו של המחבר

יתנו לו המשגיחים סכום חמש מאות שוק ויבטיחום בפירות ורווחים עד שיגיע לכלל נשואין, וידאגו להספקתו שתהא בדרך כבוד. גם ישתדלו לבקש לו מנו בשדוך הגון, ויקדימוהו לכל דבר שבקדושה ולכל מה שיסייע לפרנסתו.

פרק ב׳ סעיף י״ט. אין שום טענות חזקה כלל לא להמלמדים ולא להסופר ומלמדי החשבון ולא לשום אדם שיש לו משמרת ושירות בביהמ״ד... והגבאים יכולים לסלק מי שירצו, בתנאי שיודיעו הדבר למלמד ג׳ חדשים לפני כלות הזמן, ולשאר המשמשים חודש אחד...

פרק ג׳ סעיף ד׳־ו׳. הגבאים יבחרו מבני קהלתנו לומרים שיבחנו את התלמידים בכל שבוע ביום ה׳, במעמד אחד הגבאים ומשגיח אחד... בכל שלשה חדשים יבחנו כל התלמידים במעמד כל הבוחנים והגבאים והמשגיחים. גם יבחנו במלאכת הכתב והחשבון. כל חצי שנה, היינו ביום ראשון דסליחות וביום א׳ אחר ר״ח ניסן, תהיה בחינה ראשית בביה״כ דקיק אלטונא, ולבחינה זו יזמינו גם את הרב אב״ד והפרנסים, ומלבד אלה יש רשות לכל ישראל לבא ולשמוע. לילדים שיצטיינו בבחינה יתנו פרסים ומתנות (עי׳ גם פרק ד׳ סעיף י״ד).

פרק ג׳ סעיף י״ב־י״ד. על הילדים ללמוד גם בימי השבתות והחגים בקיץ, לפחות שעה אחת קודם מנחה, וילמדם המלמד בספר מוסר או בפרקי אבות. ובשבתות החורף לא ילמדו ביום, אבל ילמדו קצת במוצאי שבת.

פרק ה׳ סעיף א׳. מפני שידיעת הכתב וידיעת החשבון הם צורך גדול לאדם בדרכי פרנסתו ומחיתו, ע״כ העמדנו לקיום ולחזוק שהמשגיחים ישימו עינם ולבם על הדבר הזה לבקש להם סופר מהיר ורגיל היודע לאמן ידיו בכתב יפה, יהודית ודייטש ובעל לשון צח, ומפורסם לאיש ישר ומקובל בעיני גבאי דתית, גם יהיה בקי בחכמת החשבון הנהוג בין הסוחרים. והאיש הזה יבא לביהמ״ד כל יום מימי המעשה שלש שעות ביום.

פרק ה׳ סעיף ב׳. אלו ג׳ שעות יוקבעו ע״פ הגבאים בעצת המלמדים היודעים לבחור אותן שעות שאין בהן בטול למודם. מטעם זה לא ילכו כל תלמידי מלמד אחד לכתוב בשעה אחת, אלא מקצתם בשעה זו ומקצתם בשעה אחרת, וחוזרים חלילה, כדי שלא ישב המלמד בטל כל זמן הכתיבה, ומכל שכן שלא יבוטל זמן תפלה עם הצבור בשביל זה.

פרק ה׳ סעיף ג׳. ילד שלא הגיע עוד לתשע שנים לא יקחוהו ללמדהו כתיבה, גם לא ילמדוהו חשבון עד שיתרגל יפה בכתיבה...

פרק ב' סעיף י"ב. כל תינוק ותלמיד שמתהלך בתומו ומעשיו מתוקנים אף שאינו מצליח בלמודו להיות בעל גמרא, יחזיקו אותו הגבאים בביהמ"ד עד היותו בין י"ג שנים, ובתוך השנים האלה ישתדלו להעלותו על כל פנים למדרגת בעל מקרא ונביאים ושולחן ערוך כדי שיצא מכלל עם הארץ...

פרק ב' סעיף י"ד. מתוך אותם הילדים שנראה בעיני הגבאים שלא יצליחו בלימוד הגמרא, יבחרו תלמידים הראויים לכך מתוך השאר וישכרו להם בעל מקרא מיוחד, בקי ורגיל ומהיר לקרות ולדקדק בספרי התנ"ך ומפרשיהם כדי לַלמד לאותם התלמידים דרכי המקרא וטעמיו ודקדוקיו כאשר תמצא ידו, כדי לגדל מהם מלמדי תינוקות לביהמ"ד כשיגדלו וישכילו ויגיעו למדרגה זו[1]. והגבאים יזהירו באיש הזה שלא יהיה למודו אלא ע"פ קבלות חז"ל, ועל פי פרושים המפורסמים לשבח כפרוש רש"י ורד"ק ורמב"ן וכיוצא...

פרק ב' סעיף ט"ו. כראות הגבאים שאחד מאיתן התלמידים... מצליח בלמודו ויהיה נראה להם שתלמיד כזה כראי להגיע למדרגת מלמד להועיל, אז ישתדלו הגבא"ים לעשות קשר והזוק בכתב עם אבי הילד ההוא, ויתחייב האב בכח בנו שלא יניח בנו את ביהמ"ד ויצא בלי רשות הגבא"ם, ואם יעבור על זה — חייב האב להחזיר להגבאים כל מה שהוציאו עד הנה לשכר למוד בנו וכיוצא וכל שארי הוצאות בלי חמלה וחנינה. וגם הבן עצמו צריך לשעבד עצמו לכך, ונגד זה יבטיחוהו הגבאים שמיד בהיותו ראוי לכך יתמנה להיות ריש דוכנא, הנקרא אונטר־לעהרער, במקרא ודקדוק... עד שיהיה ראוי להיות מלמד להועיל ומומחה במלאכתו כי אז יהיה לו שכר הגון כראוי לו.

פרק ב' סעיף ט"ז. כל תלמיד שהגבאים יראו שהוא מצליח בלמודו וראוי להיות בעל גמרא, ולהנער יש חשק להוסיף ללמוד, יכול הוא להשאר בביהמ"ד עד שיהיה בן ט"ו שנה, ואם יראו המשגיחים שהנהגתו ישרה יכולים הם ליתן לו פרס בסכום של מאה שוק עד חמשים ר"ט, למען יוכל להתחיל במשא ומתן, ובתנאי שלפחות יבוא בכל יום ללמוד שעה אחת שעור בביהמ"ד וישכים ויעריב בביהכ"נ...

פרק ב' סעיף י"ז. הסעיף הנ"ל הוא רק בנוגע לילד שיוכל אח"כ להחשב בין בעלי הבתים לומדי גמרא, אבל כשימצאו הגבאים תלמיד שיש לו תקוה להיות מופלג בתורה ומורה הוראה בישראל, יניחוהו הגבאים בביהמ"ד עד היותו בן עשרים שנה, והגבאים יסדרו לו סדר למודו, ובהיותו בן עשרים

---

1. וזו אחד הנסיונות הראשונים שנעשו אצלנו ליסד מעין בית מדרש למורים. על השתדלותו של הירץ הומברג לפני הממשלה שתיסד בית מדרש למורים עי' במאמרו של ג. וואלף ב־ Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland Bd., V S. 146.

פרק א׳ סעיף ב׳. כל מלמד בבית המדרש הזה יהיה לו חדר מיוחד עם תלמידיו. גם יהיה בבית ההוא עוד חדר אחד לחשוב בו חשבונות של מצוה בהתאסף ראשי הבית האלופים המשגיחים או הגבאים... והחדר הזה יקרא בשם „קאנטאר המשגיחים"...

פרק א׳ סעיף ו׳. כל תינוק שאינו יודע להתפלל כראוי אין מכניסין אותו לביהמ״ד, ויתנהגו עמו כמו שהתנהגו קודם שנתיסד ביהמ״ד הזה, לתתו אצל מלמד דרדקי חוץ לבית.

פרק ב׳ סעיף א׳. כעת העמדנו בעזר השם שני מלמדי גמרא ושני מלמדי מקרא, דהיינו מלמד למתחילים במקרא, שֵׁני לגדולים בני מקרא, וכן במלמדי גמרא. וככה יהיה תמיד, עד ירחיב ה׳ את גבולנו במלמדים ותלמידים, מלמד מיוחד לכל כת וכת לפי מדרגתה[1] (וכן זכינו כעת שנת תקס״ח לג׳ מלמדי מקרא וד׳ מלמדי גמרא)...

פרק ב׳ סעיף ב׳. בחדר כל אחד ממלמדי הגמרא יהיו עשרה ילדים, ולכל אחד ממלמדי מקרא עשרים ילדים...

פרק ב׳ סעיף ד׳. המלמדים חייבים לעמוד על משמרתם להיות בביהמ״ד מתחלת שעת הלמוד בבוקר עד סוף זמנו בערב, ע״פ קביעות זמן הרשום בכתב הדבוק בכתלי ביהמ״ד, ולא יצאו מתוך ביהמ״ד בתוך זמן זה לא לדבר מצוה ומכל שכן לדבר רשות ובצע כסף...

פרק ב׳ סעיף ו׳. מלבד למוד התורה הקדושה ישתדלו המלמדים, ...להורות הילדים דרכי היראה ואהבת ה׳ על פי ספרי מוסר מובחרים, כגון „אורחות צדיקים" ופרקים ידועים מספר „מנורת המאור" וכיוצא... וכן יזהירום מפעולות רעות ורמיה וחמדה... וכן ישגיחו המלמדים שיהיה כל תלמיד ותלמיד בביהמ״ד בזמן הקבוע בבקר, מעט קודם זמן התחלת הלמוד.

פרק ב׳ סעיף יוד. המלמד יסדר כל עניני הלמודים עם תלמידיו באופן שלא יכביד עליהם יותר מדי, או ליסרם במכת אכזרי, רק ע״י מוסר השכל ומורא רבן, ופעמים בזריקת מרה בהן יראה שילמדו בשקידה ובתשומת לב, ורק במקרים הכרחייב ביותר ישתמש בשבט...

פרק ב׳ סעיף י״א. אין מקבלים שום תלמיד בבהמ״ד עד כי יחקרו הגבאים יצ״ו את הילד ההוא, אם הוא ראוי להתחיל חומש, ואם הוא בריא ושלם בגופו ואין בו מדות מגונות שקשה לתקנם, ואם יראו הגבאים שהתינוק ראוי והגון ע״פ מדותיו ודעתו, מכניסין אותו ומושיבין אותו בין כת ראשונה מבני חומש, ואם מצליח בלמודו הרי הוא עולה מכת לכת עד כת העליונה מבני הלכה ותוספות.

---

1. התקנות נדפסו בשנת תקס״ח ואז הוסיפו הגבאים הוספה זו.

קכח. מתוך תקנות ביה״ס שנתיסד באלטונא בשנת תקס״ה אנו רואים את הרוח שהיתה מרחפת אז בין החרדים המתונים באשכנז. הם הכירו כבר בנחיצות תקונים ב„חדר״ ולהתאימו לרוח הזמן, אולם עומדים הם לגמרי על בסיס המסורה. התקנות נדפסו בספר קטן בשם „דרכי־נועם״.

(שער הספר)

דרכי נועם.

אלה התקנות והנהגות ישרות אשר נוסדו יחד להועלת בני עניים דקהלתנו ק״ק אלטונא יע״א בהמבורג, לגדלם ולחנכם ביראת ה׳ וללמדם ספר תורת משה שבכתב ושבעל פה. אלו ואלו דברי אלהים חיים, מוצאיהם ימצאו חיים, דרכיה דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום.

הדבר הטוב והיקר הזה נתיסד ונעשה, בידיעת וברשות והסכמת פרנסים ומנהיגים והגובים דקהלתנו וע״פ הסכמת הגאב״ד דג״ק[1] זצ״ל, על ידי השלשה גבאים דת״ת הממונים על הדבר, בשנת תקס״ה.

נדפס באלטונא בשנת תקס״ח.

אח״כ באה הסכמת הגאון ר׳ צבי הירש אב״ד דג׳ קהלות (מת תקס״ז) על התקנות. ב„פתח השער״ מדברים מתקני התקנות על מטרתם ביסוד הבית הזה שיקרא בשם „בית המדרש לתנוקות של בית רבן״. רוצים הם להגדיל תורה ולהאדירה ולחנך את התלמידים „בתורה, מוסר וחכמה ומדות ישרות״, וגם „לאמן ידיהם בכתב ומכתב וחכמת החשבון״, למען ימצאו בני העניים חית ידם. התקנות נחלקות לחמשה פרקים:

פרק א׳ דיני בית המדרש.
״ ב׳ דיני המלמדים ותלמידיהם.
״ ג׳ דיני הגבאים.
״ ד׳ דיני המשגיחים.
״ ה׳ קסת הסופר וחכמת החשבון.

נותנים אנו בזה את התקנות הנוגעות ביותר לענייננו.

פרק א׳ סעיף א׳. האלופים הגבאים והמשגיחים ידאגו למצא בית יפה ומרווח, טוב ומתאים לבריאות המלמדים והתלמידים.

---

1. = דג׳ קהלות, והן קהלות אלטונא, המבורג, וונדסבק הסמוכות זו לזו, ואב״ד אחד היה ממונה עליהן.

ב. כמה אנשים לוקחים רשעים לביתם להדריך וללמוד עם בניהם הקטנים, ומה יעשה אותו הבן שלא יחטא; אם רואה שזה שעומד להדריכו וללמדו עושה איסורים איך לא ילמוד ממנו... ולא די שמסיתים ומדיחים הילדים הקטנים, אלא גם האבות נוטים מדרך הטובה... („אהבת ציון", דרוש י׳).

ג. ...את כל זה ראו חכמים בכל דור ודור, ונתהוה מזה שכל תופסי ישיבה מרביצי תורה בישראל כשהיו שונים לתלמידים דרכי המשנה והתלמוד ופסקי הלכות היוצאים מהשקלא וטריא בשיטות שני התלמודים, בבלי וירושלמי, היו עושים קשר לדבריהם בהתרות השאלות וישוב הקושיות בהמשך נאה, ואף כי היה סיפק בידם לבאר דבר דבר על אופניו והתרת כל שאלה וקושיא כפי הראוי לו, הא כדאיתא והא כדאיתא, בלי שום קשר דברים, אעפ״כ הטריחו בעיונם לחבר הדברים כנחל נובע והסבו בלכתן בפלפולים, להיות דבר יוצא מהוך דבר בחיבורי טהרה להיות האהל אחד. והורגל בפי התלמידים לכנות שם לחבורי פלפולים ראלה ויצאו לחלק: אם הם חדושים ופלפולים מענין לענין בהקדמות שונית נקרא בשם „דרשה", ואם הם בשיטה אחת בעומק העיון יקרא שמו בישראל בשם „חלוק", ובשניהם הכונה רצויה למצא חן ושכל טוב בעיני התלמידים, כי חמדת הבחורים בני הישיבה להמשך בבנין שכלי בפלפולים נאים, שע״י הפלפול והמשך נאה מתאוים ונותנים לב להבין בכל פרט ופרט ובכל חלק וחלק מבנין השכלי הזה, ואוחזים בלמוד דאמיתי לקבל פנים מסבירות בהלכה וסברות ישרות הנכללות בו, ואין זה סותר למה שאמרו חז״ל[1]: לעולם ילמד אדם לתלמידיו בדרך קצרה, כי אזהרה זו איננה על איכות כי אם על כמות הלמוד. וראוי לכל מלמד לאחוז גם בפלפולים וחדושים בדרך קצרה... ולא ירבה ביופי המליצה אשר אין בהם צורך להבנת דבריו.

אך יצאה מזה מכשלה גדולה, שבמה לומדים אחזו את הטפל לעיקר ומבלים ימיהם לחדש „חלוקים" ומאמרים בפלפולים של הבל, וכבר הרע״ש השל״ה ז״ל על מחדשי חילוקים ופלפולים כאלה, ושתי רעות הם עושים: שהם חיבלים בעצמם ביגיעתם לריק הבל ותוהו, ועוד זאת גונבים דעת התלמידים אשר עדיין צריכים ללמוד דרך ונתיבות דרכי הגמרא ופוסקים להסיק שמעתתא אליבא דהלכתא, וע״י פלפולים של הבל הם טועים ומשתבשים בדעתם לנטות מדרך השכל והאמת... אמנם הגדולים והישרים עיקר יגיעתם ללבן שמעתתא אליבא דהלכתא ולבאר כל חמירא בדברי חכמינו ז״ל, ואף בחילוקים וחקירות שהם לחדוד התלמידים כל חלק וחלק בפני עצמו הוא על דרך הלמוד האמיתי, וחיבור הדברים שרוא בדרך פלפול הוא רק כיד לפרי ואזנים לכלי לאחוז בו, ולמה הדבר דומה לנזם משובץ באבנים יקרות, לשם, ספיר ויהלום, הנה יקר ערך הנזם הזה הוא באבני חפץ שבו וכל אבן ואבן הוא יקר מצד עצמותו, אך חיבור האבנים היקרות האלה הוא בנזם מעשי ידי אומן, כן הדבר בחילוקים וחקירות ופשטים מגדולי ישראל... (בהקדמתו לס׳ „דורש ציון" לאביו בעל „נודע ביהודה").

---

1. פסחים ג׳ ב׳.

ישראל התורה ואומרים לו: הן הן הדברים שיצאו מפי הגבורה בלא שום השתנות ולא הורק מלשון אל לשון, והנער רואה שאין משתמשים בלשון הזה בדברי חול ודברי הבאי, אז הדבר הזה ותכונת הלשון בעצמו עושה רושם ונכנס בלב הנער ומיקר הדברים ומחבבם...

ולכן נכון וראוי ללמוד עם הנער כל פסוק ופסוק מהתורה בלשון הקודש ולפרש לו מלה מלה בלשון דייטש, כפי הלשון שמורגלין בו, ובפרט בדורנו זה שיש לנו פירוש התורה בלשון דייטש בלשון צח. ומי שמלמד כן לנערי בני ישראל שניהם עולים בידו: אחד שהנער שומע דברי אלהים חיים והוא מכבדם, באמרו שהם דברי ה' בעצמו... ותועלת השניה היא, שעל ידי שמתרגמים לו כל מלה ומלה הוא לומד לשון הקודש וכל אחד לפי דרכו תופס את לשון הקודש. ואף אם הנער יוצא מביה"ם ועוסק במלאכה או במשא ומתן או בלימוד דברים אחרים – על כל פנים נשאר הרושם בלבו, ואמונתנו תקועה בלבו כל ימי חייו...

וכך תדריכו את בניכם בענין הלמוד: א"ב – כדי שילמד לקרות בלשון ובכתב עברי, ואחר כך כשיודע לקרות ירגילו אותו בק"ש ובתפלות של שחרית ומנחה וערבית. וילמדו אתו פירוש המלות בלשון דייטש כדי שידע כונת המלה אשר מתפלל בלשון הקודש, ודבר זה דבר קל הוא לחנך את הנערים בזה מתוך סדרי התפלות שנדפסו בברלין, ואחר כך נדפסו פה ק"ק פראג וגם בעיר מלוכה וויען, אשר מצד אחד היא התפלה בלשון הקודש ומצד השני פירוש המלות בלשון דייטש צח ונקי, וכשיבוא הנער שיהיה בן שש או שבע שנים יתחילו ללמוד עמו התורה בלשון הקודש בפירוש לשון דייטש, כמו שנדפסו בחומשים בברלין בוויען ובפראג[1]. ללמוד לשון דייטש על בוריה ושאר דברים אשר הוא צורך גדול, ובלתי ידיעת לשון דייטש וכתיבתו אי אפשר לעמוד במדינות אלו בזמן הזה, מי שאינו יודע לשון דייטש לכתוב ולקרוא לא יחשב ולא יצליח לשום מלאכה כלל, והחיוב מוטל על כל איש ללמד את בנו הלשון ונימוסי מדינה אשר הוא דר בה. וישגיחו האבות שבניהם יצליחו בתורה ובדרך ארץ, והנער יאחז בזה וגם מזה לא ינח ידו וילך ממדרגה למדרגה עד שיגיע לעשר או לשנים עשר שנים, כל נער לפי תבונתו וכחו, ואז יתנכר הנער במעלליו. ואם נראה בו שהוא ראוי ללמוד עוד אז יבחנו במה שירצה ובמה שיבחר, אם בלמוד שאר החכמות או בלמוד גפ"ת כדי שיגיע להוראה, ואם אינו נראה בו שיצליח בלמוד אז יתנו ללמדו אומנות, או משא ומתן כל אחד לפי דרכו, ואת אשר יבחר בו יקרב. ולכל הפחות תהיה הגירסא דינקותא תקועה בלבבו וידע שהוא איש יהודי, ואף שעוסק בלמוד איזה אומנות או משא ומתן ישגיחו עליו שעכ"פ בשבתות וימים טובים, ובימי החול בשעה שמתבטל מעסקי פרנסה, יעסוק בתורה וילמוד שו"ע אורח חיים ומשנה... („אהבת ציון", דרוש י"ב, דרשת ר' שמואל לנדא, בשנת תקע"ז).

---

1. ברלין תקס"ג; ווין תקנ"א; פראג תקס"א.

שבכתב ותורה שבע״פ הכל אחד. „וממש היה חרפה ללמוד עם פרוש של „מלמד שיח׳[1], אמנם לאחר שיצא הפרוש החדש[2] בא לכלל חשיבות עד שאין לוקחים להם פנאי לעיין בפרוש רש״י כלל, ומתוך זה אחת לאחת ממש נשכח מהם ענין תורה שבעל פה׳ (דף י״א ע״ב).

קכז. קטעים מדרשותיו וספריו של הגאון ר׳ שמואל לאנדא, בן בעל ה„נודע ביהודה׳, שמלא מקום אביו והיה ראב״ד בפראג. בזמנו כבר השפעו יהודי פראג במדה מרובה מן ההשכלה הברלינית, והמלחמה בין החדש והישן, האבות והבנים, כבר החלה בכל תקף. גם ר׳ שמואל מכיר ש„בלתי ידיעת לשון דייטש וכתיבתו אי אפשר לעמוד במדינות אלו בזמן הזה׳, והוא מיעץ שילמדו את התורה במקורה ב„פירוש לשון דייטש כמו שנדפסו בחומשים בברלין, בווין ובפראג׳. אלה הם החומשים עם „הבאור׳ של מנדלסון וחבריו, שעוד עשרים שנה קודם לזה הרעישו עליו גדולי הרבנים, וביניהם גם ר׳ יחזקאל לאנדא, את העולם. אולם מצד שני עומד, כמובן מאליו, ר׳ שמואל על בסיס המסורה העתיקה בעניני החנוך.

א. אינו נכון ללמוד עם הנערים את התורה בדלוג, ולבחור מדברי התורה מה שנראה בעיני המלמד ולהניח דברים אשר לפי דעתו אין בהם תועלת... ובעו״ה בזמננו זה עמדו אנשים מבני עמנו וחברו ספרים מקצרי התורה, שלקחו ספורים מהתורה ללמוד עם נערי בני ישראל קיצור מהתורה, אשר לפי דעתם יש בו תועלת באמרם לחנך הנער ע״פ דרכו, שלא להעמים עליו למ״ד דברים אשר אין בו תועלת, אמנם הוא מכשלה גדולה שמרחיקים את הנערים מגוף התורה... ובהרחקה זאת עושים את התורה כספר מספורי דברי הימים, ואינו פועל התלהבות ורושם בלב הנער, ונדמה לו הספור הזה כספר הנעשה מכותבי קורות העת״ם. וממכשלה הזאת יצאה עוד מכשלה גדולה מזו, שעמדו אנשים וחברו קצור מהתורה בלשון דייטש, ללמוד עם הנערים רק בלשון דייטש ולא בלשון הקודש, ועל ידי זה ישתכח מהמון העם גוף התורה ונחשב בעיניו לכשיגדל ספר חול, כמו שארי חבורים אשר חברו בני אדם בלשון המורגל, אשר אינם עושים רושם, ואינם נכנסים בלבו לומר שהם דברי השם ברוך הוא... ואנחנו בני ישראל... שיש לנו התורה בלשון אשר יצאה מפי הקב״ה למשה רבנו, וכשלומדים עם נערי בני

---

1. ע׳ עליו לעיל עמ׳ קס״ג.
2. הכונה כנראה לתרגומו של מנדלסון עם ה„באור׳.

המחבר רואה את השנויים הכבירים שבאו במשך זמן קצר
בערך ברוח העם, והוא משתדל לעצור את הזרם החדש העוקר
את כל היקר והקדוש לו. הוא רואה ג"כ שהמלחמה עם זרם
זה קשה מאד ושאין לדבריו ההשפעה הדרושה, ועם כל זאת
הוא עושה את שלו וממלא את חובתו באמונה. כבוד התורה
ירד, הישיבות פסקו, בעלי־בתים חדלו מלקבוע עתים לתורה
והוא מזרז את שומעיו בכל דרוש ודרוש על למוד התורה.
בשנת תקס"ד נוסד בפפד"מ בית־הספר הידוע בשם „פילנטרופין",
למורת רוחם של כל המחזיקים במורשת אבות.

א. הישיבה בפפד"מ. „...הרי נשמע מזה שבתי המדרש שבחו"ל קדושת א"י עליהם, ואפשר מזה הטעם היו רגילין בימים ההם לומר, שהעיר הזאת פה קהלתנו יע"א, היא ארץ ישראל קטנה, מאחר שבימים ההם היו מחזיקין בחורים בכל בית ובית דהוה ליה קדושת ארץ ישראל..." (דף ח' ע"א).

ב. הכנסות הבחורים ופרנסתם. „ובימים הקדמונים היה המנהג לברוק [קטניות ושאר דברים שיש בהם חשש תולעים] ע"י בחורים בעלי תורה" שהיו מקבלים תשלום ידוע בעד זה. ובזמן המחבר היו מניחין לברוק ע"י המשרתת. גם ע"י זה שהתחילו יהודי פפד"מ לגלח זקנם בתער ע"י גוי „נתמעטה פרנסת הבחורים" (שם עמ' א' וב') שקצתם עסקו, כנראה, בשעות הפנאי בספרות.

ג. „בעו"ה בעת הלז לא די שאין מרגילין רוב התינוקות בלמוד משנה וגמרא אף גם במקרא אין מרגילין אותם, כידוע, שלומדים ג' וד' סדרות בשנה, עד שיגיעו לדור שלא ידע לספר ביציאת מצרים" (דף י"ח ע"א). גם הגדולים פסקו מלקבוע עתים לתורה, כי „קודם מנחה כשבאים לביתם מן החנויות אזי גם התינוקות באים מבית הלעריר (המורה) ומנסים אותם מן הלשונות שלמדו, ומתוך זה אין להם פנאי לקבוע עתים לתורה", ובערב הם הולכים לבית המשתה (שם עמ' ב'). המורים המלמדים את הנערים הם „קטנים מאד בחכמת התורה, רק שבקיאין בכתב ולשון האומות", „וכל למודם הוא בכתב ולשון האומות, ואף מה שלומדים אצלם תנ"ך הכל הוא בלשון לעז, עד שאין יודעין לדבר כלל בלשון הקודש" (דף כ' ע"ב). וכיון „שרובם ככולם נמנעים מלגדל בניהם בתורה" אין צורך במלמדי תינוקות מן הנימוס הקבוע, „ואם היו יתנהג כן עוד איזה זמן לא ישאר ח"ו שום מלמד תינוקות" (ד' כ"ה ע"א). הוא מעורר ב„תוכחת מוסר על זה שנשתרבב מקרוב אצל כמה מלמדי תינוקות חומש ונו"ב ומרגילין אותם ללמוד בגלוי הראש". גם „לפי הנשמע מתהילין ללמוד עם התינוקות מן ס' בראשית, שינוי מנהג הדורות הקודמין שהיו מתחילים ללמוד עמדם מס' ויקרא" (דף מ"ז ע"א).

ד. במקום אחר הוא מוכיח את בעלי הבתים על שחדלו מללמוד. בימים קדמונים היו הרבה מהם מעבירין בכל שבוע את הסדרא עם פרוש רש"י, והיו רואים שתורה

אחרי כן מפסוק כ״ג על פרשת כ״ה, ויפסח בהר בחקותי, בס׳ במדבר יתחיל בסדר בהעלותך עד תום הספר, וספר דברים עד תומו. ואז ישנה התורה כסדרה ולא יפסח כי אם את דברי האשות, עד כי יחזור ללמדה פעם שלישית בלי דלוג כלל. ויתרגם לו בתחלה כל מלה ומלה גם בדברי השירים הבאים בתורה בדרך ספור והגדה, ואח״כ על דרך חבור במליצה צחה ונאה.

בהיותו ככן שבע שנים ילמדנו גם לכתוב כתיבתנו, ויודיעהו מעט מעט מהארץ בכללה, ואחרי כן לאט לאט פרטיה חלקיה למלכיה שריה ופחותיה איש על ידו ועל דגלו, ובהיותו בן שמונה שנים אשר כבר כלה התורה פעם שנית ושלישית ילמדנו יום יום בנביאים ראשונים, ויתחיל עמו ראשית למודי הדקדוק לשון העברי, ויתחיל לכתב גם כתב העם אשר הוא בקרבו. וירגילנו גם לקרות ברש״י ומפרשי תורה למען יקל עליו למוד הגמרא בהיותו בן תשע, ואולי נכון ללמיד אז תחלה עם התלמיד שש או שמונה חדשים הדלכות בהרי״ף או בהרמב״ם, כי קלים הם לשמעם הן בלשונם הן בפלפולם, ומה מאד יקל למוד הגמרא להתלמיד אחרי כן. אמנם עקר הלמוד עד שלש עשר שנה יהיה בתורתנו הקדישה, בנביאים וכתובים וגמרא ופירושיהן הטובים, ואז יוכל להתחיל גם שארי ידיעות וחכמות, דמחבבות את בעליהן בעיני אלהים ואדם, ומי אשר ימלא ה׳ אותו רוח חן ושכל טוב להוסיף ולהתמיד גם בדיני התורה ש״ס ופיסקים הראשונים והאחרונים, אשרהו ואשרי חלקו.

פעם בשבוע ידבר המורה עם תלמידיו פה אל פה בעניני המוסר ויראת ה׳, יעריך דבריו לפניהם לדבר על כחות הנפש ומעליה, כמו הנקימה והנטירה והשנאה, חנינה וחמלה, שלום ונמול נאוה וענוה, עצלות וזריזות, וכהנה, ולערב בתוכם מעשי וספורי הדורות, למען יתבוננו בהם וישפטו עלידם, אם טובים הם ללכת אחריהם או להרשיעם ולהסר מהם, וטוב הדבר כי יסמיך ויחזיק דבריו ומוסריו בפסוקי תנ״ך להוציא מהם מקורם. לפעמים ילך המורה עמהם להתהלך בעיר, בשדה ובכפרים, למען יראו אנשים מאנשים שונים במדותם מנהגם ומעשיהם. גם ידבר עמהם מדרכי הארץ ומלואה, על צמחי השדה העצים ופריהם, בהמות חיות ועופות ורמשים, מיני האבנים והמתכות למיניהם, ולא יהיו כעור רומס שושנים ומחמדי ארץ בל ידע מה תחתיו וסביב לו, ומכל הדברים האלה ימשוך המורה תועלת להקל בו לפעמים את למודיו.

סוף דבר: כל הנהגות המורה מעשיו ומעלליו יהיו נבונים וישרים למוצא דעת, למען יראו הבנים ממנו וכן יעשו גם המה לטובה. והיה ברכה, כי אם על הדרך הזה יגדלו הנערים העברים ויחברכו בם כל הגויים, כל חברה וקבוץ יאספום אליהם, ילכו מחיל אל חיל, ישכילו ויצליחו כל הימים, וחיים ושלום על כל ישראל.

קכו. לקומים מס׳ „לחמי תודה״ להרב ר׳ צבי הירש הורוויץ אבד״ק פפד״מ, בנו של הגאון ר׳ פנחס הורוויץ בעל ה„הפלאה״. הספר כולל דרושים שדרש המחבר בשנת תקס״ו—תקע״ו (נדפס באופינבך תקע״ט), והימים ימי בכורי התנועה הריפורמית.

יפרש לו תחלה על דרך ספור והגדה תוכן הדבר ותכליתו, כי בעו״ה רבו הקלקולים ורעות רבות השיגונו ע״י למוד הסתום והנעלם והנשגב משכל הנערים הקטנים, אם לא ידע הנער מה הוא ולמה הוא, מה תועלתו ותכליתו, למה יטה אזנו ולבו לשמוע? הלא טוב לו משחקו ומעלליו אשר בהם יתנכר תכליתם ותועלתם לשמות בם ולהשיב את נפשו? אמנם כי זה עקר כל הלמוד, להראות תכליתו ותועלתו מראשית הענין עד אחריתו, אשר ע״י״ז תבוא אהבת הידיעה וחשק הלמוד בכלל בלב הנער, ויתאמץ להבין ולהשכיל, גם לחדש דבר לשאול שאלות או להשיב מענה, כפי שניו והשנתו.

מטעם זה, ועוד מכמה טעמים אחרים, לא נכון להתחיל עם נערים קטנים בלמוד הגמרא במסכת קדושין כתובות וגטין, ואף לא במסכת ברכות, הגם שמיראת ה׳ דברם, ואלו ואלו דברי אלהים חיים, מ״מ הפלפול הזה אינו מעורר שכל הנער ללמדו בחשק וברצון, טוב מזה וגם נקל מאוד להתחיל עמו במסכת בבא מציעא, המדבר בעסקי בני אדם, ונקל להמורה להמשיל משלים מענינים אשר בם תמיד לעין הנער, ולדבר עמו כאשר ידבר איש אל רעהו, ישא ויתן עמו תחלה וישאלהו: מה דעתך בענין זה, איך תעשה אתה אם יקרך כזאת, ומה תענה אם ישאלך איש דבר מה? מה תעשה אם יבקש איש ממך כזאת? וכהנה. וע״פ התשובה ישא ויתן שנית עד היכן אשר הדברים מגיעים לפי כחו וידיעת נפשו, ואחרי כן יאמר לו בנועם, ראה בני כזה וכזה יהיה הענין אשר נלמוד היום, רבה התועלת מאוד מאוד ללמד כל דבר על זה הדרך, כי מלבד מה שימשוך לב הנער אחריו, ותקל המלאכה גם לשניהם, הנה יראה ויבין מיד מה בלב הנער ואנה דעתו מטה, ומה כחות נפשו, בפרט בעניני המוסר והיראה, אם להרע או להטיב, לרחם ולאהוב, לסלוח ולהאריך אף, או לחרות כמעט, לרדוף ולנקום ולשנוא, וכיוצא בזה.

אל ירע בעיני המורה לכפול ולשלש דבר אחד, גם אל יעמוס עליו משא גדול בפעם אחת, אך לאט לאט ינהלנו, אל ילחוץ עליו לכלות מעשיו ולידעם היטב ביום אחד, למה ירדה בו בפרך, הלא יחלה ויחלש בעודו קטן, ויאבד כחו טרם יגדל ויוסף שנים, העת אשר שכלו אביב זך ומהיר לדעת יסוד ושורש תכלית האמתית מהידיעות התורות והלמודיות, וכל מה שהוא לומד בקטנו אינו כי אם כמו פתיחה והקדמה לספר, ספר תורת אלהים ותורת האדם הנצמדות יחד, הן הנה אבן פנה ויסוד האדם אשר עליהם יעמוד עולמים, ולכן צריך המורה להזהר מאד ליסדם ולהשרישם היטב, מוצק וחזק, בל ינועו בל יסוגו, ויפיל כל הבנין אשר נשען עליהם.

אם יהיה הילד בן ארבע שנים יתחיל עמו באל״ף־בי״ת ובקריאת לשון עברי, ובהיותו כבן חמש שנים יתחילו עמו בתורה, וגם לקרות בלשון עמו אשר הוא יושב בקרבו, וילמוד אתו בתורה כפי כחו ושכלו, יקח מוסר מכל פרשה ופרשה להראותו את דבר ה׳ כי יקר הוא ומביא לטוב לו בעה״ז ובעה״ב. ואולי נכון ללמוד התורה בפעם הראשונה דלוג כזה: ספר בראשית כלו, ספר שמות מלבד רוב סדר משפטים וסדרי ויקהל ופקודי, בספר ויקרא יתחיל צו, שמיני, וידלוג תזריע מצורע, ויתחיל סדר אחרי מות, ויפסח פרשה י״ח, ויתחיל קדושים עד פ׳ ך׳ פסוק י״א,

גם זו רעה חולה באבות, אם יטו אזנם לשמוע רכילות מפי הבנים על המורה, או לשאול אותם שאלות כאלה, אשר בם ישחיתו כל ענין החנוך, כמו: למה נפלו פניך? למה עיניך כהות? למה ארמו לחייך? ההכה אותך המורה? ובמה? בשבט או במקל? וכהנ״ה. וביותר כי יחר אפם מהר לחלל כבוד המורה ולזלזלו בפני התלמיד, טוב מזה כי ישאלו את פיו לבדו בסתר, לדבר אתו משפטים ולהניאו מעשות עוד זאת. וכמו כן לא ישאלום תמיד לאמור: נפשך בכלי זה, או בשחוק ורקיד, או במלבוש זה, כדי למשוך את לבם אחריהם, ותדבק נפשם אך בהם, ואז יצר להם בראותם המורה הבא להוליכם אל בית הספר, אשר יהיה בעיניהם לבית אסורים והמורה לשטן, והלמוד לעבודה רבה ועול קשה, ובפרט כי בחרות אפם בם יאמרו, אקרא למורה להביאך לחדרו ולהכותך שמה. לא כן יעשו אם בדעת והשכל ינהגו את בניהם, כי אם כל עת אשר ישאל הבן דבר, או כשירצו לתת לו מתנה, יאמרו: ואת מנת חלקך יען כי היטבת עשות לשמור מצות מורך, והמתנה הזאת היא לך לכבוד ולתפארת בעיני אחיך. הכל באשר לכל, דברי האבות יהיו תמיד להגדיל המורה בעיני הנער, וכל הטובות אשר יטיבון עם הנערים—על יד המורה תעשינה, למען יהיה להם כאוהב נאמן בבריתם ותדבק נפשם בו לשמוע בקולו ולשמור מצוותיו ותורותיו.

והנה לפי הדברים שאמרנו, כי החניך והגדול והלמוד יהיו שלשתן תחת יד המורה, לכן צריך הוא ג״כ לפנות את עצמו מכל הדברים אשר יהיו לשטן לו. כל מחשבותיו לתלמידיו תהיינה, כי בניו הם, ואבותם נתנום לו כופר נפשם להיות הוא תחתם בגדול וחנוך, והוא גם הוא לקח עולם על צוארו, עבודת קודש עליו, קודש קדשים היא, אל יחללה, ואל ימעול בה מעל, כי אז יצעקו אל ה׳ והיה בו חטא ונשא עונו, וכל העם עונים אחריו: אר״ר עושה מלאכת ה׳ רמיה. אבל תמיד יהיו עיניו ולבו עליהם, אל יעזבם ואל יעלים עיניו מהם, אף בשחוק ורקוד עמהם יהיה, לא לבד, להזהירם ולשמרם לבל יכשלו, ובל ישחיתו את נפשם להיות להם מום עולם, כי אם גם להשתתף עמהם לפעמים, ללמדם עשות חפציהם בכל מה שיהיה ע״פ סדר נכון בדעת ובהשכל. והשגחתו על בריאות וחזוק גופם, אשר הוא צריך להזהר בו מאוד, תכלול ג״כ שירחיקם מכל מיני עצלה ורפיון, ויזרזם בכל מיני זרוז, בל יהיו רכי לבב בעלי תענוג או מורך, או בני פחד ומורא, אל יושיבם תמיד בעת הלמוד, כי השבת מרבית חולאים היא, אבל התנועה והעמידה הן טובות לגוף, גם אל יתנם להרים קולם ביותר לצעוק בלמודם, בל תחלש החזה.

המורה צריך להיות איש חכם לב יודע ספר ומדע ודבר דבר בלשון למודים באר הטב, צריך לדעת לשון עברי בדקדוקו, גם לשון העם אשר הוא יושב בקרבו, לתרגם בה כראוי התורה נביאים וכתובים ותפלות, הכל בטוב טעם ונקל לשמוע. יאריך אפו ואל ימהר לקצוף ולכעום ולרגז, ואל ידבר קשה, אבל כל דבריו ומעשיו יהיו בנחת ורצוי, באהבה ואחוה, ימתיק להם דבריו ויסדרם על נכון גם בעניני הליכות עולם, ואף כי שיסדר ויתקן לכלכל דבריו בלמוד, כדי להקל הענין לתלמיד להקשיבו ולהבינו. וכשיתחיל ללמוד עמו, הן בתורה הן בגמרא או בשאר למודים

לחתוך[1] בה, ויען מאהבתי את חפץ הנערים נגשתי אל המלאכה הזאת היקרה עיני ולבי עליה כל הימים, ומפרי מזמותי אשר השכתי למשפט על הענין הזה טעמו חכמי לב ויהללו בשערים מתקו.

ואולם, מגודל ענותי, אמרתי אחריש אני ואשאיר לכם משפט הבחירה, כי תבורו אתם סדר נאה והדרגה מכוונת, ואשאיר לכם גם ברבה, רצון וחסדי המלך. ומי יודע כמה טובות גדולות ימשוך הענין אחריו ברבות הימים! אולי מהר יעמוד לכם רוח והצלה ממקום אחר, אולי שלחני אלהים להיות לכם לפליטה גדולה, להחיות אתכם ואת טפכם במדה טובה ומרובה.

יהיה איך שיהיה, חובה גדולה עליכם לשום לב מהר על הענין הזה בעיון נמרץ, ולתור במחונה הדרך אשר ידרוכו בה בבית הספר, ואל תאחרו, חובה עליכם מצד הנושא בעצמו, כי אם לא אתם תחישו על ילדי בני ישראל מעת החילם בספר עד כלותם והיו לאנשים, מי יחוש חוץ מכם? הלא אתם אשר משא ה' על שכמכם, ועיני כל העדה נשואות אליכם להשגיח על צאנם כרועה נאמן ולהנחותם על מי מנוחות לשבר צמאון נפשם? ואם אחד מהם יכשל הלא תחת ידכם המכשלה? וה' מידכם יבקש את השכולה, כי אתם בקרבכם אל כסא הרבנות ערבתם בדבר הזה, וחובה הוא עליכם מצד חפץ הגבוה, כי גבוה מעל השליטים, הוא אדונינו הקיסר ירום הודו, כן עלה ברוח חכמתו ובינתו כי אוהב ישר הוא, וחפץ חק וסדר בכל דבר שלטון.

אמנה דעו! אף כי מדרך הענוה קדמתי פניכם להשאיר לכם משפט הבחירה, לא כל העולה על רוחכם בראשונה היה יהיה חק לישראל ומשפט לבני יעקב, אבל בין אבין על דבריכם אם נכונים הם, ואם המצא ימצא בהם הבדל מה, עצמי או בלתי עצמי, אדרש עליהם לפשרם. סוף דבר הכל אביא במשפט החקירה ובכור הבחינה לבקר בין טוב לרע, והיה אם כנים דבריכם, שוש אשיש למו, כי כל ישעי וכל חפצי להטיבכם, ולעשות לכם שם בארץ, כי כבודכם יקר בעיני, ואם לא יכונו דבריכם אז אערוך מלים מלבי אשר מצאה נפשי מבלי השלך כל דבריכם ארצה, ואשלחם אל הדרת השרים היושבים ראשונה בשלטת ואשר יגזורו הם הוא יהיה לנו לעינים, ואתם שלום!

קכה. קטע ממאמרו של יוזל ראכנוי, אחד המשכילים הראשונים מתושבי ברסלוי, על חנוך הבנים (נדפס ב„מאסף" לשנת תקמ"ט עמ' קע"ו—קפ"ז). כמדומני שבעל המאמר הזה היה הראשון שהציע ללמוד את התורה בדלונים והשמטות. בראשית מאמרו הוא משתדל להוכיח את „יתרון החנוך תחת יד מורה מאשר הוא תחת יד ההורים", ואחר כך הוא עובר לדבר על יחס אבות התלמידים למורים ועל תכנית הלמודים.

1. צ"ל: לחפור.

חוקו, די מחסורו לפי ערכו, לכל הילדים אשר לרגליו, מלבד שכמעט מן הנמנעות להיות אדם אחד רגיל בכל מיני הלמוד ואופן הצעתו לשומעיו, יש מצליח לכלכל דבריו בגמרא ולא במקרא, וכן להפך. יש אשר בשניהם מצאה ידו, ואולם מאד יכבד עליו לרדת מגדולת שכלו אל דעת הילד הנקלה להעמידו על הכרת האותיות, או להביאו אל המבטא הנכונה, אשר היא מלאכה ואינו חכמה, וילאה נפש החוקר המשכיל בזה המין מן המלאכות, ומלבד הבלבול והרעש בעת שהילדים קוראים ולומדים כאחד דברים וענינים נבדלים.

זה מקור וסבת כל התקלות, ועתה הבו נא עצה הלום! קראו ואספו יחד את כל הרבנים, דרשו היטב כמה מגיע לכל אחד מהם שנה בשנה בשכרו, ואם באחת ימעט וירבה באחרת החזיקו את דרך הממוצע, ואם מעט הוא, אתם תוסיפו עליו לשלם לו מן הקופה, כדי שיוכל ללמד ולעשות מלאכת ה׳ בלי דאגה ובלי רמיה. בלי דאגה, לפי ששכרו עם, או בלי, תוספת ישולם לו מקופת הקהל גמול תמידי וקיים, ילמד חמשה או חמשים תלמידים. בלי רמיה, בהקים איש אחד מקרב העדה לשום עין על הדבר הזה, האיש הזה הוא הרב הגדול אשר על ראשכם, על פי אשר יורה אתכם תרימו גם אתם מהם, אלה למלאכת הקריאה בספרי התפלה וכדומה, ואלה למלאכת הבנת התורה נביאים וכתובים על פשוטם, ואלה ללמוד המשניות ומבוא התלמוד, ואלה להורות העיון בגמרא ומפרשים ופוסקים, ספרי מוסר ודקדוק. ויהיה לכל אחד מהם ענין מיוחד מן הלמודים לפי כח השגתו. ואל יצא איש ממקומו מונדר ומוגבל בעדו, והיתה זאת לחוק.

ועוד ישתדל הרב הגדול לאסוף ולקבץ יחד כל בעלי מדע אשר בעיר, למען הועץ והמתיק סוד עמהם, לחפש ולתור אחר סדר נאות בלמוד כל כת וכת מן הכתות הנזכרות ולהקל העול מעל התלמידים ומלמדיהם; כי לא יאומן אם יסופר, כמה טובה ההדרגה הנאותה, והסדר הישר, להגיע אל החפץ המבוקש, במעט עמל ויגיעה קלה! וכמה מזיק הבלבול בכל העסקים! עד שלפעמים מגודל הטורח והליאות יקוץ האדם לרדוף עוד אחרי מבוקשו, ויעזבנו. כן חקרנוה, והנסיון התמידי מורה על זה. ואתם דעו לכם, ובחרו אמצעים נאותים ומקבילים אל החפץ הראשי.

ואלה האמצעים לא מעבר לים הם, ולא רחוקים מכם. שאו סביב עיניכם ותמצאו את המנהג הישר אשר על פיו יתנהגו המורים: כת הראשונה אלפ״א־בית״א עד הקריאה הנכונה, וכן המורים כת השניה מבראשית עד תום כל המקרא עם מעט מכללי הדקדוק היותר הכרחיים, וכן בכל כת וכת. והיה כי תשמרו את החוק הזה כדרבן למלמד, לא יארכו הימים ויתגלה לכם החפץ הראשי, ותמצאו חן ושכל טוב בעיני רואים את הסדר הנכון, ואתם בלבבכם תתברכו על התאמצכם בדבר גדול כזה. אמת הדבר, כי לא נפלאת ממני ההנבלה וההנהגה הנאותה וההכרחית, יש לאל ידי לחזקה בעט סופר דבר דבור על אופניו, כי לא מהיום ולא מתמ״ל ביניתי על הדבר הזה. זה חמש עשרה שנה ויותר אשר התבוננתי עליו דרשתי וחקרתי היטב, אף באלה נסיתי, ואין חכם כבר נסיון, הלא מורה תורה ופדגוג הייתי שנים רבות, ולא שמתי אומנותי בקרדום

מבני הקהל, או אם יבוא חכם ממזרח[1] ללמד את בנינו – מיטב, ואם לא–ירעו עד שיתאבו, לפיכך נמשכו כמה תקלות מזה הענין.

הראשונה, בכמה מקומות יתנו את בניהם על יד מורה ומלמד אשר בא מארץ רחוקה ולא נכרו מעשיו, איש לא ידע החכם הוא או סכל, הירא את ה' או לא. די לו לגנוב את לבב גביר אחד מאנשי הקהל, או ברשתו יחטף נפשות הנשים, ותביאנה אליו את ילדיהם, פרקו את נזמי הזהב אשר באזניהם, למלאית את אמתחת הרב הלזה, עד כי ימים יעבורו, ושנים יחלופו, אז יכירו, אז תפקחנה עיניהם, וידעו, כי בסנורים הוכו בראשונה, כי בניהם להבל יגעו, כי נשארו ערומים מדעת ותבונה. והמלמד האורח מקפח פרנסת התושב, אשר אולי בזיעת אפו נשא שנים רבות בעול הקהלה לפי ערכו, ועתה כי חדל כחו התגרב בנפשו ללמד את בני עירו במעט כסף עבור שבתו, ויאבד כל תקותו בעד איש זר אשר לא נדע מאין בא, ומה מעשהו? ויטרוף את לחמו מפיו, הלא ענין רע הוא זה?

השניה, לפי שאין מי הוקם מן העדה איש חכם ונבון להשגיח על הדבר הזה בתום לבב, הנה חיי המורה תלואים מנגד, וכל שבת בשבתו (העת אשר בן קורא לפני אביו חקו משבוע העברה) אוכל פתו בפחד ורעדה, כי איך אפשר למלאת רצון, ולהשלים חפץ כל איש ואיש, ואיך יוכל כל אחד מהאבות לרדת לסוף עומק המקרא והתלמוד? או שער בנפשו יוכל גידל הטורח והעמל שיגע הרב יום יום, ועד כמה תכבד העבודה על הנער? האב שואל מן הרב יותר מן האפשרי, וזה טוען על הילד משא אשר אין בכח הרך הענוג שאתו. צר לי עליכם, מורי תורה! מצפים אתם מתי יעבור יום השבת בלי מדון ובלי מריבה. כלום יש אב שרואה נגעי בנו? כלום יש אב שאינו מחזיק את בנו מעולה בחכמה ובשכל עשר ידות מחביריו? לכן אך לריק יגע הרב, כי כל טרחתו במה נחשבה בעיני האבות החפצים לראות בניהם עודם צעירים לימים שוטטים בים התלמוד, כאשר יעשו הבחורים, דברי צער הם המדאיבים נפש הרב, והמכאיבים את גו הילדים, ודפקום הרבנים ומתו.

השלישית, בני עני־ואביון נשארים בלי תורה, והמעטים אשר בצדקת המורה ישבו בשבת התלמידים, אין מי משים עין, ואין מי חולה עליהם: נאלמים ישבו שם, עניים מתורה כאשר אבותם עניים מהון ואין ידם משגת לשלם אל הרב מדי שכרו.

והרביעית, הקשה מכלם: אין יד, ואין מקום, ואין רֶוַח לפני הילדים, ואין חוק, ואין שכר קציב ואין גמול קים לפני מנהיגיהם. הרב אינו מיצא ספוקו ולחם ארוחתו תמיד, לכן הולך ומאסף הביתה בני חמש ובני עשר שנים, עוללים ובחורים יחדיו, שם במצר חדר כמו גדר יונקים על הארץ יישנו. שמה ירבץ הטף המתחילים אלפ״א־בית״א, פה בזויות, היודעים (ואולם לא עוד ככל הצורך) בטיב הקריאה; בזוית אחרת, ילדים אשר החלו להבין במקרא. מזה, אחרים אשר הגיעו ללמד פרשה אחת מדי יום ביומו, ומזה, מתחילים בתלמוד. ואלה אשר אל מועד, ואלה אשר אל נזיקין שתו פניהם. הא לכם קוצר הזמן! כי אין פנאי ואין די זמן להרב לתת לכל אחד את

1. רמז למלמדים הבאים מליטא ופולין לארצות המערב.

להבדילם מבתי ספר הדת והתורה נָכנום נורמלי, והעמיד בם אנשים עברים כמונו, להורות את ילדי בני ישראל איזה שעות ליום ככל הנזכר, ככל הכתוב בספרי נורמלי.

ואם לב מלכים אין חקר הנה ברבות השנים אנחנו כלנו יחדיו חקרנוהו, ועתה כלנו יודעים, כי אין חפץ בכל הפקודה הזאת כי אם להטיב לבנינו ולבני בנינו הבאים אחרינו: להגדילם בעיני האומה המושלת עליהם, ולהסיר מהם חרפה ובוז, ללמדם הנהגת הבית, והנהגת כל מסחר ורכולה, לנטוע בלבבם זרע אמת ודברי מוסר ולהרגילם ולהשכילם בכל חכמה ומדע, איש איש אל אשר לבבו יְמַנוֹ: לנהלם מנעוריהם, לבחור במלאכה אחת מן המלאכות המועילות לחיי האדם, או המתקנות וטובות הן לקבוץ המדיני, אשר ברבות הטובה אל האומה בכללה, כן תרבה הטובה לכל איש הפרטי.

ויותר מזה נתן מרום עיניו על צאצאי זרע יעקב למען נקות אותם חוצה וביתה: להדריכם על טוב ההנהגה בבגדים, לא יקרים, אבל נקיים ושלמים, לא בטלאי על גבי טלאי, ולרחוץ את פניהם, ידיהם ורגליהם, ולעשות את שער ראשם, למען ימצאו חן בעיני רואיהם, וכדומה מן הדברים המוסכמים בכלל, או בפרט בין אנשי האומה, אשר אנחנו יושבים בקרבם, אשר מדרך המשכיל להתנהג על פיהם, למען לא יהיה לבוז.

בעת ההיא אשר שם הקיסר ירום הודו משא הנורמלי בכל מדינת גאליציא על שכמי, וכמו אז כן עתה מחדש מקרוב היתה פקודתו אלי בדבר בתי ספר אשר בם יורו המורים דבר ה' לשום עיני עליהם, לתקנם כראוי, להבין דרך לפני המלמדים בו ילכו למישור למען הנחות הטף אשר לפניהם לאט לאט, ממדרגה למדרגה, עד אשר יגדלון והיו לנערים, ואז יוסיפו אומץ ויעשו חיל בתורה ובחכמה, כי מי יעלה בהר ההר ורגליו לא נסו הצג על הארץ? כן הדבר הזה, בטרם ידע הנער לפרש ושום שכל במקרא, איך ימצא און לו בתורה שבעל פה והיא עמוקה? ואחרי אשר ידענו כי בכל בתי ספר אינם שומרים לא מנהג ולא סדר, מתחילים ללמוד גמרא עם תינוק בן שש ובן שבע והנער נער והוא לא ידע עוד לקרא כהוגן, יתנו יד להתמרמר בצדק ובמשפט ונהי לחרפית בעיני החכמים כולם. ואם חסרון הסדר והעדר ההנהגה מזיק לכל הענינים, ההיזק בענין זה גדול ורב הנו, ויפעל על חיי האדם כולם. כמאמר שלמה, חנוך לנער על פי דרכו, גם כי יזקין לא יסור ממנה. ראו עתה! כי את אשר חשבתם קוצר הזמן אינו אלא חסרון הסדר וההנהגה הבלתי מתוקנת, לא זולת. ולפי שאיני מן המתלוננים אבל מן הרוצים לתקן המעות כמְצַוֶּה ועושה, אראה לכם סבת הבלבול והערבוב הזה, ועליכם להסיר הסבה ואז יסור המסובב מעצמו.

הנה על הרוב אין איש ממנו מתעורר בנפשו להדריך הילדים בתורה ובמצוות אם לא קשה יומו לחצו, ומחוסר כל לכלכל את נפשו ואת נפשות ביתו, אותו יביאנו לגשת אל המלאכה הזאת הנכבדה, מלאכת ה'; אשר על כן נוכל לומר בפנים מה, כי בזה הענין אנחנו ובנינו נעזבים ומשולחים אל המקרה, לפי שבארצותינו אין מי דואג אין מי יחוש להכין בחורים מנוער, למלאות ידם, ולחנכם אל המלאכה שנתים או שלש שנים, למען יצליחו וישכילו אחרי כן לעת הצורך. אבל הכל תלוי מנגד. אם יַעֲנִי אחד

הנמצא בידינו בכתב ובהסכמת הרב הגאון הגדול אב״ד דקהלתנו[1], ויתר חלקי היום ילמדו מקרא נביאים וכתובים כראוי, בהסכמת הרב הגאון הנ״ל.

ולכן קרואים אתם כל אנשי אמת ונדיבי לב! להודיע את מחשבותיכם ולתת את נדבתכם ליד הגזברים ר׳ בונם ב״ר דניאל ור׳ יעקב בן ר׳ אייזיק דעסויא, ועלינו הדבר לפעול טוב כאשר תחפצו.

קכג. כותב האגרת המובאה בזה, הירץ הומברג, מלא תפקיד חשוב ומעציב בתנועת ההשכלה, שהתחזקה ביחוד אחרי צאת פקודת הקיסר יוסף השני על דבר יסוד בתיה״ס ליהודים. הומברג שנא את היהדות תכלית שנאה. ד״ר ברנפלד כותב עליו: „לפלא בעינינו כי נשאר הירץ הומברג ביהדותו עד יום מותו״ („דור תהפוכות״ ח״א עמ׳ 116). בשנת תקמ״ד נתמנה למפקח על כל בתיה״ס שנוסדו בגליציא. „בתי״ס אלה היו לאבן נגף להיהדות בגליציא״ (ברנפלד, שם). על הומברג ופעולותיו עי׳ גם להלן בקטע המובא מזכרונותיו של רא״ה וויס.

אגרת[2]

אל רועי שה פזורה ישראל המה הרבנים ומורי הצדק ותורה יצ״ו, ואליכם הנגידים העומדים בראש כל קהל ועדה אשר במלכות גאליציא ולודומיריא[3]

ממני הירץ הומברג המשגיח על בתי ספר בבני ישראל אשר במלכות גאליציא ולודומיריא.

אני שלום! וכי אדבר—צדק ועֵנות אמת מפי יצאו.

למברג תקמ״ח.

שמעוני! זה שש שנים, שנות ראינו טובה ורצון מלכנו בנו, אשר ברבים הפי״ק חפצו, ללמד את בנינו בנעוריהם מוסר השכלי, ודעת לשונינו אשכנזי, ודרכי החשבון, וזולת מדברים הכרחיים, נמוסיים ומדיניים, וצוה לבנות, או להכין בתי ספר (אשר

---

1. הוא הרב המפורסם ר׳ צבי הירש לעווין, ועי׳ עליו בספר „אנשי שם״ להחכם אליעזר לנדסהוט, ותולדתו כתובה על ס׳ „צבי לצדיק״ מאת ר׳ יחזקאל צבי מיכלסון אבד״ק פלונסק.

2. „המכתב הזה נדפס זה איזה שבועות בק״ק לעמבערג, ובא לידינו בכתיבת יד טרם הובא על מכבש הדפוס, ולמען מלאות רצון האנשים החפצים לדעת מהותו, לדעתם כי איש נבון המחבר, הצגנוהו פה. דברי המאספים״ („המאסף״ לשנת תקמ״ה). אגרת זו נדפסה גם במחברת מיוחדת, והיא יקרת המציאות.

על השער נכתב נ״ב שאגרת זו נדפסה בפקודת הרוממות. (auf allerhöchster Verordnung).

3. זה שמה של גליציה המזרחית הגובלת עם חבל וואהלין.

קכב. בית הספר „חנוך נערים" בברלין, היה אחד מבתיה"ס הראשונים שנוסדו בכדי לחנך את התלמידים ברוח המשכילים. הוא נוסד בר"ח אייר שנת תקמ"א ע"י ה"ה פרידלנדר וגיסו יצחק בן דניאל איטציג, ובידם תמכו שאר המשכילים ומנדלסון בראשם [1]. המורים בביה"ס היו „קצתם עברים שלמים בחכמתם וקצתם נוצרים". בו נלמדו „לשון עבר, לשון אשכנז, ולשון צרפת ע"פ חכמת הדקדוק, חכמת התשברת וההנדסה, וידיעת הגעאגראפיא וההיסטאריע וחכמת הטבע" וגם ציור. תנ"ך ותלמוד וכו' לא נלמדו בו. ללמודים אלה היו אבות התלמידים לוקחים, כנראה, מורים פרטיים לביתם או שלחו את בניהם אל ההדר. בראשית שנת תקמ"ג הוציאו ראשי חברת „חניך נערים" מכתב גלוי (נדפס ב„מאסף" לשנת תקמ"ד) שבו הם מביעים חפצם להכניס לביה"ס גם את הלמודים העברים. וזה לשון המכתב:

נודה לאל חסדו על הטוב אשר גמלנו לראות ברכה במעשה ידינו, בחנוך הנערים אשר הקמנו ר"ח אייר שנת תקמ"א, כי עתה ידע כל איש את התועלת הגדולה אשר נעשתה בזה. הנערים שבעים ושלשה במספר, כלם תופשי עט יודעים לכתוב בהדור הכתב ובנועם המליצה ובדקדוק הלשון בגעאגראפיע ובמלאכת הציור וכו'. גם נשאנו על שכמנו הטרח לתור אחרי דרך סדר הלמוד בנקל ובטעם אשר רוח התלמידים נוחה הימנו, ומצאני תחבולה להרבות קנאה בין הנערים ולרהוב בנפשם עוז וחמדה לדברי החכמה. ובכל זה עזרנו ה' להוציא את הכל מן הכח אל הפועל כאשר עם לבבנו.

ועד הנה לא היה בידינו לקבל עלינו עול כל החנוך בתלמוד תורה ויראת שמים ומדות, כי הנחנו את החלק הגדול העיקרי הזה לאבות הנערים ולקרוביהם, והיה אך לבבנו להדריך את הנערים בשעות הפנויות מן למוד התורה, בידיעות הנזכרות, לזה—חפשי חנם, ולאשר תשיג ידו לשלמו במעוט ההוצאות. ואם אמנם קבלנו עלינו להשגיח על הנהגת הנערים, אין זה כי אם כל עת שהם בחדר החניך לנערים, אך אחרי צאתם משם, ההשגחה מוטלת על אבותיהם וקרוביהם.

אמנם כפי הנשמע ימצאו בקהלנו איזה אנשים מיקירי רוח המתנדבים בעם לתמוך את הבית הזה באדני כסף, ולתת כך מסים למען הרחיב את תועלת החניך הזה על כל גדותיו, לכן הננו מודיעים שאם כן רצון האנשים האלה ואם מצא חן בעינם דרך הלמוד כאשר היה עד עתה, אזי יש את נפשנו לקבל גם עלינו את למוד התורה ויראת שמים ומדות והנהגת דרך ארץ ע"פ כלו, ומיכנים אנחנו ללמד את הנערים הלכות, ש"ס או ספר רב אלפס, פוסקים, כמו הרמב"ם וארבע שלחן ערוך, על סדר נכון וראוי

1. הם גם הקימו בית־דפוס שהכנסותיו הוקדשו לטובת חברת „חניך נערים", ונקרא על שמה (עי' גם „מאסף" לשנת תקמ"ד עמ' קע"ה) ובו נדפסו ספרי ההשכלה של אותו זמן.

לפי זה יש איפוא לחשוב את המלמדים בין הבינונים... ויש להוסיף שלמרות הדלות הנוראה הזאת חונכו רק ארבעים ושלשה ילדים על חשבון הקהל, ע״י חברת ת״ת, ושאר הילדים שלמו הוריהם את שכר הלמוד.

„בדבר חנוך הבנות אין אף זכר ברשימה – לפי דברי ד״ר בראוור – כי הממשלה נתנה את לבה ליסד בראשונה בתי ספר לנערים. אם היו בתוך עשרים ואחד החדרים למתחילים גם בנות – וזאת היא שאלה הצריכה ברור, כי קהלות רבות אוסרות ללמד ילדים וילדות יחד, אף פעוטים ופעוטות גמורים״. אולם לפי דברי וואלף נכללו במספר 735 התלמידים שלמדו אצל מלמדי דרדקי גם בנות, ונראין דבריו, כי רק בזה אפשר לבאר את ההתמעטות הגדולה של מספר התלמידים הלומדים בחדרי חומש.

הד״ר א. י. בראוור, שפרסם דו״ח זה ב„רשמות״ כרך א׳ עמ׳ 425–6, מעיר עליו את ההערות הבאות המסבירות לנו יותר את מצב החנוך אז:

חברת תלמוד תורה שבלבוב, כאלו שבשאר קהלות פולין [1], דאגה לא רק לחנוך בני העניים, כי אם היתה מפקחת על כל עניני החנוך ועל כל החדרים שבעיר. ועל כן אנו רואים שהחברה הטילה קנסות על המלמדים המתרשלים במלאכתם בסך עשרה זהובים.

החברה היתה גם השופטת בין המלמדים ורישי־הדוכנא. כפי הנראה היו המשפטים בין המלמדים ועוזריהם שכיחים, כי דמי־פסק הכניסו תשעה זהובים, סכום חשוב לפי ערך דמי־הפסק שהיו נתנים באותו זמן [2].

לפי תקנות קרקא היה כל ריש־דוכנא צריך ליתן לטובת חברת ת״ת גרוש אחד מכל זהוב שהרויח (עי׳ לעיל עמ׳ ק״ב). לפי החשבון שלפנינו יוצא שכל ריש־דוכנא (מספרם בלבוב היה 105) נתן קרוב לשני זהובים בשנה, שהם 60 גרושים. אם נניח שגם בלבוב נתנו כמו בקרקא גרוש לזהוב, יוצא שכל ריש־דוכנא קבל קרוב לששים זהובים, סכום לא קטן, אם נשים לב לזה שמזונותיו היו מוטלים על המלמד או על הורי הילדים.

המלמדים הכניסו „דמי־התמנות״ חמשה עשר זהובים. מתקנות ניקולשבורג (עי׳ לעיל עמ׳ קמ״ד) אנו יודעים שכל מלמד חדש הנכנס לאומנות זו היה צריך ליתן חצי ר״ט „דמי־הקדמה״ לחברת המלמדים.

חברת ת״ת נחשבה לחברה מכובדת מאד, ועל כן הוטל על כל הנכנס אליה בתור חבר לשלם דמי־כניסה („איינקויפס געלדער״).

הוצאות החברה היו בעקרן רק לשכר למוד. השכר היה אותו השכר הקבוע בעיר לבני בע״ב. לחברה לא היה בית ת״ת מיוחד, מפני שמספר התלמידים היה קטן, כי כל יהודי השתדל לשלם בעצמו שכר למוד בניו ולא להטיל עצמו על חברת ת״ת. אפשר גם כן שעשו כך כדי שלא לבייש את בני העניים.

---

1. עי׳ לעיל עמ׳ ק׳ תקנות הת״ת בקרקא.
2. עי׳ ש. אסף „בתי הדין וסדריהם״ (ירושלם תרפ״ד) עמ׳ 64.

הוצאות והכנסות חברת תלמוד תורה בלבוב משנת תקמ״ב.

הכנסות.

	גרוש פול.	זהובים פול.
מקופסא שמחזירים בה בבתי־הכנסת בכל יום ב׳ וה׳ אחרי קריאת התורה	10	65
מקערות ערב יום הכפורים		45
מסעודות של בריתות־מילה		10
מס ממאה וארבעה רישי־דוכנא, לפי הכנסותיהם		205
דמי־התמנות ממלמדים („אויפנאהמסגעלדער״)		15
דמי־כניסה מן החברים החדשים שנתקבלו בחברה („איינקויפסגעלדער״)		12
דמי־פסק — בדברי ריבות שבין מלמדים ורישי־דוכנא		9
קנסות שהוטלו על מלמדים על התרשלותם בעבודתם		10
20 חברים המשלמים לחברה, כל אחד גרוש לשבוע	20	34
רווחים מקרן קימת של 650 זהובים פול.		39
ס״ה.	—	445

הוצאות.

	גרוש פול.	זהובים פול.
שכר למוד בעד ששה ילדי אלפא־ביתא, חמשה זהובים פול׳ בעד כל אחד		30
„ „ „ ילד אחד מהסוג הנ״ל		4
„ „ „ שנים עשר ילדי־סדור, ו׳ זהובים בעד כל אחד		72
„ „ „ ששה ילדי־חומש, ח׳ „ „ „ „		48
„ „ „ שבעה ילדי־חומש, עשרה „ „ „ „		70
„ „ „ חמשה ילדי־גמרא, ט״ז „ „ „ „		80
„ „ „ ששה ילדי־גמרא, י״ח „ „ „ „		108
שכירות ומתנות יום־טוב לשני השמשים	24	25
לשני משרתי בית־הכנסת ליום טוב	18	3
לשני חוני בית־הכנסת	18	3
בס״ה.	—	443

כתה	גיל התלמידים	עניני הלמוד	מספר התלמידים הממוצע בכל חדר	מספר המלמדים	מספר רישי־הדוכנא	מספר התלמידים בכל החדרים בערך	שכר למוד ל„זמן"	הכנסות כל מלמד ל„זמן"	הכנסות כל החדרים יחד	מספר חניכי חברת ת״ת	שכר למוד שמשלמת חברת ת״ת
א. מלמדי דרדקי	7—4	אלפא־ביתא, עברי, תפלות קצרות, התחלת חומש. לפי התכנית הזאת נפרדו הילדים לילדי א״ב ולילדי סדור.	(40—30) 35	21 לכל מלמד 3—4 רישי־דוכנא	בס״ה 105	735	5 זהובים פ״ל.	175 זהובים. בסכום זה כלול גם שכר רישי־דוכנא	3) 7350 זהובים	7 ילדי א״ב 12 ילדי סדור	106 זהובים
ב. מלמדי חומש	10—7	חומש ופרש״י, פסוק, התחלת התלמוד, כתיבה.	(25—20) 22	1) 22 1—2 רישי־דוכנא	—	2) 484	10 זהובים פ״ל.	220 זהובים. כנ״ל	4) 5600	13	118
ג. מלמדי גמרא	18—10	תלמוד ומפרשיו. יושר הכתיבה. הנער שאינו מסוגל לתורה, עוזב, בהיותו בן י״ג—י״ד, את החדר הזה ופונה למסחר או למלאכה.	12	11	—	132	18 זהובים	216	5) 7752	11	188
ד. מלמדי הלכה, תוספות ופוסקים	לא נזכר, בני 14—20 כנראה	תלמוד, מפרשים, פוסקים, הכנה למדרגת תלמיד חכם, לרבנות ולדיינות.	6	6	—	36	34 זהובים	204	6) 2248	—	—
				(60) 52	105	(1387) 1183			(25,150) 22,150	43	412

1) לפי וואלף: 14. 2) לפי וואה״ף: 280.

3) לפי וואלף: 1837 פלורין, 30 קר. לשנה, הפלורין הוא ארבעה זהובים הול׳. גם הסכום 7850 זה״בים מראה שכל ילד שלם 10 זהו׳ לשנה, 5 זהו׳ ל„זמן".

4) סכום זה אינו מתאים למספר 484 ילד׳ם המשלמים 10 זהו׳ לשנה, אך אם נקבל את מספר הילדים לפי וואלף, 280, המשלמים כ״א 10 זהו׳ ל„זמן" או יהא הסכום 5600 מדויק. זה יתאים גם לסך 1400 פלור., שנשתלם ע״פ רשימת וואלף.

5) צ״ל: 4752. 6) גם סכום זה מראה שכל תלמיד שלם 36 זהו׳ ל„זמן" ולא לשנה.

בעול תורה והם בגדר הלמוד יביאו למורים אלה תועלת, וככר אמר התנא (אבות פ״ב ב׳): יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ. אך כדי שזמן למוד התורה לא יתמעט ע״י זה מצאו אלופי הקהל תקון בדבר, והוא, שהאבות והמלמדים מחויבים להביא את הילדים לבית הכנסת לזמן תפלת שחרית, ושם יתפללו עם הצבור, ומבית הכנסת ילכו ישר אל החדר למען יעסקו בלמודם תיכף בלי שום עכוב. ולשום ילד לא יורשה כלל וכלל ללכת אחר התפלה הביתה כדי לאכול פת שחרית, כי ההורים מחויבים לשלח את ארוחת ילדיהם אל החדר. כה יהי וכה יקום. ולידוי ידוע שישגיחו ע״ז בהשגחה פרטית. גם זאת לדעת, שהלמודים בביה״ס הנורמלי התחילו ביום ד׳ פרשה פנחס, ג׳ יולי, תקמ״ב.

קכא. מִפְקַד החדרים בלבוב בשנת תקמ״ב.

המפקד נעשה ע״י שלטון הקהל, ע״פ דרישת ועדת־החנוך הממשלתית אשר בווינא, בקשר עם בתי הספר שרצתה הממשלה ליסד בשביל היהודים לפי פקודת הקיסר יוסף השני. את תוצאות המפקד פרסמו מכת״י השמור בארכיון הממלכתי בווינא החכם ג. וואלף ב־ Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland Bd. V. ss. 147—8 והד״ר א. י. בראוור ב„רשׁמות׳ כרך א׳ עמ׳ 419 ואילך.

כדי להבין את תוצאות הספירה הזאת עלינו לדעת את מספר יהודי לבוב בשנת תקמ״ב. ידיעות מדויקות על זה אין לנו. הד״ר בראוור מביא מרשימות שונות כת״י, שבשנת תקל״ב היה מספר יהודי לבוב 6339 נפש. בשנת תקל״ד עלה מספרם לפי הודעת ראשי הקהל 6664 נפש. יש לשער שמספרם האמיתי של יהודי לבוב היה גדול יותר, כי המפקד נעשה בכונה כדי להטיל מסים והקהל הקטין בשביל זה את מספר התושבים היהודים למען הפחית את סכום המסים. לכן יש לחשוב שבשנת תקמ״ב היו בלבוב בעשרת אלפים יהודים.

הד״ר בראוור מתעכב גם על שכר הלמוד והכנסות המלמדים. מלמדי דרדקי קבלו בעד כל ילד חמשה זהובים פולניים לשנה (לזמן ?), מלבד „דמי ראש חודש וחנוכה״. מלמדי חומש קבלו כפלים. כדי להעריך את גבהו של שכר הלמוד יש לשים לב לערך הכסף באותו זמן ולדלות המון העם. שכר עבודת אכר עם צמד בקר או זוג סוסים היה אז 12 גרוש ליום (בזהוב יש 30 גרושים). בשכר הלמוד שהעלה צעיר הלומד פוסקים (36 זהובים) אפשר היה לקנות פרה חולבת טובה או שבעה כור חטים. ואת מצבם הכלכלי של יהודי גליציה באותו זמן יש לראות מן הרשימה הבאה. פקיד גבוה אחד כותב לווינא על מצבם הנורא של יהודי גליציה. לפי דבריו מגיע מספר המשפחות היהודיות בגליציה ל־34,498. ומהן

15,234	מרויחות	פחות מן	100	זהובים	פול.	לשנה.
17,383	„	ממאה עד	400	„	„	„
1,655	„	מארבע מאות עד	1200	„	„	„
326	„	יותר מן	1200	„	„	„

לדרוש מאת חכמי הגויים, הלא יש ספרים הרבה מאד כמו „מפעלות אלהים" [1] ו„שער אפרים" [2], מלאים סגולות ורפואות שאין בכל חכמי הגויים השגה לדעת דבר מהם, לפי שהם למעלה מהטבע, ואנכי יודע להסיר עין־הרע בלחש, ולרפא חולי קדחת בכתיבה על שקדים, ולשפוך עופרת לחולי הבהלה, ולהשתיק נזילת הדם ע"י השְׁבָעה וכיוצא באלה. ע"כ יראה אדוני כי אינני נוגע בדבר, אך לבי חלל בקרבי על אלה העניים האמללים שלא ידעו לפרנס עצמם כי אם במלמדות ועתה ימותו ברעב, כ' בזה במחתי שלא יתפתה לב אחד מהם ללמוד לשון צח ודקדוק למען ימצא שירות במלמדות, כ' בזה נשתבחה אומתנו כ' עם קשה־עורף הוא, וכל כלי מחשבות רוזני ארץ עלינו לא יצליחו לפרוע אותנו ממנהג קל וקטן. הן בהיותנו רואים כל הכבוד והעינג וההחכמות הרמות שיש לאומות העולם, שבהם יפריחו ויגדלו ויצליחו בעושר בכבוד ובממשלה, ואנו כנרדמים אין רואה ואין מקיץ ואין מתאיה להם, היש אבירות לב גדול מזה, ובודאי לא יתפתו לדברי המבהיל הזה, בחנני! לו יאבה מלך להת לי עד חצי מלכותו ואשתה מחלב שחלבו גוי–אם אעשנו. אף כי שאעשה רעה גדולה כזאת וללמ"ד לשון זרה ודקדוק וחטאתי לאלקים כל הימים. אשרינו שזכינו להיות עם קדוש כזה, ועלינו נאמר: ישראל אשר בך אתפאר. ועתה אין לי כי אם לבקש מאת ה' לאמר: סַכֵּל נא עצת המרשיע הזה וידיו לא תעשינה תושיה, למען עניים האומללים האלה, ולא תפיג תורה.

קך. תרגום הכרוז שהוכרז בקהלת פרוסטיץ אשר במורביה (נדפס במקורו ע"י ר"ד קויפמן ב„אוצר הספרות" שנה ג' עמ' 19 בקינטרס „מקורות לקורות בני ישראל") בשנת תקמ"ב. מן הכרוז אנו רואים שהיהודים היו מכרהים להכנע לפקודות הקיסר יוסף השני בדבר בתיה"ס, אבל הכלו התחבולות שלא יזיקו בתי"ם אלה ללמוד התורה, והשתדלו לבחור את הרע במעוטו.

לזכרון כרוז שהוכרז בש"ק פר' פנחס תקמ"ב לפ"ק.

בהיות שכבר נודע בשער בת רבים איך הבורא יתברך הטה לב המלכות, הקיסר יר"ה, עלינו לטובה להיטיב עמנו בכל מילי דמיטב בכלל, ובפרט בזה שיסד ביי"ס נורמלי בכרי שהילדים שאינם בגדר הלמוד ידעו לכל הפחות טיב דרך ארץ, כתיבה, קריאה, חשבון וכיוצא בזה... על כן מחויבים ההורים לעורר את ילדיהם בכל תוקף שיבקרו את בתיה"ס ולא יבטלו את זמנם כמו שעשו עד עתה, שהרבה נערים פרקו מעליהם עול תורה והסתובבו בשוקים וברחובות. וזה נגד חוקי אלקים ואדם.

ובכן אנו מזהירים את האבות שישלחו את הבנים בזמן הקבוע לביה"ס הנורמלי, והעוברים על זה יענשו בעונש הקצוב לפי החוק, אולם גם לאותם הילדים הנושאים

1. מאת ר' יואל בעל שם. כולל סגולות ורפואות מספרי קבלה ורפואה, נדפס ראשונה בזאלקיוא תפ"ד ופעמים רבות אחר כך.

2. מאת ר' אפרים ווירטהיים, פיורדא תפ"ח.

מחוברים עפ״י דקדוק, וכה נכשל הראב״ע, שדבר תועה על פיוטי הקליר, בקהלת פסוק כי אלקים בשמים וכו׳, והכל יודעים כי אש מן השמים סבבו כאשר חבר הפייט. וכה נכשל הרד״ק באמרו שהקרי הוא תקון סופרים והכתיב היא טעות סופרים, והכל יודעים כי סודות נפלאים רמוזים בהם, וכל זה המכשול גרם להם למוד הדקדוק, ושרי להם מרם לגדולים האלה ומי יתן והחרש החרישו ולא דברו ממנה דבר, וכבר אבד זכרה והיתה להם שתיקתם יפה מדבורם.

וזכור אני כד הוינא טליא ולמדנו בכל שבוע רש״י על התורה, ובהגיענו למקום דקדוק דלגנו ופסחנו עליה כאשר פסח ה׳ על בתי בני ישראל בנגפו את מצרים, ולא ידעתי טעם לדבר, אך עתה נפקחו עיני ואבין צדקת מורינו. והבה וראה כל גדולי הדור ורבני הקהלות הקדושות, היושבים על כסאות למשפט, איפה אמצא אחד מהם יודע דבר מחכמה הזאת, אדרבא מזהירים ומרחיקים אותנו ממנה, כמו משאר חכמות החיצוניות. ולא כדעת הרשע הזה, שחטא ובקש להחטיא את הרבים, ומוסיף חטא על פשע להדיח לבבות הילדים בהעתקת התורה בלשונות זרות, ובפרט בתרגום אשכנזי אשר יצא ממתחכם אחד מתפלסף כמוהו בברלין, אשר כל גדולי ארץ התמרמרו על תרגומו ועל ביאורו אשר ראוי לבערו, כי הפך בהם דברי אלקים חיים, ולמשל אביא ראיה מפסוק אחד (שמות י״ד י״א), המבלי אין קברים במצרים וכו׳ פירש״י וכי מחמת חסרון קברים שאין קברים במצרים לקבור שם, ספור פלינסה דינון פושיש[1], ופי׳ לי מורי כונת רש״י ששמע מפי רבו בקבלה איש מפי איש, שהם שמות ארבעה קברים במצרים שהם נקראים כן, והמבהיל הזה מערב דברי חול בקודש, ומהפך דברי רש״י כהפוך קערה על פיה ואומר שארבעה מלות האלה הם לשון צרפת, היש מינות גדול מזה? ומה לתבן את הבר!

ועתה אם לא נתחזק בעד עצמינו, להשבית מחשבות האנשים הרעים האלה מעלינו, תֵעָשֶׂה תורה פלסתר ואנחנו תמנו לגוע, אבדנו כלנו אבדנו. ומה אוסיף דבר הלא איש אתה, ומי כמוך בישראל ומי יחוש לתקנתם יותר ממך, הרואה אתה טובה עצתו והלא כל בן דעת יראה כי אין זאת כי אם לבלע ולהשחית נחלת קדש, להדיח לב בני ישראל להביא דעת ומזמה בלבם, ולגרש העניים המרודים המלמדים הדלים מהשאיר להם פליטה בקרב הארץ. ויאמין לי אדוני, כי לא עלי אנכי יצאתי לריב, כי אנכי אף אם לא אהיה מלמד, הותיר ה׳ לי שריד במה שאוכל לפרנס אותי, כי חנני ה׳ במעלות רמות ונכבדות זולת המלמדות, ובאתרא דלא ידעי שרי למימר[2] וכו׳. כי ת״ל אני שוחט ובודק ויש לי קבלות מגדולי ארץ, וזולת זה אני סופר סת״ם, קורא ובעל תוקע ובעל־תפלה ומוהל, מבקר חולים וקברן, ויש לי ידיעות גם בחכמת הרפואה שהתירה התורה, ולא יאמין אדוני שלמדתי חלילה החכמה הזאת בספרי הגויים ובכנסיה שלהם, כמו שיעשו פריצי בני עמנו, חלילה! האם אין ספרי רפואות לישראל, עד שנלך

---

1. Si pour faillonce de non foses=
2. נדרים פ״ב א׳.

ומתועלת ההכאה עוד, כי הוא היתר למלמדים לקבל שכר, כי על תלמוד לבד אסור לקבל שכר, משום קרדום לחפור בו, וא״כ כל מלמד המרבה להכות הי״ז משובח, ושכרו מרובה מאד. ועוד רבה התועלת ע״י ההכאה אשר הילדים מוכים ולוקים בבית־הספר, כי ליראתם את המכות קרבת מוריהם יחפצו, וירבו עליהם מוהר ומתן למען חנות אותם, ובהגיע חדש ומועד יפצירו הילדים באבותם לתת להם משאת רב להביא אל רבם לתתם לו כפר נפשם, וע״י הם מְרגלים מנעריהם לתת צדקה לת״ח המתפרנסים בצער ובדחק, ונהחזקה התכונה הזאת בנפשם עד שיקחו לפעמים דבר שלא מדעת אבותם ויביאו למוריהם, וגם זה נחשב לזכות לפני רוכב בערבות, והיה מעשה הצדקה הולך וגדל עמו, וזה ממהר ביאת משיחנו.—

אבל מה אומר עתה אחרי שראיתי את דברי הספר הזה, כי הוא יורד לחיי המלמדים לקפח פרנסתם ולהמיתם ברעב, וע״ז בלבד ראוי שיעקר מהעולם, ק״ו משאול בן קיש אשר נענש על אשר קפח פרנסת הגבעונים שהיו חוטבי עצים ושואבי מים, אף כי זה מקפח את פרנסת המלמדים היותר גרועה ממנה, וכאשר ראיתי ב„מגידים קטנים״ 1, נרפס אצל רש״י, שנתן יהושע הבחירה לגבעונים אם לחטוב עצים או להיות מלמדים ובחרו בראשון.

ואשאל את האיש, ואיכה הוא מקפח עוד פרנסת המלמדים?

ויענני ויאמר: אבל ראה נא גם ראה אדוני, כי העוכר הזה לא לבד בלמוד הגמרא נותן את פיו לחטא, אפס גם במקרא שלח ידו, לאמר בסדר הלמוד שלו ללמוד את הנערים המקרא על הסדר ועם לשון אשכנז הנדפס מחדש בברלין, ומי במלמדים אשר ידע פירוש המקרא כלו ואף כי להעתיקו בלשון לעז, כי רובי המלמדים הם בני פולין כמוני, אשר הוצרכו לכתת רגליהם מארצם וממולדתם, כי בביתם אין לחם ושמלה, ומאין נדע אנחנו לדבר בלשון צח באשכנז, אבל הנה שפתנו אתנו בלשון אשר הורגלנו בו משדי אמנו, ולפי עצת האיש הזה הנה כלה גרש יגרש אותנו מן המדינה הזאת, לבלתי שום לנו שארית ומחיה בארץ הזאת, וכמה וכמה מבני מדינתנו אשר יתחתנו רק בבני תורה, על־סמך שיוכלו לפרנס נשותיהם בהיותם מלמדים בארץ אשכנז, ואם יבטל זה יתרחק כל איש לנגוע בבני תורה.

ועל כל אלה יתחזק האיש הזה בדבריו ללמוד את הנערים לשון הקדש עפ״י דקדוק, ולהבינם צחות הלשון על בריו. והנה הגזרה הזאת קשה אצלי מגזרת שמד חלילה, וע״ז נאמר: הוי מושכי עון בחבלי שוא וגו׳, ולמוד דקדוק הוא ראשית דרכי המינות, כי כך דרכו של יצה״ר, היום אומר לו למוד דקדוק, ומשידע חכמת הדקדוק יסיתו לכתב לשון־צח מליצה ושירים, ומשידע צחות הלשון, לא יאבה בשום פירוש ודרש במקרא כי אם לפי פשוטו, ויבעט ויבצבץ בכל הדרשות והחדושים שהמקראות נדרשים בהם כמין חמר, והספרים המחוברים בהם לאין קץ, ועברה גוררת עברה שיבוא אח״כ לבעוט בתפלות ובפיוטים הקדושים והנפלאים, ויקץ בם לפי שאינם

---

1. ס׳ „המגיד״, והוא פרוש קצר לנביאים וכתובים ביהודית־אשכנזית. נדפס ראשונה בפראג של״ו ופעמים רבות אח״כ. „מגידים קטנים״ נקראו, כנראה, אלה שנדפסו בפורמט קטן, או קצור ס׳ „המגיד״.

מכל הכלי החכמות ונבדלים מכל חכמה, מטים ודלים, עם כל זה שלחננו גדול משלחנם ובתרנו גדול מכתרם. היש בכל המוני הגויים ובכל מלכותם מרגישים עונג שבתות וימים טובים, אשר יתענג בו הדל והפחות שבישראל. כשיגיע ערב שבת בין השמשות, ונתקבץ בבתי־כנסיות ובבתי־מדרשות, נתפלל ונזמר לה׳ אלהינו מרוב שמחה וטוב לבב, וכל אחד יקבל נשמה יתרה כפי מדרגתו, והיא מלאת שמחה ועונג, ונשוב אח״כ לבתינו ושני מלאכים מלוין לכל אחד ואחד, המטות מוצעות והנרות דולקות ואנו מקדשים אשר קדשנו ואשר בחר בנו–היש קדושה והתנשאות גדולה מזה? היזכה הגדול שבמלכים לטעום טעם מאכלי שבת של עני שבעניים?... ואם כן מה לנו לבקש קרבת הגויים וללמד ממעשיהם, כאשר ידרוש הרשע הזה...

כדברים האלה דבר האיש הדובר בי... ואני הבינותי כי עוד לא נחה רוחו, אך הוא מלא עוד זעם וחמה על הספר ועל מחברו ואטה אזני אליו לאמר: אם יש עוד דברים בפיך דבר כי שומע אנכי... ויהי אחרי הנפשו מעט מכעסו, ויאסוף כל חילו לשפוך שנית מר רוחו על דברי הספר, וישב ויאמר:

הבט נא אדוני, הנה הוא שואל אותנו על אותם הנערים אשר ארכו להם הימים בבית־הספר עד עבור משנותם י״ג וי״ד שנה ולא ראו סימן יפה בלמודם, מה הועילו הנערים האלה שהוציאו זמן רב להבל ולריק, ומה שכר היה להם עם הישיבה הזאת? והוא לא ידע, כי הנערים היושבים ז׳ או ח׳ שנים בבית־הספר ואפילו לא השינו מלה אחת, עם כל זאת גדלה תועלתם עד אין חקר, כי אז נכנע לבבו הערל מן המכות והגערות אשר יכוהו מוריו למען דעת דבר מבהיל עליו שאינו מבין ממנו דבר, וההכנעה הגדולה הזאת נקנית בלבו לקנין עולם ורוממות התלמוד וגדולת הנספחים אליו נקבע ברעיוניו. לו יראה אדוני איכה המלמדים מכים את הנערים במדינתנו, מכה הבה ופצוע, לא יחושו כי יכיהו עין או שן, או ימרטו שער ראשו, וההכאות הקשות האלה יעשו פרי בתלמידים, כי הרדיות והנגישות והמכות והפצעים מרכבים לבב הנער ואם אבן היא נימוח, ואם מוח קשה כנחושה מתפוצץ כפטיש יפוצץ סלע, וכמה עונג האבות גדול בשמעם את ילדיהם ביום השבת מגידים את השעור גמרא שלמדו באותה השבוע ותינוק בן ו׳ או ז׳ שנים, אשר לא ידע עוד קריאה נכונה בלשון הקדש, יאמר דף גמרא עם תוספת וכל המפרשים, ובשיטות החמורות והזרות אשר לתינוק השנה בהם דבר, וכל זה בסבות רוב ההכאות ורגערות. ואף כאשר יגדל אח״כ ולא הצליח במשנתו, ולא הביא מאומה בידו מכל אשר למד, כאשר יקרה לרוב הילדים שהם קשי־הבנה ובעלי שכחה שלא ידעו אח״כ מלה עברית בתפלה, מ״מ רושם האימה והפחד מפני רבם נשאר קבוע בלבם, ובשמעם דבר מדברי הגמרא חיל ורעדה יאחזום, יראו את הת״ח ואת הגמרא כאשר ראוי לירא דבר אלקים, ובראותם ת״ח עובר עליהם ירגזו ויפחדו מפניו עד כמעט נשמתם פורחת. כאשר אמר מגוח עם הארץ: מות נמות כי אלקים ראינו, וכבר אמרו: מאן מלאכי השרת רבנן, וזה שאמר הכתוב: חנוך לנער עפ״י דרכו, גם כי יזקין לא יסור ממנו, כי גם עד זקנה ושיבה תפול אימה ופחד על עמי הארץ מפני הלומדים, ואח״כ אף שאינו צורבא מרבנן הוא עכ״פ דחיל מרבנן.

אשר גדל על ברכי זקנו... וקבל חנוכו מאביו ר׳ ישראל על ברכי התורה והחכמה, ווה בעצמת חכמתו הוציא לאור ס׳ הערוך עם באורים ותרגומים... ובהם נראה מה רבו ידיעותיו בכל חכמה ומה גדולה בקיאותו בלשונות. ועת״ה מי זה ימלא לבו לאמר כי בני הגאון הזה וביתו היו מתחבאים במסתרים להתעסק במדעי התבל בלא ידיעת אביהם? או שעשו מה שעשו למרות פני אביהם? לא כן הוא!״. גם הרבה מתלמידיו של הגאון ר״י לאנדא היו גדולים בכל מדע. ר׳ יחזקאל התנגד אך למשכילים פורקי עול ולהשכלה הגוררת אחריה פריצת גדרים.

קיט. מתוך המחברת „כתב־יושר״, שנתחברה בכדי להגן על קונטרס „דברי שלום ואמת״ להמשורר ר׳ נפתלי הירץ׳ וויזיל, שכידוע יצאו עליו עוררין רבים על החדשות, שהוא מציע להנהיג בדרכי החנוך והלמוד. כל המחברת כתובה ברוח היתול חד. שם מחברה לא נרשם על השער, אך כתוב עליו: „הפעולה מורה על פועלה והספר על מחברו כי חברו אחד מבני עליה ומגדולי הדור, גדול בתורה ובחכמה... איש נודע בשערים ולרוב ענותנותו לא הודיע את שמו״. ואמנם המחבר היה גדול בתורה ובחכמה ואיש נודע בשערים, הלא הוא הרב ר׳ שאול אב״ד פרנקפורט דאדר בן הגאון הרב רצ״ה לוין אבד״ק ברלין. ר׳ שאול היה קרוב מאד לחוג המשכילים בברלין.

המחברת חלוקה לח׳ פרקים וכתובה בצורת שיחה בין המחבר ומלמד אחד ובין המחבר ורב הקהלה. בפרקי ב׳־ג׳ ישים המחבר בפי המלמד, המערער על דברי וויזיל בקונטרסו הנ״ל, את הדברים האלה:

...הנה הרשע הזה משיא לבב בני ישראל להדיחם בהבלי עולם הזה לבלות ימיהם לריק והאדם הן לא נברא כי אם לשמש את קונו ולעשות נחת רוח ליוצרו, ולא עוד אלא שדרש ברבים להתקרב אל הגויים, ואנו אין לנו אלא שנתרחק מהם בתכלית הרחוק... ומה ירע לנו הבזיון והחרפה שהאומות מבזים אותנו במה שאין אנו מכירים החכמות והמלאכות, וכפי מאמר המרשיע הזה (וויזיל) באמרו שהם חושבים אותנו כבלי־מדע, הן בהיות הגויים אומרים זה צדקו, לפי שאור תורה לא נגה עליהם, אך אדוני יודע כי כל החכמות כמר מדלי וכגרגיר חרדל נגד סוגיא אחת בהויות דאביי ורבא, והגמרא שלנו כוללת כל החכמות, וכפשט אחד שתלמיד ותיק מחדש יש בו יותר מדע ותבונה מכל חכמות הגויים והבליהם, וא״כ איך יאמר זה איש אשר בשם ישראל יכונה, בודאי לא עמדה נשמתו על הר סיני.

ואף אם אנחנו עם בזוי ושסוי בין האומות, שפלים ומרודים בצרה ולחץ, נעדרים

„להיות שבחומש עם „באר־משה" [1] אינו מספיק ללמוד מתוכו עם הני ינוקי דרדקי, כי המחבר לא ידע לשון דייטש כהוגן, ותוך כך נתחכמו קצת בדורנו לעיין בספרי הביבל [2], אשר לא יתכן זה, כי ידוע שיש הפרש בכמה מקומות אשר שינו בפירוש המקרא לטעמים אשר היו להמחבר ההוא, כי לא היה מבני עמנו... ומתוך שלא נמצא בלשוננו פרוש נכון בלשון לעז בלי שבוש התחכמו עיד בדורנו לתרגם המקרא בלשון אשכנז [3], ואולי הי' כונת המחבר כדי שלא ישוטו לחפש בספרי הביבל ורצה לתקן לפי דעתו, אבל באמת אנחנו רואים כי אין כאן שום תיקון... כי מתוך שהמתרגם ההוא העמיק שפה לדבר בלשון אשכנז עמוק מאד, שלא הורגלו בו כי אם הבקיאים ביותר בדקדוק לשון אשכנזי, ומתוך שכבר על הנער להבינו צריך המלמד לעסוק עמו רוב היום להעמידו על דקדוק לשון אשכנזי, ומתוך כך פנה היום ונשאר הנער ערום מעיקרי התורה, וגם מחמת שלא העמיד פירוש המלות על כל מלה ומלה רק על המשך המקרא, כראוי לכל מעתיק ספר מלשון אל לשון... ווה היה קצת נכון אם היה מקדים שתרגום זה הוא לגדולים שכבר למדו וקראו ושנו, אבל עכשיו שפשט תרגום זה אצל קצת המבקשים דוקא ללמוד עם הילדים תרגום זה ומתוך כך נהפך הוא, שהילדים תיכף בילדותם מוכרחים לבלות זמנם בספרי העמים, כדי שיורגלו בלשון צח אשכנז, כדי שילמדו אחר כך התרגום ההוא, ונעשית תורתנו כשפחה המשמשת את לשון אשכנז שתתפשט בדור, ופרוש המלות של לשוננו העברי אינם יודעים... והנה נתעורר פה הי"ה מו"ה זוסמאן גלוגא להדפים תורה וחמש מגלות עם פרוש אשכנזי על המלים, ולא נטה מפירוש של המחבר ספר מלים [4] כלל, והוא לשון אשכנזי בלי שבוש, אבל לא עמוק וכל אדם יכול להבינו, ובזה יעלה ביד הנער תכף בילדותו לשון עברי וגם לשון אשכנז כהוגן... ולכן אנו מחזיקינן טובה לה"ה מו"ה זוסמאן הנ"ל על זה ואמרינן לפעלא טבא יישר... יום ג' י"ג תמוז תקמ"ה.

על יחוסו של הגאון הזה ללמוד החכמות מספר החוקר המפורסם ר' אייזיק הירש וויים בזכרונותיו (עמ' 74) את הדברים האלה: „הגיד לי זקן אחד מתלמידיו, כי הוא עצמו העיר את התלמידים ללמוד חכמת החשבון והשעור, והוא עצמו נסה לפעמים בשכלו החריף לפתור שאלות שונות וספקות חכמה זו, ושמח אם מצא פתרון נכון. אחדים מן הבחורים הלכו לאוניווערזיטאט לשמוע זאת החכמה מפי הפרופיסור לא בהצנע ולא בהחבא. והלא מחנוכו את בניו נכיר מה משפט הגאון הזה, אשר נקרא בזמנו רבן של כל בני הגולה, בענין הזה, כי עם גודל צדקתו וחסידותו לא נתן תפלה באיש דורש חכמה אך אם יהיה נאמן עם אלהיו ותורתו. הן בנו הבכור ר' יעקבקה היה מגדולי התורה ולבו ראה הרבה חכמה ודעת... ואחיו הרב ר' שמואל לאנדא, אשר היה ראש בית דין אחרי הרב ר' אלעזר פלעקלעס, ואחיהם הצעיר ר' ישראל שניהם היו שוחרי החכמה, אוהביה ומכבדיה, ויותר מהמה נכדו החכם ר' משה לאנדא,

---

1. עי' עליו לעיל עמ' ס' ועמ' ר'. 2. הכונה לתרגומו של מרטין לותר, אבי הריפורמציה.

3. הוא תרגום החכם ר' משה מנדלסון או הרמבמ"ן.

4. הוא ספר „מלים לאלוה" לר' יהודה ליב מינדן, שנדפס בברלין תק"ך, ועי' עליו לעיל עמ' כ'.

חירופים על הדת לא בהסתר נאמרו. לא על דת היהודים לבד יצא לחרף, כי את חוקי אלקים גידף, והלא אלקי' נתן חקיו ומשפטיו לכל העמים. ולעדת ישראל הרבה להם חקים ומשפטים ביותר. וזה יצא לגדף סתם הדת וחוקי' בקונטרס הראשון אשר קראו הברי שו"א (=שלום ואמת) וגם בקונטרס הב' אשר ע"ד סגי נהור קראו „רב טוב", כי גם שם בא במחתרת נגד דת התורה, שורש ראש ולענה פורה. ואם המין הזה חפץ להצדיק נפשו ולברר כי שלא כדת דבר הגאון מליסא נגדו. הי' לו להירץ וויזל להצדיק נפשו בפני הגאון אב"ד דקהלתכם וב"ד נר"ו, לא בפני אנשים יחידים נבדלים מן העדה, ולא הודיעו דבריהם לפו"מ הנ"ל, ולכן במטותא מינייכו פו"מ[1] העדה ומש"ב הגאון אב"ד[2] וב"ד נר"י לגזור על האנשים הנ"ל שישובו ממחשבתם הרעה, ויכתבו דברי בקשה להגאב"ד דק"ק ליסא לבקש מחילה ממנו, הגם שאקוה כי מורא לא יעלה על ראש הגאון הנ"ל, כי בעזיה המלכים אשר בזמנינו, הראשון הקיסר האדיר יר"ה וכן המלך הגדול דמדינתכם, גם המלך דמדינת פולין, ירום הודם ותהנשא הוד מלכותם, המה מלכי יושר מלאים הוד חכמה ובינה. ולא יטו אזן לדברים שאין בהם חכמה ומעם רק דברי חירופים וגידופים. אבל כדי בזיון וקצף על ההוצפה של שבעה האנשים החתומים במכתב ההוא. שבע תועבות בלבם. ואם ירימו יד נגד הגאון הנ"ל ימצאו הרבה רבנים וגאונים שיתבעו עלבון הגאון הנ"ל, וגם בכם אתם אהובי השלימי' ביראת ה' אני בטוח שתתבעו עלבון הגאון הנ"ל אם לא ישובו האנשים ההם מדרכם הרעה. ולכן נא מאוד עמדו על משמרכם משמרת הקודש להזהיר את האנש"ב ההם באזהרה גדולה, שלא יכניסו ראשיהם בדבר שאינו נוגע להם, והדבר תלוי בגאוני הדור ולא בבעלי בתים. ובטוח אני במדת טובכם שתעמדו בפרץ ותזכו לראות ביאת בן פרץ, הד"ש כנפשכם ונפש אהובכם.

הק' יחזקאל סגל לנדא".

קיח. הסכמת הגאון ר' יחזקאל לנדא על תרגום התורה וחמש מגלות לגרמנית ע"י ר' זוסמן גלוגא. המשכילים של אותו דור התרעמו מאד על הסכמה זו, מפני שיש בה דברים כנגד תרגומו של מנדלסון. וגם תרגומו של זוסמן הוא, לפי דעתם, גרוע, ולכן אמרו ש„להיות תרגום החומש בלשון עם זר דבר קטן וקל בעיני חכם תורני כמותו, לא בטל עליו אף רגע אחת ונתן רשות לאחד מהפחותים שבנושאי כליו לעבור על דברי המתרגם ולכתב הסכמה על שמו... ואם כן הרב הגאון נקי והשגיאה על תלמידו. כן נראה לנו. ויגד לנו רוע המליצה" (המאסף לשנת תקמ"ו עמ' קמ"ב, ושם גם נדפסה ההסכמה). ואמנם אין סגנונה סגנון הגאון ר' יחזקאל.

---

1. פרנסי ומנהיגי. 2. ר' צבי הירש אבד"ק ברלין היה קרובו של ר' יחזקאל.

וכותב דברים בעסק האמונה ע״פ השכל אינו אלא גורע... ועם שונים, הם ההולכים אחרי שרירות לבם, ומהרהרים ומחשבים בשכלם העכור להחשיך דת התורה, יהיו יהודים או מאיזו אומה שתהיה, הכופרים בהשנחה... ובנתינת התורה ובנפלאות ונסים נגד הטבע, עם אלו אל תתערב. והנה בעו״ה נתרבו בין בני עמנו כתות שונות, לא ראי זו כראי זו, הצד השוה שבהם שדרכם להזיק האמונה השלמה, ועל עתות אלו הזהיר שלמה: ועם שונים על תתערב...

בזמננו נתרבו היהודים הכופרים בדברי חז״ל ושמים לב למנוע הבנים מתורה שבע״פ, אני מזהיר אתכם, הבנים, לא תאבו ולא תשמעו בדבר הזה לשום אדם, ואין אני חושד את הנארמאל-לעהרער שח״ו יעשו רע כזה לדבר סרה כזו, כי זה יהיה נגד רצון הממשלה שהקימה אותם רק ללמד את הבנים הכתב והלשון, ודרכי החשבון מוסר והנהגות טובות, אבל לא לדבר סרה על הדת שלנו. ואם המצא ימצא באיזו עיר ומדינה איזה לעהרער העובר על זה ועושה פעולתו רמיה לא תשמעו לו... (דרושי הצל״ח דרוש ל״ט).

קטו. מכתב הגאון ר׳ יחזקאל לנדא אל פרנסי ברלין. המכתב, בגוף כתב ידו של ר׳ יחזקאל, נמצא בידי מר ט״ז מילר מרחובות. ור׳ ש. ח. קוק הואיל בטובו להמציא לי העתקה ממנו.

אליכם אישים אקרא. המה הראשונים להשיב על תלה דת התורה, הנאחזים בחוט המשולש מקרא משנה וגמרא, לנגד רשעי בני עמינו נאזרו בגבורה, המה כבוד אהוביי אחי ורעי אשר מעולם אנשי השם הקצינים הגבירים שרי הפרתמים פו״מ הקהלה עיר ואם בישראל ק״ק ברלין, ועל גביהם המאה״ג אור המזרח הגאון המפורסם בבל קצוי ארץ נ״י פ״ה ע״ה כק״ש מהו׳ צ״ה אב״ד ור״מ בצירוף ב״ד הצדק.

אחרי דרישת שלומם הטוב. הטוב והמטיב לא ימנע מהם לעולם כל טוב, טוב להדי טוב לא יחסר קורטוב, הנה מהראוי הי׳ להאריך בברכות לראשם שמורות וערוכות לפי מעלתם. לזה היריעה תקצר, וגם לבי בל עמי ואני קורא ממצר. מילין לא אוכל עצור. אנא אחי ורעי לא תהיו אחרונים מלהשיב דת המלך, מלכו של עולם, ולהציל דת התורה מאיש אויב וצר, כי ידכם לא תקצר. הנה נא יביטו בהעתק המונח פה אשר קמו אנשים מבני קהלתכם יצאו נצבים. דברו עזות נגד גדולי הדור האהובים, אלך אמסור [1]. כל א׳ מהחתומים לא בוש מלמנות ברבים, וכפי הנראה כתבו כתב פלסתר זה בלי רשות ועצת פו״מ הקהלה, ופשיטא בלי ידיעת רבם הגאב״ד נר״ו. הנשמע עזות כזו, אנשים כאלה, אשר רובם אינם בני תורה, יאמרו לגאון אב״ד דק״ק ליסא, שלפניהם יציע דבריו, ולא בכבוד הגאון אב״ד לבד פגעו, כי אם גם בשאר רבני הדור, כי לא יחיד הוא הגאון הנ״ל בדבר זה, כי רוב רבני הדור הכירו את האיש [2]... אפיקורס ודבריו דברי

1. המשכילים איימו או על הרבנים בכח הממשלה. 2. מלים אחרות נמחקו בכונה.

הנצרכים לדעת לעבוד את ה׳ והלכות צניעות לקדש את עצמו להתגבר על התאוות אשר יבואו בימי הנעורים, כי זה כל האדם וזאת תורת האדם[1] וילמוד גם פרפראות לחכמה, לשון אשכנזי ויתר המדעים, והעיקר יהיה לעיקר והטפל לטפל... וכל איש ישראל מחויב לקיים והגית בו יומם ולילה כפי ערכו, ולא תאבו ולא תשמעו להשוטה הרשע הזה הכותב, שאם ישפטו על הילד שאינו הגון ללמוד המשנה והתלמוד טוב לו שלא ישים חלקו בהם... בעינינו אנו רואים שלפעמים ילד בן י״ב או י״ג שנים דומה לקצר ההשנה, וכי יגדל עוד שנים ארבע וחמשה ויעמול יהיה לאיש עושה חיל בתורה...״

קטז. באותו יום שדרש ר׳ דוד טעביל אבד״ק ליסא את דרשתו נגד הצעותיו של רנה״ו, יצא גם גדול הדור, הגאון המפורסם ר׳ יחזקאל לאנדא, בעל „נודע ביהודה״, בדרשתו, בשבת הגדול שנת תקמ״ב, נגד וויזיל. גם הוא היה בין המסכימים על הדפסת ספר „יין לבנון״, אבל הוסיף בהסכמתו את המלים „בתנאי שלא יצא ממנהגו׳ (עי׳ סוף דרשתו של ר׳ דוד טעביל ביאהרבוך שם עמ׳ 174). משמע שמצא את הספר מצד עצמו לטוב, אך פקפק ביראת מחברו. עתה יָצא נגד וויזיל בגלוי, כמו שיצא גם נגד תרגומו של מנדלסון.

„...קם מאנשי עמנו איש רשע והעיז פניו [לומר] שהתורה אינה חשובה מאומה... והנימוסים חשובים יותר מהתורה... ואמנם גוף הדבר לשבח הנימוסים ולדעת דקדוק הלשון של העמים גם אני משבח מאד, וכמה מעלות טובות לממשלה אשר שמה אל לבה להרגיל את בנינו לדבר צחות, ומצינו שגם בכתבי הקדש גנו אותנו בעת שלא ידענו לדבר בלשון עם ועם... ונחמיה אמר: ובניהם חצים מדבר אשדודית, ואינם מכירים לדבר יהודית ובלשון עם ועם... ולכן טובה גדולה עשה הקיסר יר״ה שצונו ללמוד הלשון בדקדוק ולידע צחות, כאשר הזכרתי בדרוש חודש שבט שעבר... כי הירא את ה׳ עיניו בראשו ויאחז בזה ובזה, והתורה עקר, ואעפ״כ לומד גם לשון צח ונמוסים הנכונים. וכל תורה שאין עמה מלאכה סופה בטלה, והרי עקר מלאכתנו הוא משא ומתן, וצריך לידע לשון וכתב...

ולכן אחי ורעי, שמעו אלי ותחי נפשכם, ולכל אחד ואחד מכם אני אומר: ירא את ה׳, בני, ומלך, ועם שונים אל תתערב... אני מזהיר שתקיימו ירא את ה׳ ומלך, לעשות רצון מלכנו, אבל הזהרו מאד מאד: יראו את ה׳! כי מחוך שתרגילו עצמכם בלשון תרצו לקרות ג״כ בספרים שאינם מועילים ללשון, רק חוקרי חקירות באמונה ובתורה, ועל ידי כן יעלה חיו טינא בלבבכם בעסק האמונה, כי כל מי שמדבר

1. בנגוד לרנה״ו הקורא למדעים בשם „תורת האדם״.

היתה יכלתנו משגת לשלם שכר למוד כתיבת לשונם וקריאתם לא חדלנו לעשותם טפלה להעקר.

הנה הוא (וויזל) יורה דרך לקטף הילדים הרכים בעודם באבם ולסגור בפניהם דלתות התורה והאמונה... והיה כי ינדלו יקוצו בה, כמובן באגרתו בזה הלשון: „וכאשר יתנדבו הילדים כל אחד לחכמה שתכסוף נפשו אליה", עי"ש בפרק ח', וידוע שמעט מן המעט ימצא הילד אשר יכסוף ללמוד דבר מן התורה, בפרט מן התלמוד, כי דבר אשר צריך לעמול בו איך יאהבנו, טרם ידע מתקו ודבשו? ועל זה כיון שלמה המלך ע"ה חנוך לנער על פי דרכו וכו'... ופשוטו שלא ילמדנו יותר מכדי השגתו, שלא יהיה במותר שמן שבנר שגורם כבוי, אבל לא כשבושו של המחבר שפירש ע"פ דרכו— שאם לא יכסוף לחכמת התורה ילמדהו שאר חכמות, או אחת מן האומניות שלבו נוטה אליה, אם ח"ו ישמעו אליו לא ישאר מכל ילדי בני ישראל אף אחד שלא יפנה עורף לעמל התורה...

ועוד הוא כותב בפרק א': „לכן הנעדר מתורת האדם אע"פ שלמד מחוקי האלהים ותורותיו ונוהג על פיהן אין בו נחת משני פנים וכו'. יכרת אלהים שפתי חלקות... על מי מהקדושים העיז פנים, מי מלומדי חוקי אלקים ונוהג על פיהם אשר הוא איננו לתפארת בתור אדם, אם הוא משכיל וישר ומבין מדע התורה על בוריו. אף אם לא למד נמוסיות זר"א ללשונותם. הלזה יקרא נעדר מתורת האדם?! הלא דברי חכמים יורוהו בדרך סלולה, מוסרי המקראות ודברי רבותינו הקדושים בעלי הש"ס ינידו לאדם מה שיחו עם הבריות והתנהגותו וישרות הלב ונטיתו. המעט ממנו דברי הרמב"ם בס' המדע ושאר הלכות המורים דרכי בני אדם ודרך קודש יקרא לה. וכן ספר „חובות הלבבות' ושאר ספרי מוסר, והלא שרשיהם צמחים מספרי הנביאים ורבותינו בעלי הש"ס... ואולי דבריו מכונים אל האנשים אשר פרשו מהבלי התבל, מאסו בשכיות החמדה ושנאו חברת ילידי הזמן והקדישו את גויתם אך לעבודת השם יתעלה, אם על אלה הרים ידו, ידו תיבש, נואץ קדוש עליון ומקדשיו. האם על אשר נמנעו מקשט עצמם ולקרוע בפוך עיניהם יאמר... כי אין בהם נחת... וכל מגדלי הזקן בחמש פאות ירמה אותם לנעדר מתורת האדם ומשנה ממנהגי הבריות. קצתי בלהגי דבריו להשיב על כל קוץ מהם...

מה מאד מתנחם אנכי כי שמעתי ממגידי אמת שבקיק ווילנא, עיר הגדולה לאלקים, שרפו הספר הלזה (אגרת רנה"ו) ברחוב העיר, ובתחלה תלו אותו ברביד ברזל[1] בחצר ביה"כ, יפה עשו לדעתי שופטי צדק...'

הרב מסיים את דרשתו, המתובלת בדברי אגדה, בדברים אלה: „ועתה אתם עם ה' שמעו אלי ותחי נפשכם, כל איש יחזיק באמונתו, וזה יהיה חפצו להיות זרעו בפקודי צבאות התורה ומבטן יקדיש את נצר שרשיו לשמור פקודי ה', והנער נער כבן י"ד שנה ויוכר בו היטב אם ראוי לפתחי עיון התורה ועמקי התלמוד ודברי הראשונים—מה טוב, ואם לא — ילמוד אותו על כל פנים חקי חיים, דהיינו שו"ע או"ח והלכות מורה דעה

---

1. היא „הקונע' הידועה, ועי' בספרי „העונשין אחר חתימת התלמוד' (ירושלים תרפ"ב) עמ' 31.

חבריו הרבנים, ולכן נאמרה ונכתבה דרשתו בסגנון חריף ביותר. כבר ראינו עד כמה טרח רנה״ו להשיב על טענות הרב ורד״ט, ומכאן יוצא שדרשתו עשתה רושם. הדרשה נדפסה מכת״י ע״י ד״ר ל. לוין ביאהרבוך ד. יוד. ליט. געז. (ספד״מ 1918) כרך י״ב עמ׳ 182–194, שהקדים לה מאמר חשוב על דבר מלחמת ההשכלה באותו זמן.

„רע עלי המעשה אשר ראיתם מאיש[1]... שמו הירץ ווייזיל מקיק ברלין, חק בדפוס אגרת בת מחלת לב לקהל עדת ישראל הגרים בארצות הקיסר יר״ה וקרא שם האגרת „דברי שלום ואמת״. בא בעצה נמהרה לאנשים חכמים כאלו הוא יחיד בדורו, ותוכן דבריו: לאשר הקיסר יר״ה פקד על בני ישראל שיכינו להם בתי מדרשים ללמוד לשון אשכנזי על בוריו ולהחכים לעוללים ויונקים שיעשו חיל בכל חכמה, ויבוא עני בדעת לשית עצה איך ימלאו רצון הקיסר, וכה אמר: „...תשימו לב וכו׳ שלא יצא התינוק מחדרו שלומד בו קריאת הלשונות ודקדוקיהן אל החדר שבו ילמדו עמו תורה ואמונה וקצת המוסרים עד שיבדקוהו אם השלים חוקו בחדר הראשון, וכן לא יכנס לחדר המשנה עד שהשלים חוקו בחדר שיוצא ממנו, ואם ישפטו שאינו הגון ללמוד המשנה והתלמוד טוב לו שלא ישים חלקו בהן... כי לא נוצרנו כלנו להיות בעלי תלמוד״. תמה אני... [איך] החלש יאמר גבור אני, איש שתום העין יאמר לכו לרגלי, אורה לכם הדרך... הרי אנחנו מוזהרין מרבותינו בעלי התלמוד סדר למוד התורה והאמונה עם בנינו משעה שיודע לדבר ומבן חמש ואילך, ואחם ידעתם כי ת״ל יש אתנו פה בלהקת חכמי התורה חכמים ונבונים ויודעים לשון אשכנזי ונימוסיות[2] מחמת שנשא לבם אותם ללמד גם את זה, ורצון הקיסר יר״ה להרגיל כל יוצאי ירך יעקב על הדרך הזה ללמד ג״כ את הילדים שעה או שתים ביום לדבר ולכתב לשון אשכנזי, אבל העקר עקר והטפל טפל לו, מה רבו מעשיו ומה יקר חסדו, כי באמת כל האבות יחפצו להביא את הילדים אל כל חכמה ומדע ואל כל מלאכה ומלאכה, אך קצרת ידם ימנעם, ובמצות הקיסר יר״ה אין ספק כי גם על זה יפקח עיניו מאין יהיו ההוצאות העצומות לתת שכר למלמדים, אך... [ווייזיל] משרך דרכיו ומעקם עצת השררה לאמר: ככה פקד עליכם הקיסר שלא יכנס התינוק לחדר שילמדו בו התורה והאמונה עד שהשלים חוקו בתחלה בקראו לשונות ודקדוקים, ושקר ענה באחיו. חלילה לכל בן דעת לחשב כזאת על הקיסר, כי הוא ברוב צדקתו רוצה במעוז הדתות... ראו נא ישרת אדוננו מושל עירנו הדוכס יר״ה, אשר הוא רואה בעני עמו ויודע את לחצם ותומך ידי גבאים דת״ת לשלם שכר בעד הילדים ערך מאה, הי״ (= ה׳ ישמרם) לנצח, ללמדם מקרא ומשנה וגמרא והעמיד חק לגבות חצי פרוצנט מכל נדן אשר יותן לכל חתן, ואם

1. את הבטויים החריפים ביותר שנאמרו בעידנא דריתחא השמטתי.
2. באותו זמן היו בליסא לומדים רבים וישיבה מפוארה, וגם חבר אנשים שעסקו בחקר הלשון העברית ויתר המדעים.

ישראל כל הדברים אשר צוה עליהם הקיסר יר״ה, אך צר לי לומר, הוקם מצות הקיסר יר״ה ותורת ה׳ יעזובו. אני אמרתי בישרת לבבי שילמדו צחות לשון אשכנזי ע״י הגיון התורה... ולפי שאין המלות האשכנזיות כולן באות בתרגום זה (של מנדלסון) ילמדו שארית הלשון מספרי חכמי העמים, כמו ספרי קורות הימים וספרי הנוסעים שיקראו בהם בכל יום חצי שעה ועל זה פתחו עלי פיהם בריב ומצה. ראו עתה מה הם עושים, מבלים שעות רבות ביום ללמד לנערים לקרות ולכתוב לשון אשכנזי ולחשוב חשבונות וכיוצא, ותורת ה׳ ילמדו עמהם כמבראשונה בלשון מסורסת ומבולבלת, כי הוגד לי שגזרו שלא ילמוד אדם בתרגום אשכנזי הנ״ל עד היותו בן שלש עשרה שנה, והרי זה דומה כאילו גזרו שלא ילמוד הנער מקרא כלל. כי מאותו למוד המסורס שלומד עתה ידמה בעיניו שאין צחות ותפארת במאמרי תורה, וכשיהיה בן י״ג לא יחפוץ בה עוד. מי שמע כזאת?

אני אמרתי ביראת ה׳ שיחברו ספרי אמונה וספרי מוסר השכל בלה״ק, במליצה צחה וקלה, ויעתיקום ללשון אשכנזי, ושיערכו המחברים את דבריהם למול פני התורה העליונה... ראו אם כן עשו? חדלו דוברי צחות מישראל חדלו... אבל ראו עינינו ספרים קטנים בלשון אשכנזי כתובים על האמונות ועל המוסרים חברום חכמי העמים ללמד בהם את נערי בני ישראל... גם היה ראוי שיחוברו בלה״ק...

טוב מזה עשו אחינו שבק״ק טריעסט ששמחו לקראת מכתבי והלכו בדרכיו ועשו מה שעשו ביראת ה׳. הקימו גם הם עקאלע נארמאלי כמצות המלך, אבל קראוה בשם תלמוד תורה ותקנו סדר למוד נאה, לומדים בו שלש כתות של תלמידים, אחת במשנה ואחת בתלמוד ועם זה לומדים גם לשון אשכנזי וידיעות המכתירות את האדם... תראו מזה בית ישראל, כי אמת דברתי בראש מכתבנו הראשון, שהבדלנו בין מנהגי אנשי המזרח והאיטליאני והספרדים למנהגינו בערי אשכנז ופולין ושמימים רבים רגילים הם לעשות עיניהם על הסדר... סוף דבר, תחת חטה יצא חוח ותחת שעורה באשה. תמו דברי נפתלי״.

קטו. מדרשתו של הרב ר׳ דוד טעביל אבד״ק ליסא, שדרש בשבת הגדול שנת תקמ״ב, כלפי הצעותיו של רנ״ה ווייזל במכתבו הראשון שקראו בשם „דברי שלום ואמת״. ר׳ דוד טעביל כבד מקודם את רנה״ו, גם לא היה מן המתנגדים ללמוד המדעים, כמו שנראה מהסכמתו על ספרו „יין לבנון״, שבה הוא כותב „...מנעו בניכם מהגיון ההזיות. למדום ספרים אשר חבר ואשר יחבר הרב המחבר... ממנו יראו וכן יעשו גם המה להרגילם מנוער בלמוד הנכבד ההוא, כי ה׳ חפץ השכל וידוע אותו באמור לחכמה אחותי את...״, אולם מכתבו של רנה״ו הרגיז את לבו ואת לב

המחלקה הרביעית גם הם לא למדו הנמוסיות בביה״ם, אבל הם אנשים אשר חלק ה׳ להם לב טהור, וכשהצליחו בתורה... השכילו גם בתורת האדם מדעת עצמן... ואף כי חדלו אבותינו מימים רבים ללמד לבניהם הורת האדם לא חסרנו מדור דור בכל הארצות שבאשכנז ופולין, בעלי דעה והשכל כאלה, אנשים שצמחו מתחתם ומעלתם גדולה... ועם כל זאת אילו היו שומעים כאלה גם בביה״ם היו מגדילים יושר תושיה ומזימה...

פרק י׳ יבאר „איך נהג עם ה׳ בחכמות הלמודיות וטבעיות בשבתם על אדמתם׳ והוא מוכיח ש„גדולינו בימים ההם היו מלאים חכמה ודעת בכל החכמות הללו׳. בפרק י״א הוא מבאר שוב את קלקולי החנוך שבאו לנו ע״י הגלות ו„איך ראוי לנו להתנהג בהן (היינו בלמוד החכמות) בימי גלותנו בין העמים׳. בפרק י״ב מאריך המחבר לבאר את התועלת שהחכמות מביאות ללמוד התורה והאומנות, ובסופו הוא מציע „שתכין העדה בתי מדרשות לתלמוד תורה, ילמדו בם נערי בני ישראל המקרא ויתר הדברים מן הנמוסיות והמשנה והתלמוד על הסדר שאמרנו, ומלבד זה יכינו ארבעה מורים בדברי החכמות. האחד הוא המלמד חכמת החשבון והמדידה, וכמו שבארנו שהן אבות חכמות רבות ואומנויות רבות. ומורה שני המלמד חכמת הטבע, שגם היא אם חכמות ומלאכות רבות, ומורה שלישי ילמד חכמת הציור... והרביעי ילמדם הידיעות ההכרחיות לסוחרי ארץ, מעשה כתב ולשון וחשבון, ומנהגי התגרים ומאין מוצא הסחורות ואנה יביאום וכל כדומה לזה. כל נער ילמוד מה שנפשו חפצה בו, זה אצל מורה אחר וזה אצל מורה שני...

רוב הפרקים הבאים מוקדשים להשיב על טענותיו של הרב בליסא, ורק בפרק י״ד הוא שב לענין ראשון לבאר את חשיבות חכמת המדידה וחכמת תכונת השמים ו„חכמת המיכניקה וההידרולוקה׳, ההכמטריה והגיאוגרפיא וכו׳ כי אם ישאל התלמיד את רבו: „כמה פרסאות הלך אברהם אבינו בצאתו מחרן עד שבא לשכם? כמה משכם לחברון? — מה יענהו?׳.

פרק י״ז מקדש לבירור השאלה: איזה הברה היא יותר נכונה, הספרדית או האשכנזית? ווייזל מכריע את הכף לצד המבטא הספרדי, „אבל מה נעשה, וכבר השתקעה ההברה הזאת בפינו מימים ימימה, ואין עוד תקוה להנצל ממנה, כי אם נסכים להחליפה בהברת אחינו הספרדים צריך שתסכים ע״ז כל הגולה שבאשכנז ופולין ויבחרו להם מורים שילמדו את הדור הבא בהברה הספרדית׳. אך בכל אופן עליהם לשמור את דקדוק ההברה האשכנזית וכללי מלעיל ומלרע.

בסוף מכתבו, שנגמר בכ״ב סיון תקמ״ה, אנו מוצאים את הדברים האלה, שבהם כבר מבצבצת אכזבת הרבה מן התקוות שתלה ווייזל ביסוד בתיה״ם. בצער עמוק הוא רואה שאין בתיים אלו מתפתחים לפי רוחו ותכניתו, כי אם לפי רוחו של הירץ הומברג: „ועתה אחינו בני ישראל הביטו, אם לא כאשר דמיתי כן היתה, כי אחינו היושבים בארצות המושל הטוב הנ״ל (הקיסר יוסף השני) הוכרחו לקיים הדת אשר יצא מלפניו, והקימו בכל מקום ומקום עקאלע נארמאלי[1], או מדרש כמנהגי המדינה, ילמדו בו נערי

1. רובם נסגרו אחר כך.

מליסא. אני נותן בזה בקצור את הדברים הנוגעים ישר לענינגו, עד כמה שיש בהם הוספת קוים ושרטוטים חדשים. המכתב מתחלק לעשרים פרקים: פרק א׳ „יבאר מילת נימוס או נימוסיות, והנימוסיות מתחלקים לארבעה פנים״. פרק ב׳ „יבאר החלק הראשון שבנימוסיות, והן האמונות והדעות״. פרק ג׳ „יבאר החלק השני שהן המדות ודרכי הנפש״. פרק ד׳ „יבאר החלק השלישי, שהוא דרך ארץ״. פרק ה׳ „יבאר החלק הרביעי בנמוסיות שהוא לשון למודים ודבר צחות, וחותם דבריו שהחסר כל אלה הוא ת״ח שאין בו דעה״. פרק ו׳ „פירוש הרב הדורש (הוא אבד״ק ליסא) על מאמר כל ת״ח שאין בו דעה, ויוכיח שגם פירושו אינו אלא נימוסיות ודרך ארץ״. פרק ז׳ „יבדיל בין הנימוסיות שהן המצוות השכליות למצות השמעיות. השמעיות קשים לענין התלמוד, והנמוסיות לענין המעשה״. פרק ח׳ „יוכיח מדבריו הראשונים, כי לא נכון סדר הלמוד שאנו נוהגין בו, ושראוי לתקן דבר זה״. פרק ט׳ „היוצאים מביה״ם מתחלקים לארבע מחלקות, יברר שכל אחת מהן תגדל מעלתה ממה שהיא אילו למדה בו על הסדר״.

המחלקה האחת הן אותן שלא הצליחו בביה״ס ויצאו ממנו ערומים מכל הידיעות וע״י מקנה וקנין הצליחו בעושר וכבוד, ועשו שם בין סוחרים ונכבדי ארץ... והחלו ללמוד מדרכיהם, והרגילו עצמם גם הם במנהגי דרך ארץ, לכבד את הבריות ולדבר עמהם בנחת, ולמדו לשונם דבר צחות כפי כחם, גם קבלו מהם איזו ידיעות בטיב העולם והמדינות. ואלה נעשו נכבדים בעדתנו, כי מלבד שהשיגו זאת ע״י כן הכינו את לבבם לשמוע גם אמרי חכמה ודעת מפי חכמי ישראל... ונעשו יראי אלהים אנשי אמת. אך היו מתעלים במעלתם זאת כהנה וכהנה, אילו למדו כל אלה בנעוריהם בביה״ס מן התורה והנביאים...

המחלקה השניה היא שארית הכת הזאת, שיצאו גם הם מביה״ס ערומי הידיעות, ולא הצליחו במעשיהם כראשונים לעשות שם ולהתחבר עם נכבדי ארץ ללמוד מהם מה שלמדו בעלי המחלקה הראשונה, גם לא התעוררו מדעת עצמם להתקשט בידיעות הנמוסיות, כי עול פרנסתם כסה עין לבם מהשגיח עליהם, ובהיות דבר ה׳ ומוסריו אוצר נעלם מהם, כי לא למדום בביה״ס, הם קרח מכאן ומכאן... רבים מהם בעלי לב טוב ויראי אלהים, ותומכים ידי עניים, נכנעים מפני חכמים ואנשי הדעת, מטים אזן לתוכחתם ועושים על פיהם צדקות בכל עת, וראויים לכבוד. לא הם אשמים אבל אנחנו אשמים שלא למדנום בנעוריהם להבין לשון עברי או לשון לועזי, כי אילו הודענום זאת, גם אם לא הצליחו במשנה ותלמוד, היו מרבים צדקה וכשרון מעשים...

המחלקה השלישית הם אותן שהצליחו במשנה ותלמוד, אבל יצאו מביה״ם בלי ידיעות הנימוסיות, ויקרה גם להם כמקרה שתי המחלקות הראשונות. קצתם הצליחו בעושר ובכבוד, ועשו שם בין נכבדי ארץ, ולמדו מהם מנהגי הבריות ולדבר כהוגן שפה ולשון וככל אשר אמרנו בדברי המחלקה הראשונה, והם נכבדים מן הראשונים, אך אילו למדו בבית רבם הדרכים הללו היו מוסיפים לדעת בהן כהנה וכהנה... ואולם הנשארים מבעלי המחלקה הזאת, שלא הצליחו במקנה וקנין... הנה אלה כל תלמודם בדברי התלמ״ד ומפרשיו, וזרים הם בחברת בני אדם.

שהרי אתם מדברים בשפה זו גם עתה, אלא שאינה כתיקונה, ולאנשי דעת כמוכם בזמן ד׳ שבועות תלמדו האלפא ביתא האשכנזית והקריאה כלה, וכשתרגילו עצמכם חצי שנה תקראו בספרים הלועזים ותבינו כל הכתוב בהם...׳

אח״ז הוא מדבר בארוכה על הטבת המצב האזרחי והמדיני של היהודים ומזכיר לטובה את כל מלכי אירופא ובתוכם גם את הקיסרית יעקטרינה השניה „מושלת כל הרוסין, גם היא גם שריה עושים טובה לבני עמנו היושבים תחת יד ממשלתה״, אבל ביחוד הגדיל לעשות הקיסר יוסף השני, „בענין הטולראנצע׳, „והוא אשר חמל עלינו להסיר ממנו חרפת הסכלות׳, והוא מסיים את מכתבו זה, השני, בדברי גנות על הקנאה והקנאות ובדברי שבח על הסבלנות.

אולם גם המכתב השני לא הניח דעת מתנגדיו, וכן הכיר וויזל עצמו שלא יצא ידי חובת באור, ועוד נשארו במכתבו הראשון הרבה דברים עמומים, ולכן התחיל לחבר את מכתבו השלישי וגם הרביעי. בראש מכתבו השלישי הוא כותב שארבעה דברים מאלצים אותו לשוב אל הענין הזה: „האחד שלמים וכן רבים מפצירים בי להרחיב הדברים בענין סדר הלמוד ודרך גדול הבנים... ומלבד זאת הנה אוהבי ורעי שבארצות איטליא הוכיחוני על עצלותי ורפיון ידי, כי הם לבשו קנאה למעניתי, ובקשו מאת רבניהם וגדוליהם להציג בשער משפט הדבר, ואחר כל העמל הזה... איך אשב בטל, מבלי הודיע בקהל את משפט החכמים האלה. השני, חייב אני לעשות כן לכבוד עצמי, לא בעבור כבוד מדומה, אלא בעבור הכבוד האמתי שאנו חייבין לשמרו בטהרה, כי גדול הכאב ורבו המכות אשר הוכיתי בית מאהבי... השלישי, ראינו טוב לבאר יותר דברי המכתב הראשון הקצרים, ואף כי החילונו לבארם במכתב הב׳, לא היה הזמן מספיק אז לדבר כאשר עם לבבנו, אבל במכתב הרביעי בעו״ה אדברה ברחבה, ואראה גלוי לכל כי במכתב הראשון חלקת מחוקק ספון, לא השארנו דבר מכל חלקי היראה והחסידות שלא רמזנו עליו... והיו הדברים אשר אכתוב בעז״ה במכתב הד׳ בארבעת פרקיו הראשונים כמו הצעות לספר המדות או ספר מוסר השכל שאנו עוסקים לחברו[1], יאיר עיני התלמידים ביראת ה׳ וחכמת הנפש ודעת המדות... הרביעי, בשנת תקמ״ב לפ״ק אחרי צאת המכתב השני מן הדפוס באה לידי דרשה, שדרש אותה אחד מן הרבנים החולקים עלי[2] בבית הכנסת שבעיר בשבת הגדול שנה הנ״ל, ומצאתי בה דברים קשים כגידים, גם טענות שטען על כל האמור במכתב „דברי שלום ואמת׳ וחובה עלי להשיב עליהן...׳ אולם את כל תשובותיו ובאוריו דחה וויזל למכתב הרביעי, והמכתב השלישי מוקדש כלו לאגרותיהם ופסקיהם של הרבנים האיטלקים בענין זה... הרבנים משתדלים לפשר בין החולקים ולהשקיט את הריב. את המכתב השלישי גמר וויזל בט׳ איר תקמ״ד.

המכתב הרביעי, שנקרא „רחובות׳, גדול בכמותו מן הקודמים. בו הוא חוזר על רוב דבריו במכתבי א׳ וב׳ ומבארם באור ארוך, וגם משיב על דרשת הרב אבד״ק

---

1. נדפס ראשונה בברלין תקמ״ח.

2. הוא רומז כאן לדרשת הרב ר׳ דוד טעביל אבד״ק ליסא, שתובא אחר כך.

שעות יתנו לו למרגוע ולהשיב נפש, והנשאר מן הזמן יקדישו להודיעו ענינים שצריכין ג״כ לנופה של תורה ושיעזרוהו כשיגדל לפרנסתו ובעסקיו... ואלו הן: ילמדו עמו בכל יום חצי שעה לקרות ולכתוב לשון לועז על מתכנתו, וחצי שעה יניחו לפניו מפת הארץ וגלילות׳ה... לא שילמוד עמהם הגיאוגרפיה מתוך ספרים, כי אין זה אלא אריכות דברים ובלבול דעת התינוקות, אבל יראם באצבעו במפת הארץ... זוכר אני שבהיותי בן עשר שנים הראני אדוני אבי ז״ל ציור המפה ולמדתי צורה בשלשה ימים, עד שידעתי כל ממלכה וממלכה איה מקומה... וכן ילמדו עמהם חצי שעה בכל יום בספרי הנוסעים... וכן ילמדו עמהם קורות הימים... אבל למודי החכמות הלמודיות והטבעיות שמניתי מקצתן במכתבי הנ״ל, אע״פ שהן הדר ותפארת ליודעיהן ענין אחר להן, וכך הענין, כשנראה בין התלמידים ההולכים לבה״ס בני עשר וי״א שחנן אותם אלהים דעה והשכל... ומצליחים בלמודם, ראוי לנסות אותם בשעות הפנויות להודיעם ראשי דברים מיסודותיו של אקלידס ובחכמת המספר... וכן הדין בחכמות הטבעיות שכלן מלמדים להועיל וקשורות עם דיני התורה, אבל לבטלם בגלל הלמודים האלה מן התורה, לא תהא כזאת בישראל, וכמו שאמרנו למעלה.

וכבר ראינו מאחינו בני פולין הבאים לעיר הזאת אנשים גדולים בתורה, שלמדו בארצם מעצמם בלי עזרת רב ומורה למודי הגיאומטריה והתכונה [1] וידעו בעמוקות החכמות הללו, עד שנפלאו עליהן חכמי העמים, והם למדום מתוך מקצת הספרים שחברו חכמי בני עמנו, כמו ספר „יסוד עולם״ לר׳ יצחק הישראלי, וס׳ „אלים״ לר׳ יוסף קנדיאה, ואילו למדו האנשים האלה את הלשונות הלועזיות היו לומדים כל זה ויותר מזה בזמן יותר קצר מזה...

אחר זה משתדל וויזל להוכיח שגם חכמי התלמוד ידעו את יקר ערכן של החכמות והלשונות הלועזיות, מראה על גודל תועלתן בחיים, מזכיר לטובה את דוד פרידלנדר ואת גיסו איציק יפה, על יסדם בברלין את ביה״ס „חנוך נערים״ (עי׳ עליו להלן) „שבו לומדים נערי בני ישראל מקרא ותרגום אשכנזי ודקדוק להי״ק, ולקרוא ולכתוב לשון אשכנזי וצרפתי וחכמת החשבון וגיאוגרפיה לבני עניים בחנם ולבני עשירים במחיר״; „וגם על האינסטיטוט הזה בתחלתו פערו פה, ויהיה בעיניהם כאילו יסודתו להפר תורה ולעזוב דת, ועתה שרואים מה טובו ומה יפיו רבים מבקשים לשלוח בו בניהם״. אח״ז הוא קורא בשם את כל חכמי ישראל בברלין המרבים כבוד ישראל בין העמים.

ושוב הוא מתנצל על כתבו ופרשו את המאמר כל ת״ח שאין בו דעת וכו׳ וכן על פגעו בכבוד יהודי אשכנז ופולין בזה, שאת כל הקלקולים שבדרכי חנוכם הוא תולה בגלותם הקשה, „ובכלל אשכנז ופולין גם אני ובית אבי, כי זקני היה אוד מוצל מאש הצרה בשנת ה״א ת״ח, והיה מילידי עיר באר במדינת פאדאליען״, והוא פונה ליהודי פולין בקריאה: „ומה נקל לכם אחינו בארץ פולין ללמוד הלשון האשכנזי על מתכונתו,

1. רומז כנראה להגאון ר׳ ישראל מזמושץ, רבו של מנדלסון ומחבר הס׳ „נצח ישראל״ ופרוש על ס׳ הכוזרי, וכן לשלמה מימון שהפליא את כל חכמי ברלין בכשרונותיו ובידיעותיו.

ובהיותו בן שבע או שבע ומחצה, יתחיל הרב ללמוד עמו כללי התורה, וצריך שיחובר על זה ספר שיהיו כתובים בו בלשון צח על דרך שאלת הרב ותשובת התלמיד, חלוק לפרקים[1]. על דרך משל פרק זה על המועדים: הרב. בני, אמור לי כמה מועדי קודש יש בתורה שאסורין בעשית מלאכה? תלמיד, ראש לכלן הוא יום השבת, שאסורין בו כל המלאכות ואפילו מלאכת אוכל נפש. רב. ומהו יום השבת?... ובפרק אחר כל מיני הקרבנות יחיד וצבור חובה ונדבה, ובפרק אחר כל מיני הטומאות שבתורה, ובפרק אחר כל מיני הנגעים שבתורה, ובפרק אחר מיני העריות שבתורה... ומה נקל לנער משכיל ללמוד כל אלה במשך חצי שנה או שנה, הכל כפי שכלו וכח זכרונו...

וכשיהיה בקי ומורגל באלה, פעמים בהיותו כבן שבע ופעמים כבן שמונה, הכל לפי שכל הנער וחשקו, אז יביאוהו לחדר שלומדים בו המשנה והתלמוד, לא שיצא מחדרו הראשון מכל וכל, אלא עוד ילמוד יום יום שעה אחת או שתים בחדר שיוצא ממנו, ובחדר שנכנס בו ילמוד גם כן איזו שעות במקרא ובמשנה, כי די לנער אם ילמוד יום יום ד׳ או חמש שעות במקרא ובמשנה, ולא יכבידו עליו במאד, ואיזו שעות יותן להם למרגוע ולשמוח זה עם זה, וגם ע״ז ישגיח המורה המשכיל, וישתתף עמהם בשמחתם, כי גם משיחת חולין שידבר עמהם ילמדו הנערים מוסר השכל...

וכן בתחלת למוד המשנה והגמרא צריך שילמדו עם התלמיד בהדרגה גדולה, ולא יעמיסו עליו ללמוד עמו מיד דף שלם או חצי דף כמו שהמנהג במדינתנו, כי כל עצמו של למוד נעורים כזה אינו אלא להרגילו בלשון חכמים ובמשנתם, ואיך למדו הדברים מפשטי הכתובים, ובדרכי המדות שהתורה נדרשת בהן... וכה יאריך עם תלמידיו לאט לאט להרגילם בהבנת לשון המשנה והתלמוד ופרושי מאור עינינו רש״י ז״ל ונימוקי רבותינו בעלי התוספות ז״ל, אבל לא יבלבל מוחו בדברי חריפות ודרשות רחוקות. ואם ילמוד כן שנה או שנתים, והוא מן הנערים העושים חיל, בטוח הדבר שיהיה רגיל בלשונות התלמוד ומפרשיו, ולפי שכבר הוא בקי במקרא ובכלל התורה, מעתה ידע לקרות לעצמו הלכה עם פרש״י ותוס׳ ז״ל...

ואחר שכתבנו זה המעט׳ הנוגע ללמוד התורה, נזכיר עתה למודים אחרים הראויים ללמדם לתינוקות בבית הספר. כבר אמרנו שבהיות הלמוד על דרך זה, די אם ילמוד הנער שתי שעות ביום המקרא, ושתי שעות[2] ביום המשנה והתלמוד ואיזו

---

1. ספרים כאלה נתחברו בזמן ווייזל ואחריו באיטליא ואשכנז לרוב. אולם עוד מאתים שנה ויותר לפני ווייזל חבר ר׳ אברהם יגל את ספרו „לקח טוב׳, הכולל את עיקרי האמונה והמוסר על דרך שיחה בין רב ותלמיד. נדפס ראשונה בויניציאה ש״ב, ועשרות פעמים אח״ז. תורגם גם לרומית (ע״י שלשה מתרגמים) ולגרמנית.

2. ולעיל כתב שילמדו מקרא ומשנה ביחד ד׳־ה׳ שעות, וצא מזה למקרא שעה או שתים ביום נשארו ללמוד המשנה או התלמוד שלש שעות ביום, וכאן הוא קובע למקרא שתי שעות ולתלמוד שתי שעות.

והמדע. ידידיו ואנשי בריתו של וויזל השתדלו להשיג מרבני איטליה פסקים נוחים לוויזל, וחפצם זה עלה בידם ברובו[1].

במכתבו השני, שקראו „רב טוב לבית ישראל", כותב רנ"ה וויזל בתוך שאר הדב־ים: „אני משתאה לדעת מה מצאו האנשים האלה עול במכתבי... כי אעבור עליו אלף פעמים לא אמצא מראשו עד סופו כי אם יראת שמים... אבל שמעתי מאשימים אותי כאלו אמרתי שחובה היא על כל חכם מישראל, שידע תחלה הנמוסיות והלמודיות והטבעיות טרם ילמד המשנה והגמרא, ועל מי שאינו מלומד בכל אלה אמרו חכמים שהוא ת"ח שאין בו דעה, דבר אשר לא דברתי ולא עלה על לבי מעולם. אך לפי שראו שזכרתי (פרק א') מקצת מחכמות למודיות וטבעיות על כן דברו מה שדברו... אבל לא באתי לקובען חובה... עיקר מה שהזהרתי עליו היה שילמדו בנינו המקרא כהוגן ושיבינו בדבר ה', וילמדו עמהם דברי מוסר השכל, ולדבר צחות, שעי"כ יבינו היטב בטוב טעמי מליצות ושילמדום בגיאוגראפיע והיסטאריע (שהן דברים קלים מאד, אם יעסקו בהם חצי שעה ביום בביה"ס שנה או שנתים ידעו השעור הדרוש להם) שצריכין להבנת דברי התורה ולהבנת המוסרים והעצות הטובות. אלה הדברים דברתים ואלה הדברים אני בא לחזק באגרת הזאת השנית. לא שחובה עליהם לדעת הלמודיות והטבעיות טרם נעסוק במשנה ותלמוד ולא אחר שעסקנו בהן".

אחר כך הוא עובר לדבר על חשיבות למוד המקרא, מביא את דברי הרב ר' שעפטיל בן השל"ה על דרכי הלמוד של הספרדים באמשטרדם, ומציע לפני ראשי קהל טריעסט ראשי פרקים של תכניתו:

„תחלת דבר, אחר שלמד הנער לקרות לשון עברי ומבטא המלות בדקדוקן מלעיל ומלרע, בהיותו בן חמש שנים יביאוהו לביה"ס ללמוד המקרא, ולא תניחו למלמדים שיתרגמו להם הפסוקים כל אחד כרצונו וכלשונו, אבל ראוי שתהיה לכולם העתקה אחת מיושרת בלשון צח באיזה לשון שיהיה, אשכנזי, איטליאני או ספרדי... ובאמת ההעתקה האשכנזית של החכם מו"ה משה (מנדלסון) מצוחצחת מאוד וראוי לכם שתתנוה על יד איש חכם המבין בשתי הלשונות אשכנזי ואיטליאני, או אשכנזי וספרדי, להעתיקה מלשון אשכנז העתקה מיושרת אל אותה הלשון שאתם רוצים בה. וצריך המלמד לתרגם לנער תחלה כל מלה ומלה בפני עצמה, ואחר כך לתרגם לו חבור המאמר כלו...

כשילמדו על דרך זה שנה תמימה יחל הרב ללמוד דקדוק הלשון, לא שיכביד עליו ללמוד ספרי המדקדקים ופלפוליהם, אבל ילמדנו לזה הבנינים, גזרותיהן וכנוייהן, ונקל לנער המשכיל ללמוד זאת במשך איזה חדשים, וכשיהיה רגיל באלה יחנכוהו לנתח המלות שבמקרא, על דרך משל ברא, יאמר הנער שהוא מנחי למ"ד אל"ף מבנין הקל עבר ליחיד ונסתר, וכן כל היוצא בזה. ואני מבטיח אתכם שאחרי שנה ומחצה, שבמשך זמן זה למד הנער אצל רבו ספר בראשית וחצי ספר שמות, אם פקח הוא יקרא מדעת עצמו גם בספרי הנביאים...

---

1. את דברי הרבנים האיטלקים נביא בחלק ב', בין שאר החומר הנוגע לתולדות החנוך באיטליה.

שיוצא ממנו, ואם ישפטו שאינו הגון ללמוד המשנה והתלמוד טוב שילמוד אחת מן האומניות שלבו נוטה אליו ויוסיף בלמוד התורה ודברי מוסר... וכן ראוי לנהוג עם היוצאים מחדר המשנה לחדר שלומדים בו עמוקות התלמוד... ואותם מתי מספר המצליחים גם בתלמוד, שקודם לזה כבר השתלמו בנמוסיות ובחכמות—המה יהיו לגדולים בארץ... כי לא נוצרנו כלנו להיות בעלי תלמוד... כי השם הבדיל בין הנפשות ונתן לכל אחת כחה מתחלת יצירתה, וכל אחת תשתלם כפי כחה...

ועתה אחי ורבותי, ראשי הדור הזה וקציניו: אם תמלאו את ידכם לתקן הדבר על אפניו כמצות המושל הטוב יר״ה, תתנו עליכם ברכה, ובנים יולדו דור דור יברכו את שמכם וזכרונכם הטוב...״

זוהי תמצית אגרתו הגדולה של ווייזל, שיצאו עליה עוררים מבין גדולי הרבנים שבדור. „האגרת הזאת, הערוכה בחום רב ובהסברה טובה היתה עושה בודאי את הרושם הראוי, לולא הציע בה בחום דמיונו, שילמדו כל צעירי היהודים, בלי הבדל כשרונות ונטיות, לא רק דברי הימים וגיאוגרפיה, כי אם גם חכמת הטבע, תכונה ופילוסופיה דתית, באמרו, כי רק ע״י המדעים האלה יוכל האדם להגיע לידי הבנת כתבי הקודש והיהדות״ (דברי ימי ישראל לגריץ חלק ט׳ בתרגום טריבש עמ׳ 71). יוצא אפוא, שבו בזמן שהכריז ווייזל ש„לא נוצרנו כלנו להיות בעלי תלמוד״, ו„שאין מזגי בני האדם וכחות נפשותיהן שוות״, חשב שכלנו נוצרנו ללמוד את כל „שבע החכמות״. חוץ מזה יש באגרת עוד כמה מקומות בלתי ברורים ובלתי נכונים[2], וגם קצת בטויים חריפים הפוגעים קשה בכבוד היהדות המסורה ונושאי דגלה. בהצעותיו לתקון דרכי החנוך ראו הרבנים, ובצדק, סכנה עצומה לחנוך הדתי ודחיקת רגלי השכינה ולמוד התורה. גם גריץ סובר ש„צדקו תלמידי החכמים הקנאים. הם בקנאתם ראו את הנולד, יותר מבן מנחם ווייזל בבטחונם״ (שם עמ׳ 73) וכדברים האלה בקירוב כתב גם ההיסטוריון יוסט וחכמים אחרים.

בראש המתנגדים להצעות ווייזל עמדו שלשה מגדולי הרבנים שבדור: הגאונים ר׳ יחזקאל לאנדא, בעל „נודע ביהודה״ אבד״ק פראג, ר׳ פנחס הורוויץ, בעל „המקנה״ ו„ההפלאה״ אבד״ק פפד״מ ור׳ דוד טעביל חריף, אבד״ק ליסא. הרבנים האלה לא היו שונאי ההשכלה, אבל לא יכלו בשום אופן להסכים לדברי ווייזל, „שתורת האדם קודמת בזמן לחקי האלהים״, ולמסקנותיו. התנגדות הרבנים הכריחה את ווייזל לפרש באגרת שניה מה שסתם בראשונה, וגם להתנצל במקצת. האגרת השניה (נכתבה בי׳ אייר תקמ״ב) ערוכה לראשי קהל טריעסט. היהודים האיטלקים והפורטוגיזים שישבו בקהלה זו, נשמעו בחפץ לב לפקודת הקיסר והודיעו לנציב הקיסר את חפצם ליסד בעירם בי״ס. דברי ווייזל שעוררו התנגדות עצומה בשאר הארצות מצאו אזנים קשובות בין חלק חשוב מיהודי איטליה, שהיו קרובים תמיד אל ההשכלה

---

2. עי׳ ע״ז בפרטיות במאמרו החשוב של ד״ר ל. לוין בּיאהרבוך ד. יוד. ליט. געז. כרך 12 עמ׳ 165 ואילך; וגם ש. ברנפלד, „דור תהפוכות״ עמ׳ 102—108.

כי לשאוב הדעות והמוסרים הטובים ממקורם הראשון מעשה חכמים הוא, שצריכה לה חכמת לב ובינה יתירה, ואין זה מעשה מתחילים".

"והנה המחברות הללו וכיוצא בהן ראויות להכתב בלשון הקדש, ואח"כ יעתיקן בעל לשון אשכנז ללשונו בצחות לשון, וע"פ ההעתקה הזאת יפרש המלמד לתלמידיו את דברי הספר וירויחו התלמידים גם שניהם: שילמדו לשון עברי ולשון אשכנז, וע"י ידיעת הלשון העברית יוכלו גם אלה שלא יצליחו ללמוד המשנה והתלמוד לקרות בתורה ולהבין התפלות ולקרות בספרי מוסר וכיוצא. ועל ידי הכרת קריאת לשון אשכנזי והבנתו ידעו לקרות בספרי קורות הימים ובספרי המסעות ובספרי עניני מו"מ שחברו העמים".

בפרק ז' הוא מאריך לדבר על המגרעות שדבקו בלמוד המקרא. רוב המלמדים אינם בקיאים בדקדוק להיק וכל שכן שאינן בקיאין בצחות הלשון, ואת המלים העבריות הם מתרגמים לתינוקות על ידי "מלים אשכנזיות מסורסות ומבולקות, והיו מקראי קדש בפיהם סרי טעם", והלמוד נופל לטורח על הילדים.

"החסרון הזה לבית ישראל, שהם ערלי שפה, כמעט שאינו נטוי רק על אחינו היהודים היושבים במלכות רומי שלשון ארצם היא אשכנזית, כי אחינו בני ישראל שבאו מספרד מדברים לשון ספרדי על מכונו. והיהודים שבאיטליא מדברים כהוגן איטלקית והיושבים באנגליה מדברים כהוגן אנגלית והיושבים בצרפת — צרפתית, והדרים בארצות המזרח ידברו עם אנשי ארצם כהוגן לשון תורקי וערבי, ואפילו אחינו שבארצות פולין ידברו עם אנשי ארצם כהוגן (?) לשון פולוניא, אלא לפי שמתחלה באו שמה מארצות גרמניא עדין יש בידם לשון אשכנזית אבל מסורסת ומבולבלה, ואין זה חרפה להם, כי אנשי ארצם אין מדברים בלשון ההיא, לבד אחינו היושבים בארצות האשכנזים אין לנו פתחון פה להצטדק על ערלת שפתנו... והורגלנו לגדל את בנינו תחת ידי מורים מארץ פולוניא המדברים אשכנזית בדרך בוקה ומבולקה...".

המחבר מראה לדעת, עד כמה גדול כח המליצה ומה רבה פעולתה בנפש השומע' ורבוי התועלת שתצא מלמוד המקרא בתרגום אשכנזי מדויק וצח. הוא מהלל את תרגומו של מנדלסון ומציע שילמדו המלמדים עם תלמידיהם את התורה על פי התרגום הזה.

בפרק ח', האחרון, הוא מעיר ש"ישימו לב לחלק הנערים למחלקות ולמדרגות, ושלא יצא התינוק מחדרו שלומד בו קריאת הלשונות ודיקדוקיהן[1] אל החדר שבו ילמדו עמו התורה והאמונה וקצת המוסרים עד שיבדקוהו הראשים וישפטו עליו אם השלים חקו בחדר הראשון אם לא. וכן לא יצא הנער מחדר שלמד בו תורה שבכתב אל החדר שילמדו בו המשנה והברייתות עד שישפטו עליו שהשלים חקו בחדר

---

1. על הדברים האלה תפס אותו הרב אב"ד בליסא, שמשמע מהן ברור שילמוד את הלשונות עם דקדוקן לפני למדו את התורה, אך וויזעל מישב (במכתב רביעי פרק י"ז) את דבריו אלה בדוחק, שכונתו היתה "די שפראכען ארדענטליך צו לערן" אבל לא על הדקדוק, שאותו ילמדו אחר כך.

מסלולי הכוכבים, וללמוד התיקונים הצריכים לעבודת האדמה, ולרדת ימים, ולבנות ערים ומבצרים, ולדעת משפטי העמים, כי אמרו: מה לנו בכל אלה – הנה יושבי הארץ אויבינו הם, לעצתנו לא ישמעו ולגבורתנו לא יחושו, שדות וכרמים אין לנו בארץ' נניח כל הלמודים האלה ונעסוק במסחר ובמשא ומתן להחיות את נפשותינו ולכלכל את טפינו, כי רק זאת השאירו לנו... ולא נעסוק רק בענינים המביאים לחיי עולם שהן חוקי האלקים ותורותיו. ויחידי סגולה שהיו ביניהם גם הם חדלו מלמד עוד את העם תורת האדם, כי ידעו שגם מתק נופת החכמה ימר למר נפש, ואם ילמדום חובת אהבת הבריות, שהיא כותרת לכל הידיעות הנמוסיות, לא יטו אזן[1] בהיותם בין העמים החורשים עליהם רעה כל היום... ותחת אהבתם ישטנו אותם — ואם ילמדום טיב הלשונות שיכלכלו דבריהם במשפט הלשון, למצא חן בעיני אדם ובעיני מלך ושרים, לא יאבו שמוע בהיות שונאיהם בוזים לשכל מליהם, ואם ילמדום החכמות הטבעיות והלמודיות, יקוצו בם, בעבור שאין להם יתרון בכל אלה, כי אין להם עבודה בשדה וכרם ולא מלאכה בטירות ובמבצרים, אף לא בכל מלאכת מעשה, שלא הניחום העמים לעסוק בהם... ויש להתפלא ולהשתומם עלינו איך בכל הרעות האלה נשארנו לעם בארץ ונשארו בנו בכל זאת מנהגי בני האדם, אך יד תורתנו האלהית עשתה זאת והיא שעמדה לנו...'

אולם עתה נשתנה המצב. "הדור אתם רואים כי טוב ה', אשר הקים איש רב ומושיע לבני האדם הוא הקיסר יאזעפום השני... שבמעשי טובותיו הרבים לא שכח עם דל, את בני ישראל השכוחים מימים רבים, ונתן להם רשיון לעבוד בכל מיני עבודת האדמה ולסחור בכל מיני מסחר... ויורם את הדרך הטובה ויצו עליהם שיכינו בתי מדרשות ללמד בהם את בניהם קריאת לשון אשכנזי וכתיבתו, ושיחברו ספרי מוסר השכל על פי דרכי התורה ללמד בהם את הנערים דעת ומנהגי דרך ארץ, ואולם חכמת המספר והמדידה ותבונות השמים וכיוצא, וכן קורות הימים ותבונות הארץ ילמדון הנערים בספרים המצויים במלכותו שלומדים בהם ילדי עמו, כי אין בחכמות הללו דבר עם האמונה, ודעת כל אדם שוה בהן, וכל זה לחזק את בדק בית ישראל.

ואתם אחינו בני ישראל היושבים תחת יד המושל הגדול הזה, מה גמול תשיבו לאדוניכם חלף הטובה אשר הוא עושה עמכם, כי רבה היא, או מה תוכלו לתת לו? כי אם להעתיר לאלהינו בעדו ובעד שלום כסאו כל ימי חייכם ולעשות רצונו כאשר פקד עליכם...". אחר כך עובר וויזל, בפרק ה', לדבר בשבח כל חכמה ומדע ולהראות על התועלת הרבה שהם מביאים לכלל ולפרט ומעורר את היהודים לאחוז בהם.

בפרקי ו'–ח' הוא מדבר על השנויים הצריכים להעשות בדרכי הלמוד של המקרא ושאר למודי קודש, ועל הצורך "לחבר ספרים חדשים באמונות ובדעות וספרי מוסר השכל על פי הפילוסופיא המסכמת אל השכל, ללמד בהם את התלמידים חכמה ומוסר". אמנם "בלי ספק מאורות ספרי מחברי המוסר כלם תכהינה מאור חזק הנוצץ מבין מחרכי תורתנו, אבל לא יועיל אור תורתנו למתחילים ולתלמידים,

---

1. גם על הדברים האלה והדומים להם התעוררו מתנגדיו, כי אינם מתאימים כלל אל המציאות. היהודים הצטיינו באהבת הבריות גם בזמן שנרדפו באכזריות רבה.

קיד. לקוטים מכתבי המשורר ר׳ נפתלי הירץ וויזל.

ביין אוקטובר שנת 1781 הוציא הקיסר יוסף השני את פקודתו הידועה בשם: Toleranz Patent על הטבת מצבם של יהודי אוסטריא וגם על התיקונים הצריכים להעשות בחנוך הבנים. יוסף השני רצה להשכיל את בני ארצו בכלל והיהודים בפרט בעל כרחם שלא בטובתם. קצת המשכילים שמחו על החדשות, ורנה״ו יצא, כעבור חדשים אחדים אחרי פקודת הקיסר, באגרתו הקרויה „דברי שלום ואמת״ להשפיע על ראשי הדור ופרנסיו שיקבלו באהבה את פקודת הקיסר ויוציאו לפועל בזריזות את כל התיקונים הדרושים. האגרת חלוקה לשמונה פרקים, שבהם הוא מדבר על מצב החנוך בהוה ועל התיקונים הצריכים להעשות בו.

בפרק א׳ מחלק וויזל את כל הלמודים לשתי מחלקות: „המחלקה האחת היא ללמדו תורת האדם... והמחלקה השניה היא ללמדו תורת ה׳, שהן חקי האלהים ותורותיו״.

בכלל תורת האדם הן הידיעות הנמוסיות, דרכי המוסר והמדות הטובות ודרך ארץ ולכלכל דבריו בדברי חן וצחות הלשון... וכן לדעת קורות הדורות (היסטאריע[1]) וצורת הארצות והימים (גיאוגרפיא) ומנהגי המדינות ומשפטי המלכים וכיוצא באלה. וכן כוללת היא את החכמות הלמודיות, כמו חכמת המספר (אריטמעטיק), וחכמת המדידה (גיאומעטריא), וחכמת תכונת השמים (אסטראנאמיע) וכיוצא בהן... והנה תורת האדם קודמת בזמן לחקי האלהים העליונים... וזהו שאמרו חז״ל[2]: כ״ו דורות קדמה דרך ארץ לתורה... ואע״פ שחקי האלקים ותורותיו נעלים מאד מתורת האדם, הם קשורים ודבקים בה, ובמקום שתכלה תורת האדם תתחיל התורה האלהית... ולכן המסכל חקי האלקים ויודע תורת האדם אע״פ שלא יהנו מאורו חכמי ישראל בחכמת התורה יהנו ממנו שאר בני אדם שבכל העמים. והמסכל תורת האדם, אע״פ שיודע חקי אלקים, אינו משמח לא את חכמי עמו ולא את שאר בני האדם. וכן אמרו חכמים[3]: כל תלמיד חכם שאין בו דעה (נמוסיות ודרך ארץ) נבלה טובה הימנו...[4]

בפרקי ב׳–ד׳ מוכיח וויזל את חשיבות תורת האדם להנהגת כל מדינה, ובהיות ישראל יושבים על אדמתם עסקו גם בחורת האדם, אך בגולה „פנינו עורף ללמודים הללו, וביותר יושבי אשכנז ופולין – שרבים מהם אנשי שכל וגדולי הבינה״. „ואל תתמהו לומר איך היתה בנו כזאת?... אבל תדעו כי לא אנחנו אשמים בדבר הזה... כי אם העמים אשר היו מלפנינו... המה היו במורדי תורת האדם, כי הדביקו לעפר נפשנו ודכאו רוחנו בקרבנו... ובני עמנו בראותם שהם בעיני רודיהם למטה ממדרגת האדם מאסו בכל הדברים אשר תחת השמש, ובמר נפשם הניחו ועזבו החקים והלמודים שתכליתן חכמת ההנהגה ודעת הכרת המעשים שבשמים ובארץ, כמו לחשוב

1. שמרתי את האורתוגרפיה של המקור בכתיבת שמות המדעים השונים.
2. ויקרא רבה פר׳ ט׳. 3. ויקרא רבה פר׳ א׳.
4. דברי וויזל אלה עוררו ביחוד את כעסם של הרבנים מתנגדיו.

המחבר לפני „יודעי הלשון האשכנזית" על זה שבקצת מקומות לא שמר את חוקי הסגנון היפה, מתוך חפצו שתהא לשונו מובנת גם לבלתי מלומדים. ברוב דבריו אין חדוש ומוצאים אנו ברומה להם גם בספר „ברנטשפיגל" ושאר ספרי המוסר שהבאנו למעלה, אך יש להתעכב על פרטים אחדים חדשים. גם מחברנו, כבעל הס' „ליבליכע תפלה" (עי' לעיל עמ' קע״ג), חושב שעל הילדים להתפלל ולברך את כל התפלות והברכות בשפת האם המרוברת בפיהם, אך יודע הוא שלא ישמעו לו ולכן הוא מציע, שימסרו להילדים לכל הפחות את תוכן התפלות והברכות בשפת האם.

המחבר היה, לפי הנראה, רופא ואיש משכיל ובעל השקפה רציונליסטית כרוב משכילי אותו הזמן. מלאכת הרפואה היא לפי רעתו המכובדת ביותר וכל אב אמיד שיש לו בן בעל כשרון ישתדל ללמדו רפואה. על כל אב ללמד את בנו מלבד שפת המרינה עוד שפה זרה אחת, ושפה זו היא השפה הצרפתית, שפת המשכילים שבכל הארצות. המחבר כשהוא לעצמו מבכר אמנם על פניה את השפה הלטינית המאפשרת את למוד חכמת הרפואה, אבל היות שאין הכל חפצים ויכולים שיהיו בניהם רופאים לכן הוא מציע ללמוד צרפתית. על הצעירים להרבות בקריאת ספרי מדע ומוסר, אבל יש לאסור את הקריאה בספרים המזיקים למוסר וצניעות וכן ספורי אנדות וכדומה, כי הם מזיקים להתפתחות השכל והתבונה.

מן הלמודים העבריים יש ללמד את התנ״ך, אבל רק פשוטו של מקרא באופן מתאים אל השכל הבריא והישר ובהעתקה לאשכנזית צחה. העתקת מנדלסון עוד לא היתה אז, ולכן הוא מציע לפני המורים את הס' „מלים לאלוה" לר' יהודה ליב מינרן (עי' לעיל עמ' ר'). ולפני למוד כל פרק ימסור המורה לתלמיד את תכנו בשפת האם ורק אח״כ יתרגם לו באותה שפה את הפרק מעברית, פסוק בפסוק.

משנה יתחילו ללמד את הילד כשיהיה בן עשר וגמרא בן שלש עשרה. וקודם שיתחילו ללמוד עמו גמרא יתנו לו סקירה קצרה על מהותה ותולדותיה של התורה שבע״פ. בגמרא ילמדו עם הילדים רק הלכה אבל לא אגדה[1], כי אי אפשר להתאים את האגדות עם השכל, ולחכמים יש בזה סודות עמוקים כמו שהוכיח זה הרמב״ם ז״ל.

טוב שילכו הילדים לטייל ולשמוע נגינות המוסיקה, כי זה יחזק ויעודד את רוחם, אבל לא ילכו למקומות שחברה מעורבת מאנשים ונשים מצויה שם, כי יש לחוש שישמעו שם שיחות כאלה שיזיקו לחנוכם הטוב.

את הבנות יש לחנך כמו שמחנכים את הבנים. יש אמנם קצת למודים, כלמוד הגמרא וכיוצא בו, שאין בהם צורך לבנות, אבל יש ללמדן כתיבה, חשבון, שפות שונית, איזו אומנות וגם עבודות הבית.

---

1. בדעה זו החזיקו רוב המשכילים בתקופת ההשכלה, ועוד המשורר יל״ג כותב ב„יומני" (נדפס ב„העבר" כרכי א־ב', פטרבורג תרע״ח) „שעם האגדה ראוי לעשות בזמן הזה מה שעשו רבני צרפת בימי הרשב״א עם הפילוסופיא, רהיינו: לאסור את האגדה על בני הנעורים עד הגיעם לשנות שקול הדעת, לערך עד י״ח שנה".

התושב... ומלבד זה הוא כנגד כל הפוסקים שכתבנו לעיל שאסור ללמד רוק, וגם בכלל איסור זה הוא שיש כמה וכמה בעלי בתים שיש להם בחורים וגם פסולות שלומדין בניהם אצלם, והמה בעצמם עושים מעשה זמרי ועוסקים בכל מיני שחוק וקלות, ותלמידיהם כרוכים אחריהם ורואים מעשיהם.

בסוף חבורו כותב המחבר: „אהובי אחי ורעי מלמדי ישראל! כלכם אהובים, כלכם ברורים, עמכם אני בצרה, כי חיינו תלואים לנו מנגד עינינו, וכל ימינו רעים אפילו שבתות וימים טובים[1]. כי מדי שבת בשבתו[2], העת אשר הבן קורא לפני אביו חוקו משבוע העברה, נאכל פתנו בפחד וברעדה, כי איך אפשר למלאות רצון וחפץ כל איש ואיש, ואיך יוכל כל אחד מהאבות לרדת לסוף עומק המקרא והתלמוד, או שישער בנפשו גודל הטורח והעמל שיגע הרב יום ויום. ועד כמה תכבד העבודה על הנער, האב שואל מן הרב יותר מן האפשרי. וזה טוען על הילד משא אשר אין בכח הרך והענוג. מצפים אנו מתי יעבור יום השבת בלי מדון ומריבה, וכלום יש אב שרואה נגעי בנו. כלום יש אב שאינו מחזיק את בנו מעולה בחכמה ובשכל עשר ידות מחביריו. אם רואה סימן טוב בבנו תולה הכל בבנו ואומר: כחו ועוצם שכלו עשה את כל אלה, ואינו מחזיק טובה כלל לרב. ואם להיפך – תולה בוקי סריקי באשלי רברבי, לכן אך לריק יגיעתנו חיו, כי כל טרחתנו במה נחשבת בעיני האבות החפצים לראות את בניהם עודם צעירים לימים משוטטים בים התלמוד כאשר יעשו הבחורים. ואין לנו ימים טובים, ועלינו נאמר: והפכתי חגיכם לאבל, חג המצות נאמר תחלה–הוא „סוף הזמן". וזכרנו את הקָאנ״ה בפתי נפש שנהיה חשוכי בנים. וכמו כן בחג האסיף היא זמן אסיפת התלמידים. ומאום נמאסנו בעיני הבעלי בתים, ואומרים: נרפים אתם לכו לסבלותיכם ולשפלותיכם, ושכירות אינה משתלמת לבסוף[3] ואומרים: טבע׳ן (מטבעות) לא ינתן לכם ותוכן לְבֵנים תתנו, ושוכחים את עמלנו ולחצנו, ודנים אותנו לפי מעשים של אותה שעה, שאין אנו יכולים לצאת ידי חובתינו עם התלמידים, כי הימים האלה הם ימי ביטולים כידוע, ואין לנו יום טוב אלא יום אחד בשנה, הוא חג השבועות זמן מתן תורתנו, ואלמלא האי יומא וכו׳, ומה נאמר ומה נדבר, אלהים מצא עונינו, ואדם לעמל יולד, לעמיל נוטריקון: ללמוד על מנת ללמד. ואנו ליה וליה עינינו, וה׳ יערה עלינו רוח קדשו ממרום קדשו... ויקוים בנו: והמשכילים יזהירו כזוהר הרקיע–אלו מלמדי תינוקות (בבא בתרא ח׳ ב׳) אמן.

קיג. ספר גדול בנים (אודר קינדר ערציהונג).

בשנת תקל״א נדפס בלונדון בשם זה ספר קטן אחד המחזיק י״ג דפים בפורמט 16°. שם מחברו לא נקרא עליו, כתוב הוא אשכנזית, ובסוף הספר מתנצל

1. עי׳ בבא בתרא קמ״ו א׳.
2. מכאן עד „כאשר יעשו הבחורים" העתיק המחבר מאגרת הוסברג.
3. רמז למאמר התלמוד: שכירות אינה משתלמת אלא לבסוף.

ופוסקים, וספרי מוסר ודקדוק. ויהיה לכל אחד ענין מיוחד ללמוד לפי השנתו ולא יצא איש ממקומו... בזה נזכה ונחיה ונראה צאצאינו לומדי תורה לשמה.

סעיף טז. „מוליכים קטן ממלמד למלמד אחר שהוא מהיר ממנו בין במקרא בין בדקדוק". מלשון המחבר משמע דוקא כשהאחר הוא מהיר אבל בלאו הכי אין דוחין נפש מפני נפש[1]... ודלא כמו שנוהגין עכשיו שקופצין מרב אל רב, ובכל „זמן" וזמן מוליכים את בניהם למלמד אחר, ומיום שנכרה אגרופת חנופה מלמדים הולכים ורצים אצל בעלי בתים זה יוצא וזה נכנס... ואומן שונא את חבירו, ומחרפים ומגדפים זה את זה... ובחלקת לשונם מפתים הבע"ב ונוטלים בניהם ממלמד זה על לא חמס בכפו...

סעיף יח. „מלמד תינוקות שמניח התינוקות ויוצא, או עושה מלאכה אחרת עמהם בלמודו, הרי זה בכלל ארור עושה מלאכה ה' רמיה...". מכאן תוכחה מגולה על אותן מלמדים שהולכים בשעת הלמוד להתפלל עבור החולים, או שיוצאים על בית הקברות לדרוש ולהתפלל עבור החולה שיוצא שכרם בהפסדם, שמבטלים כמה שעות, ומכ"ש בימי החורף שהיום קצר והמלאכה מרובה, ואם יצא לבית עלמין אין פועל יכול לחזור בו אלא בחצי היום[2], כי אורחא רחיקא, ואף אם ילכו – ילכו בצהרים בשעה שאין מבטלין התינוקות ולא שיניחו התינוקות ויוצאין.

סעיף יט. „לפיכך אין להושיב מלמד אלא בעל יראה", כי אם אין הרב דומה למלאך ה' צבאות אל יבקשו תורה מפיו[3]... אבל אם יש ספר אחד בכתב שחבר חכם אחד שחשוד ונפק עליו קלא בישא, והספר הוא מוחזק דלית ביה שום שמץ דופי ותורת שוא מותר ללמוד מתוך ספרו. דלא שייך שמא ימשך אחריו... מפיו דוקא אסור ללמוד אבל מתוך ספרו מותר ללמוד...[4]

סעיף כ'. בהגהה. „ואין למלמד לנעור בלילות יותר מדאי שלא יהא עצל ביום ללמודי". מכאן תוכחה מגולה דלא יפה עושים המלמדים שנוערים בלילה ולומדים אצל המת, וממה נפשך הם גוזלים, או את החיים או את המתים. כי אם נוערים הם גוזלים החיים, תלמידים, שלא יוכלו ללמוד היטב ביום... ואם ישנים גוזלים המתים...

סעיף כא. „מי שאין לו אשה לא ילמד תינוקות מפני שאמותיהם מביאות בניהם". חולה רעה ראיתי[5] בכמה וכמה מקומות שנתנו בניהם אל יד מלמד אשר בא מארץ רחוקה והוא לבוש שחורים... ואני קורא עליהם שהם מאותם שיצרם מתגבר עליהם כדאיתא בגמרא[6] אם רואה אדם שיצרו מתגבר עליו ילבש שחורים ויתעטף שחורים וילך למקום שאין מכירין אותו ויעשה מה שלבו חפץ, וזה האיש גונב את לב גביר אחד מאנשי הקהל או ברשתו יחטוף הנשים, ותבואנה אליו עם ילדיהן... עד כי ימים יעבורו ושנים יחלופו אז תפקחנה עינידם לראות כי בסנורים הוכו בראשונה, כי בניהם להבל יגעו ונשארו ערומים מדעת ותבונה. והמלמד האורח מקפח פרנסת האביון

---

1. אהלות סוף פ"ז. 2. בבא מציעא ע"ז א'. 3. מועד קטן י"ז א'.

4. המחבר מרמז בזה, כנראה, על האסור שאסרו או קצת מגדולי הרבנים ללמד את התנ"ך ע"פ תרגומו של מנדלסון.

5. גם דברים אלה הם דברי הירץ הומברג. 6. קדושין מ' א'.

די מחסורו לפי ערכו, והממעיט אסף עשרים או שלשים חמורים, שורים ובורים, לא ראי זה כראי זה, לא ראי התלמידים שדרכן לילך ולהזיק כראי המלמד שאין בו רוח חיים[1]. הצד השוה שבהן שכלם לא ידעו ולא יבינו בחשיכה יתהלכו. ואין איש שם על לב להשגיח ע״ז. יש[2] מצליח לכלכל דבריו בגמרא ולא במקרא, וכן להיפך, ויש אשר בשניהם מצאה ידו ואולם קשה עליו למאד להעמיד על הכרת האותיות או להביא אל מבטא נכון, אשר היא חכמה ואינה מלאכה ומלאכה ואינה חכמה... ומלבד הבלבול והרעש בעת שהילדים קוראים ולומדים כאחד דברים וענינים נבדלים... ואפילו אם יש לו ריש דוכנא אחר לסייעו – יש סיוע שאין בו ממש, ורבי לא שנה ר׳ חייא מנין לו ואין חכם כבעל הנסיון. ואת כל אלה נסיתי וידעתי שאם יש למלמד תלמידי גמרא עשר או י״ב הרי זה די והותר. ע״כ אחינו בני ישראל למה כעור נמשש בצהרים ולא תהיה השגחה פרטית על זה שהוא עיקר מצבנו ועמידתנו, ובכל עיר ועיר ופלך ופלך יהיו לפחות שנים או שלשה מקרב העדה לשום עינא על זה ולתהות על קנקנו, אם המלמד ראוי ללמוד מקרא ילמוד מקרא ואם לגמרא גמרא, ולא כל הרוצה ליטול את השם יאמר אני מלמד גמרא, אלא לפי ערכו יתנו לו תלמידים. ועיני ראו בכמה קהלות יש מלמדי גמרא דלא ידעו צורתא דשמעתתא, ולא גרס ולא דייק, והתלמידים כובשין פניהם בקרקע. וכשתינוק בא אצל למדן לסדר תלמודו בפניו משביע העברה... הלמדן כובש פניו ואומר בלבו: מה לי ולצרה הזאת לקפח פרנסת המלמד העני בדעת המטופל בבנים. ושרי ליה מריה דלא שפיר עביד, כי במקום חילול השם אין חולקין כבוד לרב[3], רב החובל ההופך ומבלבל את מוח התינוק ומקלקל אותו קלקול גמור... ומצוה גדולה להעבירו...

בכמה מקומות[4] ראיתי שנותנים בניהם אל יד המלמד הבא מארץ רחוקה ולא נכרו מעשיו, ולא ראו ולא ידעו החכם הוא אם סכל, הירא את דבר ה׳ או לא, ואין איש חכם ונבון מתוך העדה הוקם להשגיח על זה. ומה טוב ומה נעים מנהג זה שהקהל יבררו לומדים מבני עירם וידרשו היטב כמה מגיע לכל אחד שנה בשנה, ואם מעט הוא ויוסיפו מן הקופה, כדי שיוכל ללמוד בלי דאגה. אז מכח זה המלמד לומד עם בן העני כמו עם בן העשיר. אבל כשעשיר לו ירבה והדל לו ימעיט אין משגיח על בן העני כלל, ומשמש עמו כעבד ואין שמושו יותר מלמודו, ועי״ז בן העני נשאר בלא תורה ואין מי משים עין ואין מי חולה עליו. נאלמים ישבו בני עניים מתורה באשר אבותם עניים מהון ואין ידו משגת לשלם להרב את שכרו. אבל אם יש למלמד כל צורכו מקופת הקהל אז יד הכל שוין בו, ומי יתן והיה מנהג זה בכל עיר ועיר... ויובררו המלמדים מן הקהל אלה למלאכת הקריאה בספרי התפלה ובדומה, ואלה להבנת תורה שבכתב על פשוטו ואלה ללמוד המשנה ומבוא התלמוד. ואלה להורות העיון בגמרא ומפרשים

1. בבא קמא ב׳ א׳.
2. קטע זה עד „ואפילו אם יש לו ריש דוכנא" לקוח מאגרת הומברג (עי׳ להלן).
3. שבועות ל׳ א׳. 4. גם קטע זה לקוח מאגרת הומברג.

מתשרי חוץ מת'ש'ר'י'. והוא ראשי תיבות: תיו – תלמוד תורה, שין – שבת, ריש – ראש חודש, רוצה לומר מה שמביאין התינוקות מעות ראש חדש למלמד[1], יו״ד – ימים טובים. עד כאן לשונו. ויש להחמיר ליתן מעות ר״ח למלמד הואיל ויצא מפי אותו צדיק.

סעיף ח'. כתב הש״ך בשם הכלבו: „מתחילין להם מספר ויקרא...״ וכן נהגו עכשו.

סעיף יב. „לא יבטלו התינוקות כלל חוץ מערב שבת וערב יו״ט״. וקשה על מה שאנו נוהגין דגם בראש חדש מבטלין חצי יום, ולא נמצא כן בשום פוסק. ולכאורה היה נראה לי דעכשיו ר״ח הוא כיו״ט, ואוכלין ושותין כחגים וימלאו שחוק פיהם בכל מיני שחוק וקלות בהליכת קאמעדא, וכמו כן ביו״ט, ומבזין את המועדות... אבל באמת לא זו הדרך ועתידים ליתן את הדין על זה. ועכ״פ כשיש שני ימים ר״ח לא יבטלו התינוקות כ״א חצי יום אחד, כי אם יבטלו יומים היא פסירא דלא הדר והלמוד אותה שבוע היא בכדי, וגוזל אביו ואמו. ואף אם יבטלו חצי יום ראשון דר״ח ישגיח עליהם המלמד שלא ירקדו ברחובות קריה ולא ילכו בקאמעדא ושאר מיני שחוק...

סעיף יג. „אין מבטלין התינוקות אפילו לבנין בית המקדש...״. ותמה תמה אקרא על אותן המלמדים ששולחין התלמידים בשליחות אפילו בשעת זמן הלימוד, או משמשין בתלמידים בני עניים בכל מיני שמוש, והמה להם כחוטבי עצים ושואבי מים, ואפילו מהרה יבנה בית המקדש[2] אין מבטלין התינוקות ממלאכות אלו. וגם נוהגין המלמדים לילך על סעודת ברית מילה ולמשתאות ומבטלין התינוקות כמה וכמה שעות מן היום, ולדעתי הוא עון פלילי, ולא על המלמד אני כועס כי אם על בעל הבית, כי איך הוא עובר על לפני עור לא תתן מכשול ומְזַמֵּן המלמד ובין כך מבטלין התינוקות. ואפילו בבואו מן המשתה לא יוכל ללמוד הדק היטב כי מלא כריסו... ע״כ שומר נפשו ירחק מזה.

סעיף יד. „אין קורין לתינוקות בשבת מתחלה מה שלא למדו עוד...״. מלשון המחבר משמע שאף בשבת ילכו לביה״ס... ועכשיו בעו״ה הולכים ומרקדים ברחובות כעגלים ומחללים את השבת ואין איש שם על לב... לכן כל אב ישגיח על בניו, אם האב למדן ומופלא יחזור למודו עמו וילמוד עמו דיני שבת, ואי לאו בר הכי הוא יוליך אותו למופלא שבעירו, וישלים חוקו משבוע שעברה. גם המלמד יזהיר לתלמידיו בכל ערב שבת אזהרת שבת, וכה נהגתי עם תלמידי תמיד.

סעיף טו. „כ״ה תינוקות מספיק להם מלמד אחד...״. ועכשיו בעונינו שרבו כמה מלמדים לומדים עם תלמידים הרבה ממינים שונים בני חמש ובני עשר, עוללים ובחורים יחדיו... שמה ירבץ הטף המתחילין א״ב, וילדים אשר החלו להבין במקרא וילדים אשר הגיעו לתלמוד, ואין די זמן להרב לתת לכל אחד את חוקו

---

1. עי' ויקרא רבה פר' ל': ומה שהתינוקות מוליכין לבית רבן. ועי' ביצה ט״ז א'.
2. רמז למאמר חז״ל: אין מבטלין תינוקות של בית רבן אפילו לבנין בית המקדש (שבת קי״ט ב').

סעיף ב׳. „מצות[1] עשה על האיש ללמד את בנו תורה...״. ולא ידעתי על מה עכשיו אין נזהרים בזה. ואפילו הרבה לומדים אינן נזהרין בזה... לכן הירא דבר ה׳ יהיה זריז במצוה זו, וילמד עם בנו או בני ביתו לפחות שעה אחת בכל יום, ומי שאין ידו משגת ללמד לכל הפחות יאמר לבנו בבואו בכל יום מביה״ס: בני, מה למדת היום והבן יאמר לאב מה שלמד, ויהיה שומע כעונה...

סעיף ה׳. „מאימתי מתחיל לבנו ללמד...״. ועכשיו אנו נוהגין כמו שכתב רמ״א לקמן, וזה לשונו: ומכל מקום מיד שיהיה בן ג׳ שנים מלמדין אותו אותיות התורה כדי שירגיל עצמו לקרות בתורה... אבל עכשיו בדורותינו כשיגיעו לכלל י׳ שנים המה כתינוק הבורח מביה״ס, ולא ידעתי למה. הלא מרגלא בפומא דאינשי שכל איש מחויב לשכור לבנו מלמד לפחות עד י״ג שנים... והשלש שנים שמקדימין את בניהם לביה״ס המה מקדימין לברוח מביה״ס, וגדול עונם מנשוא... ואפילו אם האב רואה שמוח בנו אינו סובל ללמוד גמרא עכ״פ ילך אצל רבו עד י״ג שנים ויותר, והרב ילמוד עמו תנ״ך עם פרש״י ואיזה סימנים „שולחן ערוך״, דינים הנוהגים בזמננו, או „עין יעקב״, הן הן הדברים המושכין לב התינוקות... ומשבח אני בזה את יושבי מדינות פיהם ומעהרין שהייתי שם כד הוינא טליא ודכירנא, שנערים גדולים בני ט״ו שנים ויותר הולכים מדי יום ביומו אל המלמד ללמוד שעורו. אבל עכשיו בעוה״ה ראיתי שערוריה: כשיגיע לכלל עשר פורק עולו מעל צוארו, והוא פעם בחוץ פעם ברחובות קריה ומרקד ומזיק כשור שחור ביומי דניסן[2] ועבירה גוררת עבירה ומשתרש בחטא, והרגל נעשה טבע...

סעיף ו׳. „היה מנהג בעיר שלוקח מלמד תינוקות שכר חייב ללמדו עד שיקרא תורה שבכתב כולה...״. כתב הש״ך: משמע כל תנ״ך, וכן פסק הב״ח וכתב: שלא כדין נוהגין העולם שלא ללמוד את בניהם תנ״ך וכו׳ עיין שם. וכתב הש״ך: ואני אומר מנהג ישראל תורה הוא... ולי נראה ליישב מנהג העולם, דכל איש סומך א״ע על המלמד, כי איך ילמוד גמרא ואין הבן יודע מקרא אחד בתנ״ך... אם כן אם אין המלמד לומד עם תלמידיו מקרא הרי זה בכלל ארור עושה מלאכת ה׳ רמיה (עי׳ בבא בתרא כ״א ב׳). ולפחות ילמד עם תלמידיו מדי יום ביומו פרשה אחת עם פרש״י הדק היטב, וכך אני נוהג תמיד: בכל יום אני לומד שעה א׳ פרשה עם פרש״י, ואח״כ גמרא ותוספות, ובערב שבת חוזרנו על המקרא כל הסדרה עם פרש״י, וגם ההפטרה השייכת לאותה השבוע עם הפירוש, עד שהיתה שגורה בפי התלמידים, ואחר זה קראתי עם התלמידים הסדרה עם הטעמים...

אביא מה שראיתי ב„עטרת זקנים״[3] וזה לשונו: כל מזונותיו של אדם קצובין לו

---

1. הדברים הבאים במרכאות הם דברי השו״ע שעליהם סובבים דברי המחבר.
2. פסחים קי״ב ב׳.
3. תוספות דינים והגהות על השו״ע מר׳ מנחם מנדיל ב״ר משלם זלמן מקראקאשין, ועי׳ ב„עטרת זקנים״ לשו״ע או״ח סי׳ רמ״ב.

יופי" להר"ש בן מלך, וספר ה"מתורגמן" עם ס' "התשבי" לר"א בחור ז"ל, וס' "הערוך" עם "המוסף", וס' "מאיר נתיב", הנקרא קונקורדנסיות, וס' "מעריך המערכות" וס' "אהל מועד" [1]. מה שלא ראיתי בהיותי במדינת פולין, נתחרדתי—הלא להם משפט הבכורה ללמוד מקודם תנ"ך עם הפירושים ותרגום הלא דבר יקר מאד. ומה אעשה הלא כבר אמר החכם: מה שעבר אין... אמרתי בלבי לעת זקנתי אראה לעיין קצת בספרים הנ"ל... ואני איני מתחרט על מה שעבר, כי אנוס הייתי מחמת בגידת הזמן וחסרון הספרים... אבל מי שחונן דעה חנן אותו בעושר וספרים יראה ללמוד כסדר הראוי כפי למוד הספרדים שיחיו...

קיב. מתוך הס' "אומר מיהודא" לר' יהודא ב"ר ליב, "מלמד להועיל" בק"ק פרעשבורג (נדפס בברין תק"ן). ספר קטן זה משמש כעין ביאור על סימן רמ"ה ב"שלחן ערוך יורה דעה" העוסק בהלכות תלמוד תורה. המחבר כותב בהקדמתו: "זה לי עשרים שנה אנכי מלמד להועיל פה עיר מולדתי ק"ק פרעשבורג... והיו לי תלמידים רבים למאות, וגדיים נעשו תיישים אשר קטנם עבה ממתני... ויען ראיתי הלכות מלמדים בסימן אחר, הוא סימן רמ"ה ביו"ד, אשר אין דורש ואין מבקש עליו, בפרט המלמדים אשר רובא דרובא אין להם "שלחן ערוך", כי סתם מלמד הוא ממובחר שבעניים, וכמוני כמוהם... לזה הדפסתי הלכות מלמדים עם דברי מוסרים והנהגות המלמדים למען יוכלו שאת בחיקם, וממנו יראו וכן יעשו לדורות... לחוות סדר למודי עם תלמידים הגונים... ולמודי היה עושה פרי קודש הלולים... ואם שגיתי אתי תלין משוגתי, כי שכיר אנכי ובשעה שאינה לא יום ולא לילה זאת חברתי". מהסכמת אחד הרבנים על ספרו אנו רואים שהיה המחבר עוסק עם תלמידו נפ"ת [2].

---

1. לר' שלמה מאורבינו על השרשים הנרדפים בלה"ק, וויניציאה ש"ח.

2. וראה זה מצאתי, שהמחבר לקח קטעים שלמים מן האגרת שערך הירץ הומבורג אל קהלות גאליציא והעתיקם בספרו מלה במלה (אגרת הומברג נדפסה בשנת תקמ"ח והמחבר הדפיס ספרו בשנת תק"ן). המחבר נטה איפוא כבר אל ההשכלה. את זה נראה גם ממה שהתיר להשתמש בספרים שחברו חכמים חשודים על פריקת עול, ורמז בזה, כנראה, ללמוד החומש עם ה"באורי" של מנדלסון. בכל זאת הסכימו על הדפסת ספרו שלשה רבנים וביניהם הרב"ד דק"ק פרסבורג. בסוף הספר נדפסו גם קצת חדושי הלכות. ועי' קצת פרטים ע"ד המחבר בס' "היהודים באונגריא" לר"י גריגוואלד עמ' 58. משם נדע שבזמן הדפסת ספרו כבר היה זקן בא בימים.

אוווא איך כותבין, כי הכלימני נער אחד בשאלו אותי ולא ידעתי להשיב[1], גם במלת גרגרן כתוב לי הפירוש... חשבתי לדעת מלת חרג שקורין לבן אשתו... ווידע לי מלת יונה אם יש לכתב על זכר יון, ומלת יבם יבמה... נא לבאר לי מלת נוטריקון... פרש לי מלת פזמון, ומלת פסול ופטור... תודיע לי מלת תלמיד חכם. תמו דברי א"נ (=אוהב נאמן)

נאום עקיבא בנימין, מלמד תינוקות פה באר.

ו. תשובה.

שלום להמלמד החשוב התורני מוהר"ר עקיבא בנימין...

הנה הטרחת אותי בחנם, כי מה ארע ולא תדע, וחלילה לחשוד אותך שבאת לנסותי ולגלות חרפתי חיו שאפילו מקרא לא קריתי, וכבר הקדמתי באגרת ראשונה שאנום הייתי... מכל מקום אשיב כפי דעתי ההמונית. ואם ארע אומר לך וכל ספק אודה ולא אבוש, ולמען יזהרו אולי יקחו מוסר. כל שיש יכולת בידו וזכהו ה' בבנים זכרים ישכור להם מלמד הגון, וילמוד עמהם בינקותם כל התנ"ך עם הפרושים והספרים אשר אלה שמותם: מקראות גדולות, שני ספרי רד"ק ח"א וח"ב[2], „מכלל" לר"ש בן מלך, ספר „מאיר נתיב"[3], „תשבי", „ערוך" עם מוסף [הערוך], „מעריך המערכות"[4] גם „צהר התיבה"[5]. בבחרותו ילמוד וכשיזקין יוסיף אומץ. גם תנ"ך עם אותיות חלולים; השורש בדיו והשמושים לבנים[6] טובים מאד לנער בבחרותו ללמוד מהם.

והנה אשיב לך על שאלותיך כפי אשר יורוני מהשמים...

יוסף מקרי דרדקי מלבוב.

קיא. מהקדמת ספרו „אם לבינה" על שרשי להי"ק הנמצא בכת"י באוקספורד. את ההקדמה פרסם הר"א נייבואיר ב„המגיד" לשנת 1869 עמ' 285. הנקודות מורות על ההשמטות שהשמיט הר"א נייבואיר מתוך ההקדמה.

אמר הכותב: בבואי הנה פפד"א יע"א[7] מצאתי ספרים על תנ"ך המה בשמותם: „מקראות גדולות" עם פירושים נחמדים והמסורה, ו„ספר השרשים" לרד"ק ז"ל, וס' „מכלל

1. מן התשובה נראה שהסתפק איך לכתוב את הרבים.
2. אלה הם ספרי „המכלול" ו„השרשים" שנזכרו לעיל.
3. קונקורדנציא מקראית לר' מרדכי נתן. נדפסה ראשונה בוויניציאה רפ"ב.
4. חברו יהודי מומר, פוליפוס אקויונס. כולל שרשי להי"ק וארמית, ובאור ראשי תיבות. נדפס פריז שפ"ט. גם ת"ט.
5. לחמדקדק ר' שלמה זלמן הענא. נדפס ראשונה בברלין תצ"ג וכמה פעמים אחרי זה.
6. תנ"ך עם אותיות השורש בדיו ואותיות השמוש חלולות, נדפס בהמבורג שמ"ח ופעמים אחדות אחרי כן.
7. פרנקפורט דאדר יכוננה עליון אמן.

הקֹדש כמעט היו נשתכחה בזמן הזה. והבחורים האומרים כי חרפה להם ללמוד בישיבה פרשה חומש עם רש״י וקפיטול בנביאים וכתובים – לו חכמו ישכילו היו לומדים זה ראשונה... ואני משבח הספרדים בזה אשר למודם עולה יפה, ובודאי כי לא אלמן ישראל בינינו האשכנזים אשר לומדים כסדר הראוי והנכון. אמנם ראוי היה שישגיחו בעין חמלה ולזכות הדור, שהמלמדים ילמדו עם התלמידים כראוי ולצוות להדפיס ספרים שיהיו מצויים לעניי ישראל... ולא כאותם שלומדים עם תלמידים גפ״ת עם שיודע להקשות איזו קושיא ותירוץ חכים ורבי יתקרי, ובתנ״ך אין לו שום ידיעה ולה״ק מונחת בקרן זוית, ואם שגם אני אין לי ידיעה מרובה – אנוס אני, כי לא היה לי שום מלמד על זה ואין מעורר אותי, גם לא היו לי הספרים הנצרכים לזה, ובחמלת ה׳ עלי נתעוררתי מעצמי ולמדתי קצת עם התלמידים מה שחנני ה׳.

ואגב אכתב לך מה שרשמתי בזכרונותי בלמדי עם התלמידים... (פה יבאו באורים על כה״ק, עניני מסורה ודקדוק, הערות על ס׳ „התשבי״ לר״א בחור ועוד).

וטרם אשים קנצי למלי אומר אני לך ידידי המלמד החשוב: עשה ואל תתאוה לכבוד המדומה, אשרי מי שלומד תורה עם תלמידים ומקרבן לעבודת השי״ת, וילמוד שיעור תנ״ך בכל יום וספרי מוסר, ואשרי מי שלומד עם התינוקות לשם שמים, וחכמת הדקדוק היא פנה לתורה, ובלמדו שעור גמרא יהיו גם כן לפניו ספרי דקדוק בתרגום (=בארמית), כמו הערוך ז״ל עם „מוסף הערוך״ [1] ו„מתורגמן״ ו„תשבי״ [2] ושאר ספרים, למען ידע הנער מה הוא אומר, ושבשתא חיו כיון דעל על[3]...

כה דברי הטרוד

יוסף מקרי דרדקי מלבוב[4].

ה. תשובה על המכתב הקודם.

שלום ממני הצעיר עקיבא בנימין להתורני כמהר״ר יוסף נר״ו.

לא איש דברים אנכי, גם להרבות בתאר לא הדר הוא לכל חסידים, ואף למי שהוא איש פשוט, ואני מתפלא על אותם שמרבים בשבחים וכותבים לפעמים מלת „הגאון״... הלא פסקו דורות הגאונים!... חלילה לי לדבר נגד חכמי ורבני הזמן, כי ידעתי כי לא ניחא להם בשבחים, ורק על הכותבים החנפים אני כועס.

הנה האגרת שלך קבלתי וקצת דברים שם נוחים לי. ובענין הלמוד עם התלמידים שצריך ספרים רבים, ומה אעשה כי אין לי כל הצורך ואני דואג ונאנח על זה. ואגב אודיע לך בלמדי ההתחלה הראשונה, האלפא־ביתא, עם הנערים נתעוררו לי כמה ספיקות בלשון חז״ל, ומבקש אני ממך שתשיב לי תשובה עליהם, אם יש בידך, ואסדר אותם בסדר אלף־בית: אמור מלת אווזא איך כותבין[5]. באר לי מלת בר

---

1. לר׳ בנימין מוספיא, הוספות על ס׳ הערוך.
2. לר׳ אליהו בחור (איזנא ש״א), באור מלות זרות וקשות בדברי רז״ל וספרי המחקר.
3. בבא בתרא כ״א ב׳.
4. מכתב זה נכתב בשנת תקמ״ו בהיותו כבר רב בפרנקפורט דאדר.
5. אם בו׳ אחת או בשתים.

ג. אגרת שניה מן המלמד לוי ה,שאול כל הימים וחייב בכל אונסא דמתילד, ופטור הוא רק במת מחמת מלאכה, מלאכת הקודש׳, לאחיו וידידו יוסף מלמד. באגרת גדולה זו משתדל לוי, בבקיאות גדולה ועצומה בתרגומים וספרי המפרשים והמדקדקים, לברר מהותם וטיבם של כמה מיני סממנים ופרחים כמו אפרסמון, דודאים, ורד, חבצלת, כרכם, לבונה, מר דרור, נרד, צרי, קנמון, בשם וכו׳, למען יוכל לבארם לתלמידיו.

ד. שלום להמלמד החשוב התורני מהר״ר עקיבא בנימין נר״ו, יושב בשבת תחכמוני בעיר באר באוקריינא.

הנה שתים הנה קריאותיך אלי, ואשיב על הראשונה. שמעתי תלונתך על שלש כתות העומדים לנגדך ומעכבים מלהדפים ספריך בחייך, ולא פרשת מי הם, ואמנם זה פתרונם: הכת האחת אינם בני תורה וכל ימיהם כהנים... ובספר ,אבק סופרים׳[1] בסוף הספר כתב: אשרי מי שמדפים ספריו בחייו ולא חיו להיות הכתבים מתבערים בע״פ (=בערב פסח) ואשפתות וזבלים, ונשים משלו בהם להבהב תרנגולים ועכברים נייצי בהם, יעיין שם. והכת הזאת מן המעוט המה וכל ישראל בחזקת כשרות ומחזיקין ידי לומדי תורה. הכת הב׳ לומדים תורניים אוהבים פלפול של הבל... ושונאים איש הישר הולך, זאת עצה היעוצה: תאסוף רעך ותשחוק עליהם... וכת הג׳ הם מן החכמים, אשר אין דעתם נוחה בהדפסת ספרים חדשים—ענה להם במענה רך...

ועל השנית יש בה פרטים רבים. הנה סדר הלמוד מבואר בספרים ועיין ב,עמוד ששי׳[2] ושו״ת ,חות יאיר׳[3] ושאר ספרים. ועל מה שכתבת מן התלמידים הבחורים הבוחרים ובוררים להם לומר הלכה זו נאה, באומרם טוב ללמוד חלק ,יורה דעה׳ עם הש״ך לבד[4], ו,חושן משפט׳ עם הסמ״ע[5] ו,אבן העזר׳ עם הב״ש[6], כי הם אוהבי הקיצור, וחלק ,אורח חייב׳ אינם רוצים ללמוד... אני אומר שאסור לשמוע דבר זה... וצריך שילמוד כל ארבעה חלקי ,שולחן ערוך׳ עם כל הפירושים.

ומה שאמרת שאין לך ספרים ללמוד בהם – אמת אמרת כי אין אומן בלא כלים, ואיה ספרי תנ״ך ,מקראות גדולות׳ דפוס בומבורג[7] מוגהים עם התרגום והפירושים הגדולים מחכמינו ז״ל, כמעט אין רואה אותם, וספרי הרד״ק: ,מכלול׳ ו,שרשים׳[8], ומכלל בן מלך[9], ו,ערוך׳[10] ו,מתורגמן׳[11] וכדומה אשר עליהם נשען בית ישראל, ולשוננו לשון

---

1. לר׳ אברהם קונקי, אמשטרדם תס״ד.

2. עי׳ לעיל עמ׳ ס״א. 3. עי׳ לעיל עמ׳ קכ״ה.

4. בלי הט״ז (= ,טורי זהב׳) רק עם ה,שפתי כהן׳ (= ש״ך) לר׳ שבתי כהן.

5. ,ספר מאירת עינים׳ לר׳ יהושע פלק הכהן, בלי הש״ך.

6. ,בית שמואל׳ לר׳ שמואל אבד״ק פיורדא, בלי הפירוש ,בית הלל׳.

7. ויניציאה רע״ח—ר״פ, גם רפ״ג—רפ״ח.

8. ספרי ,המכלול׳ ו,השרשים׳ להרד״ק נדפסו פעמים רבות. הראשון כולל את דקדוק לה״ק והשני את שרשיה. 9. ,מכלל יופי׳ לר׳ שלמה ן׳ מלך, באור מלוקט על התנ״ך ממבחר המפרשים. נדפס ראשונה בקושטא ש״ך; 10. הוא ספר הערוך לר׳ יחיאל ב״ר נתן.

11. לר׳ אליהו בחור (נדפס ראשונה איזנא ש״א), כולל שרשי לשון ארמית ובאורם בלה״ק.

כמו שנשמע במעשה שאמר החכם אל מלמד אחר דאיפנר: מאי טעמא אינך עוסק במלאכת הלמוד עם התינוקות, אף שאין לך בושה מהבורא ית׳ מכל מקום איך אין לך בושה מבני אדם שיקפחו פרנסתך. והשיבו: עד שאני אטריח את עצמי עם התינוקות כל השנה יותר טוב אני עושה, שאני מטריח את עצמי עם בעל הבית איזו שבועות להיות נושא חן בעיניו ושוב איני צריך טרחה בתינוקות כלל... תחלה היו מחזירין אחר החכם ואחר המלמדים והחזנים, ועכשו החכם מחזר אחר הדור ומבקש מהם שיהיה אצלם לומר להם חכמה ומוסר, וכן מלמדים מבקשים מבעלי בתים תינוקות, וכן חזנים מבקשים שיהי׳ שומע להם.

קי. הגאון ר׳ יוסף תאומים, בעל „פרי מגדים" ומחבר הרבה ספרים אחרים, היה רוב ימיו מלמד תינוקות בלבוב, ורק בסוף ימיו נתמנה לאב״ד בפרנקפורט דאדר, אך גם אז היה חותם על מכתביו: יוסף מקרי דרדקי מלבוב. בראש ספרו „פרי מגדים" ח״ב, שי״ל בפעם ראשונה בפסד״א תקמ״ז, הדפיס קצת אגרות ששלחו לו אהדים מן המלמדים, ובהן שאלות בבאור מלות קשות, ותשובותיו עליהן (ביתר הוצאות הספר הזה נשמטו אגרות אלו, או נתקצרו). השאלות והתשובות מראות לנו את מדרגת השכלתם, הנבוהה לפי ערך אותו הזמן, של המלמדים האלה ואת יחסם הרציני ללמודם עם הילדים. נותנים אנו בזה קצת לקוטים מן המכתבים האלו, שיש מהם ארוכים מאד.

א. שלום עליך יוסף המלמד העני ממני לוי המלמד העני, שלום כפול לך. אל ירע בעיניך שלא סמכתיך[1] בשם „מורנו" ואף לא ב„חבר"... הנה שמעתי שחברת ספריך על „אורח חיים" וגו׳ שלח נא אלי מהם, כי אני יושב בכפר אין בו ספרים הצריכים למלאכת הקודש... ובפרט כשאני משכים בלילה, בלילות טבת ושבט הארוכים, ועקרת הבית צועקת ללחם לפי הטף ושמלה בלי חמלה והלב מלא הרהורים, הן המה יסורים שאינן של אהבה, אז אני פותח הספר ולומד והיא עיר מקלטי להנצל מכל רע, וכשאין אני מבין מחמת בלבול וטרדה או שאין לי ספרים כראוי נוסף יגון על יגוני... כה דברי לוי המלמד העני.

ב. שלום לך לוי...

המטב אשר דברת, ואני שולח לך ספרי ותמצא בהם קצת תועלת בעז״ה, ואין אומן בלא כלים, ובתלמוד תורה נביאים וכתובים הוא כלל גדול, ואשרי מי שמחזיק לומדי תורה במים ובמזון של תורה, קונה ספרים ומשאילם לאחרים[2]...

כה דברי המלמד העני יוסף מקרי דרדקי מלבוב.

---

1. לא תארתיך במכתבי. 2. עי׳ כתובות נ״א א׳.

קז. מתוך ספר זכרונותיו של ר' משה וואסערצוג
(חי בערך תק"י—תקע"ח) מסקוק הסמוכה לפוזנא. הזכרונות נדפסו
ב"יאהרבוך ד. יוד. ליט. געז.", כרך ה' עמ' 87-114.

...נסעתי לפפד"א (=פראנקפורט דאדר) בחודש תמוז[1] כדי למצא איזה שירות על המדינה, כי כך היה המנהג במדינה שביריד פפ"ד בחודש תמוז בני המדינה דרשו וחקרו להמצא להם מלמד ושוחט בכל מושבותיהם[2], וגם המלמדים בקשו להם שירות בחודש ובמקום הזה... והתחלת השירות הוא בר"ח חשון (שם עמ' 91-92).

קח. משו"ת "מאיר נתיבים" לר' מאיר מרגליות סי' ע"ב. על מצב ידיעת השפה הפולנית בקריאה וכתיבה אצל תושבי פולין בכלל והיהודים בפרט עי' במאמרו של ה' ע. נ. פרענק ב"התקופה" כרך י"ג עמ' 205 ועמ' 241, וד"ר א. י. בראוור בספרו Galicien wie es 1772 an Österreich kam? S. 100

שאלה במי שנשבע שלא ילמד את בנו כתב פוליש בענין דאין התרה לשבועתו והנה הוציא לו תחבולה ולמד את בנו שמות האותיות שלהם בעל פה, בענין שיהא הסדר שגור בפיו היטב בלא ללמוד תמונות אותיות, והבן הוא חכם ומבין מרעתו באותיות שלהם הנדפסים כסדר, ע"פ ידיעת סדר שמותיהן, עד שיבין כל הכתב על בוריו, אם זה האב עבר על שבועתו בנידן דידן או לא?
...פשוט בנידן דידן כיון שיש הערמה בדבר... שנתכון ללמדו קריאת שם האותיות כדי שיוכל אח"כ להבין ע"פ תמונות האותיות הכתובים בדפוס כסדר, אף שהבן עושה זאת מעצמו מכל מקום היינו [למוד] כתב ממש, וכך דרך הלומדים לתינוקות תמונות האותיות, מרגילים תחלה ג"כ סדר שמותיהם והרגל זה מסייע ללמוד הכרת תמונות אותיות, וכיון שכונתו לכך הרי עבר ממש על שבועתו...

קט. מתוך ספר "תולדות יעקב יוסף", לר' יעקב יוסף הכהן, פר' צו.

וכן בענין ספריא, שפרש רש"י: מלמדי תינוקות, לא אבשר דרי, כי מתחלה היו לומדים המלמדים עם התינוקות לשם שמים בחנם... ואח"כ בדורות שאחריהם היו לומדים בשכר, שכר בטלה... ועל כל פנים היו עוסקים במלאכתן בלי רמיה... ואח"כ התחכמו

---

1. בין שנות תק"ל—תקל"ה.
2. מנהג זה נהג גם ברוסיא, וזמן היריד היה פעמים בשנה, אחר חג הפסח וחג הסוכות. בני הכפרים היו באים בימים אלה לעיר המחוז ובוחרים להם מלמד, בעזרת סרסורים ובוחרים, מן הבחורים שבאו ליריד זה מכל העירות הקרובות. בספרות החדשה יש תאורים מפורטים מירידים אלה.

ובדיותיו, אולם ספרי חכמות חצונות של אומות העולם בספרידהם לא הותרו לעיין בהם אלא בשעי דבית הכסא (ל"א ב').

ו. על אביו הגאון בעל „חכם צבי" מספר ר' יעקב עמדין בספרו „מגלת ספר" עמ' 46:

גם בעניני למוד התורה שם אל לבו לתקן המעות הכללי שנתקלקל סדר הלמוד בעוכם למוד המקרא לגמרי, באפן שנעשו רבנים דאפילו מקרא לא קראו גם במשנה לא ידעו... ופיסקים ראשונים לא ראו, וכאשר זכהו השי"ת להושיבו בראש ורב מדינה בלבוב ורגליל מיד עלה בזכרונו דבר זה לעשות תקון גדול בענין סדר הלמוד הישר שיתנהגו כראוי, כפי דברי המשנה בן חמש למקרא, וכבר קרא אליו כל המלמדים שבקהל לביב וסדר להם אופן למודם במקרא תחלה ע"פ הדקדוק, ואם היו זוכין והיה יושב אצל ועד המדינה ואסיפת הגליל וד' ארצות דפולין אזי היה מתקן כל הנולה גם בענין הלז של סדר הלמוד ביושר.

ז. הרב ר' ידידיה טיאה ווייל כותב ב„ספר היחוס" למשפחתו (נדפס ע"י ד"ר לווינשטיין בספרו „נתנאל ווייל" עמ' 40-44) על אביו הגאון ר' נתנאל ווייל, בעל „קרבן נתנאל" על הרא"ש (מת בשנת תקכ"ט):

היה חוזר כל ימיו מדי יום ביומו עד יום מותו ח"י פרקים משניות. שנית למד ברבים בישיבה עם תלמידים כל הש"ס אפילו סדר זרעים וטהרות... וכל אחד מבניו נפל לגורלו סדר אחד גמרא, וזה היה צריך להיות שגור על שפתיו. גדולים מעשי חייא (ע' ב"מ פ"ה ב'). בגורלי נפל סדר נשים, לאחי המופלא מוהר"ר ליפמאן סדר קדשים, ולאחי הרבני מו"ה שמעון הירש סדר מועד, לאחי המנוח מוהר"ר אברהם ז"ל דיין דק"ק ליסא סדר נזיקין. והיו לו עוד שני בנים ומתו בנעורידהם, והתאבל עליהם הגאמ"ו ז"ל: וי דאזלו מיניה שני סדרים.

ואף גם זאת תחלה למד עם בניו נביאים ראשונים, דניאל, עזרא ונחמיה כדי שידע הבן מתחלת הבריאה סדר הדורות עד בנין בית שני ואח"כ התחיל מסכת ברכות ושבת והלכותיו, ואחר זה למד סדרו אשר עלה בגורלו.

בכתב הרבנות שנתנה קהלת אוטיץ והגליל לר' ידידיה טיאה בשנת תקי"ד נפרטה חובתו להשגיח „בהשנחות מעולות... למלמדי תינוקות... שלא לעשות מלאכת ה' ברמיה" (שם עמ' 52).

ישלחו אותן ללמוד אצל אשה בקיאה, או ילמרו אותן בבית אבותיהן ולא בין הילדים שמרגילים אותן לדבר עברה, אפילו אצל אשה לא ישלחוה ללמוד חוץ לביתה, פן יתעללו בה הנערים, גם שלא תהיה יצאנית... שכל כבודה בת מלך פנימה.

ה. לקוטים מס׳ „מטפחת ספרים״ ליעב״ץ, מהדורא קמא, אלטונא תקכ״ח.

א. כתוב בזוהר פ׳ תצא: „עני״ איהו תמך בסימן ערובין נדה ויבמות״, בנה [הזוהר] סוד על הלצה בעלמא שהיתה מצויה בפי עוסקי התלמוד בישיבה, שלא יכלו לירד לעמקן של שלש מסכתות הללו החמורות מאד (י״נ א׳).

ב. ...החכמים התלמודיים שהיתה להם ידיעה גם בחיצוניות לא עיינו בהם בקביעות לגמרי... והסתפקו בהם בהכרחי, כאשר יתראה מהרמב״ן ז״ל שהיו לו עשר ידות בכל החכמות, כמפורסם, לא עשה בהם שום חבור מקטן ועד גדול, אכן בלמוד ובהוראה עשה חיל וחבר ספרים אין קץ. אבל חלילה לאיש מישראל לעסוק בחיצוניות דרך קבע... ואצ״ל ההולך לבית מדרשיהם לשקוד על דלתותיהם שעל ידי כך ממילא מתבטלת עונת אילת אהבים, וסוף עוזבה לגמרי ושוגה בזרה... כאשר הוכיח הנסיון ברבים אשר קרבו אל פתח ביתה... מן ההיתר באו אל האיסור, כרוכם כן חטאו להקל ראש במצוות... (כ״ח ב׳).

ג. ...אוהב אחד נאמן בעל כים גם למרן וירא שמים... קצף עלי מאד על שמנעתי מללמוד לשון צרפת... ככתוב ב„חלון מצריי״ יע״ש, חשבתי יקבעם לטוטפות בין עיניו, אך הוא מאס בהם וקראם דברי שגעון... באמרו מה חטא יש בלמוד לשון, ולא שם לבו לדברי, כי פשיטא אין קפידא ללמוד לשון גרידא... מי יתן וארע מלמד הלשונות—אלך אליו במקלי ובתרמילי שילמדני, מי יתן ואמצאהו עטרות אענדנו לי, אבל כונתנו הלא גלויה היא... כי לא נתרעמתי רק על הלומדין את הלשון הלז אצל ערלי לב ובשר ומתנכים עצמם בו מתוך ספריהם, המיוסדים על אדני בוז: גבול פה, חשק ותאוות היצר... שגם פקחי האומות הרגישו בכך וגם נפשם בחלה בו... (כ״ט ב׳).

ד. ...ולענין ההרחקה מלמוד הפילוסופיא משנתנו היא: הקורא בספרים החצוניים (בסנהדרין פ״א) אכן דוקה לעסוק בה בקבע נאסר, אבל לא לבד הותר מכללו בדרך עראי אך חובה היא כדי לידע מה להשיב לאפקורוס... ושמעתי מאמ״ה (=מאבי מורי הרב) שבימי החכמים הגדולים שהיו בארץ פולין מלפנים, בימים הראשונים אשר היו טובים מאלה, היו ראשי הישיבות מכריחים תלמידיהם הלומדים בישיבותיהם שילמדו ויעיינו עכ״פ גם בספרים עקרים ועקדה, לידע על מה אדני שרשי האמונה הטבעו[1]... ויתר עליהם הכוזרי וספרי רב סעדיה גאון ובעל חובות הלבבות, יש בהם שכר טוב למעיין בהם לעתות ידועים. ולאבד זמן בקריאת סמ״נ[2] ודאי לא טוב הדבר אם לא כדי להשיב על הזיותיו

1. עי׳ לעיל עמ׳ ס״ח בדברי ר׳ אברהם הורוויץ בהקדמת פרושו לשמונה פרקים של הרמב״ם.

2. ספר מורה נבוכים; ונראה שיש לקרא: סמ״ע—הוא ספר מאור עינים לר״ע מן האדומים שעליו שפך יעב״ץ את כל חמתו וקראו מעור עינים, עי׳ שו״ת שאילת יעב״ץ סי׳ ל״ג ו„מגדל עוז״ דף מ׳—מ״א.

שאין אני יודעם עד היום... עם כל זה מהרתי לקרוא בכל ספרי דפוס שלהם מיד מעצמי, עד שהשגתי בקיאות לקרות אפילו לשון הולנדי וגאזעטין, ולהבין גם הרבה מלשון לאטין וקראתי הרבה מספריהם בכל הידיעות השונות...' (שם עמ' 97-96).

מלמדי ליטא ופולין באשכנז. בדברו ע״ד אופן קבלת הרב ר' יחזקאל קצנלבויגן, בעל ,כנסת יחזקאל', שהיה רב בעיר קידן אשר בליטא, לרב בשלש הקהלות אה״ו (אלטונא, המבורג וואנסבעק) הוא כותב, שהרב הנ״ל ,שלח ציר מיוחד למדן, או מלמד, ממדינת ליטא וצרור הכסף נתן בידו לפזר אל הלומדים שבנ״ק (=בנ' קהלות) וביחוד אל המלמדים המצויים כאן מאנשי פולין ומליטא, כי על פיהם יהיה כל ריב וכל נגע בקהלות אשכנז, כי בכל פעם שעוסקים אשכנזים בקבלת רב חדש נמלכים במלמדים שלהם השכיחים אצלם... ויהי בהגיע תור קבלת הרב בנ״ק הלך איש עתי הנ״ל... והשתדל עם המלמדים שיאמרו בשמו דברי חדושי תורה ערבים כפי שיורעים, ופשטים נעימים שבידיהם מגדולי ארץ, ושילמדו עם תלמידיהם בכל הענינים שיאמרו בשבת ,פשט' על שולחן אביהם, לומר דברי תורה כמנהגי ישראל באשכנז, והיה המלמד לומד עם נעריו איזה פשט נאה שיודע ושקבל בשם גדולי הדור אשר מלפנים, והוא משגירו בפיהם על שם ר' יחזקאל, וכאשר בא הנער לדבר על שולחנו של אביו, להשמיע באזניו חדוש שלמד בשבוע זה, היה מרים בכח קולו בהתלהבות גדולה בלשון הזה: דבר זה אמר רבנו ר' יחזקאל קאצינלבויגן רב בקידאן... ואם שאלו את פי המלמדים אם ידעו את האיש הזה, אם שיחו נאה, אם הגון הוא לרבנות דנ״ק—היו משיבים: פשיטא! יחיד ברורו... אלה קצות דרכי מלמדים בתשובות לשואליהם ההולכים לתומם...' (שם עמ' 6-125).

ד. מתוך ספר ,מגדל עז', ברכת גבעון.

א. מתחילין ללמוד עם התינוקות פרשת ויקרא, וילמדנו מקרא כלו, היינו תורה נביאים וכתובים. ויפה כח הספרדים בזה מכח האשכנזים, המהפכים הסדר ורוצים שילמוד הנער כל התורה על רגל אחת ושיעיין הלכה בטרם יכיר להיק על בוריו... וילמדנו רוב חכמת הדקדוק... קודם שיטריד שכלו בלמוד הגמרא... ויקל עליו אחר כך למוד התלמוד וישיגנו במהירות יותר, ומה שהלך מן הזמן בלמוד המקרא ירויח על ידו שלא יכבד עליו אח״כ עיון נפ״ת, וכל דבר חכמת בינה, מה שאין כן המבלבלים הסדר זה, וזה לא עלתה בידם.

ב. ולא אוכל לידע מאין בא המנהג הרע הזה עכשיו במדינות הללו ששולחין בנות קטנות לבית המלמד ואפילו הוא רוק. ויש להשגיח על זה ולמחות בידיהם, אלא

1 בני אשכנז היו מתלוננים על המלמדים הבאים מליטא ופולין, ביחוד גדלו התלונות עליהם בדור ההשכלה ובהם תלו את כל קלקולי החנוך. אולם הד״ר ברנפלד, בספרו ,דור תהפוכות' (ח״א עמ' 84-81), מלמד עליהם זכות ומראה גם על הצדדים הטובים שבהשפעתם. ועי' גם בספרו ,דור חכם' עמ' 81.

הוא מספר, שאביו הגאון „חכם צבי" מהר להכניסו בבית הספר אחר שמלאו לו שלש שנים, באופן שבשנה החמישית למולדו כבר השלים ללמוד מס' ברכה (מסכת ברכות?), וכל כך שקד על הספר עד שחבריו בני גילו רצו אחריו ולא הגיעו לידיעת קריאת התפלה בעת ההיא. אבל אחר כך מנע אביו את עצמו מלהכנים את בניו שנולדו לו לבית המלמד בעודם רכים כל כך, כי אמר שהחליש אותו ע"י כך (שם עמ' 56).

אחר כך הוא מונה את כל המחלות הרעות שעברו עליו בשנות ילדותו: „מלבד המכות אשר הוכה בית מאהביו המלמדים, אשר נמסר בידיהם ללמוד[1], והיו ע"פ רוב אכזרים והכוהו בלי חמלה" (שם).

על ניסו ר' ליב הוא כותב שלמד הרבה אצל אביו בעל „חכם צבי", וחוץ ממה שלמד עמו תורה „עוד למד עמו דקדוק ודברים אחרים. עם כל זה לא עלתה בידו להיות בעל לשון צח ומליצה טובה בעברית" (עמ' 66).

בנו הבכור של יעב"ץ למד גמרא בהיותו כבן שבע, „וזוגתי הרבנית שכרה לו מלמד בפני עצמו בביתי ומזונותיו עלי מלבד שכרו, כי חמי הרב עליו השלום אף על פי שהיה מחזיק מלמד בביתו, היתה עינו צרה בנכדו בני שי' מחמת שהיה לו שכל טוב ומהיר יותר מבניו. על כן מצד קנאה לא הניחו ללמוד בחברה אחת עם בניו" (עמ' 84; יעב"ץ לא היה אז בביתו), „וכל זמן שהיו לי בנים קטנים הצריכים ללמוד הייתי מחזיק להם רב בביתי על שולחני ולא חסתי על ממוני" (שם עמ' 150).

יעב"ץ לומד שפות לועזיות. „...בימים אשר ישבתי בבית הקצין ר' בער כהן הייתי חושק לידע ולהכיר כתב לעז אשכנזי בנופן שלהם, שלא למדני אבי מורי הרב ז"ל, ואפילו כתיבה שלהן לא קבלתי מרב, והוצרכתי ללמוד מעצמי, אבל ספרי נכרים וכתיבתן לא ידעתי כל עיקר. הן כל אלה – ידיעת נמוסי כל מדינה, טבע הארצות ויושביהם וכו' – חשקה נפשי לדעת מתוך ספריהם העצמיים ולא מצאתי דרך ואופן להגיע אל זה, כי לא הרשיתי לעצמי לשכור לי מלמד קריאת ספר לעז, כי יראתי מבטול גדול, גם נתעב בעיני להוציא ממון על כך, גם הייתי בוש לעשות כן מפני בני אדם. והנה, ידעתי נער אחד מן המשרתים לומר קריאה וכתיבה בלשון לעז, לקחתיו בחשאי ובקשתי ממנו שיראה לי צורת האותיות של א"ב של לעז בדפוס, שהוא התחיל ללמוד אצל מלמד סופר נכרי, ועדיין בדוחק היה יודע תמונות האותיות בלתי נפרדות, מבלי ידיעת קריאתן בתיבות מחוברות והבנה במלותיה, והראה לי הנער רק פעם או פעמים לומר זה אַ, זה בֶּה, זה צֶע וכו', לא דבר יותר, ובעזרת השם ית' החונן לאדם דעת תפסתי מיד הכרת האותיות בדמיונן... ותוך זמן קצר השגתי ידיעה זו לקרא היטב בספר לעז אשכנזי, כאלו היה לי מלמד על זה כמה שנים, אך לא עלה בידי כי אם קריאת ספרי דפוס שלהן וכן הכתיבה לטינית, אבל הכתיבה לועזית הנעשית במשיכא ורהיטא עדיין איני מכירה מחסרון למורה לגמרי, ואפילו בכתיבה לטינית של דפוס נשארו איזו צורות ורשמים או שינוי תמונה באותיות

[1] מזה אנו רואים, שגם ילד מצוין בכשרונותיו כיעב"ץ היה מוכה לפעמים בידי המלמדים.

וחושבים שהקדוש ברוך הוא מקבל שוחד למען יצא זה בזה, או לוקחים לומד „שיעור" דוגמת שעיר שישא כל עונותם כופר נפשם (וכך מכנים אותו בלעג הרבה „צובע שחור" וכדומה) אוכלים ושותים וחוגגים כל ימיהם, משביעים יצרם וממלאים תאותיהם, ואומרים שלום עליך נפשי, יש לנו שעיר מכפר בעדינו. ומה עושה הקב"ה – מזמין להם בני אדם בלתי הגונים, רעים וחטאים מהם וגרועים יותר מאותם שמספיקים להם מזון ומחיה... מראים עצמם חסידים וקדושים ועוברים כל העברות החמורות, חוטאים ומחטיאים ומקדיחים תבשילם ברבים, כמו שהוכיח הנסיון בבית מדרש ידוע לפני שלשים שנה...

ב. מתוך סדור התפלה שהוציא יעב"ץ לאור, בחלון השביעי, הנקרא חלון המצרי.

הקשוט הנכרי והלמוד החיצוני הן המה היו לבני ישראל למסר מעל בה' מנעוריהם, שהמון עם רובו ככולו אין עיניהם כי אם להתדמות לבני נכר... להתערב בגויים וללמוד מעשיהם ומתקנאים בהם להתנהג בקשוטי מלבושיהם, הם ובניהם ובנותיהם בדיוק גדול, בכל מורע חדשה מחמירין על עצמם ומדקדקים בהם יותר מהעמים המחדשים אותן. ולעולם תראה אפילו משרתת יהודית לובשת מיד מלבושי מודע חדשה בהתחלתה בטרם תתפשט בין המון עם הארץ... אבל יותר מזה עושין הזכרים המגלחים פיאותיהם להדמות לנקבות, וכן מהדרין אחר מלבושי גברים ופאה נכרית על אופן היותר שלם... ונתאוו לטיוליהם ולמצחקיהם וטרטיאות וקרקסאות וכו' בל אשא שמותם על שפתי. זאת ועוד אחרת כיוצא בה שניאה למקום ואהובה לבריות... היא הפילוסופיא היונית הארורה... ממנה יצאו כל משפחות המינים בארצותם לגוייהם והיא שהולידה לאומתנו כל אותן הכתות הרבות והרעות... ונראה לי שגם השמדת בני ישראל מארץ אוקריינא שנדלו והעשירו בה כמו כן, וכפי מעלתן כן היתה מפלתן ועקירתן מכל הארץ ההיא, אף שהיו בה ג"כ חסידי עולם, מכל מקום נראה לי שפשתה המספחת של הפילוסופיא באותו הדור, כמובן מתוך תשובת מהרש"ל להרמ"א [1]... עתה לכו נא ונוכחה אמר ה'... לא די שאין אחד מאלף מבין לשוננו לשון הקודש הטבעי על בוריו, אכן כאשה המנאפת תחת אשה תקח זרים. ככה עושים בני עמנו העשירים, מפזרים ממונם ללמד בניהם ובנותיהם לשון צרפת [2] להרגילם לשחוק וקלות ראש וניבול פה, כידוע לכל, שזה פרי ותולדות אותו הלשון, וכל שכן כשיצטרף לזה למוד המוזיקא, תרי סרסורי עברה...

ג. בתולדות יעב"ץ שכתב בעצמו בשם „מגלת ספר" (ווארשא תרנ"ז) אנו מוצאים ג"כ הרבה פרטים מענינים לתולדות החנוך במחצית הראשונה של המאה הי"ח.

---

1. עי' שו"ת הרמ"א סי' ו'. אולם יש בכל זאת לפקפק בהתפשטות יתרה של הפילוסופיא בפולין באותו זמן.

2. עי' ברברי בעל „קב הישר" לעיל עמ' קס"ג וזכרונות גליקל האמיל לעיל עמ' קנ"ז.

א. לקוטים מספרו „לחם שמים״, הוא פירוש על מסכת אבות.

1) עשה לך רב וקנה לך חבר... לפיכך לא אמר וקנה תלמיד, שלא לתת מכשול לפני עור, שלא יאמר אעשה סחורה עם תלמידים, ואקנה אותם כדי שלבסוף יקנו אותי, כדרך אלה התגרים שמתחלה שוכרים איזה תלמידים בורים כדי שיצא להם שם ויִוָּדַע טבעם בעולם... נמצא זה מרויח לעצמו ממון הרבה, וקונה לו שם כשם הגדולים אע״פ שלא הגיע לרועי בקר...

2) אהב את המלאכה ושנא את הרבנות... אמרינן (נדרים מ״ט ב׳): „מאן קצירי ומריעי רבנן״ לפי שהתורה מתשת כח, ובאמת התשות כח שלהם בא מחמת מיעוט עמל הגוף... רוב הזמן שוקדים הם על הספר ינוחו ולא ינועו, ולהתמיד בריאות הגוף צריך התנועעות והתעמלות גופני, הלכך בא התנא להזהירם על זאת לטובתם ולהנאתם ולתועלת נפשם כמו כן[1].

3) „כל המכבד את התורה גופו מכובד על הבריות״... לא יתקרב ת״ח אצל עם הארץ כדי שיהנהו, כי זהו חלול כבוד התורה... כמה נבזים ושפלים הם בעלי תורה המשכימים לפתחי נדיבים, ויהיו מלעינים עליהם ומלעיבים... איך יעמדו אותם אנשים, המספיקים עצמם בפתותי לחם ענושים, להשכים ולהעריב בבית העשיר, ועמו ספר תורת ה׳ בכנפיו, מביא סחורתו בידו למכרה לבעלי כיסים... סוף שאינו עוסק אלא בדברי בטלה למצוא חן בעיני שוכריו, לא זז משם עד שמרבה שיחה עם האשה בעלת הבית ושואלה: איך אכלה ואיך ישנה. נמצא זה חיטא ומחטיא תחת אשר היה לו ללמוד להועיל. אמנם יש להתאונן על כמה מהלומדים העניים ישרי לב שאנוסים הם, ולא ידעו דרך אחר להשיג פרנסתם. גם הרבה מבעלי בתים השוכרים לומדים לבוא לביתם ללמוד שיעורין לרבנן — תמימי דרך הם, וכונתם לשמים לזכות בעץ החיים, וחסרון ידיעתם היא שנרמה להם להקל בכבוד התורה, שילך המלמד אחר התלמיד, וכי מי מחזר אחר מי, על בעל האבדה לחזור אחר אבדתו (קדושין ב׳ ב׳), ואם המלמד מבקש צרכי גויתו, הלא על התלמיד לבקש צרכי נפשו ונשמתו שהם בבית המלמד, ומדוע יבוש לילך אחריו והוא כבודו ותהלתו...

4) „אמר ר׳ יוסי בן קסמא: פעם אחת הייתי מהלך בדרך ופגע בי אדם אחד ונתן לי שלום והחזרתי לו שלום, אמר לי: רבי מאיזה מקום אתה, אמרתי לו מעיר גדולה של חכמים וסופרים אני, אמר לי: רבי רצונך שתדור עמנו במקומנו וכו׳״... שמא היה האיש ההוא כאחד מקציני הזמן, שהיו במדינה ידועה קובעים מדרש בביתם ומושיבים בו לומדים שיחמידו בלמודם, על מנת לכפר כל תועבותידם,

---

1. ובהגהה לזה כתוב: באמת לא היה כן בדורות הראשונים שהיו רובם בעלי מלאכה. אפילו אותם שלא היו עוסקים במלאכה היו רוכבי אתונות והולכי על דרך שיחו... שהיו לומדים תורה שבעל פה, ובעונותינו שרבו רבו הספרים וצריכים לשבת ולנוח לעיין בכל אחד לבדו, ועל ידי זה הוכו בתחלואים, וזה גם כן אחת מהרעות הגדולות שגורמים רבוי הספרים... גם על פי הטבע הפשוט העיון לבדו גורם קלקול העכול באצטומכא... ואולי בשביל זה מתנועעים הרבה בעת קראם בתורה...

ה. בכל החכמות תמצא בדור אחרון יותר ברור ועמקות מדורות ראשונים חוץ מתורתנו אשר בעו״ה לא הגענו לצפרנם של ראשונים, והוא כי שפעת ממרום פסק ונתמעט יום ביומו... וזהו שנאמר במדרש איכה: אם תאמר אין חכמה בגויים אל תאמין ואם תאמר אין תורה בגויים תאמין, והכונה על ישראל שהם מפוזרים בין גויים... באמת הם חכמים וחריפים בחקירה ובפלפול התורה, וכמו שכתב מהרש״ל: מעולם לא שמענו בדור אחרון מי שיעלה קושיא בלי תירוץ בידו כי ידיהם רב להם בפלפול... לרב פלפול אין לנו ממש בכל התורה דין אחד ברור שאין בו ספק ושאלה... ולכך אם תאמר יש תורה, והיינו אמיתית בלי ספק ופקפוק כלל בתורה — אל תאמין... טבע החקירה מחייב כי יתרבה הדעת יום ביומו למרבה החקירה וגנם על גבי ענק ישמעו סברת ראשונים ויוסיפו לקח, אבל בעו״ה שפעת רוח ממרום נתמעט לדעת תורת אמת ודין ברור... לכן העיקר להקים תורה בישראל בהרבצת תורה ובפרט עם בחורים... עשיר ורש יפגשו לקמץ מלחמם ולתת לבחור הלומד תורה, ובושני מכל המתרפים במצוה זו, כאשר הוא בעו״ה ברוב קהלות אירופה, שאין מחזיקים ללמד תורה ברבים הם וחכמיהם איך יקראו ק״ש פעמים בכל יום ושננתם לבניך [1]...

ו. הקב״ה חדי בפלפולא ובפרט בלמוד התורה לשמה להבין דברי חז״ל, תוספות ופירוש על בורים. ולא בלמוד של הבל, והבל שיש בו חטא, דברים שמטפשים האדם בלמודים, אשר בעו״ה הם המקלקלים למוד התורה לשמה והם דגורמים אשר נתבזתה התורה בעיני המוני עם ונתמעטו מורי הוראות על בורין. ברוך השם שלמדנו בעיון כל מסכת בבא מציעא וזכינו לגמור המסכת בעיון בכל מקומות המורים במסכת עד אשר דלגנו מענין לענין בשאר מסכות הנוגעות במסכת זו, גם בהן שמנו עיוננו, כי הרבה שיטות בבבא קמא ובכתובות למדנו [2]...

ז. מה טוב אם יש תמיד אחד מבני תורה מאוכלי שולחנו, ומה מאד היה נוהג זה בק״ק פראג... כי כל בעל בית, אם עשיר אם דל, היה מחזיק על שלחנו בחור. ואפילו בימי רעבון, כאשר היתה העיר במצור ובמצוק כאשר שכנו בקרבה חיל צרפתים כנודע, מכל מקום לא פסקו אלו מעל שולחנם, ועוד זה זמן קיץ שהיו יושבים שם על קרן צבי [3] בעו״ה היו שם יותר ממאה בחורים [4].

קו. לקוטים מספריו של הגאון ר׳ יעקב עמדן (יעב״ץ) בן הגאון ר׳ צבי אשכנזי בעל „חכם צבי". ר׳ יעקב עמדן עומד כבר על גבול העת החדשה, ואנו מוצאים בלקוטים אלה שרטוטים חשובים מקלסתר פני דורו. מענין ביחוד הוא ספורו כיצד למד את הא״ב הלטינית, וכן גם ציורו מהשפעת המלמדים הליטאים והפולנים על קבלת רבנים בקהלות אשכנז.

1. שם נ׳ ב׳. 2. שם ח״ב ד׳ צ״ה ב׳.

3. רמז לגרוש שהיו יהודי פראג צפויים אליו בשנת תק״ד. 4. שם ח״ב צ״ז ב׳.

קה. לקוטים מספר „יערות דבש" להגאון המפורסם ר' יונתן אייבשיץ מפראג. ר' יונתן היה דרשן בפראג ואב"ד בקהלות מי"ץ ואה"ו (=אלטונא, האמבורג, וונדזבעק) ונפטר בשנת תקכ"ד. בכל מקומות שבתו החזיק ישיבה גדולה שנהרו אליה תלמידים רבים מכל קצוי ארץ. מספר תלמידיו עלה לרבבות ומהם יצאו רוב גדולי הדור ורבני הקהלות החשובות.

א. אם יבקש מה' בנים לא יעלה בלבו לחטא בהם, דרך משל, לגדל בנים ח"ו לתרבית רעה להיותם מספיקים בילדי נכרים, ולגדלם בכל דרכי גויים בעו"ה ולהבדילם מתורת ה' ומבית תורת יהודים. עודנו בכפו תורת ה' כאשר כמעט יגדיל יבליעו ללמדו לשון צרפת וכתיבה וחשבון ורקוד, כדרך נערים עם בתולות, ונתמעטה עונת התורה, ממש לא שעה ביום[1]...

ב. סבת מיעוט התורה היא שפלות התורה, כי בעו"ה מבזים מאד ללומרי התורה... מי יש בכם מבקש להשיא בתו לבחור מופלא בתורה? כולי האי ואולי האי, אם יש לו ממון ושאר תוארים אשר לא יאמרו כי היותו בעל תורה הוא חסרון ומעֻוָת לא יוכל לתקון, אבל שיאמרו: ראה זה עשיר בדעת ועני בממון אתן לו בתי לאשה! דבר זה לא יראה ולא ימצא, ואין תקוה לבחור (-ישיבה) להנשא לאשה, כי כאשר נושא אשה אין לו במה להתפרנס. כי בעו"ה אין קהלה שיש לה בית המדרש שיתפרנסו מקופת הקהלה לומדי תורה... ואל ישעו בדברי שקר כי בעו"ה נתמעטה קופת הקהלה— כי אילו יצמצמו בהוצאות שאינם צריכים, מה שעושים בריבוי נרות שלא לצורך ובשבועות בבית הכנסת וכדומה, ורוב תכשיטין לס"ת כפרכת ומעילים יותר מדי, יכלים להספיק כמה לומדי תורה[2].

ג. ועקר להחזיק התורה בלמוד תירה לשמה בעדרים עדרים. אוי לנו שאבדה קיבוץ ישיבה בעולם, ומעט קהלות בישראל שמחזיקים ישיבה, וגם באלה הלמוד שלא לשמה בפלפול של הבל[3].

ד. לכן ראוי לכל איש שנגעה יראת ה' בלבבו להקים דגל התורה... בעו"ה העולם שמם בלי ישיבה, עיני עוללה לנפשי מבני עירי וארץ מולדתי, ארץ פולין, אשר באים הנה במרחק שתי מאות פרסאות, נעלם בלתה ורגלם בצקה, ללמוד תורה, וילכו בלא כח מרחק רב כאילים לא מצאו מרעה, או איך נהפכו שנים הקדמוניות אשר הי' נאמר עליהם משם תצא תורה אשר היו מחזיקים ישיבות רבות. זכאי חולקכם בני קהלתי המחזיקים ישיבה[4]...

---

1. „יערות דבש" בדרוש שדרש בק"ק מי"ץ שנת תק"ג.

2. שם בדרוש משנת תק"ה, ד' למברג תרי"ט, ד' נ"ח ב'. ועל נושא זה הוא מדבר גם בד' ל"ב ב'; מ"ב ב'; ס"ג א'; ח"ב נ' ב'. גם הגאון ר' יחזקאל לאנדא קובל על זה (בדרושי הצל"ח ד' מ"ז ע"א): „ביתר המדינות היו משיאין בתם לת"ח וכאן (בפראג ומדינת בוהימיה) אם תשב בתו עד שתלבין לא ישיאה לבחור בעל תורה".

3. שם ח"ב, דף כ"נ א'.

4. בדרוש שדרש במי"ץ תק"ט, שם מ"ט ב'.

קג. מתוך תקנות החברה „מגדלי היתומים" שנתיסדה בפיורדא שנת תקכ״ג. גם נתחדשו ונתוספו תקנות בשנת „המגדל יתומים" (תקע״ה) ע״פ ה״י אנשים ובתוכם שני דייני הקהלה. התקנות כתובות בשפה בלולה, עברית ויהודית, ואני מביאן פה בהעתקה לעברית.

סעיף י״ח. יתקבלו יתומים מבני חמש עד בני י״ג שנים, אבל רק יתומים „הראויים לגמרא" ולפחות „ראויים למקרא".

סעיף כ״ב: החברה מפרנסת את היתום עד מלאות לו י״ג שנה. אולם אם איזה יתום, בהגיעו לי״ג שנים, יקרא עמוד גמרא במעמד הגבאים והבוחנים אזי יחליטו ע״פ רוב דעות אם להחזיקו עוד שתי שנים או לא.

סעיף כ״ג: אם יתום יסע ללמוד בישיבה במקום אחר יתן לו הגבאי ג' זהובים „צדה לדרך".

סעיף כ״ז: המלמד מחויב ללמד את היתום הדרשה (לבר מצוה) בחנם.

סעיף ל״ב: מלמד הגמרא לא יקבל לחדרו יותר מי״ב תלמידים, ואם בין יתומי החברה לא יהיו י״ב נערים לומדי גמרא הרשות להמלמד למלאות את המספר הנ״ל, ברשיון גבאי החברה, בתלמידים אחרים, והגבאים ישגיחו שהנערים האחרים יהיו ראויים להחדר הזה...

סעיף ל״ד: המלמד צריך ללמוד עם היתומים כל היום, ובזמן החורף גם תחלת הלילה, והוא מחויב להשתדל בכל כחו ליתן להם לקרוא ולהכין שעורם[1]. גם כל יום ילמוד עמהם פרק בתנ״ך ועם הגדולים פרק משניות, וסדר אותו שבוע עם החבור, וגם פירוש רש״י בפנים, לכל אחד ואחד כפי השנתו".

סעיף ל״ז: הגבאים יחזיקו בוחן אחד (פערהערער) שיבחון את היתומים בלמודם. כדי להשגיח ע״ז כהוגן יבואו גם הגבאים בכל ערב שבת קודש אל הבחינה לראות עד כמה התקדמו התלמידים בלמודם. ובסוף הזמן, בחדשי אלול ואדר, יבואו הגבאים עם קצת בעלי בתים מהחברה אל הבחינה שיבחנו את התלמידים במסכת שלמדו.

סעיף ל״ח: יקחו הגבאים סופר שילמד את היתומים לכתוב, ולפי ראות עיניהם יקבעו לו השעה שיכתוב עמהם באופן שלא יבטל אותם מלמודם, והיתומים צריכים בכל ערב שבת להראות להגבאים ונבחרי החברה מה שכתבו באותו שבוע, למען יוכלו הגבאים להשגיח אם הסופר ממלא את המוטל עליו או לא.

קד. מהקדמת הס' „מגל האומר" לר' יעקב ב״ר משה כ״ץ מיאנוב. נדפס בהומבורג תק״ז.

כעת בעו״ה ברוב ערי ישראל ובכפרים ובעירות גדולות וקטנות רובם ככולם מתקשטים ומתאמצים... בחכמת זרים, נורעין ומוסיפים[2] ללמוד עם בניהם בעודם קטנים למען לא ימוט אף כי יזקין... בודאי על דא התורה מקוננת ומכרזת: על מה עזבו את בריתי,

1. לשון המקור: „ומחויב אללען פלייס אנצווענדען לייאנן צו געבען".

2. גורעים מלמוד התורה ומוסיפים על למוד החכמות זרות.

גמרא במהירות גדולה – אם רק לא היתה הסוגיא חמורה ביותר – כי דרכי בלמוד המשנה היה תמיד ללמוד עם תלמידי את פירוש הר״ע ברטנורה בפנים ולהסבירו להם יפה בעל פה למען יבינוהו. עוד היינו חוזרים בכל יום על ח״י פרקים „עברי״, משנה בקריאה מהירה, בכדי שיתקיים בידם חוק הלמיד (?) והנגון (של למוד המשנה והתלמוד) ועל ידי זה הם נעשים בקיאים בששה סדרי משנה ממש בעל פה, ועל ידי הרגילות הגדולה בקריאת פירוש הברטנורה הוא נעשה רגיל כל כך בלשון חכמים כאלו היתה שפת אמו. וכשהוא בא אחר כך אל למוד הגמרא, רש״י ותוספות וכל דמפרשים. והוא כבר בקי ורגיל בכתב רש״י ולשונו, אז אם הנער הוא בר הבנה יכול היא להעשית „חריף״ במשך שנה או שנתים, ואם אינו בר הבנה הרי על כל פנים הוא למדן ויש לו יסיד גדול בתירה שבכתב ומצותיה ויודע טבע לשון הקודש ודקדוקה...

ולכן כתבתי את חתימת הספר ביהודית־אשכנזית למען לא ידרשו האבות והאמות מאת המלמד שימהר בלמידו וילמד הרבה, כי הלמוד עם ילד הוא עבודה קשה מאד הדורשת סבלנית רבה וארך רוח. ואם רוצים ללמדו באופן יסודי צריך לבאר לו בכל מלה: זהי הפעילה (שרש „הפעל״), וזאת היא „הפעולה״, ואם גם אומרים לו: אם לפני המלה כתיבה ת״ו ואחריה מלאפום יש לקרא: תשמעו, הנה הכף אחרי זה כתוב שוב: תזכרו, תאמרו, תאכלו – צריך לבאר לו את זה שנית בכל פעם, וכן בכל הפעלים. לכן לא ידרש בעל הבית מן המלמד שילמד את בנו הרבה, רק ילמדו מעט ובלבד שידייק... הכלל הוא: ללמוד בכל הלמודים מעט אבל לדיק יפה, ואז אין ספק שהילד יצרף את כל למודיו אחד לאחד לחשבון גדול ויהיה לאוצר בלום ולמעין המתגבר. אבל כשבעלי הבתים דוחקים את המלמד ללמוד הרבה מה יעשה עני זה... בעלי הבתים חפצים בכך – זהי התנצלותו. אך באמת הן כל מלמד יודע יותר מבעה״ב את אשר לפניו. על כן יאמר כל בעל בית כשהוא מוסר בנו למלמד: אני יוצא ידי חובתי לאלהים ומוסר לך את בני, ואף אתה צא ידי הובתך לפניו ולמד אתו את הטיב והמועיל ביותר לפי הבנתו. וכל מלמד הרי הוא ממצדיקי הרבים, וחובה עליו להשגיח על תלמידיו כמו על בניו, ויהא חמיד מוראו על פניהם, אך בכל זאת העקר הוא שישדלם ברברים טובים שיזהרו על למודם בשקידה, וביחוד הוא צריך לנטוע בלבם יראת ה׳ ומדות טובות,–דעות נכונות ומחשבות טהורות – כי הילדים בנעוריהם נמשכים אמנם אחרי מעשי נערות, אבל אחר כך כששכלם מתבגר הם נזכרים בכל זאת בדברי הרבי: כך אמר רבי וכך אמר רבי, והוא נעשה ישר וחסיד וקובע עתים לתורה כל ימיו. לכן לא יראו ההורים חבה גלויה לילדיהם ויטילו אימתם עליהם, יביאום בעול המוסר וינהיגום בנימוסים יפים בבתיהם, ואז יוכל גם המלמד לחנכם בדרך הטובה...

ואתם אחי בני ישראל הרוצים לגדל בניכם לתורה הנה כתבתי לכם הסדר הנכון ממה שלקטתי מעט הדברים מדברי גדולי חכמי ישראל... אם ידע בר הבנה ילמד כדרך זה בודאי יצליח יותר ויותר ויגדיל תורה ויאדיר, ואם לא יהא כל כך בר הבנה בפשטא ובפשטא שסדר למוד זה יותר טוב לו, אם לא יהא חריף ידע למדן... וראיתי בזה שספר ,אלה המצות' שחבר הרב החכם הכולל מהרים יעגין נרו כפי שספרן הרמב"ם ז"ל הוא היותר טוב ללמוד הנערים, רק שהוא הרבה דברים שאין בהם תועלת וצריך לקטנים וקצרתים, וכהרבה מצות, ורובם כוללם, והוספתי רק באיזה מלות שיש בהם הרבה ידיעות התורה לקטנים. ויותר טוב לרב שילמדו בדקדוק גמור תורה שבכתב כפשוטה כדי שיבינו היטב מכל להיק וילמדו בזה ספר המצות וכזה יגדלו בכתב רש"י, ודעי מעצמן לעין ברש"י היטב דרוצא, כי כמו שאין תועלת לנער בלמוד הגמרא אם לא יגיע לעיון מעצמו, כך אין לו תועלת בפרשה רש"י שלומד בכל שבוע עד שידע מעצמו לעיין ברש"י...

ב. הקדמה לספר ,חן הלשון'.

השכל מחייב והסברה נותנת שילמוד כל אחד לדעת דקדוק ושבע לשון הקודש שהתורה נלמדת בה... לכן כדי לזכות לכל בני ישראל כללתי בזה הספר הקטן מה שיש בו כדי הספק, כי באמת אף שזה הלמוד צריך גדול אפילו לכל בעלי תורה אעפ"כ אינו נכון לאבד זמן בשביל למוד זה לבקש כל הסיבות לכל דרכי הניקוד... כל החילופים והשנויים הנמצאים במקרא... שנה מתחלה לא יספיק לכל זה ועדין יהיה בבחין, לכן מעיטה יפה הרבה קשה, והמדקדק החכם יסתפק מה שצריך בהכרח לדעת טבע הלשון, ויגיל עצמו לקרות תמיד במקרא, ואע"פ שאינו קורא במקרא אלא כמו שאומרים תהלים לבכיה ידע כל הדקדוק הנהוג בהם... לפי שבאמת אין לנו דקדוק אלא מה שנמצא במקרא קדש הנוך, רק שיקרא תמיד בכוונה לדעת שרש, בנין וזמן וישגיח על מפסיקי טעמים, ואז ידע למוד הדקדוק כמו הרישה וקריאת המקרא יהא כוריעה... ובפרט מלמדי תינוקות ירגילו הנערים במפסיקי טעמים, שידעו בין עבר לעתיד ובינוני ומקור וצווי ואהיב בעט בבנינים עזרית, הכל כמו שכתבתי בזה הספר מכט, כמו שהמלמד צריך לדבר עם התלמיד, כל זאת ירגילם בנעוריהם למען יזכרו בזקנותם.

ג. בסוף הספר כתב המחבר קצת דברים בשפה יהודית־אשכנזית ואני נותן את העתקתן.

בשנת תקיח הבאתי לבית הדפוס את החומש בשם ,באר התורה' בשנת ז'... שהילד שיגמור את תורה משה כסדרה יהא בקי ברוב חלקי דקדוק להיק... והיתה מחשבתי להציג בסוף החומש את כל הכללים היותר נחוצים להבנת טבע להיק הדקדוקי. אך מפני שהדפסת חומש זה יצאה לפועל ע"י אחרים נשארה מחשבתי מעל...

ובהיות פרנסתי מן המלמדות וזכרי גדולי חכמי ישראל חביבים עלי הלכתי בדרכיהם ולמדתי עם הילדים אחרי תורה ומצות משניות, ומצאתי סדר זה לטוב מאד. בשיצא מפני תלמיד אחר ללמוד הגמרא או במשך שנה אחת יקרא רק

על סדר האלפ״א בית״א, עם הביאור בל״א בהכלית הקיצור כפי אשר תשיג לשון העמים הנקלה לבאר את צחות דמליצה הקדושה, ולפעמים ישלח שורש אחד את יניקותיו אל מקומות רבים מתחלפי המובן אזכיר ביאור כל אחד הסעיפים בתוך מערכת השורש אשר ממנו תרבינה... ומעתה אם ידעו מלמדי תינוקות שרשי התיבות אשר יסבלו הבנתם יחפשו בחיבור הזה, ועפעפיהם יישירו באורי השרשים וצאצאיהם בלה״ק ובל״א והשמות המושאלים מהם עד חלוף כונתם ושמושם[1]...

קכ. קטעים מן הספר „תורת קטן" (אמשט־דם תקכ״ה) לר׳ גדליה טייקוס, „והוא כולל שני ספרים: א) ספר „אלה המצות"... והן תרי״ג מצוות שילמדו הנערים בקטנותם לדעת בעל פה, ויהא להם למפתח גדול ללמוד תושבע״פ... ב) ס׳ „חן הלשון"... יבאר בו היטב דקדוק לה״ק בלשון קל ומסודר כאשר המלמד צריך לדבר לתלמידו, ובו ירגילו הנערים וגם הגדולים...". ספר זה כולל דקדוק לה״ק בשפת יהודית־אשכנזית. המחבר היה בעצמו מלמד ולכן יש לדבריו ערך מיוחד.

א. הקדמה לספר „אלה המצות".

כתיב: אלה המצות אשר צוה ה׳ לבני ישראל, בני דייקא להזהיר על גרסא דינקותא, שילמדו המצות בקטניתם שיהיו המצות חקוקות בלבם כל ימיהם, ובודאי לא על המצוות לבד הזהירה התורה, אלא על כל תורת משה שבכתב שידעו כל הענינים שבתורה, ובתוך זמן זה שילמדו תורה שבכתב ילמדו דקדוק וטבע לשון הקודש. וילמדו המצוות בעל פה לדעת אותן במספרן, וזה יהיה להם יסוד חזק ומפתח גדול להשיג התורה שבע״פ, כמו שכתוב בספר של״ה. והנה כל ישראל קדושים, כל אחד מישראל באהבת הש״י רוצה לגדל בניו לתורה. ויש עשירים שסוברים לקנות התורה בממונם, והמה סוברים רק אם בניהם לומדים גמרא ומצפצפים בפיהם: והקשה תוספות, והקשה מהרש״א ומהרים שיף—המה במעלה העליונה, ואינם יודעים לא ממקרא ולא ממשנה ולא מכל התורה כלום. ומתוך כך נתרבו בעו״ה עמי הארצות בעולם, הרבה בני אדם יודעים בעצמם שכלו ימי נערותם בלמוד גמרא ומה עלתה בידם, וכבר צוות מר הגאון מהר״ל מפראג בספרו ושאר גדולי חכמי ישראל בספריהם וקורין תגר על סדר למוד הנערים שאינו כהוגן[2]...

---

1. דוגמאות מתרגומו: זרע גד—קליאנדר. כפי תחרא—האלז שליטק. תרפים—די בילדיר. כמתעתע—אלש איין בטריגר. שפיפון עלי אורח—איין אטיר. וערלתם ערלתו את פריו—פר שניידן זיין פר שטאפונג. ערל שפתים—איין שטמלנדר. ותשב בפתח עינים—אן דער פרייא שטראז. עולה—בראנד אופיר. יורש עצר—ביפעלש האבר. כמלונה במקשה—אלש איין נאכט הימ.

2. פה מביא המחבר תמצית דברי מהר״ל מפראג והשל״ה, עי׳ לעיל עמ׳ מ״ט ועמ׳ פ״ח.

הגאון מהרש״א עליהם בפרק השוכר את הפועלים, על המאמר ר׳ זירא כי סליק לארעא דישראל יתיב מאה תעניתא דלשתכח גמרא בבלאה מיניה. וז״ל: „דאפשר שהיו מפלפלים דוגמת חלוקים שבדור הזה, אשר כל מי שיודע לכוין על צד היותר בפלפול של הבל הרי זה משובח...״, וגם הגאון בעל „נזר הקדש״[1] כתב עליהם דברים צודקים מחדש. והוא מאריך בהעתקת דברי בעל „נזר הקדש״ היפים מאד.

קא. הקדמת הס׳ „מלים לאלוה״ מר׳ יהודה ליב ב״ר יואל מינדן, ברלין תקי״ך (ובאה עליו הסכמת ר׳ דוד פרנקל, בעל „קרבן עדה״, אבד״ק ברלין). הקדמה זו מראה לנו שתרגומו של מנדלסון היה דבר בעתו והלבבות באשכנז הוכשרו לתרגום זה. במלון עברי־אשכנזי זה נעשה הנסיון הראשון להנהיג בין היהודים את השמוש באשכנזית צחה וספרותית.

שמעתי את תלונות רבים מבני עמנו המלינים על מלמדי המקרא כי מכשילים המה ילדי בני ישראל טרם ידעו מאוס ברע ובחור בטוב, וברצותם לבאר תורת משה וספרי הנביאים בלשון אשכנז, ולא ידעו ולא יבינו דרכי להי״ק וצחות מליצותיה וגודל פארה על לשון העמים אשר אליה המה מעתיקים אמרת אלוה וחזון נביאיו, וישענו על משענת קנה בעל „מלמד שיח״ ו„באר משה״[2] ושאר המתרגמים, ומי לא ידע כי אלו המחברים תעו מני דרך במקומות הרבה מהכתוב, גם שחתו את דברי תורתנו הנעימים בלשון עלגים הרחוקה גם משפת העמים אשר אנו מדברים, אחרי אשר גלינו מארצנו, וכשל עוזר ונפל עזור. כי אם יאמרו כדברים האלה אשר אין להם שחר אל תינוקות של בית רבן, יצפצפו ויהגו גם הם לשמע אזן ולבם בל עמם, עד כי יגדל הנער ויתבונן מאליו, או אם שול ישול, ולא יסור מכשול, יזקין באולתו, אבד סברו ותוחלתו.

והנה מפרשי התורה המאורות הגדולים רש״י, וראב״ע ורד״ק האירו והצהירו את דברי הכתוב, והוסיף עליהם הרד״ק וקבץ את כל שרשי התיבות על סדר האלפ״א בית״א ובכל שורש ושורש הזכיר גם כן הענפים המסתעפים ממנו[3]... לכן קמתי אני הצעיר בינותי בס׳ הרד״ק ושאר מפרשי המקרא לפי פשוטו, ובספר גדל הכמות ויקר הערך הנקרא קונקורדנץ[4], ולקטתי מהם את הדברים המועילים להבנת המקרא לפי פשוטו,

---

1. לר׳ יחיאל מיכל מגלוגא, והוא פירוש ארוך מאד על בראשית רבה ונדפס ביעסניץ תע״ט.

2. עיין עליהם לעיל עמ׳ ס׳ ועמ׳ קס״ג. והנה בו בזמן שאין דעת המחבר נוחה מתרגומי בעל „באר משה״ וחבריו מציע בן זמנו בעל „מערכת אברהם״ שכשיגיע הילד למדרגה של למוד פרשה חומש בשבוע „זוא גלייך אן צו ווייזן אין „באר משה״ אודר אין „מלמד שיח״ דענן דייטש פון די ווערטר זו ווייט אלז שפייט מיט הין קן זיך התלמיד קצת אלליין העלפן״.

3. כונתו לספר השרשים של הרד״ק.

4. הוא ספר „יאיר נתיב״ לר׳ מרדכי נתן. נדפס ראשונה בויניציה רפ״ב.

בחר בי ומינה אותי להיות מלמד לתלמידים אהובים וידידים, וגמלתי שכרי משלם מקופת דתלמוד תורה, והתירני היה הגיל אשר למצוה זו היה נגיד ומצוה לתלמידים והשגחתי על צדי צדדים. ומצאתי את שאהבה נפשי סדר הלימוד מהיה ספרדים יצ״א, ורצוני להביא לדפוס המובחר זה הספר „מערכת אברהם" אשר ערכתי עם יצחק[1] וישמח לבי ויגל כבודי בכבוד התורה ולימודה לספרי בבואי שמה לעולם הנשמות, ושמה נשמתי תאיר באור החיים נצחיים. ולחיים טובים וברוכים ערוכים בכל הטוב יזכה המדפיסים הזה מהר״ר מיכי הגובר למעלה, עם כל המתנדבים בעלי צל הקדש לשם ולתהלה, עד תבנה ותכונן ציון על תלה, ויצא לאורה מאפילה, ומשעבוד לגאולה ומצער לגילה, אמן סלה.

ק. קצת מספר „איר לעת בקר" (אמשטרדם תקי״ט) לר׳ נפתלי הירץ ב״ר יהודה ליב מהלבערשטט. בספר קטן זה הוא בא להתנצל על האשמות שהטילו עליו שונאיו, שבהקדמתו לתרגום ספר אחד, בשם „איר לעת ערב", שתרגם מעברית להולנדית, נמצאו דברים שאינם מתאימים לרוח דת ישראל. וכן בקר שם בקרת חריפה ביותר את סדר הלמוד המקובל, והוא כותב:

„אם ישאל אויבי ויאמר: הוא כתב נגד סדר הלמוד שלנו. כן הוא! עדין אני האיש שיכול לראות בראיה ברורה כי לא טוב הדבר בסדר הזה. וכבר צווחו על זה גדולי ישראל. והחכמי הספרדים השכילו לעשות בסדרם והצליחו ועשו פרי... אבל אגיד לך את הרשום בכתב אמת, שכל חפצי בסדר למוד הנקשר בהצלחה אנושית, הנגלית בעיון ובמעשה, ראשון במקרא משנה וגמרא, חוט המשולש אשר לא ינתק מהרה, כפי קוצר השגתי אבל על פי דקדוק הלשון ולהבין צחות מליצת המקרא ומשלי הנבואה ובכל השייך לחכמת הלשון... וגם אוהב אני את הפילוסופיה האלהית והידיעות השייכים לה...

ואם יפתחו עיניהם [אלה] אשר עלי צועקים ימצאו שעקר מה שכתבתי הוא נגד הפשטים והחלוקים, ולא לבד אני קטן שבקטנים, גם כמה גדולים חכמים וגבורים, כאשר כתב רבינו ישעיה יאן הנאיים[2] גם המחבר „צמח דוד"...[3] ראה ובחן מה שכתב

1. הרבם נוימן מזכיר שספר זה נתחבר בשנת יצ״ק (=ת״ץ), אבל יותר זה ערבי ירוש בריי. 2. הוא בעל השל״ה, עי׳ לעיל.

3. זה לשון בעל „צמח דוד": רבי יעקב פאלק הוא הרב הגדול אשר שמעו יצא מסוף העולם ועד סופו כבר היה ראש הישיבה ואב ב״ד... פה ק״ק פראג. ונתבקש בישיבה של מעלה. גם הוא [illegible] לשנת ר״. ואומרים [illegible] היה הראשון אשר המציא [illegible] ונתפשטו את המצאת [illegible] החלוקים [illegible] ראשי ישיבות במדינות אלו [illegible] את התלמידים מזמנו עד היום הזה [illegible] כל החכמים וישרי לב. [illegible] גדולי עולם [illegible] בעל „צמח דוד" [illegible] ישבם ובן [illegible] של מהר״ל מפראג ובעל „עולות אפרים". . . .

וכבר צווחו קמאי דקמאי על עושי מלאכת ה׳ רמיה ופועלי עון, כהני רמאי דמרימים קול ענות וקול דברים, פירוש המלות בלי עיקר ושמוש פעולה, ופעולתם שקר. בלי הקר ודרישה, לומר כל הפרשה, ואין מפ״יש ומבדיל בין קדש לכל דבר חדש, וקורא מקרא בלי הבנה והרגשה, בכן יפעול הפ״על אמת ודובר צדק היטב לדקדק בלימוד ספר השימושים ופעולת התיבות הקדושים על אופן לימוד אל״ף בי״ת, מעט מעט, והמועט יחזיק את המרובה, הן בפעולות יסוד התיבות הן ביסוד ועיקר השרשים ללמדם דעת הביאורים ופירושם, והגדיים נעשים תיישים והקטנים יתגדלו לתורה ובדעת ימלאו חדרים עדרי צאן קדשים. וקרושת לימוד התורה שיצליח וישכיל הנער מנעוריו ויהי׳ ה׳ בעוזריו.

ירנילהו המלמד, גם לרבות אבותיו, שיברך לאל מקומו עד שכבו, על כל הטוב אשר ה׳ הטיבו בברכת הנהנין ועל כל ברכה ותפלה יהיו אמן עונין, ולקרות שמע בקבלת עול מלכות שמים בכל יום תמיד פעמים, ויוסיף ללמדו עשרת הדברים ושלש עשרה עיקרים מעט מעט ולאט לאט כפי שכל הנער, ובלי רבוי צער, כאשר הוזכר למעלה, וקרושה וטהרה ומורא על ראשו יעלה. וזה יהי׳ רפואה מעולה לעבוד ה׳ אל נורא עלילה ביראה ואהבה גדולה.

והתחלת לימוד מקרא יהי׳ מספר ויקרא, ספר תורת כהנים, המעביר טומאה ומביא טהרה על הבנים. ויזהר המלמד והאבות לדבר בפני בניהם דברי קנטורין על המלמד, ומכל שכן דברי ניבול ודברי תועבות ושירי עגבות או שבועות וקללות. ואשרי ירא ה׳ ההולך בדרכיו יהיו בניו זרע ברך, גם הבנות יהיו צנועות וכשירות. והנה ראיתי הפועל יוצא מלימוד המקרא, שבזמן קצר יכול ללמד כל שבוע הסדרה בהבנת התוכן וגם איזה פסוקים משניות וגמרא והפירוש בפנים, ותפסת מועט הפכת, ילמוד רק מקשן ותירוץ במקומות שיכולין להבין תוכן הענין, ולא ישבו בטלין. אלא חוזרים ושונים מה שלמדו כבר מזה אל זה, מחוה שדי יחזה ילמדהו זה. ודבר שניהם יהיה בלב כל א׳ וא׳ טמונה וגנוזה.

ומתנה גנוזה יש לי שאני נותן למלמדים חכמים וסופרים, ש י ה י ו מ א ו ד נ ז ה ר י ם מ ל ה כ ו ת ע ל ר א ש א ו ב פ נ י ם א ו ב כ ע ס, כי כעס בחיק כסיל יפרם אולת, כי הוא קרוב להפסד ורחוק מתועלת. ותועלת גדול הוא לומר בפה מלא כמה פעמים כל הימים, שלא יירא ולא יבוש שום אחד מהתלמידים לשאול ממנו מה שאינו מבין ואם שכח ישאל עוד לרבו ולחבר, הן בלימוד א׳ ב׳, מחזור, תפלה, מקרא, משנה או גמרא בפלפול ובסברא. יסביר פנים לכל אחד כל הימים אשר המה ברשותו נתונים, ויתן להם סימנים בכל ענינים אשר בקל מבינים, וטוב לאבות ולבנים אשר בזה עולם קונים.

וברכה לראש משביר ומסביר וליחידים גמילת חסדים וצדקה בכל עת לעניים מרודים, אשר מנכסיהם המה יורדים ועולים, בבית הקצין הגביר ראש ליהודים, מנהיג פרנס ושתדלן הגדול פרנס דק״ק האג, איש נכבד בנכבדים, הי׳ה נכבד בשמו התורני המופלג והקצין המושלם הכולל מהור״ר טובי׳ נר״ו יא״ר כלפידים, אשר זה כמה שנים

כשהם על למודם חוזרים. ובזה על לוח לבם יהיו קשורים ובפיהם שגורים, וכה יהיה וכה יקום קיום הלימוד בצירוף וחיבור האותיות יחד שניהם, כ״א בלי פחד ובלי מניעה. סדר לימוד על פי זאת הידיעה תרגיל לחזור על פה בשפה יפה. וטוב מלה במלה זקוקה וצרופה, קריאת כל אות עם הנקודה של ההיטב הדק בערם ברוב ידקדק, דהיינו תיבת ברוך יאמר הילד: קמץ בית בָ, מלאפום ריש רוּ, וּ־ך יחד ברוך. וכן בכל תיבה ותיבה יקרא הנקודה עם האות אשר לפניו כתובה, ובסוף יחברם באהבה, ועל פי זאת ההצעה תצא פעולת הידיעה, שידע הילד להבין מעצמו בהרגל התמרת לימוד האיך נכתבת כל תיבה, וכמיעוט זמן ידע ידיו לאמן בכתיבה ישרה על פי לשון הקדש בשפה ברורה, ובבירור גמור יגמור ה׳ בעדו, שביניעה קלה יביא הילד להתפלל בתפלה מלה במלה, בלי שגיאה וטעות, ויהיה נובע חכמה כמעין הנובעת, ותהיה ידו מגעת להתחיל חומשי תורה, בזאת ההנהגה אשר אני דרך מורה, ורבים ילכו לאורה. ובינתים ירגילם לידע פירוש מאיזה תיבות לשון הקדש, ובזאת ההנהגה ילמוד עמהם, כמו: לֶחֶם, לַחְמִי, הַלֶּחֶם וכו׳. ועיקר הדבר שאני מרבר לדייק הפעולה בחוץ ולהראות בפנים מאיזה תיבה שהפעולה יוצאה, ובהתחלת למוד החומש יהיה נחת לשניהם כאחת בלימוד: בראשית-לראשון, ברא-לשני, אלקים-לשלישי, וגומר יגמור הפסוק עד דפסיקא להו מלתא, והם יחד יענו ויאמרו מה שלמד כל אחד ואחד. וכה יחזור חלילה, וללמד מלה במלה, הגדול יִמָּלֵךְ בקטן כמו הקטן בהגדול, וקנאת סופרים ותלמידיהם תרבה חכמה ולא תחדל משניהם, ולרבנים ותלמידיהם יהיה לתועלת, הקטן יהיה לאלוף מליף ויליף בחשק גדול ובפנים שוחקות בלי ביטול ובילוי זמן אפילו רגע. והמלמד מוסיף והולך הִלכות תלמוד תורה, והשכל מגבר לכל בני חבורה, מבלי שיצטרך להכות פצע וחבורה, מתוך זעם ועברה. בסדר הזה ילמוד הפסוקים והפרשיות עד גמירא.

זאת ועוד אחרת קתני כתנא דמסייעא היא לשון אשכנז ללמוד עמהם, כאשר אבאר לכם בטוב טעם ודעת כאשר עיניכם תחזינה משרים, והיא נוכחת במיעוט זמן, ותועלת גדול בלימוד חומש שיכול המלמד להראות בפנים פירוש המלות ואז בנקל יכולין לחזור הסדרה. ואחר כך ילמוד עמהם תוכן הפסוק והבנתו על הסדר. ולא חיבור, אלא ילמוד רש״י לפי תואר התלמיד והזמן והענין. אבל אודיע לכם שקודם התחלת למוד רש״י צריך לידע בחוץ[1] איך כותבין תיבת לשון הקדש או לשון אשכנז, ופעולה כמבואר להבא בלימוד גמרא בפלפול ובסברא בשפה ברורה.

ולהסיר המכשלה מעבירה גוררת עבירה להיות מחלוקת עם אשתו, ומתוך קטטות ומריבות מרבה קללות וארורים, והתלמידים, הן קטני קטנים הן גדולים ונערים, שומעים אלו הדברים, ולומדים אלו דברים מבובדים עד שהרגל נעשה טבע מושרש בלב רגז קטן, מגדיל המדורה ואש בוערה המבער מן הבית שפע ברכה והצלחה עושה תמורה צער, יגון ואנחה. ולאברהם כהושלך לכבשן אש ערוכה, השם ישמרנו מכל פרץ ומקול צווחה.

1 אויסעטווייניג בלע״ז.

אב לחכמים וראש השתדלנים, הקצין המפורסם, שמו נודע בשערים, כמוהר״ר **טוביי נריו**1, כשמו כן הוא, טב ליה וטב לאנשים, ואלי נתן התלמידים הלומדים מקופת ת״ת ובעצמו משגיח מאוד בהשגחה פרטית מכל צדי צדדים, ואותו לימוד ע״פ סדר ספרדים אשר ראיתי ומצאתי ע״ת שאהבה נפשי. גלל כן אל יעלה על לב שאני מתכבד בקלון חברי, כי בודאי שארית ישראל לא יעשו עולה, וכל ישראל בחזקת כשרות ועושים באמונה לפי שכלו, רק ינהג בכבדות ויצא להחמיר על עצמו והילדים אשר סוככים תחת כנפיו, ובדידי הוי עובדא עד שהאיר ה׳ עיני, **ועיקר המלמדות אינו מלאכה אלא חכמה**, כדכתיב בנחמי׳ ויקראו בספר תורת האלקים מפורש ושום שכל **ויבינו** במקרא וכו׳.

על כן שמעו נא רבותי לעצתי מה שאני איעצכם, שלא תכבד העבודה לפני המלמד והתלמיד, ולהקל הדבר ללמוד עם התלמיד, ולא לכבודי עשיתי זאת רק לכבוד המקום ב״ה ולכבוד אבות ובנים ומלמד. גלל כן כיון שהגיע תינוק לחינוך חייב האב או האם להוליכו לבית הספר בדברי רכות, ולפעמים שהילדים ממאנים לילך לבית הספר מפני היראה, והאב או האם יש להם געגועים על הילד מחמת בכיות הלז, אבל יש תבלין טובים לזה: המלמד צריך לילך לבית הילד איזה ימים זה אחר זה ולקרב אצלו בדברים עריבים ובדורונות מתוקים, ויגד לילד אם אתה בא לביתי אזי אתן לך דורון טוב מאלה, כי גם יש ילדים הרבה בביתי ושם ישחקו יחדיו כאוות נפשם, ובודאי יתרצה הילד לילך לבית הספר בשמחה, וכשבא הילד לבית המלמד מקרבו בדברי רכות, ואל ידבר שום דבר מהלימוד, והמלמד ימנע מלהכות שום ילד בפני זה הילד, ולֵישֵב אותו אצל ילדים המשחקים אתו, וליתן לו מתנה אחת אפים, ולאחר שעברו איזה ימים, ישב התינוק אצל אחר המכיר האותיות באלף-בית, **ויתן המלמד לכל אחד אות אחת מדובק על לוח קטן**, והמלמד אומר לו: הא לך אות א׳, ולשני אומר: הא לך אות ב׳, ואומר להם: כשאקרא לכם לבוא אלי צריכים אתם להכיר שתי האותיות האלה. ואם עדין אינם מכירים צריך לומר להם: איני נותן לכם כלום עד בואכם אלי ומכירין, ובודאי יתנו על לבם להיות יודעים, וכה תעשה להם עד כלות כל א׳ ב׳ ונקודות.

וצריך כל העת להראות להם האותיות בתפלה בקומתן ובקטנותם, כמו כן הנקודות עד שיהיו שגורים בפיהם ומשפה ולחוץ במראיהן בכל מקום, ושלישים על כלו בשלש אלה: חטף קמץ, חטף פתח, חטף סגול. סגולה זו יעשה, ואחרי כן יעשה ברפוא ודגוש. בימין ושמאל כן יעשה בהדגש, ורעה אליהב לא תגש. והמלמד לא ימהר להוציא דבור ואמירת הילדים במהירות רק במתון מתון, וקובץ על יד ירבה חכמה בשמחה ובששון, **ועיקר הדברים ידובר מפי הנערים אשר המה חברים**

---

1. ר׳ טוביה זה הוא, כנראה, אחד עם ר׳ טוביה בעז פרנס ומנהיג בהאג, שבביתו חבר ר׳ אברהם הסבורנ בשנת תקכ״ח את התשובה על דבר הרכבת אבעבועות בשם „עלה לתרופה׳ (עי׳ „יודע ספרי׳ לרוזינטל סמ׳ 1640 והמאסף לשנת תקמ״ה עא׳ ה—טו), ואם כן נתחבר הס׳ „מערכת אברהם׳ סמוך להדפסתו בשנת תקכ״ט ולא בשנת ת״ח כפי השערת גידימן.

נפשין', ועל כן רצינו לקנא קנאת ה' צבאות ולהעבירו, ,ונפיק בת קול ואמר לא תחותו להכא' – אתם טועים בדבר הזה, ואדרבא עיקר הלמוד כן הוא, והביטו וראו כי רעה נגד פניכם לרדוף אחרי ההבל ומעשי תעתועים לבלות הזמן, שהרי זה כמה שנים ,דנפלא חצינא לבר נגרא הכא' – פירוש, שנאמר ,חילוק' בישיבה של אדם גדול וחכם בעיניו וזה כמה שלא נח ונשקט החילוק ההוא, שכן דרך כל המתעסקים בבנין החילוקים, שבתחלה מקשה ומתרץ וחוזר ומקשה ומתרץ, וכן עד עשרה או עשרים קושיות ויותר, ובנמר כל הבנין בא חכם אחר והופך הקערה על פיה וסותר את הבנוי ובונה את הסתור... ולו חכמו ישכילו זאת כמה זמנים בטלו תורתן בשביל זה, וכמה מסכתות ומדרשים היו יכלים ללמוד בזמן שהיו מבלים על החילוק ההוא...

צט. ספר „מערכת אברהם' אשר ערך לפני מלמדי תנוקות דברי חכמים כדרבנות, ללמוד וללמד על מתכונתו הבנים והבנות. חיברו התורני, אשר הי' מלמד בק"ק האג והצליח ועשה פרי למעלה, כהר"ר אברהם בן כהר"ר מאדיל סג"ל מאיטינגין[1]. נדפס בפיורדא תקכ"ט. כ"ד דפים בתבנית 32º [2].

אמר אברהם אנכי עפר ואפר. ועובר הייתי על בתי ספר ומצאתי וראיתי רעה אין לספר, הרב רודה והתלמידים ילילו יליל ונגוחי כסופר. לכמה שנים הולכים הבנים לבתי רבנים רקנים ובני חפר, ובלי מרע תפלת ערב ובוקר ראיש וצפר. כצפור וכאוב מצפצפים בקולי קולות, בבתי כנסיות ובבתי מדרשות במקהלות, כשיוצא מזמן קטנות ובא לזמן גדלות. וגדול העון מנשוא פנים, האבות נזיקים במעט מנים, ונגזלה שנתם של הבנים, ונסרחה חכמתם באין מבינים. סדר הלימוד לבנים קטנים, בדבר דבר על אופנים. על כן בדברי אמת כתב יושר, אתן לחכם ידעיה דבר פשר. בינת אדם בלב נער לקשר, ולעת מצוא שעת הכושר, הזמן יגיד הזה או זה יכשר, ומקרוב יבוא חדושי הנער כנשר:

ראשית חכמה יראת ה'.

במאמר החכם חנוך לנער על פי דרכו כבר האריכו למעניתו קמאי דקמאי להבריך ולנטוע כל מי מבועי התורה והיראה לאט לאט. ומה לי להאריך; דבר שפתים אך למחסור, אך אין חכם כבעל נסיון וכבר אמרו חז"ל (גיטין מ"ג א'): אין אדם עומד על דברי תורה אלא אם כן נכשל בהן, כי זמן רב הייתי עומד על משמרת הקודש בק"ק האג מלמד להועיל הופיע[3] רוח הקודש מהטפסר הנדיב המושלם הכולל, התורני המופלג,

---

1. על מודל מאיטינגין, עי' ביאהרבוך ד. יוד.־ליט. גיז. VIII עמ' 131 ואילך.

2. המחבר מוסר את תכן דבריו גם ביהודית־אשכנזית ומוסיף שב כמה פרטים, גם הוא מורה דרך ללמוד שפת יהודית־אשכנזית.

3. נראה שצ"ל: עד שהופיע, או: כאשר הופיע.

צת. מתוך ספר „דרכי נועם", והוא באור על אגדות רבה בר בר חנה בדרך פרדים, לר' שמואל מק"ק קלווריע. נדפס בקניגסברג תקכ"ד. וראוי לציין שעל הספר באה הסכמת הגר"א מווילנא. קטע זה לקוח מן הדפים ס' וס"א.

אמר רבה בר בר חנה זמנא חדא הוה אזלינן בספינתא. חזאי ההיא צפרתא דהוי קאי עד קרסוליה במיא ורישה ברקיעא ואמרינן ליכא מיא, ובעינן לניחות לאוקורי נפשין. נפק בת קלא ואמר לן: לא תחותו להכא, דנפלא ליה חצינא (גרזן) לבר נגרא (חרש עצים) הא שבע שנין ולא מטיא לארעא. ולא משום דנפישי מיא אלא משום דרדיפי מיא (ב"ב ע"ג ב'). מאמר זה מרמז לנו על העתיד לבוא בדורות האחרונים. והוא המנהג הרע המצוי אצל הלומדים שבזמננו לעסוק בלמוד המשובש והמבולבל, הן בחילוקים והן בפשטים גדולים ונוראים המבהילים את בני אדם, ואם יתועדו לפלפל יחד אז כל אחד מרים קולו בפלפולו יותר מחבריו כדי שיתראה שהוא המנצח...

ואומר אני על דרך צחות: שזהו שרמזו חז"ל (שבת ק"ג ב') במשלם: גמרא גמור זמרתא תהא, והוא לפי שמנהג רע זה הוא גם בין החזנים המזמרים זמר יונית לערך שעה או שתים במקום אחד, ונוסח התפלה או הפיוטים הוא מבליע ודולג לגמרי. כן הלומדים השוטים משתגעים בלמודם לחטוף כמה וכמה דפין בלי עיון וסברא כלל ואח"כ יתיצב על דרך לא טוב לומר „חילוקי' גדול ורם, הרי ששניהם בשגעון אחד ינהגו, ע"כ יאמרו המושלים על תלמיד שוטה: גמרא גמור ומירחא תהא, כלומר למוד שלך הוא כדרך הזמר כנזכר, כי שניהם לדבר עבירה מתכוונים. ופוק חזי מה שכתב הרב בספרו של"ה...[1] וגם בספר „חמדת הימים' אחר שהאריך בגנות המינעים עצמם במעשה חידודים בחריפות של הבל כתב בזה"ל: „והעידו רבנן סבוראי מחכמי אשכנז[2] שמיום בא לימוד המבולבל הזה באשכנז באה ערבוביא וחשיכה גדולה לעולם, וצרות צרורות ונשפך דמם כמים ואין קובר...'. עיין שם שהאריך.

וזהו כוונת המאמר שלנו „אמר רבב"ח זמנא חדא הוה אזלינן בספינתא וחזינן צפרתאי—המשיל תלמוד תורה להליכת אדם במים, על שם הכתוב הוי כל צמא לכו למים... כן תלמיד חכם שאינו מעמיק בהלכה ולומד דרך פשוטו דומה שעומד במים רק עד קרסוליו, ששם אין המים עמוקים... ואם יעמיק בפלפולו, דהיינו בפרטים וחילוקים, כמנהג הרבנים וראשי הישיבות בדור הזה, אז הוא נמשל כמו שנכנס במים למקום עמוק מאד שהוא באמצע הנהר ממש. אמנם החכם הזה שראהו רבה בב"ח לא היה יורד לעומק הפלפול המשובש רק תורת אמת היתה בפיו, על כן דומה כאלו לא עמד במים רק עד קרסוליו, „ורישיה ברקיעא', כלומר, ואותו חכם ראיתי שנתקבל לראש ישיבה ואב"ד „ואמינא לית מיא' דאורייתא, מאחר שאינו עוסק עם התלמידים בחלוקים ודרשות כשאר רבני הקהלות... ומי הוא להיות אב"ד ור"מ, ו„בעינן לניחות לאוקורי

---

1. הוא מעתיק את דברי השל"ה המובאים לעיל בגנות הפלפולים.

2. רומז לדברי הרב בעל „זרע ברך' שהובאו לעיל עמ' קי"ג.

שני רובל בעד תלמיד גמרא, ועל ארבעה רובל על תלמיד שיכול לקרות בעצמו עמוד גמרא עם תוספות.

סעיף כ״ב. המעות שיצטרכו לשלם להמלמדים יהיה בט״ו באב ובימי החורף בט״ו בשבט והחצי השני בסוף הזמן.

סעיף כ״ג. חלילה למלמד לשמש עם תלמיד אחד של ת״ת תשמיש בזוי ויהיה חשוב בעיני המלמד אותו תלמיד כתלמיד של אחד מבעלי בתים, והיה אם שמוע ישמע תבוא עליו ברכת טוב, ואם לאו יקנס בקנס עצום.

סעיף כ״ד. אם לא ירצו הגבאים ליתן למלמד אחד תלמיד של ת״ת מחויב המלמד ליתן שלשה זהובים ומלמד אורח ארבעה למאה[1].

סעיף כ״ה. כל מלמד אורח לא יהיה לו יותר משלשה תלמידים חוץ [מתלמיד של תלמוד תורה אחד למלמד הלכה. ולמלמד דרדקי לא יהיה לו יותר מששת תלמידים חוץ ת״ת. וכל ריש דוכנא, הן אצל מלמד דרדקי והן אצל מלמד הלכה והן תושב הן אורח, מחויב ליתן חצי זהוב פ׳ מכל אדום זהב שיטול אצל המלמד.

סעיף כ״ו. חלילה לשום בעה״ב ליטול בני מיד המלמד כל זמן שלא סילק למלמד מזמן העבר. ואם עשה כן על המלמד שלא לקבלו ועל הגבאים לדרוש היטב על זה.

סעיף כ״ט. אם יוָדע להגבאים ששום מלמד הלך לבעה״ב אחד של מלמד אחר לקלקלו— ישלחו הגבאים למשכן את המלמד הנ״ל, או ריש דוכנא הנ״ל, אלא אם כן יתן תקיעת כף שלא יעשה עוד כנ״ל ויהיה בכלל שארית ישראל לא יעשו עולה[2].

סעיף ל. חלילה לשום ריש דוכנא לקבל בעצמו תלמידים וללמוד עמהם רק להשכיר עצמו למלמד...

סעיף ל״ב. כי יהיו דברי ריבות בין מלמד למלמד, או בין ריש דוכנא למלמד, או בין בעה״ב למלמד, יבא דבר המשפט לפני החבורה לדית הקהל[3] ולא לפני מנהיגי הקהלה, ומי שיפרוץ גדר יוקנס בקנס עצום. ובכלל זה אם יודע הדבר לגבאים שריש דוכנא עשה איזה דבר בליעל, אשר ראוי לקנום אותו משום מגדר מלתא, ישלחו הגבאים למשכן אותו לפי דעתם, ואין למנהיגי הקהלה שום תוקף על זה.

שאר הסעיפים שהשמטתי מדברים על בחירת גבאי החברה, על חובות החברים ועל הכנסות החברה וסדר גביתן.

---

1. לטובת קופת ת״ת. 2. צפניה ג׳ י״ג.

3. יש לשער שבתקנות היה כתוב: לדתה״ק=לדין תורתנו הקדושה, ונשתבש המעתיק והעתיק לד״ת הק׳ = הקהל.

צו. קטעים מפנקס דובנא. נדפס בס׳ „דובנא רבתי״ להי מרגליות עמ׳ 49.

א. בהיות כי נעשה מלאכת ה׳ רמיה בהני מקרי ומתני ינוקי, דלא גרסי ולא דייקי שפיר, עושים הכל לשם ממון, עושים סלסול בעצמם להרבות בשכרם ולרבות תלמידים יותר מדאי ואינם יוצאים ידי חובתם נגדם, באין גדיים אין תישים... בכן באנו למגדר מלתא ועשינו תקנה ביניהם: אותן מלמדים המלמדים גמרא עם פי׳ התוספות אין להרבות התלמידים יותר מעשרה, וחלף עבודתו יהיה משכרתו חמשה עשר אדומים ל„זמן״ ולא יותר. ואותן המלמדים גמרא לבד יהא להם חמשה עשר תלמידים. ומשכורתם יהי שני מאות זהובים ולא יותר, וסך מקרי דרדקי יהי חמשה ועשרים תלמידים, ומשכרתו יהי מאה וחמשים זהובים ולא יותר, הלילה חולין למלמדים להרבות בתלמידים או בשכרם יותר מקצותא הנ״ל, וכל מלמר מחויב להביא רשום בכתב אמת התלמידים שלו להראש ופרנס חודש שבועיים תוך „הזמן״, ואם המצא ימצא איזה מלמד שעבר על התקנה ובעט שקר ירשום רשימה שלו ענש יענש בעונשים קשים כעובר על גזרתנו. ועל אבותיהם של התלמידים לשלם שכר למוד מדי חודש בחדשו, ואם יעשוק השכר חורש אחד רשות לדחות בנו מחדרו, וחלילה לשום מלמד להכניסו לחדרו. כל הנ״ל מנויה ונמורה בחברת רווני, נגידי, קציני, מנהיגי הקהלה בצירוף כבוד הרב אב״ד ר״מ נ״י חוה״מ סכות ת״ק אלף (1741). ועל החתום הרב ופרנסי הקהלה.

ב. חל אסורא על בעל הבית שלא יחזיק בביתו שום ריש דוכנא שמגלח זקנו, ופשיטא שחל האיסור על המלמד... ולא ילך שום ריש דוכנא או משרת מנערים בִיארמילקי של סמיט, וספאדיק מחופה סמיט או שאר מיני משי (תקנה משנת תקי״ז, שם ע׳ 60).

צז. מפנקס החברה „תלמוד תורה״ ב„שרה־לבן״ (Бѣлая Церковь) פלך קיוב משנת תקכ״ה[1]. את ההעתקה מן התקנות הואיל לשלח לי בטובו ר״ש דובנוב.

סעיף ט״ו. הגבאים מחויבים להשתדל מלמד הגון לכל בני העניים, ונבאי החורש בחדשו מחויב לתהות על קנקנו לראות אם המלמד אינו פושע בהם, וכל המשנה ידו על התחתונה[2] להקנס בקנס עצום.

סעיף כ״א. כל מלמד. הן תושב הן אורח, מחויב לקבל תלמיד של תלמוד תורה ללמוד עמו. ועל הגבאים ליתן לו קוויטל[3] על רובל אחד בעד תלמיד דרדק, ועל

1. את פרט השנה קשה לברר ולהכריע בין תכ״ח לתקכ״ה. אולם ר״ש דובנוב סובר שהפרט הנכון הוא תקכ״ה. ונראין דבריו.

2. בבא מציעא ע״ו א׳. 3. פתקא בהתחייבות על רובל אחד וכו׳.

צד. מכתב הרבנות שנתנה בשנת תקט״ו קהלת האשכנזים באמשטרדם להגאון שאול ב״ר אריה ליב מחבר הס׳ „בנין אריאל״. הכתב נדפס ע״י ה׳ מרשן ב„הצפה לחכמת ישראל״ שנה ו׳ עמ׳ 50־147.

הגאון אב״ד נר״ו ילמוד בכל יום שיעור שתי שעות בחברת בני בית המדרש, בבית המדרש הנקרא חברא קדישא עץ החיים, באיזה זמן ביום שֶׁיִרְצֶה לפניו, וגם סדר הלימוד שיוכשר בעיניו.

מורנו ורבנו ישגיח על מלמדי תינוקות בקהילתנו שיהיו יראי ה׳ ולומדי תורה, יודעים נפ״ת ויורדים לעומקא של הלכה, ושלא יהיו עושים ח״ו מלאכת ה׳ רמיה. וגם שלא ירבו להם תלמידים יותר מן הראוי והערך. והגאון אב״ד נר״ו יסדר להם המסכתות וסדר משנתם ולהורות להם הדרך. וככה ימחול להשגיח על הנערים התלמידים שיחזרו על תלמודם את המוטל עליהם, ויהיו מתמידים. וביחוד ימחול להשגיח על התלמידים מן לומדי תורה שלא יפרקו עול לצאת חפשי, ויחזרו תלמודם לפני הגאון אב״ד בכל יום חמישי.

צה. לקוטים מספר „משמרות כהונה״ לר׳ חייא כהן די לארה, אמשטרדם תק״ג. המחבר היה בעל בקורת חפשית ובספרו זה נפגוש הרבה הערות חריפות.

א. „אי דייקינן כולי האי לא תנינן״ (ערובין ד׳ מ״ח), מכאן מודעא רבה לחכמי דרום[1] אשר מבלים ימיהם לריק ושנותיהם לבהלה ולעיין דברי הבאי ושקר וכזב מה הכריחו לרש״י ז״ל לפרש כך, או לומר: „פסוק הוא בישעיה״, גם „מכרח״[2] שעושין על התוספות, ומה גם לחכמי אשכנז שעושין חילוקים — הלא בפירוש אמרו בתלמוד: „אי דייקינן כולי האי לא הוי תנינן״ (ד׳ י״א עמ׳ ב׳).

ב. מצאתי שכתב הרב „תוספות יום טוב״ במשנה בחולין פרק ד׳: „דרכי האמורי פירש הרב ברטנורה ניחוש, וכתיב ולא תעשה במעשיהם, וכן לשון רש״י, ואינו מקרא אלא כתיב בפרשת אחרי מות: וכמעשה ארץ כנען וגו׳ לא תעשו...״. ומחילה מכבוד תורתו ששכח שהוא פסוק בפרשת משפטים: ולא תעשה כמעשיהם, כאשר הביא הרב ברטנורה ז״ל ורש״י, אבל אין זה מן התימה אצל רבני אשכנז שהם גאוני עולם בתלמוד ופוסקים ואינם יודעים לשון המקרא, ודומים למי שיבנה העליה ולא בנה הבית (שם ד׳ נ״ז עמ׳ א׳).

---

1. קטע זה הובא גם ב„תולדות גדולי ישראל באיטליא״, ושם הגירסא: „לחכמי דורות״, וכן צ״ל.
2. מקשין איזו קושיא על דברי התוספות, וכדי לתרצה מכריחין וממציאין איזה דין או פירוש חדש בתוספות, וע״י לעיל בדברי בעל „חבורי לקוטים״ שגם הוא קורא תגר על זה.

ראשים הגבאים ללמדו מלאכה גם קודם הזמן הנ״ל, אך עליו ללמוד בכל יום שעור קבוע, שלא לפרוק עול תורה לגמרי ח״ו.

סעיף מ״ז. גם הוסכם לתיעלת למוד היתומים שכל אחד מהגבאים ישגיח שני חדשים על התמדת למודם, וילך בחדר היתומים לפחות שתי פעמים בשבוע.

סעיף נ״ד. על השנחת למוד הכתיבה עם היתומים נבחרו שלשה אנשים שיבקרו בחדר פעם או פעמים בשבוע וישגיחו השגחה מעולה על מה שילמדו...

סעיף נ״ז. (תקנה שתקנו בשנת תק״ה) כדי שאמות היתומים לא תפרוקנה עול תורה מעל בניהן ולא יוציאום מבית הספר כדי ללמדם מלאכה מיד אחר בר מצוה – הוסכם שה׳לדים ילמדו עד היותם בני ט״ו שנה, רק אם לא יראו סימן יפה במשנתם ילמדום מלאכה גם תוך זמן זה... היתומים שתורתם תהא אומנותם הנה חוץ מזה שכל אנשי החברה ייטיבו עמהם, הן לענין שבתות כאן ולהביאם לבית המדרש, או לשלח להם לקהלות אחרות כסף לסעודת שבת, נוסף לזה יקבלו הלבשה בצאתם מביה״ס כשיגיעו לגיל של ט״ז שנים, וגם יתנו להם שבעים וחמשה זהובים מקופת החברה שלשים יום לפני חופתם.

סעיף ס״ד. כולל תקנה משנת תקי׳, המכניסה שנויים בתקנה הקודמת. לפיה על כל היתומים ללמוד לפחות עד שימלאו להם י״ד שנים, ואלה שתלמודם עולה יפה ילמדו עד מלאות להם י״ז שנה ואז יקבלו מקופת החברה ששה זהובים לחדש, ואלה שאינם מצליחים בלמוד ילמדום אומנות מי״ד שנה ואילך.

צג. מ„תקנות הקהלה דקהל קודש אשכנזים אשר באמשטרדם״ משנת תצ״ה (נדפסו שם שנת תצ״ז). סעיף ל״ב מדבר על החובה המוטלת על הרב להשגיח על מצב החנוך בקהלתו. התקנות כתובות יהודית־אשכנזית בתערובת מרובה של בטויים עבריים. אני נותן את התרגום של סעיף זה.

הגאון אב״ד דקהלתנו נר״ו ישגיח בהשגחה פרטית על כל המלמדים ותלמידיהם אשר בקהלתנו יצ״ו ובפרט על המלמדים והתלמידים בתלמוד תורה... ולכן אב״ד נר״ו, או אחד מהדיינים הבא בפקודתו, צריך לבחון את התלמידים אם הם בקיאים בלמודם ומבינים הכל יפה. וכהאי גונא לא יקח לו שום מלמד ורבי תלמידים בקהלתנו קודם שיתהה הגאון אב״ד על קנקנו לדעת אם הוא ראוי לכך. גם כל המלמדים שכבר שהו כאן שלש שנים בלי נשותיהם מחויבים לחזור לביתם ולאהליהם[1] ושום בעל בית, תושב או אזרח, לא יתן למלמד הנשאר פה אחר הזמן הנ״ל שום סיוע ולא יְהַנֶּה אותו בשום דבר, כל שכן וקל וחומר לבלי למסור לו ילדים ללמוד בקנס חמשים זהובים לצדקה.

1. עי׳ לעיל בתקנות „ועד המדינה״ בלימא סעיף ג׳ ובתקנות ניקלשבורג סעיף ח׳.

ברשימת הכרוזים שהכרזו בשלש הקהלות הנ״ל בשנים הנ״ל אנו מוצאים כרוזים אלה הנוגעים לענייננו:

א) המלמדים ילמדו תמיד עם תלמידיהם אותה המסכת שהרב אב״ד מלמד לתלמידיו בישיבה.

ב) לא ילכו המלמדים לטיל אחר תפלת המנחה.

ג) על המלמדים לשלח את תלמידיהם לבחינה בתלמוד התורה הגדול.

צא. מתקנות הקהלה באלטונא־המבורג שנתקנו בשנת תפ״ו. נדפסו בתרגום אשכנזי ב„מיטטהיילונגען דער געז. פ. יוד. פאלקס־קונדע״ לשנת 1903 עמ׳ 64־1 (המקור העברי לא נתפרסם עד היום). התקנות המובאות בזה נכללות בסעיפי קמ״ט־קנ״ב מספר התקנות.

גבאי הת״ת ישגיחו בעיני פקיחא על המלמדים ותלמידיהם, והרשות בידם להשתמש בכל אמצעי כפיה כדי שימלאו המלמדים חובתם באמינה ולא יעשו מלאכתם רמיה.
המלמדים בני ערים אחרות המוזמנים לכאן צריכים לבוא לפני חבר הראשים של הקהלה[1], ופרנס החודש ירשום בספר את שמם ויום בואם, כדי שלא ישארו לשבת פה יותר משלש שנים ואח״כ ישולחו מכאן, וישתמשו נגדם גם באמצעי כפיה אם יהיה צורך בדבר.
המלמדים לא ילמדו בקיץ יותר מעשר שעות ביום, ובחורף יותר משמונה שעות.
וכן לא יקבלו המלמדים שכר יותר מארבעה ר״ט בשביל תלמיד אחד ל„זמן״.

צב. מתקנות החברה „מגדלי יתומים״ שנתיסדה באמשטרדם בשנת תצ״ח (נדפסו שם שנת תקמ״א). התקנות כתובות ביהודית־אשכנזית בלולה בעברית.

סעיף לב. על הגבאים והגובים מוטלת החובה למסור את היתומים להמלמדים היותר טובים, למען יתחנכו יפה בין במילי דשמיא ובין במילי דעלמא, ובכל שבת קודש צריכים הגבאים לשלח את הילדים אל הלומדים שיבחנום בלמודם.
סעיף ל״ג. היתום צריך על כל פנים ללמוד עד „בר־מצוה״, ואם יראה סמן ברכה בלמודו ילמד עד היותו בן ט״ו שנה, וילמדוהו גם כתיבה יהודית ולועזית[2] להבדיל. וילד שיראו שאין תלמודו עולה יפה חס וחלילה —

---

1. מס׳ „דברי אמת ומשפט שלום׳ ליעב״ץ (אלטונא תקל״ג) דף ח׳ ע״ב יוצא, שבאלטונא־המבורג היתה תקנה קדומה ש„כל מלמד אורח צריך ליטול בחדר שלו תלמיד אחד בחנם׳. חוץ מזה היו צריכים עוד לשלם סכום ידוע, לפי ערך הכנסתם, לקופת הקהלה.

2. בגוף התקנות: „כתיבה יהודית ונלחות׳.

כלשון בני אדם... והכל הוא דרך משל, שממשיל אותו דבר על שם הפעולה שהוא כמו יד ורגל, דוגמת שנוהגים מלמדי תינוקות ליתן סימנים להנערים באלפא ביתא[1], כדי לחבב עליו ולקרבו אל הלמיד בדברי משל, עד שיבא אל השכל להבין המלות והתנועות אז אינו צריך לסימנים אלו... (שם דף מ״ג ע״א, דפוס אמשטרדם).

צ. תקנות והחלטות אלו של קהלות אלטונא־המבורג[2] וואנדזבעק (אה״ו) נדפסו ע״י ד״ר גרינוואלד, ביחד עם הרבה אחרות, ב„מיטטהיילונגען צור יוד. פאלקסקונדע״ שנה י״ד עמ׳ 121־127. במקורן נכתבו ההחלטות ביהודית־אשכנזית וד״ר גרינוואלד תרגם תמציתן לגרמנית ואני מתרגמן ע״פ תרגומו.

י״ח שבט ה״א תפ״ט. מלמדי תינוקות לא ילמדו עם הילדים רק בשעות הקבועות להם.

י״ב סיון ה״א תצ״א. לגרש מן הקהלה את ראשי הדוכנא שאינם מתושבי הקהלה.

כ״ז תשרי ה״א תצ״ב. כל המלמדים שלא קבלו מאת הפרנסים רשיון (ללמד) יגורשו מן הקהלה כיתר הזרים.

כ״ב אלול ה״א תצ״ב. כל המלמדים, בין תושבי הקהלה ובין בני ערים אחרות, מחויבים בלי שום אמתלא בעולם להחזיק, מהיום ועד יום כפורים, את תלמידיהם בחדר עד זמן תפלת המנחה, ומיום כפורים עד הסכות לפחות חצי היום, ואחרי הסכות שוב כל היום. כן מחויבים המלמדים ללמוד עם התלמידים בכל שבת, ומי שיעבור על זה יענש בלי שום נשיאת פנים.

כ״ה אלול ה״א תצ״ב. היות שילדים ונערים מתנהגים בחוצפה אחרי הסליחות קודם שמתחילין להתפלל, ורצים ברחובות ובשוקים ויש לחוש לתקלה שתצא מזה, לכן מודיעים ומזהירים, שכל ילד לא יתנהג בחוצפה בזמן הנ״ל. ומי שיעבור על זה—אם זר הוא יושיבו אותו בתפיסה, ואם הוא בן אחד מתושבי הקהלה מחויב אביו ליתן לקופת הצדקה שני ר״ט. והעמידו שומרים שישגיחו על זה.

כ״ה אלול ה״א תצ״ג. כל מלמד שלא ילמד עם הנערים בחדר בימי „בין הזמנים״ והם יתנהגו בחוצפה—יענש, ולא תהא לו רשות להיות מלמד עוד.

עשירי בניסן ה״א תצ״ד. כל המלמדים צריכים ללמוד בחדר עם תלמידיהם עד יום ד׳ הבא[3].

---

1. עי׳ לעיל עמ׳ פ״ה. בקטע מס׳ „תורת חיים״ להגאון ר׳ אברהם חיים שור.

2. תקנות הת״ת של הספרדים בהמבורג יובאו בכרך ב׳.

3. בשנת תצ״ד חל יום א׳ דפסח ביום הראשון. הילדים נשתחררו איפוא רק שלשה ימים לפני החג.

ועתה באתי לדבר בהנהגת המלמדים יצ״ו, והגיע רצוני אותי להאריך בזה כי רבים המה הדברים אשר יש לי עליהם וצריכים הצעה ארוכה... ובראשית נח לך לך [1] להנאתך ולטובתך לבעל ספר „פתח־עינים״, אשר כבר עלה זכרונו הטוב לפנינו בפרקים הקודמים, וז״ל בענין זה: „וכן מלמד תינוקות יעשה מורא לתלמידים כדי שינהגו בו אימה וכבוד, אבל לא בכעס ורוגז כי אין הקפדן מלמד, וחייב המלמד להשגיח ולדקדק מאד על הנערים כדי שיצליחו בלמודם, ולא יקח הרבה נערים כי אינו יכול לצאת בהם ידי חובתו חובת שמים, אלא ילמוד עם מעט נערים ויקח מעט שכר יותר מכל אחר ואחר ויהיה טוב לו ולנערים שתעלה בידם גירסא דינקותא. וביותר צריך לדקדק עליהם בהדרכה, כי אין המדרש עיקר אלא המעשה [2], כיצד? ידריך הנערים ביראת שמים, כגון בתפלה ובעניית אמן ונט״י וברכת המוציא וברכת המזון, ויזהירם שלא יחללו שבת ועל כבוד אב ואם. ושינהגו כבוד בספרים שלא יקרעו ושלא ימששו את הספר... וכן לא יתן הספר ביד התינוק הבוכה כדי לשתק אותו״... עד כאן לשונו.

הנה מה נמלצו לחכי אמרותיו מדבש לפי, מדבריו אתבונן ע״כ שנאתי כל אורח שקר של המלמדים שוא, עושי מלאכת ה׳ רמיה, ועל זה נתבזתה התורה בעיני ההמון, רובם ככולם אומרים שכל שקר ורמיה בבעלי תורה דבוקה... ומי יספר גודל תחבולותיהם הרמות בענין לקיחת נערים באין מספר ושאר מעשי מרמה. וביותר רע ומר המעשה שגונבים דעת אבי הילדים ומשבחים הילדים בפני אביהם ברוב שבח ואפילו מעט אין בהם. וכל מלמד מגנה חבירו בפני אבות הילדים של חבירו. כלל הדבר אין להספר, מחריבים עולמות. יתן ה׳ להם כמעשי ידיהם וימנע חסדו וטובו מעליהם, אבל אלו שכל פעלם תמים, הוגים בתורה לילות וימים, סלה לעולמים יהיו קיימים, ואלו המלמדים בלי שכר יותן להם בכפלים מאדון העולמים.

וזה לשון ספר „הפליאה״ [3]: מי שאינו נוטל שכר לימוד ומרביץ תורה בישראל אז שמים וארץ, שהם שני עדים, אומרים פה אחד: ויתן לך האלהים מטל השמים ומשמני הארץ ורוב דגן ותירוש, והחלב והיין שהם שמים וארץ, החלב אומר הנני נותן לו את בריתי שלום והיין אומר וידגו לרוב בקרב הארץ; והחלב אומר מאל אביך ויעזרך והיין אומר ואת שדי ויברכך. ומושכים אותו עם כחו וצילו ונהנה מזיו השכינה, כאשר עשה כן יעשה לו עכ״ל...

„ונשוב לדברינו היאך יתנהגו המלמדים עם הנערים״. — והמחבר עובר לסדר הלמוד ומעתיק בענין זה את דברי של״ה, שהובאו לעיל עמ׳ ס״ה, ומוסיף אחרי כן: „גם נראה לי שראוי ונכון לכל מלמד ומלמד לכתוב על לוח כל הדברים המשכחים את הלמוד ולהזהיר להתלמידים מהם מאד״. והוא הולך ומונה אותם אחד לאחד.

ב. כשתמצא במקומות רבים כינויים לאין מספר, היינו יד ורגל עין ואזן ופה ולשון וכיוצא בו, דע שאין זה מורה גשמיות (הקב״ה) חס וחלילה אלא שדברה תורה

1. רמז לפרשיות בראשית, נח, לך לך, ולפירוש רש״י: לך לך לטובתך ולהנאתך.
2. אבות פ״א מי״ז.
3. הוא ספר הקנה, עי׳ דפוס קוריץ תקמ״ד דף ע״ט ע״ב, בקצת שנויים.

הילד לדבר אומר לו האב: הכה את אמך, או אמו אומרת לו: תן לי ידך ונַכֶּה את אביך, וכן מלמדים את הילד לקלל, ואם הוא מחלל שבת אין ממחין בידו וממלאים לו רצונו בכל דבר, ובזה מתגדל הילד בשרירות לבו אין לו מורא אב ואם, וזה אינו מקיים כבוד אב ואם, כי כבר ידוע שבמקום שאין מורא אין כיבוד. ואין חייבים בזה רקֹ אביו ואמו, ועליהם אומר שלמה המלך ע״ה: חושך שבטו שונא בנו. אומרים: עדיין אין שכל לילד להדריך אותו, אם יש לו שכל לדבר ולהכות אביו ואמו יש לו גם כן שכל למונעו מדבר רע בשיכה אותו בשבט קטן. כתוב בבנ־ עלי: ולא כהה בהם, (שמואל א׳ ג׳ י״ג) שלא הראה להם פנים זועפות כ״א פנים שוחקות, ונתגדלו והלכו בשרירות לבם ולעת זקנתו בקש להוליכם ולא קבלו, דכתיב ולא שמעו לקול אביהם, וכן באבשלום כתיב: ולא עצבו אביו[1], סוף בקש להרוג את אביו. לכן ידריך כל אדם את בניו בדרך הישר מנעוריו.

ואעפ״כ אל יראה אדם לתינוק באזניו, אלא מלקהו מיד או ישתוק ולא יאמר כלום, משום מעשה שברח תינוק מביהים והראה לו אביו באזניו נתירא מאביו והלך ואיבד את עצמו[2] וכו׳. עד כאן לשונו. ומה נמלצו לחכי אמרותיו מדבש לפי, שכדבריו של בעל הספר הנ״ל כן הוא ממש בזמנינו הזה מורגלים דברים אלה בפי רוב ההמון. ויש להתפלא אנה פנה רוח ה׳ מאנשים האלה? מי החשיך את מאור עיניהם? מי נתן ספר מוטעה לפניהם ללמוד ממנו הנהגות בנים להנהיגם בדרכים מעוקשות כאלה? אבל באמת שהוא מעשה שטן... על כן כל איש הירא יוהר בהנהגות בנים במאד. וגם צריך להזהר שישכור לו איזה מלמד ללמדו, שאף שיש לאל ידו לקיים בעצמו טוב יותר ע״י אחר, גם צריך לקיים הדברים שחיבו חז״ל לאביו לעשות לבנו והוא, ללמדו אמנות נקיה, גם לשוט בנהר ולרכוב על סוס[3] גם ליתן לו אשה, כאשר קצת מהם יהיו עוד נזכרים לפנינו בסיעתא דשמיא...

עינים׳... אשר נ ד פ ס פ ע ם א ח ר ת זה כמה ימים... ולהיות כי חברי הנבונ׳ הר׳ סולימה ן׳ צור והר׳ בצלאל ב״ר מרדכי והר׳ קונפאראדו שבתי יצ״ו במוצאם דבר מור דחיי מפורש, ובראותם כי אין בידי. כדי להדפים הספר הזה הם החזיקו בידי...׳.׳

ובסוף הספר: ,אמר יאודה בן לארוני אבי יום טוב ביטון יצ״ו: להיות הספר הזה הנדפס מדבר בעניין יראת שמים אמרתי להדפים כאן קצת דברים אשר שמעתי מפי מורי ורבי החכם השלם כמוהר״ר אשר ברודו יצ״ו...׳. והנה דפוס זה לא נרשם אצל בן יעֲקב באוצר הספרים. והוא מציין שהספר נדפס ראשונה בקרקא ת״ד, אולם הן ראינו שדפוס שאלוניקי משנת שס״ב זוהי כבר ההוצאה השניה של הספר. אחר כך בא לידי ספר זה מדפוס קרקא, נדפס ע״י יצחק מפרוסטיץ תחת ממשלת זיגמונד אוגוסט, בלי רשימת שנת הדפוס. ונראה שנדפס בין שנות שכ״ט—של״ב, כי בשנת שכ״ט פתח יצחק את בית דפוסו ובשנת של״ב מת זיגמונד אוגוסט. ספר זה נעתק גם ליהודית־אשכנזית, ונדפס באמשטרדם שנת תכ״ד בשם ,אויגין שפּנער׳.

1. מלכים א׳ א׳ ו׳ באדוניה.

2. מסכת שמחות פרק ב׳: מכאן אמרו חכמים אל יראה אדם לתינוק באונו וכו׳.

3. קדושין כ״ט א׳.

ולא לבוא לסעודת מצוה", אך בזה לא הסתפקו: „מלמד אחד היה תובע לבעל בית עבור שכירתו ודן המורה ר' פייבוש את הדין ביחידי בלי צירוף דיינין, ויצא הפסק דין ממנו שהמלמד מחויב להשבע בפני ארון הקדש נגד הבעל בית שלמד כראוי [1], וכל בעלי הבתים היו נגררים אחר פסק זה, ולא רצה שום אדם לשלם עד שהמלמד יהיה נשבע לכל אחד ואחד". לימינם של המלמדים עמד מחבר הקונטרס, בר פלוגתיה של הרב, והוא כותב בין שאר דבריו: „בנדון דידן טען הבע"ב נגד המלמד שהיה לו ללמוד עם הנער יותר, והמלמד השיב שלמד עמו מה שהיה באפשרי [להנער] לקבל, שהיה הזמן הראשון שהתחיל ללמוד חומש וכל התחלות קשות, בפרט במדינה זו אינו מורגל בפיהם לשון אשכנז [2]... וזה מובן לכל אדם שדבר קשה עד מאד בתינוק המתחיל חומש, ולא כל התינוקות שוים בזה ובפרט במדינה זאת".

פט. קטעים מס' „טהרת הקודש" לר' בנימין וואלף ב"ר מתתיהו, ח"ב פ"ק ט'. נדפס ראשונה באמשטרדם תצ"ג. הספר כולל הנהגות ישרות ועצות טובות בכל עניני החיים ודברי מוסר ותוכחה, שבהם הוא מגלה את מומי דורו. מתוך כך אנו מוצאים בו הרבה חומר לתאור החיים באותו זמן.

א. אמר שלמה המלך ע"ה: חנוך לנער על פי דרכו גם כי יזקין לא יסור ממנו, (משלי כ"ב ו'), וגם אמר: חושך שבטו שונא בנו ואוהבו שחרו מוסר (שם י"ג כ"ד), הנה אלה שני כתובים הבאים כאחד, להזהירך על גדול בנים באיזה אופן תגדלם שיהיה על צד היותר טוב לך ולבניך ולבני בניך אחריך עד דורי דורות, ופירוש הפסוק כך הוא: חנוך לנער ע"פ דרכו שמתחיל לילך, כי מנעוריו יתנכר נער. אם אתה רואה שחכם הוא ומבין בכל דברי העולם הזה בטוב אזי תיסרו ותוכיחו ותחנכו שילך בדרכי ה' גם כן בהשכל, והכל כפי שכל הבן וכפי כחו ורצונו, לומר, שלא תקדים זמן לזמנים המבוארים לנו מפי חז"ל, דהיינו, בן חמש למקרא וכו'. וביותר בשהתינוק מתחיל ללכת לבית הכנסת צריך האב להדריכו בבית הכנסת בעניית אמן וקדושה ושאר דברים שבביהכ"נ, ובביתו גם כן בברכות ונטילת ידים ובכל דרכי דרך ארץ, ובכבוד אמו, והיא גם היא תדריך אותו בכל מה שאפשר לה, כי האשה מסוגלת להדריך בניה; ותזהירהו על כבוד אב וכהאי גונא, ושיכבד את הבריות, זקנים וזקנות, וכיוצא בו.

וזה לשון ספר „פתח-עינים" [3] בדבר זה:

„הנה יש איש ואשה כל מה שעושים בניהם היא חכמה וטוב בעיניהם, וכשיתחיל

---

1. ועי' שו"ת מהר"ם מרוטנבורג הוצ' „מקיצי נרדמים" עמ' 276 סי' נ"ה.

2. המלמדים היו באים מאשכנז, או מפולין, ומתרגמים לתלמידיהם את התורה ליהודית-אשכנזית.

3. ספר „פתח עינים" לר' משה יקיר אשכנזי והוא יקר מאד במציאות, אולם מצאתיו בפריז באוצר הספרים של חברת כי"ח מדפוס שאלוניקי שנת שס"ב, והמדפיס כותב בהקדמתו: „אמר המדפיס: עלי לשבח לארון הכל אשר חנן לעבדו כיום הזה להדפיס הספר הזה הנקרא „פתח

תינוקות באיזה ישוב שיבא, ע״י פירוש הזה, ולא יסמוך על שלהן אביו להיות עליו למשא...

בהקדמתו האשכנזית הוא כותב בין שאר דבריו:

...עש קנעלין בייא אייך מלמדים, אז ווען ניט ווערן גיוועזן בייא יהודים. איהר הייסט זיא זעלברט: גאזן רעביכן, אז וויא איך גיהערט האב בייא מעניכן. עש ווייש קיין ווארט אין כל התורה כלה, פר שוויינן צו פר טייטשן מיט דר פעולה, אויך גיבט אים דאש קיין מיא, צו פרטייטשן דוא פר זיא... דארום האב איך... אלי דיא גימייני אונ׳ הארבי ווערטער אויף טייטש, דש וועט זיין אויף דיזי מלמדים איין בייטש, ער ווערט מוזן קנעלן רעכט אודר עש וועט אים גין נאר שלעכט, דיא פרויא וועט אויך זעהן קענן דז ער נישט קאן[1]...

פח. מתוך קונטרס „מעשה רב׳ מאת ר׳ יוחנן מהעלישויא, שנדפס בסוף „תשובת הגאונים׳, חמ״ד תס״ז. הקונטרס עוסק בדברי ריבות שפרצו בקהלת אשכנזים בלונדון בשנת תס״ו, ע״ד החרם שהחרים הרב ר׳ פייבוש את ר׳ מרדכי המבורגר על שהוציא לעז על גט אחד. בדברי ריבות אלה לקחו חלק גם שני מלמדים (מספרם בקהל האשכנזים היה אז חמשה), ואגב זה באו שם גם קצת פרטים הנוגעים לענייננו.

מה שלא צרפתי את המלמדים [לנתינת הגט] מפני שאין רגילים בטיב גיטין... ומה שכתב הרב ר׳ פייבוש: „זמנתי לעדות ממובחרים שבמובחרים׳ זה אמת שלקח ממובחרים שבנערים, נערים אחרים בדוחק יודעים להתפלל ואלו הנערים יודעים להתפלל ויודעים החומש, ומה שכתב: „מלמד אחד ירא אלקים מאד הבחור כמר יצחק ב״ר יואלי[2] — מה שכתב „ירא אלהים״ — אמת, אבל מה שכתב „הבחור המלמד׳ — לא ראה ולא ידע ולא למד כל ימיו שום גמרא, רק הוא הולך מבית לבית ללמוד עם בנות קטנות...

והנה במחלוקת זו נטה רוב הקהל ופרנסיו אחרי הרב ר׳ פייבוש ועל המלמדים שנטו לצד השני „יצא פסק דין מהקהל שלא יעלו לתורה ולא יהיה להם שום „מצוה׳

---

1. דוגמאות מתרגומו של בעל „מלמד שיח׳: תהו — ווישט. ובוהו — אונ׳ לער. ברקיע — אין שפרייט. השמים — פון הימעל. הכרובים — די מלאכי חבלה. עצי גופר — פימפמין האלץ. אחורנית — הינטער וועהליך. והיה ברכה — און זיי איין בענשר. במחזה — אין שיין. במרמה — מיט קלוגהייט. גיד — אודר. הנשה — די שפרינגנדיגי. גינת — קרויט גארטין. ביתן — בוים גארטין. חור — גילעכערטי. אחוז — בעגריפען. בחבלי — מיט זיילר. האחשתרנים — די טרומפיל פרארש. הרמכים — די מויל איזילש. משנה — מארשאלק.

2. זה הוא העד הראשון של הגט.

לב) ירגיל בכל יום לעיין הלכה אחת בעיון, אך לא יטריד כל היום בעסק הלכה, כי מה לו שילך כל הזמן בגוף התורה[1] ולא בשמות התורה.

. . . .

לה) יזהר שיהיו ידיו, גם בגדיו, והמקום שיושב שם ולומד, נקיים.

. . . .

לח) ירחיק למוד הפלוסופיה מכל ד' אמותיו, כי הוא אש זרה.

לט) במ״ח דרכים התורה נקנית[2]...

פז. ספר „מלמד שיח׳ לר׳ אליקים ב״ר יעקב ש״ץ באמשטרדם. המחבר היה יליד קאמארנא אשר בגליציה. בספרו זה הוא מתרגם ליהודית, על סדר פרשיות התורה, את המלים שבתורה וחמש מגלות. הספר נדפס באמשטרדם ת״ע ופעמים רבות אחרי כן. בהקדמתו, הכתובה עברית ויהודית, מבאר המחבר את מטרתו בחבור ספרו זה.

אמר המעתיק והמפרש... הראשונים הניחו לי מקום לגבות ולשלם החוב שחבתי להכשיר את נזקי הילדים המלומדים בשבשתא דעל על יקראום מלמדיהם ללא הועיל[3] ולא ישימו על לבם להבדיל בין נכח לנסתר, יחיד ורבים, עבר הוה ועתיד, ונכח לזכר נסתר לנקבה, יען וביען שלא רבים יחכמו לדקדק בזה, ופירוש המלה יוצא מפיהם כמצות אנשים מלומדה בשגם המה לא למדו היטב מפי רבותיהם, וזוהי הסבה שאינם יודעים לחבר ענין הפסוק על מתכנתו כי אם בקושי גדול... ורעה מזה ורבה היא על בני העניים, אשר לא תשיג יד אבותיהם די שכר מלמד טוב ללמדם עד כי יגדלו הנערים להפיק מהם השבשתא שעל פי דרכם, וגם כי יזקינו לא יסורו ממנה, ולעולם לא יוכלו לדבר ולכתוב לשון הקודש מעט ואיני צריך לומר הרבה. הנם שכבר קדמוני מפרשי המלות החמורות שבתורה בלשון אשכנז, לא נתנו לב לתקלות שבדור הזה, שכל אחד יקחהו לבו להיות מלמד בארץ הנגב ארץ אשכנז, ובמעט לקרות לא יוכלו אף כי להבדיל בין הנ״ל... בכן מתני חגרתי ולפרשיי פניתי, ועטי לקחתי... ופרושי קראתי „מלמד שיח׳ לטובת כונתי, שלמעלה כתבתי, לעזר מלמדי תנוקות ללמדם שיח. ועוד טובה אחת ורבה היא באשר השכר אבה, ורוב מנין ישראל בארצות אלו הם בדלי דלות, ממש חסרי לחם ואין ביכלתם לזין בניהם הקטנים קל וחמר לגדולים, ומעתה יוכל כל אחד מהבנים לבקש פרנסתו להיות מלמד

---

1. כך קוראים קצת מקובלים לתורת הנגלה.

2. הוא מביא בקצור את הדרכים שחשב בעל האפודי, וכנראה העתיקם המחבר מן השל״ה ויודפסו בשלמות בכרך ב׳.

3. עי׳ בבא בתרא כ״א ב׳ והושע י״א ז׳.

ב) להיות בבית הכנסת גם הלמוד, כי הלמוד אינו נשכח כשלומד בבית הכנסת[1] וכן נהג האר"י ז"ל.

. . . .

ו) עסק התורה יהיה בשמחה, ולהתרחק מאד מעצבון ודאגה בשעת למודו.

. . . .

יא) יזהר שלא ילמד מספר שאינו מונה מטעות, ויגיה ספריו.

יב) טוב ללמוד משניות בכל יום, ואם אפשר ישלים ח"י פרקים בכל יום.

יג) טוב שיחשוב בשעת הלמוד שאינו עומד בעולם הזה, רק בגן עדן לפני השכינה.

יד) מצות פריה ורביה בדברי תורה שלא יהא עָקָר בשכלו... וצריך שיחדש בכל יום מה שלא חדש מקדמת דנא.

טו) כל מה שלומד בשלשים יום יחזור ביום ל"א... וקנ"ה לך חבר, הוא הקולמום שנקרא קנה, שעל ידי שיכתוב הדברים בזה יהא עיקר זכירתם.

טז) בחכמת הקבלה לא יוציא מפיו מה שלא שמע מאדם שראוי לסמוך עליו.

יז) מנהג נכון לנשק הספר בפתיחה וחתימה[2] ובפרט בספרי קבלה.

יח) צריך שיעסוק בתורה פשט, רמז, דרוש, סוד, סימנו פרד"ס, דאם לא כן צריך לבוא בגלגול אף על אחד מהם.

יט) יש ללמוד יד הגדולה[3] להרמב"ם, או סמ"ג[4] וסמ"ק[5] שיש שם ביאור בתרי"ג מצוות.

. . . .

כב) יפלפל בישיבה עד שיזיע[6], ועי' כן משבר הקליפות ובפרט על חימום עבירה.

כג) ימעט בעסק וילמוד תורה, ואם אין לו פרנסה יעסוק ביום ג' וד' כי הם ימי המעשה (אבל ימי ב' וה' הם ימי תשובה כמובא לעיל סי' כ').

כד) חייב אדם ללמוד בכל יום תנ"ך, משנה, תלמוד, קבלה...

כה) השגת החכמה למעט בדבור ולהרבות בשתיקה, מלה בסלע ושתיקותא בתרין[7].

. . . .

כח–כט) בעסק חכמת הקבלה יש הצלחה בערבי שבתות אחר חצות ובתוך הסיכה בחג הסוכות. גם בליל חג השבועות הוא זמן טוב ללמוד הקבלה.

ל) מי שאינו נשוי אסור לעולם[8], ונשוי — דוקא בן עשרים.

לא) אסור ללמוד ספרי הקבלה אם הוא ריקן מפוסקים.

---

1. ירושלמי ברכות ריש פרק ה'. 2. כשהוא פותחו וסוגרו.
3. „יד חזקה" או „משנה תורה" להרמב"ם.
4. הוא „ספר מצוות גדול", לר' משה מקוצי, אחד מבעלי התוספות שחי בסוף האלף החמשי.
5. הוא „ספר מצות קטן" לר' יצחק מקורבייל, והוא קצור הסמ"ג. נקרא גם בשם „עמודי גולה"
6. עי' לעיל בסוף דברי בעל „חות יאיר", ושכך נהג האר"י ז"ל.
7. מגלה י"ח א'. 8. ללמוד קבלה.

בדברי ה"פרי־חדש"[1] שעליו... בטור אורח חיים ילמוד ספר "מגן אברהם", אבל הוא נדפס בטעות יצריך ביאור בקצת מקומות, אבל לדעתי הלכה כמותו, כל מה שפוסק למודו ישר מאד.

מן התשובות הנדפסות יקדים אדם לקרות ספרי הרמב"ן וספר מהרי"ט[2] והראנ"ח[3], והרא"ש והרלב"ח[4] ומהרמ"ם[5] ומהר"ם מרוטנבורג. ואין אני פוגע ח"ו בכבוד שארי הספרים, אבל אני מקדים אלו לאלו, ודע כי כל דברי הראשונים יחבב האדם מאד מאד, כגון הרשב"א והר"ן והרמב"ם ותשובות הריב"ש, "תרומת הדשן"[6] ומהרי"ל ומהרי"ו[7] והתרומות[8] והראב"ן[9]. ונדפסו גם כן בימינו תשובות "חות יאיר"[10] שמאירין דבריו כאחד מן הראשונים. ועל כל פנים מי שאין לו [אפשרות או זמן] ללמוד בעיון יש לו להשתדל בדבר הש"ס והתוספות שעליהם בעיון, מהרש"א והרא"ש והרי"ף והר"ן שעליו, והרמב"ם והטור "בית יוסף" והשלחן ערוך עליהם. ואשרי משכיל בכך שישים עיונו בהרא"ש והרי"ף והר"ן; בלי ספק לא יהיו ימים מועטים יחדד שכלו ללמוד האמת כמותם, ויכול האדם להסתפק נפשו בהם בלי שוב רב ללמיד ממנו, ובלבד שיהא לו חבר או תלמיד שיוציא הדברים מן הפה, ויחזור על כל אחד מדבריהם לפחות עשרים פעמים, והמוסיף יוסיף טעם להבין דברי החכמים וחדותם.

פ'. מתוך ספר "אור הישר" להמקובל ר' מאיר פאפרש (נדפס ראשונה אחר מות המחבר בפיורדא הק"ט). השמטתי מתוכו את הדברים שעוסקים בקבלה או שאין להם נגיעה ישרה לענייננו.

סדר הלמוד והנהגתו:

א) ינהג כבוד בכתב מרובע אפילו שלא בקדושה[11].

---

1. לר' הזקיהו די סילווא. בחיי המחבר, וזמן קצר אחרי מותו, קמו הרבה עוררין על ספר זה מפני שהוא סבקר קשה את השו"ע ומקיל בקצת דברים ובמצרים גם החרימו ושרפו את הספר, אולם בני הדורות הבאים הכירו והודו בערכו הגדול.
2. לר' יוסף די טראני, נדפס ראשונה קושטא ת"א. ויניציה ת"ה.
3. לר' אליהו ן' חיים. קושטא, חש"ד.
4. ר' לוי בן חביב, הידוע במחלוקתו ע"ד הסמיכה. בנו של מחבר ס' "עין יעקב".
5. ר' משה מטרני אבי מהרי"ט, תשובותיו נדפסו ראשונה בויניציה שפ"ט.
6. לר' ישראל איסרלין, ויניציאה רע"ט.
7. ר' יעקב וייל. ויניציאה רפ"ג. ר' יעקב וייל ור' ישראל איסרלין היו בני דור אחד ושניהם תלמידי מהרי"ל, שמת בשנת ה"א קפ"ז.
8. הוא ס' התרומות לר' שמואל ב"ר יצחק, תלמיד הרמב"ן, על דיני ממונות.
9. ר' אליעזר ב"ר נתן ממגנצא, שחי במחציתה השנית של המאה התשיעית לאלף החמישי.
10. נדפסו בפפד"מ תנ"ם, ועי' לעיל עמ' קכ"ה.
11. אפילו אם נכתבו או נדפסו בו דברים בלתי קדושים. ועי' שו"ת "חות יאיר" סי' ק"ו.

ישימו לב על זה בימי נעורם לא יצליחו בתורה ולא יבינו, ויהיה נראה שלא ידעו כלום, ושבעים שנה שיחיו לא ידעו מה שהם מתפללין ומה שמברכין...

למדו לבנותיכן לקרות בספרים הנדפסים בלשון אשכנז ושידעו להבין התוכן המובן מאותה הקריאה. והזהרו מאד בזה, כי אין די במה שקורין מתוך הספר, כי נשים דעתן קלות הן ואין מבינות מה שאמרו, לכן צריך זהירות גדול בעת למורם ע"ז לאחר שקראו במקצת הדף ב' או ג' פעמים, ובשאתם משיאים נשים לבניכם הזהרו לפחות שיהיו נשיהם יודעין היטב לקרות בספרים הנדפסים בלשון אשכנז.

הזהרו מאד בלמוד התפלה עם הנערים, שיהיו בקיאין בטיב הקריאה היטב, ושידברו המלות באר היטב, ואל תשגיחו לזמן מה, אף אם תוסיפו שנה תמימה בלמוד הזה. וכן בלמוד הקריאה, פירוש המלות מתוך התורה עם הדקדוק קצת אל תשגיחו לזמן מה; אף אם יראה לפניכם ארוכה מביאה ללמוד הגמרא מכל מקום קצרה היא לבוא למבוקש, והדבר מנוסה לפני.

תנו בניכם למלמד הגון ישר וכשר ולמדן אשר אפשר לדמצא, וראי בי הקדמתי שיהיה ישר וכשר, מלבד שיהיה למדן ישר, בנוי על קו האמת, כי זהו העיקר העישה רושם וזכותו יעמוד לו שאל יצא ממנו תלמיד חוטא חיו. ואל ידקדק אדם בשכר למוד בניו, ומכל שכן שיראה לשלם להמלמד שכר למודו מראשית ועד אחרית כל שֶׁזִּכָּה לו ה' באותו שבוע. ודי בזכות הקדמת פרעון שיראה סימן ברכה בבניו, וישלם בטוב עין ובותרנות, אף אם יארע חיו לתינוק איזה אונס או בימי המועדים שהתינוק אינו לומד כל כך בקביעות.

אחרי שיגיע ללמוד בפני עצמו בלי מלמד, או מי שאין יד אביו משגת לשלם למלמד, אז יראה להשתדל שילמוד[1] לפני מלמד ישר וכשר ומתמיד בלמודו, ואל יבוש מלשאול אותו להבין תוכן הדברים ולמה מסביר לו רבו הדבר בזה האופן דוקא... ואם גם זה אי אפשר לו, כגון שאין לו בעירו רק כיוצא בו, ישתדל ליקח ספרים אותן המְיַשרים את האדם לאמיתו, כגון מספרי העיון יעמוד על עומק כונת בעלי תוספות במקומות שמאריכין לפלפל, ואל יעביר ששה ימים בלי עיון הלכה ותוספות, ויעמוד גם כן בדקדוק רב על פירוש הגאון מהר"ר שמואל אידלש (מהרש"א), ופירושו לבד יוכל להאיר עיני האדם בתורה... כי מבלעדי השגת רוח הקודש אי אפשר שיעשה אדם ספר כדומה לו. דברי הגאון מהר"ר שלמה לוריא (מהרש"ל) צריכין עיון גדול ופירושיו מאירים כספירים, וכן תוכל לברר כיוצא בהן מפרשים אחרונים.

יש ללמוד דברי ה„שפתי כהן" (ש"ך) בכל מקומות, ועל כל פנים בחושן משפט צריך האדם ללמוד הסמ"ע[2], כי אין דברי הש"ך כי אם כמפרש לדברי הסמ"ע, וגם אינו מספיק בכל פעם. וביורה דעה דברי הש"ך מאירים עיני האדם, ולפעמים יעיין

---

1. בבית המדרש.

2. = „ספר מאירת עינים", לר' יהושע פאלק הכהן.

יבוש... ואם תזכו להיות מיושבי אהלי־תורה ותלמידי חכמים אל יִמָּנַע מפיכם תלמוד תורה נביאים וכתובים. ודע כי למוד נ"ך ראשיתו יקשה עליכם מאד, כי נמצא פסוקים בנביאים אחרונים, מכל שכן בתרי עשר בלי הבין... ותקראו באופן שתסיימו בשמחת תורה כל התנ"ך.

סדר הלמוד של תלמיד חכם יהא כך: מקרא תנ"ך כנ"ל, ומשניות כולו כנ"ל, והסדרים שאינם נוהגים גם כן לפחות ישלים פעם אחת בשנה ושאר הסדרים יחזור בעל פה. למוד הגמרא כפי יכלתו יראה עכ"פ שלא ימנע מלחזור יום ויום ה' דפין, ומה שחסר מן הימים ימלא וישלים מן הלילות. למוד השלחן ערוך אין לו קבע, כי בו ירבו ימיך. ואשרי האיש החוזר על למודו בתמידות ולומד הטור עם ה„בית יוסף", בכל שנה כל ד' טורים... ויהי עינו ולבו על הטור והב"י להבין מקור הדין, אף כי מי שישים לבו על למוד הרא"ש הוא דבר גדול מאד עם כל זה יותר נכון לחזור הב"י וה„שלחן ערוך" על הסימן ההוא. ויראה לסדר קיצור מספרים האחרונים וקיצור החידוש שמחדש האחרון בדין ההוא. ואם יזכהו השם שיש לו לברר וללבן בעצמו דבריהם יראה גם כן לכתב דעתו מה שנראה לו להלכה, כדי שיהיה מוכן בעת צרכו...

בענין למוד החדוד והדרש נתקלקלו הדורות מאד, כי בעו"ה נתקלקלו הפלפולים והם בנויים על קו התוהו ועם כל זה ימצאו להם חן בעיני שומעיהם... ועל כל פנים כל שהאדם מכוון את דעתו לשם שמים בלי יוהרא וקנטור ינחהו ה' בדרך אמת ויתן בלבו לידע האמת.

הנהגות בעל תורה שאינו בעל הוראה: יקבע רוב למודו במשניות עם פרוש הרב ברטנורא. ואם יזכה עוד יראה לציין לו מקומות ב„תוספות יום טוב" שצריכין לו לפירוש ולדין. ואם יזכה עוד שיודע כל זה ילמוד השים בהתמדה, ועל כל פנים לא ימנע מפיו למוד השלחן ערוך או ה„לבוש"[1] אורח חיים עם איזה אחרון, ולמוד ה„יורה דעה" והאחרון או קצורו. ומה שצריך ממנו להורות לאחרים יהיה שגור על לשונו, וכן מן הטורים האחרים.

הנהגת הלמוד מי שאינו למדן כי אם יודע ספר, יראה ללמוד ולידע המצוות ויחזור לסדר לפניו תרי"ג מצוות בקיצור[2] ולהיות בקי בהן ובשמותיהן. ולשמוע שעורים מן הלומדים משניות, מקרא ומדרש ושו"ע, ואם לא תשיג ידו ולבו גם לזה לא ימנע על כל פנים מללמוד ספרים רבים הנדפסים בלשון אשכנז כמו „המגיד"[3] על תורה, נביאים וכתובים, וספר „לב־טוב"[4] וכיוצא בהם, וישמע שעורים מן הלומדים דינים והנהגות, וכל דבריו יהיו על פי תלמידי חכמים ועצתם והוראתם...

מאד הזהרו בָּנַי בבניכם ללמדם ספר ושידעו היטב לשון הקודש, כי מזה יצא להם אף אם לא יצליחו חס ושלום בתורה מכל מקום יבינו, אבל אם לא

---

1. ספרי הלבושים נתחברו ע"י הגאון ר' מרדכי יפה.

2. לתכלית זו נתחברו הרבה ספרי קצורים על תרי"ג מצוות כמ' „אלה המצות" לר"מ חגיז, ואחרים.

3. נדפס ראשונה בפראג של"ו ופעמים רבות אח"כ.

4. ע' עליו לעיל עמ' ע"ח.

לחזור את הדינים, הסימנים בפנים ואח״כ בע״פ, והאחרונים יכלול בו במקצת בע״פ. גם ב„טור יורה דעה׳ ו„אבן העזר׳ ו„חושן משפט׳ טוב מאד על דרך הנ״ל בפנים ובע״פ.

סעיף ה׳: ראוי לך לעסוק בכל יום שעה אחת ומחצה לערך בתוכחה, בפשטים דמקרא תנ״ך וברש״י, וגם מדרשי תורה... וטוב ללמוד ספר אחד ב׳ או ג׳ פעמים ואחר כך ספר אחר.

סעיף ו׳: אשיאך עצה בענין התורה. תשער לעצמך כמה זמן נשאר לך ללמוד מן היום והלילה ותשים אל לבך לחזור בכל שעה כמו ה׳ או ו׳ דפים בתלמוד ואם נשאר עשרה שעות יש לך לחזור נ׳ או ס׳ דפים, ובזה תהיה זהיר וזריז מאד... ואפילו המדרש ותנ״ך וספרי תוכחה הנ״ל תרגיל עצמך לחשוב על דרך זה... דף טור תחשוב לד׳ דפין גמרא, פרק משניות לדף א׳ גמרא, שלחן ערוך של ר׳ משה רבקש[1] אם תהיה [לומר] ד׳ דפין תחשוב לח׳ דפין גמרא. ויום שבת ויו״ט, וכן בכל ערב שבת וערב יו״ט, תלמד חצי שעור על כל פנים.

סעיף ז׳: אל ישיאך יצרך לומר הרי אני בדרך, אי אפשר ללמוד, כי כבר הרבה למדו באושפיזא ולית מאן דמוחה להם[2]. ומה טוב להכין צדה לדרך קודם נסיעתך לחזור איזה קונטרס גמרא פירש״י תוספות. וגם באיזה מקומות קושיות מגדולים, או בסדר הפרשה של השבוע פרש״י בדקדוק עם המפרשים השייכים לה ותוכל לעיין היטב על העגלה.

סעיף ח׳: הסוחרים שאין יכולים ללמוד בקביעות אע״פ כן יראו ללמוד שלחן ערוך ומשניות כפי שכלם וכפי הזמן שיש לו לחזור, ואם אין לו לב כלל יראה לקרות בספרים הנדפסים בלשון אשכנזי, כגון „לב טוב׳[3] ו„בראנד שפיגל׳[4]. ואל יתבייש מפני המלעיגים, וללומדי תורה ורבנים שבדור ראוי לזרז המון עם על זה מאד.

בסעיף ט׳ הוא מזהיר על למוד הקבלה.

פה. מצואת ר׳ יונה לנדסופר מפראג (מת סמוך לשנת ת״ע).
צואה זו כוללת בל״ז סעיפים הרבה הנהגות ישרות ועצות טובות בכל עניני החיים. ר׳ יונה השאיר אחריו גם שו״ת שנדפסו בשם „מעיל צדקה׳. בסופן נדפסו חדושיו על ס׳ אוקלידוס ומהם אנו רואים את רוב ידיעתו גם בחשבון והנדסה.

אל תשבו לאכל כל זמן שלא קריתם בתורה באותו היום לפחות איזה דבר כל שהוא. ומי שאינו בר־הכי יקרא בספרים הנדפסים בלשון אשכנז ולא

---

1. „שלחן ערוך׳ לר׳ יוסף קארו עם מראה מקום מקורי הדינים בתלמוד ופוסקים ראשונים בשם „באר הגולה׳ לר׳ משה רבקש מווילנא.

2. =הרבה למדו באכסניות ואין מי שימחה בידם.

3. נדפס ראשונה בפרג ש״ם ועשרות פעמים אחר כך, עי׳ לעיל עמ׳ ע״ה.

4. לר׳ משה הענוכס, נדפס ראשונה(?) בבאזיל שמ״ב. עי׳ לעיל עמ׳ נ״ד.

הקודש רטושה ועזובה, אף שהיא מצד קדימה זמנית על כלנה היא חשובה, על כל זה הלא היא ככלה אשר בבית חמיה עלובה". גם המחבר ספר הנ״ל האריך בדברים אלו... וכעין זה כתבו הרבה מהראשונים שחיוב גמור על כל אחד מישראל שיהיה לו ידיעה בחכמה זו, כי מבלעדה לא יפתח פיו לדבר בלשון הקודש, בפרטות שלא יוכל להתפלל כדת וכראוי[1]...

פד. מתוך צואת ר׳ משה חסיד מפראג (חי במאה הי״ז), שנדפסה פעמים רבות. המחבר היה מושפע הרבה מאד מן הקבלה, שהניחה חותמה על חלק גדול מן הצואה. היא מתחלקת לשלשה קונטרסים, וכל קונטרס נחלק לסעיפים. אנו מעתיקים בזה קצת סעיפים משני הקונטרסים הראשונים.

1. סעיף א׳: מה טוב להיות שגור בפיך א׳זה מסכתות בעל פה כדי שתוכל לחזור בעל פה אם אין לך נר, וימשך מזה בפעם שתהיה בבית אחר בלי ספר כלל תוכל ללמוד בע״פ ולא תשב בטל.

סעיף ט״ז: עסוק תמיד בתורה וחזור מאד מאד על למודך... ויהיו השנים שלך מוכנים תמיד לטחון דברי תורה כמו שאבן הריחים מוכן לטחון החיטים.

סעיף י״ז: הבכיה טובה בכל עת ובכל רגע... ודבר שלא תוכל להבין תבכה עליו כל מה שתוכל...

סעיף כ״א: בענייני החדוד טוב שיהיו לך כתבים מן אדם גדול ותוכל לעיין בהם בכל יום איזה דבר, וישמע חכם ויוסיף לקח... ואם אתה לומר כל היום תוכל ג״כ לעסוק בעיון עוד חצי שעה... והזהר מאד בזה, כי לפעמים כשתגיע לעסוק בעיון ימשך חצי היום, אבל שעה אחת או יותר מעט ודאי טוב מאוד בכל יום.

סעיף כ״ד: טוב מאוד ליטול רשות מרב הקהלה טרם יעשה איזה דבר.

2. סעיף ד׳: בענין הלמוד ראה ללמוד „טור אורח חיים" בעיון רב ולחזור השיעור ג׳ או ד׳ פעמים... גם האחרונים תלמוד בעיון רב... ובה„שולחן ערוך" תראה

---

1. המחבר הדפים, יחד עם אביו ר׳ עוריאל, סדר תפילה מדויק על פי כללי הדקדוק, ור׳ יעקב באבאני כיתב בספרו „ישרש יעקב" (נירנבורג תקכ״ח) דף י״ג ע״ב: „וכבר ראיתי ספר תפלה יפה וצרופה כפי מנהג ק״ק אשכנזים אשר הדפיסו אב ובנו מוגה על פי דקדוק לשוננו מפי סופרים ומפי ספרים היה מוהר״ר עוריאל ובנו כהר״ר אליהו... ורבני וגאוני ארץ אשכנז ופולין החזיקו ושבחו מרחם ועמלם. ורוב הרבנים והחזנים נמשכו אחריהם. והכריזו על כל מלמדי תינוקות שלא ילמדו לתלמידיהם התפלה אלא מתוך ספר הנ״ל, כדי שיתחנכו מקטנותם להתפלל כדת וכראוי, וגזרו אומר שהמלמד העובר על הדבר הזה קאי בארור עושה מלאכת ה׳ רמיה, והצליחו כל כך עד שהוצרכו לחזור ולהדפים הספר הנ״ל שלש פעמים בשנים מועטות". ועי׳ אוצר הספרים לבן־יעקב אות ת׳ מס. 771.

סדורי תפלה באיטלקית 1, והם בקיאים בכל זאת בתורה נביאים וכתובים...

לכן נתעורר מחברנו ותרגם הרבה מן התפלות ליהודית־אשכנזית, מבלי שהביא את המקור העברי. כן עשה גם לקריאת שמע. חוץ מזה חבר הרבה תפלות חדשות, „נופך משלו".

פב. מתוך „תוכחת מגולה" הנספחת לספר „ראשית בכורים" לר׳ חנוך העניך ב״ר יהודה ליב (נדפס ראשונה בפפד״מ תס״ח).

והיות שכל אדם חייב בת״ת... על כן יקבע כל אחד עתים לתורה... ומי שטרוד ביותר במזונותיו מחויב תיכף אחר תפלתו ללמוד תורה... ואדם שאינו מבין לשון הקודש על בוריו אינו יוצא ידי מצוה זו אם לא שלומד תורה בלשון שהוא מבין ובמדינה זו בלשון אשכנזי, כי עיקר מצוה הוא שיכוון לקיים מה שלומד, ובפרט עתה שזכינו שרוב גופי תורה הנמסרים להמון עם כבר נדפסו בלשון אשכנזי. ובאלו ספרים מחויב להיות בקי: „לב טוב" 2, „מצות נשים" 3, „בראנט שפיגל" 4, ספר המוסר 5 וכדומה לספרים אלו. ולאחר שיהיה בקי בהם יקרא גם ספר „צְאֶנָה רְאֶנָה" 6 ועשרים וארבע, ומחזור וסליחות ושכרו הרבה, אבל אינם הכרחיים כל כך כמו הראשונים...

פג. מהקדמת הס׳ „מקרא קודש", על כללי הדקדוק הנוגעים לנוסחאות התפלה, להמדקדק אליהו ב״ר עזריאל מווילנא. נדפס בשנת תסי״ד בברלין.

כל ימי גדלתי בין החכמים... והרבה תורה למדתי מהם בעזרת הש״י, ואף גם לא חסרתי ללמוד מהם חכמת הדקדוק, והיא חכמה ואינה מלאכה, כי מבלעדה לא ירים איש את ידו ואת רגלו בכל התורה... ואמר אחד הקדמונים: מי שלמד תורה ולא למד יסוד דקדוק הוא כמו חרש אשר ינהג שורים וידו בלי מלמד ודרבן... וזה לשון הגאון בעל „תוספות יום טוב" בהסכמה על ספר „שיח יצחק" 7: „כי החכמה חכמת דקדוק לשוננו

---

1. במקור כתוב: „אין איטליא הבן איין פייל ולשה תפלות". על Walsch או Welsch עי׳ בספרו של ד״ר יוסף פרלס Beiträge zur Geschichte der Hebr. u. Aram. Studien s. 138.
2. עי׳ עליו לעיל עמ׳ ע״ה.
3. הלכות נדה, חלה והדלקת הנר. נדפס ראשונה בוויניציאה שי״ב.
4. עי׳ עליו לעיל עמ׳ נ״ד.
5. הכונה כנראה לס׳ המוסר של ר׳ יוזפא שמש מווירמיישא, שנדפס באמשטרדם ת״ן.
6. הוא הספר הידוע שנתחבר על התורה ע״י ר׳ יעקב ב״ר יצחק מיאנוב ונתחבב מאד על הנשים והמון העם.
7. לר׳ יצחק ב״ר שמואל הלוי, ר״מ בפוזנא, על דקדוק לשון הקודש. נדפס באזיל שפ״ז, פראג שכ״ח.

צווישען דיבורג און באבי הויזין, אונטער דעם פרייא הערן פון גראן שלאק..." ויקבלוהו במחיר נמוך.

חשב המחבר שהספר יזכה להתפשטות מרובה, אולם קפץ עליו רוגזו של הרב בקהלתו, והוא הטיל עליו חרם ועל ספרו גזר גניזה, ונגנז בעלית בית הכנסת בהרנרסהויזין. כאלף אכסמפלרים היו מונחים בעלית הגג במשך זמן של מאה ועשרים שנה ואחר כך נקברו באדמה (עי' ע"ז Jahrbuch für Israeliten, Wien 1846 s. 173). נצלו ממנו רק אכסמפלרים מועטים מאד. אני השתמשתי בהאכסמפלר הנמצא באוצר הספרים של האליאנס בפריז.

כתוב בספר חכמה: אמר החכם: הרוצה לגדל אנשים חכמים ילמד את הקטנים דברים המתקבלים על לבם, שיבינו יפה מה שהם לומדים, וזה אפשר רק אם ילמדו בשפת האם, באופן אחר אין הילד יכול להבין למודו... כי לבו של בן אדם מחמש עד י"ב שנים דומה לניר חדש, שכל מה שיכתבו עליו בזמן זה מתקיים יפה, ואם כותבים על לוח לבו דברי חכמה, דברים שהילד מבינם, יכול הילד להיות חכם, ואם מלמדים אותו בזמן זה דברים שאינו מבינם ישאר לבו מטומטם עד סוף ימיו. כי אחר י"ב שנים לבו דומה לניר מחוק, ואם גם יֵעָשֶׂה אח"כ ללמדן לא יוכל להבין דבר על בוריו אלא ע"י יסורים רבים. ולכן ילמדו עם הילד בשפת אמו, ואם לומדים אתו בלשון אחרת בלתי מובנה לו אז הוא כחורש עם הילד שש או שבע שנים ולבו אינו יודע מה זו יראה או אהבה... כי אצלנו המנהג שהילד ילמד מקטנותו לשון הקודש שאינו מבינה כלל, וגם הרבי אינו יודעה אלא במדה שקבלה מרבו, ולכן אי אפשר שתמצא יראה טהורה אצל מי שהוא... כי בילדותו לא הבין את הנלמד, וכשהוא מתגדל ויכול לקרא בספרים הכתובים בעברי־טייטש הרי לבו אטום, והוא קוראם קריאה מהירה ושם לב למה שהוא קורא במדה עוד יותר פחותה מאשר בלה"ק...

כמה יגיעות יגע העני והוא נע ונד למען ילמד את בניו, אך עני זה אינו יודע שלאחרי כל יגיעותיו הרבות אם גם הילד לומד ד' או ה' שנים אין לבו יודע מלמודיו כלום. האזנים אמנם שמעו לדברי הרבי והפה חזר על דבריו, אבל הלב אינו יודע מזה כלל. אדם טוב זה חשב אפוא שבנו יהיה למדן אך מפני הלמוד הבלתי מובן נשאר לבו אטום...

את כל זה נתקן בזמן שהילדים ילמדו שתים או שלש שנים את התפלות באשכנזית, ולבם הרך יבינן יפה, ולכשיגיע עתם יחפצו להתפלל גם בלשון הקודש באימה וביראה. ע"י זה יוכלו הכפריים העניים להגיע לידי חסידות ולהתפרנס מפרנסות כשרות... כיצד עושים הספרדים? הם מלמדים את הקטנים בשפת האם ואחר כך לומדים אתם לשון הקודש בשורש ודקדוק שתים או שלש שנים, ע"י זה הם מבינים את כל הספרים בלה"ק ואת התפלות. באיטליא יש לקצתם

שתביא התפלה בלשון יהודית־אשכנזית לבני הנעורים ולהמון העם, כי תשפיע לטובה על מדותיהם ורוחם. וגם תביא שלום בעולם, „דען מיר זיינען בייא די אומת אים נר דָכְט מיר הָטין תפלות צוא בעטין אום רמאות״[1]. בנמוק זה הקדים המחבר את בעלי הריפורמה במאה והמשים שנה. עוד תועלת אחת יש בזה, כי הילדים „וורן לרנן מיט איין שיין לשון רידן און אויך שרייבין אָנִי גרייזין״[2].

מתולדותיו מספר לנו המחבר שסבל בחייו הרבה צרות ויסורים. „אין מיינער יונינט האב איך צדקה און בְּלֶטִין מוזן גֶמֶן... קיין פריינט אין דער גנצה וולט, אבר שונאים גנוק. איך זוך הילף הין אונט וידר, אבר איך פינדט קֵיינֶה. איך זוכט אבר טרושט אין דער ליבליכה תורה ווֶלְכֶה איך ניט נר שטנדן האב, ווייל איך אבר גאר ווייניק אין לשון הקודש קאנט, אלזא קויפט איך מיר טייטשען ספרים קֶגֶן די לשון הקודשה, און זוכט פלייסיג פון גרונט מיינש הערצין דיא גֶטְלִיכֶה חכמה צוא ערקונדינגן דא לערינט איך אין טייטשן ספרים גאר פיל וואש איך מיין לעבינש טאג ניט געוויסט האב״...[3]

בסוף הקדמתו הארוכה באה גם „הודעה״ קצרה כתובה עברית: „זה התפלה (כן!) חברתי בלשון אשכנז... להורות בו הדרך הטוב והישר לאנשים כערכי, ולאנשים ונשים וְלַוְלָדִים הפחותים ממני לנהג על מבועי מים חיים כאשר קבלתי מספרים רבים מלשון אשכנז, על כן באתי בְבַקָש (כן!) לכל עין הקורא שימהר ויחיש לקנות הספר הזה וילמדו בו ילדים היטב ב׳ או ג׳ שנים אז יהיה בהם יראת אלהים...״.

בסוף הספר מודיע המחבר שכל החפץ „מיט זאלכה ביכליך הנדלן, דיא קענען צוא שפרעכן בייא מיר אין הערנערשויתה,

---

1. כי אומות העולם חושדים אותנו שאנו מתפללים ברמאות.
2. הילדים ילמדו לדבר בלשון יפה וגם לכתב בלי שגיאות.
3. בימי ילדותי הוכרחתי לקבל צדקה ופתקאות־סעודה (גבאי צדקה שבכל עיר היו מחלקים פתקאות כאלה להעניים העוברים ממקום למקום. בפתקאות היה רשום שם בעל הבית שאצלו יסעוד העני)... לא היה לי שום ידיד בעולם, אך שונאים לרוב. בקשתי עזרה פה ושם ולא מצאתי. אז בקשתי לי נחמה בתורה החביבה שלא הבינותיה, ומפני שידיעתי בלשון הקודש היתה מועטת מאד לכן קניתי לי ספרים כתובים ביהודית־אשכנזית והפשתי בשקידה ומעומקא דליבאי לדעת את החכמה האלהית, ואז למדתי בספרים אלה הרבה מאד, דברים שלא ידעתים עד עתה...

מגדלים בניהם מתחלה לאבונגריי[1] (מסדרי שולחנות), לסדר על השלחן את הלחם ואת הבזיכין ולסלקם ולהיטיב את הנרות ולהקריב חביתין והיין, ולהחזיר הטופח (הוא כלי שנוטלין ממנו לידים) על האורחין[2], ולפרום סדין של בוץ לקדוש ולנגוב ידים, ולעשותם גם בקיאים במעשה לחם לאפות ולרדות, ובקטיפה טחינה והרקדה, ולסייע בבית הגרנות, וגם לפעמים משכירים אותם לחולב ומחבץ ומגבץ... ובכן באתי להזכיר מה שכתוב בשבת (דף קי״ט): אין העולם מתקיים אלא בהבל פיהם של תינוקות בית רבן, ואם נמצא מי שיצא ללקוט טרף לביתו ורוצה ואין לו, אונסא דשכיח שאני (כתובות ב׳ ב׳)... אבל אל יהא אדם בהול על ממונו ולמנוע מלמד מבנו, ולעשות לבנו כדרך שעושין לע״ז[3] אשר תמיד בידו מקל, צפור וכדור, ולשחוק יאמר מהולל... (ח״ב דף ג׳ עמ׳ ב׳).

ז. לפעמים האבות מגדלים את בניהם אל זה שיעזרו להם לצוד ציד, טרף להביא, ורק למראית עין ישכרו להם מלמד למקרה ולא למקרא, וכל שכן דלא למשנה, ואין צריך לאמר דלא לגמרא... ולא אומר דבר מאותן שעושין המוטל עליהם ולא ישינו חפצם, אם שהעכוב הוא מצד המלמדים או שיש לבניהם לב אטום או שאר מעכבים... אך מאיזו אשר צרור הכסף בידם ואין נותנין לב שיגיעו בניהם אל מעלת למיד התורה, באשר שדי להם שיפקיעו אותן בתפלת יומי ודשבת ויו״ט, ואם שאפשר לדונם שהם מאמינים בני מאמינים, והם מחכים יום יום על הגאולה ושתקויים הנבואה[4]: כי מלאה הארץ דעה, וההבטחה[5]: ולא ילמדו עוד איש את רעהו וגו׳ כי כלם ידעו וגו׳ למקטנם ועד גדולם, ועל כי שבכל יום מוכן לגאולה אין לרעתם צורך לשכור מלמד ל„זמן״... או אפשר שמו עיניהם במה שאמרו חז״ל (ערובין דף ט״ז): מנין שלא ישנה אדם מאומנות אבותיו וכו׳ וזהו: קבלו עליהם ועל זרעם[6], אבל כל זה הוא ממראה טריפות (שם כ״ה עמ׳ ג׳).

ח. ובכן עמיתי יושבי ישובים לבדם, אל יפתה הזמן לכם שתלמדו את בניכם הקריאה והכתיבה בשאר לשונות טרם שיודעין ויבינו בלשון הקודש לפחות מה שמתפללין. וידעתי שאיזו מכם ישיבו לי שצריכין לכך, כדי שבניהם יהיו להם לעזר בספר הפרנסה והכלכלה, אבל הם לא ישיבו אל לבם מי היה להם לעזר טרם הולידו וקודם הגדילו הבנים (שם דף כ״ז עמ׳ ב׳).

ט. בדף כ״ט עמ׳ ג׳ מדבר המחבר על סדר הלימוד שצריך לאחוז בו, אבל אין הוא מחדש דבר והוא רק מעתיק את דברי השל״ה ו„ווי העמודים״ המובאים לע״ל.

פא. מתוך הספר „ליבליכה תפלה״ לר׳ אהרן ב״ר שמואל מהערגרשויתה (Hergershausen), שנדפס בשנת תס״ט בלי רשימת מקום הדפוס. המחבר מדבר על לב קוראיו, שינהיגו את התפלה בלשון המדוברת במקום להתפלל בלשון הקודש שאינה מובנת להם. בהקדמתו מרבה הוא להוכיח את התועלת הגדולה

1. ערובין ס״ב א׳ ושם: אבורגני. 2. יומא ל׳ ב׳. 3. עבודה זרה פרק נ׳ מ״א.
4. ישעיהו י״א ט׳. 5. ירמיהו ל״א ל״ג. 6. אסתר ט׳ כ״ז.

מהולל, קדוש, רם ונשא, ואחריהם גם את השוללים כמו: חי, אחד, ראשון, אחרון וכו' ולהבינם שמה שאנו אומרים חי אינו תאר להקב"ה כי אם לשלול ממנו תאר המות. וראוי לכל אחד מישראל לידע ולהבין אותם ולהחזירם בפני בניו ובני ביתו בעצמו, או ידריכם ע"י מלמד הגון ורגיל בענינים אלה, וביותר צריך זירוז אל בני הישובים קטנים, עירות וכפרים, אבל גם לאותן דמפקי מכרך ומפקו מכפר[1] שלא ישכרו לבניהם מלמד אשר אינו מלומד... ולא עוד אלא שלפעמים מבלתי יכולת מתמלא חמה על התינוק הקורא, או תלמיד השונה, ומכה אותו כמו יכול על מַגָן[2], לא בשוטים וברצועה כי אם מכת אויב ואכזרי, אבל אלו הם קנקנים חדשים וגם הם יְשָׁנים שינה של שחרית וצהרים, אי מ„זמן" ראשון אי מ„זמן" שני[3]. וגם נמצאים איזה בני ישובים אשר שוכרים משרתים לביתם ושהם ילמדו לעתים קצת עם בניהם והוא גם יצא לפעלו ולעבודתו עדי ערב[4], ולערב אמר להו להני קראי ונאני[5], אבל לא זו הדרך התוריי, ואפשר כי בא להם הטעות מפני שראו מאמר בעירובין (דף כ"ז ע"ב): „בן בג בג אומר: בבקר[6]– מלמד שלוקחין בשר על גב עורו, ובצאן–מלמד שלוקחין צאן על גב גיזתה, ביין– מלמד שלוקחים יין על גב קנקנו". אולם המשכילים ישכילו וילמדו את בניהם דעת ולא יקיפו אותם מקטנותם בנמלין, באוכפות, בעביטין, בשליפין, בקנים ובקולחות... (שם דף מ"ח עמ' ב').

ו. לפעמים יש שפותח בברוך ואינו חותם בברוך[7] והוא, שמיד שהתינוקות יאמרו מילתא, האבות מלמדין אותן היכי דפרעי טבחי והיכא דממשמשא ידא דטבחי[8]. ולידע לסדר החלקים על גבי האצטבא, ומשקל נמי לשקול כדי שיהני להן שיטתן[9] בגדילתן למלאכת קוצץ בקופיץ עצמות ולהבין בבהמה כל מה שבבהמה[10], מכפא דמוחא עד אטמא, השמנה היא אם רזה, וגם מפשחים אלותא[11] (מקלות) שיתעננו בהם ברפת של בקר ולהשגיח אם הזכרים מנחין זה את זה... וכנגד מקל ורצועה (שקורין בלשון אשכנז שוועפא או גיישל) זריזין הן[12]. ובקיצור יתחברו לעוסקים בפרה מתחלה ועד סוף[13], ושבח הוא לבני עירן שילכו עד ארכובותיהם בדם ובגדיהן מטושטשים[14]... שמתלכלכין בשחיטה ומיחוי קרביים... ואם שהשחיטה בור כשרה[15]... מכל מקום אינה ראויה לבטל על ידה תנוקות מבית הספר, ונגאי הוא לאב להעלות את בנו הראשון על מנת לעשותו שוחט... גם איזה מבני פקתא דערבות[16] (פירוש בקעה דאותה מְדינה)

---

1. כתובות ד' א'. 2. = לחנם.
3. ב"מ ע"ב א', והכונה שעסקו במלמדוּת רק „זמן" אחד או שנים.
4. ע' לעיל בזכרונות גליקל האמיל. 5. = ישן.
6. זוהי דרשת הכתוב: ונתת הכסף בכל אשר תאוה נפשך, בבקר ובצאן, ביין ובשכר (דברים י"ד כ"ו). 7. ברכות מ"ו א'. 8. חולין מ"ט א'. 9. כתובות י"ז א'.
10. ויקרא י"א ג', ומכאן לשליל שהוא נתר בשחיטת אמו.
11. ביצה ל"ג ב'. 12. סנהדרין ז' ב'. 13. פרה פרק ה' משנה ד'.
14. פסחים ס"ה ב' ושם: שבח הוא לבני אהרון (הכהנים) וכו'.
15. זבחים ל"א ב'. 16. ברכות נ"ד א', פקתא — בקעתא.

ושבתות ויו״ט וחנוכה ופורים, ימים שאין אומרים בהם תחנה, וערבי שבתות ויו״ט ותענית צבור ושלשת ימי אבלה קודם תשעה באב וכו׳ וביומא דשוקא במקומות ההם... וכבוא חמשה עשר באב לא היו ימים טובים בישראל כיום הזה, או חמשה עשר בשבט ראש השנה לאילנית... והמלמד הולך ונוסע על כרחו דבעל הבית[1] כי יחשוב למצוא מקום ועיר שגדול יהיה לו כבוד הבית האחרון מן הראשון ושכסף ירבה לו. ועד כי יהיה תחלת הזמן הבא הנער הולך וחסר עד כי יבא מלמד אחר, אשר גם הוא מוליך החבל אחרי הדלי כאשר עשה הראשון מלפניו, וככה ימשך עד כי ינדל הנער ומפטפט כפטפוט העופות ולא ידע מאי קאמרי רבנן, ואפילו במקרא לא ידע ספר וספיר, ומתביש לקרוא מעתה את המקרא ומשנה, שלא יאמרו: וכי זה שנתגדל ונתרומם שהוא כאחד מבחורי חמד לומד עתה מקרא ואגדה, ואומר בלבו בכל מקום למדתי, ומתחיל להתנהג כזחוחי הלב שמתגדל בעצמו, ונתגדל העזות והליצנות וכיוצא בזה אחת אחת עד בלי די, ואין להאריך בזה (חלק א׳ דף ל״א, עמ׳ א׳).

ג. באתי להזכיר אותן מבני עמנו המפוזרים בפזור נפלא, רחוקים מן המורים צדק ומישרים וכל מעגל טוב, מאספים אסופי מן השוק, מן ההולכים ושבים וחוזרים ובאים, בחורים שהן פסולת ולא עקר בהם להדריך את בניהם הילדים והילדות, ונותנים להם שכר ומזון, ובאשר שהתם קרו לו רביא[2] והבא קרו לו „רב״ מתעלה בדעתו היותו ירום ונשא, וגבה לבו מורה הוראות אסור והיתר מה„שולחן־ערוך״ בהמאכלים אשר לפניו, אם שבדוחק יודע פירוש המלות בהחומש כי אם ע״פ ה„באר משה״ שהוא נדפס בלשון אשכנז, ומכל שכן שלא ידע מקשור הפסוקים ואין צריך לומר שישן במשנה ועיניו סגורות בגמרא. ובכן אהוביי אל תאמינו ברע: אם אתם צריכים לשכור מלמד לבניכם קחו מזמרת הארץ, ואם פן ואולי מבלתי יכולת אתם צריכים לקחת מן הבא לידכם, עכ״פ אל תסמכו על הוראותיו עד שמביא ראיה מן הב״ד, או מורה צדק הסמוך לכם, שהוא הגיע להוראה. ואף שהוא לבוש בחלוקא דרבנן וזקנו מגודל אל תשגיחו בזה, כי ראיתי שערוריה אשר איזו עושים עצמם כפרושים ואין פירוש להם (שם דף ל״ב עמ׳ ב׳, ודברים דומים לזה כתב גם בדף י״ב עמ׳ נ׳).

ד. אמרו חז״ל[3]: הזהרו בבני עמי הארץ שמהם תצא תורה, על כן אל יאמר אדם מאחר שבער אני לא ארע מסתמא ברא כרעא דאבוה הוא, מה לי לשכור מלמד לבני עד שיגיע לכלל בחרות כי היא לא תצלח. אלא אלמד עמו או אשכור לו מלמד שירגילו בהאותיות, מלות, תנועות עד שיוכל להתפלל מתוך הסידור והמחזור ולא יותר, אבל לא זו הדרך, ולמרתם את בניכם כתיב, וכייפינן לו לשכור מלמד, ואף שהוא עצמו אינו מרבנן אפשר שיהיו לו בנין רבנן (שם כ״ז עמ׳ ב׳).

ה. במקום זה מדבר המחבר שבלמוד הנערים צריך ללכת ממדרגה למדרגה, להודיע להם בתחלה הבנת כנויי המעשיות (?) שהם: מוריש ומעשיר משפיל אף מרומם, רחום וחנון, קנא ונוקם, גבור, נדיב, וכדומה ואחר כך גם הטפלים, כמו: ברוך ומבורך,

---

1. „סוף הזמן״ היה מתחיל בט״ו בשבט וט״ו באב. וע״י לעיל עמ׳ ק״א.

2. = ילד. 3. סנהדרין צ״ו א׳.

שעליה הוא תולה את דרשותיו באופנים שונים ומשונים. יש בו בספר הזה הרבה קוים ושרטוטים מחיי היהודים בימים ההם. ביחוד שם המחבר לבו ליושבי הכפרים, ה„ישובים", להדריכם בדרך ישרה ולרגלי זה הוא נותן בהרבה מקומות תאורים מפורטים מחייהם. במקום זה אנחנו נותנים, כמובן, רק את הקטעים הנוגעים לענינינו.

א. המחבר מראה על הצורך להודיע לקטנים את עיקרי הדת הישראלית ושרשי האמונה בדרך קצרה ולהסבירם להם כפי שכלם והבנתם. כן יש להודיע לקטנים את טעמי החגים העבריים, „למען ידעו על מה הֻקבעו, ועי"ז ידעו מקטנותם להאמין בחדוש העולם ובהשנחתו ואחדותו, ובתורה מן השמים וביום הדין, וביום סליחה ומחילה ידעו שהקב"ה סולח ומוחל עונות... ואפילו עם הטף יכולים ללמד זה ולהבינן בחכומים כפעם בפעם, אחד ואחד".

אבל נמצא בעויה שתים שהן הרבה רעות בישובים מתי מספר, מאיזו אבות אוכלים בוסר וימעלו מעל בבניהם, אחת. שלוקחין ושוכרין מן סרמיטין וסרמיסין[1] השור והבור למלמדים... שנית, איזה אבות יחנכו לבניהם מנעוריהם דרך גְדֵלתן להסתכל בצורתא דזוזי וללמוד משא ומתן, ולהיות לפעמים מסבבים הקרפיפות, הבתים והחצרות כרוכלין המחזירין בעירות, ושולחין אותם לעתים גם למקומות הסמוכין לקנות דבר מה לצרכם, וגם כדי שלא ישבותו פוקדים עליהם לעשות במלאכת הבית מה שיהיה מן הצרך. ואף גם זאת, הגם שהמלמד הוא הגון ועושה מלאכת ה' באמונה, בהיותו מיסר את התלמיד בערקתא דמסאני[2], כאשר הותרה לו, מיד האבות ינטרו איבות למלמד ומוחים בו שלא להכות כלל ושלא לצערו, וכל זה הוא לשטן שלא יוכל המלמד לעשות כרבעי למעבד, ועי"ז אינו עוסק בתורת ה' עם התלמידים דרך קבע כי אם דרך עראי לפי רצון הנער...

אחינו בני ישראל הנתונים בירכתים ימה וקדמה צפונה ונגבה לאחד אחד, כשושנה בין החוחים חוכים ומצפים לישועת ה' כהרף עין בעין יראו כי מדי יום ביום קשה משלפניו בענין למוד התורה בישובים, ובכן יחנכו את בניהם הקטנים בדרך קצרה עד שיגדלו ואז יוכלו לשלחם אל אחת הקהלות הקדושות ללמד ולהבין דבר מתוך דבר, ואם אז אין יד האבות משגת מכל מקום לא יסורו הדברים הנזכרים מבניהם גם כי יזקינו (חלק א', ד' כ"ג עמ' ד'–כ"ד עמ' א').

ב. ראיתי ב„ישובים" הנהגות איזה מלמדים, המלומדים להחניף להבעלי בתים שאינם יודעים ראיה והשקפה אל משפט הנער ומעשהו אם מברכים עליו שהכל או פרי האדמה, ובחניפות, לא בחריפות כי אם בהרדפה, מקרין עם התלמיד פסקי תלחי תלחי[3], וכהאי שידא דקפץ משורה לשורה[4] ומעמיד לעמוד ומספר לספור וספור דברים של מה בכך, והאבות חושבים לגבורות ונוראות של המלמד וסוברים שיגדיל תורה ויאדיר כאדיר שבאדירים. ולא עוד אלא שמְקַדְשֵׁי זמנים הם, ראשי חדשים

---

1. כתובות י"ז א'. 2. בבא בתרא כ"א א'.
3. חולין נ"ג ב', חתיכות־חתיכות. 4. ב"ב ע"ג ב'.

להמלמדים ליקח לעצמם משכון, ועל המלמדים עונשם חרותה: ארור עושה מלאכת ה' רמיה, בפרטות שהנערים אינם יודעים שום פירוש המקרא, ואפילו סדר בריאת העולם אינם יודעים בעו"ה... והגרמא בנזיקין שאינם לומדים כסדר. כשמתחיל ללמוד עם הנער חומש לומד עמו מכל סדרה פרשה אחת, ולא טוב לעשות כן, והעיקר ללמוד עמו החיבור כדי שידע פירוש התורה, ככה יתנהגו ולא כמו שעושים למהר ללמוד גמרא... שכל אחד רוצה שבנו יהא חריף, והם אינם יודעים שאלף נכנסים למקרא [1] וכו'. ויותר טוב בראותו שאין לבנו לב להבין ללמוד ילמוד לו החומש עם החבור, וכן הנביאים וכתובים ואח"כ ילמוד משניות ושלחן ערוך...

עט. ר' יחיאל מיכל עפשטיין, מחבר הס' „קיצור של"ה" (נדפס ראשונה בשנת תמ"ג) נותן לנו ציור של יחס בני הישובים אל המלמדים, ודבריו ממלאים את דברי ר' יוסף שטאטהאגין (עי' להלן).

עתה בדור הזה נתפשט נגע הצרעת בישובים ובכפרים שכל מלמד תינוקות מורה הוראות איסיר והיתר, כיון שדרך הישובים כולם שנתפשט המנהג שקורין אנשי הישובים למלמדי התינוקות בשם „רבי", אפילו הוא עם הארץ גדול שאינו יודע אפילו פירוש המלות של החומש, ויש מלמדי תינוקות שנסמכו בשם „חבר" ויש להם הדרת זקן ובעלי צורה, ומעולם לא למדו כלל ולא ידעו מאי קאמרי רבנן מפוסקים ראשונים ואחרונים רק שיש להם שולחן ערוך בלי פירוש... והנשים דעתן קלות ואומרות: ווען מירש דער רבי מתיר איז איזט שוין רעכט [2]... וכל היושב על כסא ההוראה מוטל עליו להשגיח בכל מדינות ממשלתו, שלא יהיה שום מלמד מורה הוראה עד שבא מקודם לפניו ויתהה על קנקנו, ומי שמורה הוראה בלי רשות האב"ד ור"מ באותה מדינה יהיו כל הכלים מאותן בעלי בתים ששאלו לו הוראה אסורים (סוף מס' שבועות, ד' ווארשא תרל"ד, דף ע"ו ע"ב).

פ. לקוטים מן הספר „דברי זכרון" לר' יוסף שטאטהאגן [3] (נדפס באמשטרדם תס"ה). המחבר היה רב בעיר שטאטהאגן ואגפי'. בספרו זה משלב המחבר עניני תשובה ותוכחה בדיני שחיטה ע"פ סדר שולחן ערוך. כל סעיף וסעיף מדיני שחיטה משמש לו יתד

1. קהלת רבה על פסוק „אדם אחד מאלף מצאתי".

2. אם הרבי מתיר לי את זה אין לי להזהר אחריו.

3. ר' משה חגיז בספרו „משנת חכמים" (וואנזיבעק תצ"ג) מפליג בשבח המחבר הזה וספרו, וכותב: „אל תשכח מללמוד בספר „דברי זכרון" שחבר אחד מיוחד מרבני גאוני אשכנז... גאון ישראל מהור"ר יוסף שטטהאגין זצוק"ל... לא הניח דבר קטן וגדול ממומי הדור שלא הוכיח במישור...", ועי' גם שו"ת חכם צבי סי' ס"ו.

...עברתי בכמה מדינות ולא מצאתי שיכולים לקרב הגאולה כמו אנשי מדינת פולין אשר הריחו ביראת ה׳ ומגודלים בנעוריהם, אבל בעו״ה הגאוה וחמדת הממון זהו שאור בעיסה המעכב, והם הלומדים והדיינים וראשי עם ושמשים וחזנים כאשר אפרט מעשיהם... שרוב למודם הוא שלא לשמה, אקרא שיקראוני רבי[1] או להיות דיין ועושים ממש קרדום לאכול ממנו אשר לא כן במדינות אחרות, וחזרתי ואמרתי בלבי מה לנו לעשות באשר נ׳ דברים מעבירים את האדם על דעתו ועל דעת קונו ויש אומרים אף עוני[2], כי אין להם במה לתת טרף לבניהם. וזה גרמא בנזיקין לעשות מעשים שלא כדת. אך בבואי למדינת אשכנז הוספתי יגון ואנחה בראותי קנאת איש מרעהו לדבר סרה על חבירו לקפח פרנסתו. אורח המלמדים שעושים כל הפעולות להלשין ולבזות את חבירו, יאמרו תירו״ץ אויב פן ינרע הסיפוק שלנו, ומחמת זה עושים עבירות ומחליפים עולם עומד בעולם עובר. ולא אלו בלבד, אלא אפילו אותן הלומדים שהקצינים מחזיקין אותם לפרנסם עם נשיהם ובניהם מתנשאים לאמר להם לבדם נתנה הארץ, לומר שהוא למדן מופלג ומרחיקין שאר לומדי פולין בכל מיני ריחוק, שלא לשמוע מהם ד״ת ולא להגיד להם שום דבר, רק להציע דברי עצמו לפני אנשי אשכנז כדי שישבחוהו ויפארוהו. והגידו לי על איש אחד מלומדי פולין מגודל החנופה שבו, שמעו מפיו שאמר: לא יגיעו כל לומדי פולין לצפורנם של לומדי אשכנז וכשמעי זאת נהפך לבי בקרבי וזלגו עיני דמעות לפגום באבותינו הקדושים, בהגאון מהרש״ל ומהרש״א ושאר הגאונים אשר כהיום עודנה בחיים, ואמרתי שאם הייתי שומע זאת מפיו הייתי רוקק בפניו, וכאשר ידעתי נאמנה ששום אחד מאנשי לומדי אשכנזים אינם מרוצים לדברי חנופה כאלה. וקצתם אינם עושים פעולות כאלה רק בפיהם יהגו ובלשונם יכריזו: אני למדן מן הלמדנים המפורסמים, אשר לא שמעתי דבור כזה מפי שום אחד מחברי המופלגים ולא יצא מפיהם שום דבור להתפאר... ובזה הדבור הוא מטעה ומבהיל אנשי אשכנז באמרם מה שהוא אומר הוא אמת, דאם לא כן היאך מעיז פניו לומר דברים הללו בפומבי אם אינו אמת, באשר במדינה זו כל המרבה לספר בשבח עצמו הי״ז משובח, ובודאי במדינת פולין לא ירים ראשו לדבר כדברים האלה, כי מתיירא פן ואולי ימרטו שערות ראשו וזקנו...

ואזהרה לראשי מחזיקי ישיבות אשר קצתם מקבלים מהנות מן הבחורים ומחמת זה נדחו בחורי חמד העניים, ומוכרחים למכור אפילו כתנת שעליהם[3], כי זולת זה לא יקובל, אשר הרעה הזאת ראתה עיני וירדה מים, ולפעמים נעשה הרעה הזאת ע״י בניהם וחתניהם או נשיהם. ובודאי עון זה גרם בעו״ה שבטלו ישיבות במדינות פולין, לכן ישימו זאת אל לבם שלא יהא זאת עוד למוקש לבית ישראל.

ב. ...גם מצוי העון מתשלומי פעולת שכיר, ובכלל זה שכירות המלמדים, אשר יום ולילה לא ישבתו ואין משלמים להם שכרם – היש עון גדול מזה? – ומחמת זה מוכרחים בעל כרחם לנוד למרחוק, וזה מוטל על הקהל לתקן שהרשות תהא נתונה

1. נדרים ס״ב א׳. 2. ערובין מ״א ב׳, אבל שם הגירסא אחרת.
3. עי׳ לעיל בקטע שהובא מס׳ „דברי חכמים״ לר״יל פוחאווימשר.

דבריו במהירות, אם כן זהו למוד של שוא, ובכלל זה הוא הלמוד של שוא כשדורש בגמ׳ או בתוספות, ומביא בהקדמותיו קושית התוספות, כגון „תימא׳ קיימת או „וקשה׳ בלא תירוץ, ואומר שהוא יכול לתרץ קושיותם ועל ידי תירוצו הוא רוצה לתרץ פסוקים או מדרשים ותלי תניא בדלא תניא[1]. וזה דומה ללימוד של „על כרחך׳ שהיינו מרחקים זה הלימוד, ותכלית הלימוד שלנו ללמוד ולחדש חידושים מיניה וביה באותו ענין ובאותה הלכה עצמה אם רב או מעט, כמו שעשו בעלי התוספות, לפעמים חידשו הרבה ולפעמים מעט. אבל המה סעו למנוחות ואותי עזבו לאנחות, בראותי שערוריה כשמתחיל ללמוד איזו הלכה, אף שעדיין לא עיין בה כל צרכה, הוא מחדש בדברי הפוסקים להמציא איזו קושיא...

למה לא נלך בעקבות הראשונים הגאונים מהרש״ל מהרש״א ומהר״ם אשר חברו פרושים כמעט על כל הש״ס, הביטו וראו אם עלה בלבם להביא ולדמציא איזו קושיא מכח סברת הפיסקים. וכן הגיד לי חבירי הרב מו״ה משה כ״ץ הנ״ל מסדר הלמוד של זקנו הגאון מוהר״ר מ̇אי̇ר, אביו של ש״ך, והגאון מו״ה יהושע אב״ד דק״ק קרקא, כשלמדו יחד והגיעו לאיזו שטה עשו תנאי ביניהם שלא לעיין ברש״י ותוספות כי אם ללמוד ולהבין צורתה דשמעתתא בעין שכלם עד מקום שידם מגעת, והגאון מהר״י היה מכוון לפירוש רש״י והגאון מהר״ם לפירוש התוספות, וכך החזיקו כל ימיהם הגאון מהר״י לישב כל קושיות התוספות שהשיגו על רש״י[2], וזה היה כונתם להטריח הרבה לעיין היטב מה שיוכל להשיג בשכלו בגמרא, לכן אנשי לבב שמעו אלי ותחי נפשכם ולמוד תורתכם יהא נחת רוח ליוצרכם ולא לשם גאוה.

גם באתי להמליץ בעד הגאונים רבני וחכמי הדור אשר כמה וכמה דברו עליהם סרה בלמוד ה„חילוקים׳ לאמר שוא ידברו, ואף שמצאו סעד וסמך לדבריהם בספרי הגאון של״ה ובמהרש״א[3], והנה האמת דלפי דורם שרצו לומר חילוק בכל יום כדי לחדד התלמידים וכל מי שהיה נקרא בשם רב הוכרח לעשות כן, וזה היה גרמא בנזיקין שרצו ללמוד דרך שלע״ק (ר״ל סגנון כגון ציכצאוויי״ל[4] בל״א, ובלשון איטליא אשקקי או טירקיש פערדיי״ל, פאלש״י בינ״יל, איין צייכנש איז קיין איין צייכנש) וכיוצא בהן, בסגנון זה הוא צריך להקשות ד׳ או ז׳ קושיות ומחמת זה היו לפעמים נוטים מדרך האמת, אבל אחר שקם הגאון מוהר״ר יואל ב״ח[5] והגאון מו״ה יעקב והגאון מו״ה העשיל וראו להמציא הלמוד ללמוד בדרך אמת כמו שלמדו בעלי התוס׳, וחדשו חדושים אשר נאמרו לקרות ולכתוב. ומי שדבר סרה עליהם ועל הגאונים הרבנים שבאו אחריהם עתיד ליתן את הדין... ולכן אותם הדוברים סרה על החילוקים האמיתיים שתיקתם יפה.

---

1. כתובות ב׳ א׳.
2. הוא חבר את הספר „מגיני שלמה׳ המוקדש לתירוץ קושיות התוספות על רש״י. נדפס ראשונה באמסטרדם תע״ה.
3. עי׳ לעיל עמ׳ ס״ה ועמ׳ ס״ו.
4. Schachzabels
5. בעל „בית חדש׳ על הטורים.

מוהר״ר משה כ״ץ, בן הגאון בעל ש״ך, והרב המופלא מוהר״ר מיכל בעל „שערי שמים״[1], והרב המופלג מוה״ר עוזיאל מק״ק קאליש, ואני הקטן שבכלם. גמרנו ללמוד יחד תורה לשמה ולא לשום פניה אחרת, הן הנאת ממון והן חלוקת כבוד... לא כן עתה בראות הלומדים איזו שעה דחוקה להם מיד בורחים מבית הספר והולכים למרינת אשכנז לאסוף הון וללקט את הכסף, מה שלא עלה על דעת שום אחד ממנו הנ״ל גם שהיינו מסתפקים ברוחק גדול.

ויען הרב מו״ה ישראל עלקושר, אשר היה אחד מן המיוחדים תלמידי רבינו הגאון הגדול מו״ה העשיל[2] ושימש לפניו ג׳ פעמים, ויאמר: נלך בדרך הלמוד של רבינו הגדול הנז׳[3] כאשר קבלו מאביו הגאון מו״ה יעקב אב״ד דק״ק לובלין וכאשר קבל אביו מהגאון מהרש״ל. והנני אגיד רשום בכתב אמת סדר הלמוד שלנו כך היה: לעיין היטב בגמרא תחלה ואח״כ בפירוש רש״י ותוספות ביתר שאת. ומעולם לא היינו מקשים ממסכת אחרת רק כל החידושים היו באותה הלכה, אבל לא להקשות להיות סותר במקומו על מנת לבנות שלא במקומו, דרך משל עוסק בקידושין ומחדש דברים בנירושים[4], כעומד בסוריא וקטיל ברומי[5], וכבר אמרו (שבת ג׳ ב׳): כד קאי רבי בהאי מסכתא לא תשאלנו במס׳ אחריתי... ובכלל זה שלא להקשות אף באותו פרק מן הלכה שעדיין לא למד זה, ובפרטות שלא לסתור את דברי המקשה מכח סברת הפיסקים דקימא אליבא דאמת לפי תירוץ ומסקנת הגמרא, אשר זה לא עלה על דעת המקשה עדין שהוא אליבא דסלקא דעתין, וכן שלא להקשות מכח איזו תשובה, זה אינו דרך למוד הישיבה לחדד לב התלמידים. והעושה כן אינו אלא לבלבל את הש׳ומעים שלא יוכלו לסתור דבריו, ועושה סחורה בפרתו של חבירו[6], בפרט כי ספרי הפיסקים אינם מצויים בידי כל אדם. וכן הגיד לי האלוף התורני המנוח מוהר״ר שמואל, שהיה אחד מיושבי ביהמ״ד של אדוני הקצין כהר״ר בערמאן סג״ל, ואמר לי, כשהיה לומד בבחרותו בישיבת ק״ק פרנקפורט ופעם אחת בא הרב אל הישיבה ורצה להקשות מכח סברת הפיסקים, וכמעט כל ה„חילוק״ בנה יסודו ע״פ סברת הפוסקים, והתחילו כל בני הישיבה להתרעם באמרם: זהו דרך לא סלולה, מטעמים הנ״ל, ועוד: הרוצה לשקר ירחיק עדותו, שאין הספר מצוי ביד כל אדם שיוכל לסתור דבריו. ולא כן היה הלמוד שלנו, ואפילו הלמוד של „על כרחך״ הרחקנו, באשר הוא מקשה איזה קושיא ומחמתה הוא מכריח וממציא איזה פשט אחר בגמרא שאינו כהוגן, ואחר העיון יכולין לתרץ הקושיא רק באותו מעמד ובאותה שעה של למוד הישיבה אינם יכלים לסתור

---

1. דרשות ופשטים, נדפס בפראג תל״ה.
2. הוא הגאון המפורסם בשם רבי רב העשיל שהיה אבד״ק קרקא.
3. תלמידו ר׳ אהרן קלינקר, שהוציא לאור חידושיו על בבא קמא וחלק מב״מ וב״ב, (לובלין תמ״ב) מספר, שר׳ העשיל ה״ה מגיד בכל שבוע ארבעה „חיליקים״, וכשנגש להדפים את החידושים יעצוהו ר׳ נפתלי הירש אבד״ק לובלין חתן ר׳ העשיל וגם בנו של ר׳ העשיל, ר׳ בעריש, להשמיט קצתם, כי „דברים שהם סגנון ה„חילוק״ אינו כדאי להעלות על הדפוס״ (בהקדמה לספר הנ״ל).
4. ע׳ קדושין ה׳ א׳.
5. ירושלמי פאה פ״א ה״א.
6. בבא מציעא ל״ה ב׳.

חמשה עשר[1]. גם הוא תוכחה מגולה לראשי ישיבות שישגיחו על התלמידים דלא יבטלו מפתגמי דאורייתא ושיהיה למודם לתכלית טוב, כי אם הם בטלים מת"ת לא די להם עונש בטול תורה, אלא גם מה שהוא אוכל אצל בעל הבית הוא כגזל בידו („דברי חכמים" ח"ב הנק"א בשם „מקור חכמה", הנהגות הסעודה).

ה. באמת אבותינו והדורות שלפנינו היה מנהגם ודרכם לקבל עליהם רבנים להיות מרביצים תורה, אף שהיו הרבנים עניים, גם היו מחזיקים על שולחנם בחורים ונערים כאחד מבני ביתם, והרבנים היו משגיחים על התלמידים... אמנם אותם המנהיגים שאין מקבלים לרב עליהם כי אם בעל ממון, וכן אותם הרבנים אשר ע"פ רוב אין מקבלים בחורים כי אם בני עשירים — אלה אינם יוצאים ידי חובתם במה שמספיקים [לרב] העשיר ולתלמידיו העשירים, דבלאו הכי אית להו... (שער העבודה פרק ד').

ו. עתה נבאר קצת סדר הלימוד. ראשונה חייב אדם להיות עמל ויגע בלמודו יותר מכדי השגתו, כגון אם הוא בעל מקרא מחויב ללמוד גם קצת משניות כפי כחו והשגת שכלו. וכאשר יראה שאינו יכול להשיג הרבה בלימוד משניות אז יוצא ידי חובתו במה שלמד מקרא ואותן קצת משניות שלמד. וכן אם הוא בעל משנה מחויב להיות עמל ויגע בלימוד קצת גמרא, וכאשר יראה שלא יוכל להשיג הרבה בלמוד גמרא אז יוצא יד"ח בלימוד משנה ומעט גמרא שלמד... והשנית צריך האדם להיות חוזר על לימודו... וביותר צריך לעורר ת"ח, כי רובם אין חוזרים על לימודם שיהא תלמודם בידם הן מקרא, הן משנה, הן גמרא, גם אינם חשים להיות בקיאים במקרא... ואמרו: מה כלה מתקשטת בכ"ד קשוטים אף ת"ח צריך להיות בקי בכ"ד ספרים[2]... („כבוד חכמים" פרק כ"ג, נדפס בויניציאה ת"ס).

עח. מדברי ר' זליג ב"ר יצחק אייזיק מפולוצק בהקדמת ספרו „חבורי לקוטים" (ויניציאה תע"ה). בימי נעוריו למד בעיר קאליש. אחר כך נתקבל להיות מוכיח בק"ק פראג. ובסוף ימיו היה במשך י"א שנה אחד מלומדי בית המדרש שיסד הקצין המפורסם ר' בערמאן מהלברשטט. ולבסוף שלח קצין זה את המחבר ואשתו לא"י-ישראל וקצב לו לכל ימיו מאתים ר"ט לשנה. קטע ראשון כבר הובא ע"י ילינק במאמרו „קורות סדר הלמוד" ב„בכורים" לשנת תרכ"ו.

א. ...כשהי"ה איתן מושבי בק"ק קאליש היינו עוסקים [בתורה] ביחד חמשה אנשים: הרב המופלג סיני ועוקר הרים מהר"ר ישראל עלקושר, והרב המופלג

---

1. הכונה כנראה לחמשה עשר בשבט או באב שאז נגמר „זמן" הלמוד בישיבות פולין וליטא, עי' לעיל עמ' קי"א ב„יון מצולה".

2. שמות רבה פרשה מ"א.

עז. לקוטים מספר „דברי חכמים" להדרשן והמוכיח הידוע ר' יהודה ליב פוחאוויטשר (נדפס בהמבורג תנ"ב) מחבר הספרים: „דרך חכמה", „קנה חכמה" ו„כבוד חכמים". ספריו היו נכבדים מאד בעיני בני דורו ובאה עליהם הסכמת ראשי „ועד ארבע ארצות" ו„ועד המדינה בליטא". המחבר הי' יליד פינסק אשר בליטא ועבר למסעיו בפולין, אשכנז, איטליא ותוגרמה.

א. מן הראוי היה לגזור בחרם, ששום מלמד לא יתחיל גמרא עם הנער עד שידע על כל פנים החומש היטב עם החבור... ושבח אני בזה את הספרדים אשר אף הפחות שבהם ואינו בעל תורה בקי במקרא ושגור בפיו, כי הוא אצלם גירסא דינקותא, וכן הלמוד שלומדים בישיבות הבחורים עם נערים ראוי היה שילמדו עמהם למודים כאלה שיתקימו בידם... וזה לא עלתה בידי... (הקדמה).

ב. בשער העבודה פרק ז' הוא מדבר על קלקולי החנוך ומביא בארוכה את דברי מהר"ל מפראג ובעל „עוללות אפרים" בענין זה, עי' לעיל עמ' מ"ו ועמוד ס"א.

ג. ...והנה רבנן קשישאי היו יוצאין ידי חובתן, כאשר בעינינו ראינו בילדותנו וגם אבותינו ספרו לנו, שהיה כל מגמתן להרביץ תורה ולהחזיק ישיבות גדולות בחורים ונערים, והיו משניחים עליהם דלא יבטלו מפתגמי אורייתא כל ה„זמן" ועידן. מה שאין כן בדורנו זה, שנתקיים בעו"ה מה שכתוב: וידל ישראל מאד (שופטים ו'), ועל פי הרוב אין מחזיקים ישיבות משך כל השנה, וקהלות קטנות אין מחזיקים ישיבות כלל, אשר אין להם (להרבנים) היתר על השכירות אלא אם כן הוא לומד ומלמד ומגיד שעורים לבני קהלתו דבר יום ביומו ומדי שבת בשבתו. גם לפי זה אותם שאין מקבלים בחורים ללמוד אל הישיבה שלו עד שיתן לו מתנה הגונה עברה הוא בידם, כי אם מקבל שכר מהבחור על למודו אם כן מה ישיב לבוראו על השכירות שנטל ונהנה מתורתו בהאי עלמא... גם עבור זה בני עניים שאין להם מה ליתן מוכרחים לפרוש מלמודם, כאשר עיני ראו כמה וכמה בני טובים והיה להם לב ללמוד והוכרחו לעמוד ולשרת אצל בעלי בתים על שלא היה להם מה ליתן ועל כן לא נתקבלו לישיבה, והתורה אמרה: יזל מים מדליו, הזהרו בבני עניים שמהם תצא תורה (נדרים פ"א א') (שער העבודה פרק י"א)[1].

ד. מנהג ישראל בקהלות קדושות שמחזיקים בחורים ונערים עניים לומדי תורה על שולחנם כאחד מבניהם... ומכאן תוכחה מגולה לאותם ראשי ישיבות שאין מקבלים לישיבה שלהם כי אם בני העשירים הנותנין להם מתנות, ולא די שהוא פוגם לעצמו אלא גם בעל הבית נפגם על ידו, שמונע ממנו כל הטובות המעותדים למאכיל עניים על שולחנו. גם הוא תוכחה מגולה לאותם שסיפק בידם להחזיק והם צרי עין, ואינם רוצים להחזיק על שולחנם בחורים ונערים רק עד

---

1. כדברים האלה כתב גם בספרו „קנה חכמה" (פפד"א תמ"ב) בדרוש הערבות.

מעות לממון רב... ואחר כך כשרוצים לילך ולחזור לבתיהם אוי באים עליהם שודדים ונזלנים ולוקחים כל אשר להם... (פרק י״א).

ב. אמרו רז״ל (שבת קי״ט ב׳) כי העולם מתקיים על הבל פי תינוקות של בית רבן, ומכאן תראה שגדול שכר המלמדים עם התינוקות, ובכל מקום שתינוקות לומדים אצל רבם שם השכינה מצויה ושורה שם, כדאיתא בזוהר פרשה לך לך: ר״ש בן יוחאי כד הוי אתי למחמי עולמיא בבי רב הוי אמר אזלינא למחמי אפי שכינתא. ומה שדייק ואמר כד הוי אתי למחמי עולמיא בבי רב, כי כן מנהג אנשי מעשה כשהיו פנויים מן המלאכה היו הולכין אל המלמדים כדי לקבל פני השכינה... על כן צריך המלמד לשום אל לבו שהשכינה שוכנת אצלו ויעשה מלאכתו באמונה בלי רמיה באשר שהיא מלאכת שמים, ויראה שיהיה החדר אשר לומדים שם התינוקות נקי וטהור מכל לכלוך ויקיים והיה מחנך קדוש, כי זה נקרא מחנה שכינה...

ובהגיע זמן לתת התינוק לבית הספר ללמוד אצל המלמד ישכים האב בבוקר ויקיץ את הילד ויוליכנו בעצמו לבית של רבי[1], ואף אם האב הוא זקן וגדול, או פרנס ורב, לא יהיה לו בושה בזה שמוליך את בנו פעם ראשונה לבית רבו של תינוק. ומחויב האב או האם לכסות את התינוק תחת בגדו בהליכתו שלא יסתכל התינוק בשום דבר טמא בעולם. ואחר שמביא התינוק לבית המלמד יתן האב את התינוק לתוך חיקו של מלמד על שם הכתוב: כאשר ישא האומן את היונק, ואנכי תרגלתי לאפרים קחם על זרועותי. ומביאין הלוח שכתוב עליו האלף בית ויקרא המלמד לפני התינוק א׳ ב׳ ג׳ ד׳ ה׳ ו׳ וכו׳ ואחר כך תשר״ק צפעים נמליך יטח״ז והר״ג ב״א, ואחר כך יאמר התינוק כל אות ואות אחר המלמד, ואחר כך יקרא המלמד הפסוק תורה צוה לנו משה וכו׳, ואחר כך פסוק ראשון של ויקרא והתינוק יענה אחר כל תיבה ותיבה, ואחר כך יתן מעט דבש על הלוח וילחך התינוק את הדבש שעל גבי האותיות, ואח״כ יקח האב התינוק וישיבנו לביתו באופן שלא יראה התינוק שום דבר טמא... ונכון הוא להתענות בו ביום אביו ואמו של תינוק, ויתפללו אל אלהים בשמים שיהיה הילד מוצלח בתורה וביראה ובמעשים טובים לאריכות ימים, ולעת ערב אחר התענית יעשה סעודה לעניים וליתן צדקה כפי מסת ידו... (פרק ע״ב).

ג. עכשיו ראיתי מכשול גדול אשר צפון ברוב המדינה, אשר בעו״ה הרבה בני אדם עושים שלא כהוגן והוא זה, דקיימא לן שצריך האדם ללמוד עם בניו כשהן קטנים כל דבר בלה״ק, כדי שיבוא בנו וירגיל עצמו בקדושה לדבר בלשון הקודש, וחדשים מקרוב באו שמרגילין הקטנים לדבר בלשון צרפת ובשארי לשונות וכשיגדל הנער אין אביו שם על לב שילך בנו לבית המדרש, כי אם השגחתו הוא לילך בבית הלמוד לשון צרפתי ושאר לשונות... עכשיו עושין הלשון צרפת ולועז עיקר ולמוד התורה עראי (פרק פ״ב)[2].

---

1. עי׳ על כל זה לעיל בדברי „מחזור ויטרי״, „הרוקח״, „לב טוב׳ ו„יוסף אומץ״.

2. המחבר ישב בפרנקפורט, וכנראה נמצאו כבר אז קצת עשירים שלמדו לבניהם צרפתית או לשונות אחרות, ועי׳ ג״כ בזכרונות גליקל האמיל לעיל עמ׳ קנ״ו.

לקבל להם רב להורות להם איסור והיתר הרשות בידם איזה מורה היודע להורות בהלכה. אבל לא יחזיק עצמו בחזקת רב וראש ישיבה לשום דבר, שלא יקפח סיפוק האב״ד דנליל. וכן כל רב שאינו מחזיק ישיבות בקהלות, אפילו שהוא מקהלה שיש בה ארבעים בעלי סכומות, מכל מקום אינו רשאי לקפח סיפוק האב״ד דגליל, אם לא כשהוא זקן מופלג שהרביץ תורה בישראל כבר. וכל קהלה שהחזיקו כבר ישיבה חמש שנים יש להם רשות גם כן להחזיק ישיבה מהיום והלאה, אעפ״י שאין בה כל כך בעלי סכומות, מכל מקום כיון שעלו שוב לא ירדו. הועתק אות באות מגוף התקנה. דברי אברהם בהריר יואל אשכנזי ה״ה החונה בק״ק לבוב[1].

עה. קטע משו״ת „אמונת שמואל״ להגאון ר׳ אהרן שמואל קוידנובר. נדפסו ראשונה בפפד״מ תמ״ג.

ישוב אחד שיש בו כמו ששה בעלי בתים, ויש להם כעשרה או כי״ג נערים שצריכים למלמד ואינם רוצים לשכור להם מלמד, ואחד מהם תבע לחמשה מהם לדין שישכרו מלמד לבניהם, שילמוד עמהם ששה שעות ביום, ואחרים אינם רוצים— הדין עם מי?

נראה לי דשעור כ״ה[2] לא היה שייך כי אם בדורות התלמוד, מה שאין כן בדורות הללו שהלבבות כמחט של סדקית, ונתמעטו הלבבות בעו״ה פשיטא דסך כ״ה אי אפשר למלמד אחד, והלואי שיצא ידי חובתו בסך עשרה, וכל שכן י״ב פשיטא דהוה בדורותינו ככ״ה בזמן חכמי התלמוד... ועל זה פסקתי והוריתי דמחויבים לשכור להם מלמד לבניהם...[3]

עו. קטעים מס׳ „קב הישר״ לר׳ צבי הירש קוידנובר, בנו של ר׳ אהרן שמואל קוידנובר. הספר נכתב עברית ונתרגם ל„עברי־טייטש״ על ידי המחבר עצמו. מפני תכנו וסגנונו היפה זכה הספר להתפשטות מרובה בין העם, ונדפס ראשונה בפפד״מ שנת תע״א ועשרות פעמים אחרי כן, עם התרגום ובלי התרגום, ויש גם שנדפס התרגום בלי המקור העברי.

א. אותן אנשים אשר בונדים בנשותיהם והולכים למדינות מרחקים להיות שמה מלמדי תנוקות, ואחר כך המה עוסקים באיזה משא ומתן וקיבצים יד אל יד להרבות

1. גאון זה מת בשנת שצ״ז ואת התקנה הזאת תקן כנראה בשנת שפ״ד, ועי׳ „קריה נשגבה״ עמ׳ 7. גוף התקנה נדפס שם עמ׳ 102.

2. עי׳ בבא בתרא כ״א א׳.

3. ועי׳ גם שו״ע יו״ד סי׳ רמ״ה סעיף ט״ו וש״ך וט״ז שם. הט״ז כותב: „אבל להשכיר מלמד חייבים אפילו בפחות מכ״ה, וכן עמא דבר״.

שתקנו הגאונים המאורות הגדולים הרבנים [1] והוסיפו עוד ותקנו קצתם לפי עתה וזמן וצורך השעה כאשר יורונו מן השמים.

א) ראשית חכמה יראת ה׳ שמחויבים להחזיק ישיבות בחורים ובתוכם בעלי בתים [2] הכל שמונה עשר. ובזה הסדר: ארבעה „ראשים׳ [3] מחוייבים כ״א להחזיק תמידין כסדרן בכל „זמן׳ וזמן בחור על שולחנו. ו„הטובים׳ [3] ארבעה יחזיקו שנים שנים מהם „זמן׳ אחד שני בחורים ובזמן השני שנים אחרים שני בחורים. והבחורים הנותרים יחזיקו מי שסכומו מן ששה „גדולים׳ [4] ואילך יחזיק זמן אחד לשנה בחור אחד, והמותר יחזיר בחוזר חלילה חודש בחודש על אותם שנותנים משני גדולים ולמעלה. וה„עיקורים׳ [5] הגבאים אף שנותנים „גדולי׳ אחד יהיו בכלל זה.

ב) בהעלפירש [6] יחזיקו שמונה עשר חוץ בהעלפירש שאצל מלמדים, דהיינו בהעלפיר אחד אצל מלמד אחד ולא יותר, ובזה הסדר: הקצבים יחזיקו ששה בהעלפירש בחוזר חלילה חודש בחודש רק בשבת. והנותרים בחוזר חלילה חודש בחודש על אותם שנותנים סכום מ„גדולי׳ ולמעלה עד ב׳ גדולים. והבהעלפירש שאצל המלמדים יתנו להם פתקאות [7], ובהעלפירש שאצל בעלי בתים לא יתנו להם אפילו פתקאות.

ג) הבוררים שעושין מנויים דקהלה מחוייבים לעשות ארבעה קופה גבאים, דוקא לומדי תורה. ויהיו לבושי שיפא [8], על כל פנים שלש שנים אחר החתונה. ומחויב כל אחד ואחד בחדשו לתהות על קנקן הבהעלפירש, מה שלמד מהבחור בכל שבוע. ועל הרב מוטל לשלוח את הבהעלפירם לקופה גבאים בכל שבוע כדי שיראו מה שלמדו. והפרנס חודש עם שני מנהיגים ועם הקופה גבאים יחלקו השבתות.

ד) המלמדים הגבוהים שלומדים עם נערים הלכה עם פי׳ רש״י ותוספות אינם רשאים להחזיק יותר מאחד עשר נערים. ונוסף עוד נער אחד של ת״ת בחנם. והמלמדים שלומדים עם נערים גמרא וחומש לא יחזיקו יותר מחמשה עשר, ועוד אחד של ת״ת בחנם. ומקרי דרדקי אינם רשאים להחזיק יותר משמונה עשר עם אחד של ת״ת בחנם. ועל אלופים השומרים תקנת הדבר מוטל שיהיו עיניהם תמיד פקוחות ע״ז אף בתוך הזמן כדי להגדיל תורה ויאדיר.

ב.

שום קהלה לא יחזיקו ישיבה אם לא כשיש בה ארבעים בעלי סכומות [9], ואיזה קהלה שתעבור על זה תוקנס בקנס מאה הגריים [10] לפדיון שבויים ולעניי המדינה. אך

---

1. הן התקנות שתקן הגאון מהר״ר הלל בעל „בית הלל׳ בצרוף רבני לבוב. ונדפסו ב„קריה נשגבה׳ עמ׳ 92 ואילך.   2. היינו אברכים נשואים.   3. עי׳ לעיל עמ׳ צ״ט בהערה.

4. מי שמשלם מס לכל „סכום׳ (מספר הסכומים שהיו נגבים בכל שנה לא היה קבוע, אלא נגבו לפי הצורך) ששה גדולים לכל מאה זהובים. בכל זהוב היו שלשים גדולים. גדול — גראשען, Gross—Grosch.   5. חברי ועד הקהלה.   6. עי׳ לעיל עמ׳ קמ״ז.

7. פתקאות לבעלי הבתים שיארחום על שולחנם, ועי׳ בספרי „העונשין אחרי חתימת התלמוד׳ עמ׳ 40.   8. זופא, זופיצא, בגד עליון ארוך.

9. ארבעים משלמי מס לפי ההערכה.   10. מאה אדומים הונגריים.

עג. מן התנאים שעל פיהם נתקבל הרב ר' משה ב"ר אברהם אבד"ק הוראדנא לרב בקרקא בשנת ת"ס (כתב הרבנות נדפס בס' „דעת קדושים", פטרבורג תרנ"ז). ועי' גם בס' „כלילת יופי", לרח"נ דמביצר, ח"ב עמ' קמ"ז.

סעיף ד. הרב הנ"ל יאסוף תלמידים בחורים וירביץ תורה בישראל. ויגיד חלוקים מן הת[חלת הזמן] עד כלות שלשה חדשים, בכל שבוע ארבעה „חילוקים" ל[שבוע?] ובכל יום ה' יגיד להם הפרשה עם רש"י ז"ל[1].

סעיף ה. ככוד הקהל מחויבים להחזיק לו של[שים בחורים] ליתן להם שבתות ולהספיק הספקות למספר... שיתנו לנערים, והנערים...[2].

סעיף ו. בכל יום ה' בשבוע מחויב לצוות לקרא אל[יו הבחורים, או הנערים] דקהלתנו לשאל את פיהם מה שלמדו...

סעיף י. אם איזה בחור בישיבתו יעשה דבר שלא כהוגן יוקנס ע"י הרב הנ"ל, בצירוף הרוב של הראשים יצ"ו.

סעיף יד. הגבאים הממונים על הקופה יחלקו שבתות כפי ראות עיניהם, ואין להרב לצוות להם בענין חלוקי שבתות.

סעיף טז. אין שום בעל בית רשאי לעשות אסיפה בביתו ללמוד גפ"ת ו„חילוקים" א' להגיד איזה פוסקים בהתחלת ה„זמן", דהיינו עד ר"ח סיון ועד ר"ח כסלו רק הם בעצמם ילכו אל הישיבה להרב, ומשם ואילך רשות בידם להתאסף אליהם להגיד חילוקים ופוסקים בלי מוחה.

עד. תקנות ת"ת מפנקס הקהל בזאלקווא. (נדפסו בס' „קריה נשגבה" לר' שלמה בובר, קרקא תרס"ג, עמ' 106).

א.

בעזרת ה' תקנות שנתיסדו[3] עפ"י אלופים הנבררים משולחן מלא[4] דאלופים קציני ראשי מנהיגי הקהלה בצירוף יחידי סגולה ההולכים בעקבי הצאן אחר תקנות

---

1. גם „הנודע ביהודה" נהג ללמד לתלמידי ישיבתו הגדולה ביום ה' חומש עם רש"י (שו"ת „נודע ביהודה" מהדורא קמא חיו"ד סי' ו'). וכך נהג גם הנצי"ב בוולוזין ללמד בכל יום אחרי תפלה של שחרית פרשה אחת של הסדרא. גם בעל „חתם סופר" היה לומד עם תלמידי ישיבתו את הסדרא עם פרש"י (עי' „חוט המשולש" ח"ב ד' ע"ט ע"ב).

2. מחוק ומטושטש בגוף ה„כתב". כנראה למד כל בחור עם שני נערים, עי' גם לעיל ב„יון מצולה".

3. ביום ב' לחדש שבט שנת תנ"א.

4. לאספה, שבה השתתפו כל הפרנסים ובעלי המנוים שבעיר, קראו „שולחן מלא".

דאדר. אך יצא מרדכי משער העיר פרנקפורט והנה אחיו יוסף נוסע לקראתו על עגלת אכרים קטנה, ואז נתגלה שהרבי עצמו כתב את המכתב הזה ברצותו להוציא עוד כסף בערמה מאת אמו. גם ספר לו שהרבי לקח את כל מטלטליו, וגם את כפתורי הכסף שבבגדו, והשכין אותם, וכשרצה להוציא אותם מידו, העליל עליו שהוא בעצמו מכר אותם ואכל את הכסף שקבל בעדם (שם עמ׳ 34־231). את בנה האחר, משה, לא שלחה עוד גליקל לפולין רק לישיבת פרנקפורט (שם עמ׳ 249), ואת יתר בניה, שלא היה להם חשק גדול ללמודים, חנכה במסחר.

עב. קטע מן השיר „אשכנז אונ׳ פאלאק״ (מובא ע״י ר״א שולמאן בספרו „שפת יהודית־אשכנזית וספרותה״ עמ׳ 202), שבו יתואר יחסם של יהודי אשכנז אל אחיהם העניים יוצאי פולין. מקטע זה אנחנו רואים, שכל יהודי פולני נודד היה מוחזק למלמד או „פאקין טרעגער״ (רוכל נודד וחבילתו על שכמו).

בא איש פולין לבית איש אשכנז
כחתול בעכבר יתעלל בו אז.
מטיל לו „שלום עליכם״ מרחוק בשפה רפה
ומקיפו „רואי נגבה״ לשמרו יפה יפה,
כאלו את מלוא ביתו ישא עמו הנוכל
ושואלו: שמא מלמד אתה או רוכל?
כבוד גדול הוא חולק לו באותו היום
ואומר לו: זכורני, כבר באת עד הלום[1].

---

1. קומט דער פאלאק אין אשכנז זיין הויז
אזו שפילט ער מיט אים אז וויא איין קאץ מיט דער מויז
ער טוט אים הלב שלוכם (שלום עליכם) געבן פון ווייטן,
אבר רואה גנבה שומרים פון אלי זייטן
אז ווען ער אים זיין הויז וועלט אוועק טראגן
ער פרעגט אים: זייט איר איין מלמד, אודר קענט איר אפאק טראגן.
ער מאכט מיט אים גרוש וועזן
אונ׳ זאגט: ניט לאנג זייט איר אויך היר געוועזן...

משרת גם כן, כנהוג בין יהודי אשכנז השוכרים בחורים שילמדו את בניהם׳[1]. אחר זמן מה נסע ר׳ מיכל זה להילדסהיים ונשא לו שם אשה, חי בעושר ובכבוד ונתמנה לפרנס הקהלה (עמ׳ 90).

בין המלמדים האלה, שהיו בדרך כלל אנשים טובים וישרים, נמצאו גם בלתי הגונים ורמאים. באיש בלתי הגון כזה נכשלה גם גליקל עצמה והיא מספרת לנו את גוף העובדה: „בני ר׳ יוסף סג״ל היה אז צעיר בן י״ד שנה, התנהג בנמוסים נאים ולמד בשקידה וחשקה נפשי לשלחו למקום תורה, אבל לא ידעתי לאן. ואצל אייזיק פאלאק היה מלמד מק״ק ליסא, אדם יקר ולמדן מופלג. וכששמע שיש ברעתי לשלח את בני למקום תורה בא אלי ואמר לי: שמעתי שיש בדעתך לשלח את בנך יוסף ללמוד, תנהו על ידי ויסע עמי לליסא. אין הוא דורש ממני אף „פשוט׳ אחד להוצאות מזונותיו או שכר למוד („רבי מעות׳ או „רבי לוין׳) עד לאחר שתי שנים, ובמשך זמן זה יעמידהו על הבנת הלכה ותוספות על בורין. חקרתי ודרשתי אחריו והכל יעצוני לעשות כדבריו. אז עשיתי עמו שטר־חוזה, ובשם אלהי ישראל שלחתי את בני עם רבו לליסא...

כעבור י״ד יום כותב לי בני יוסף ומבקשני, שאשלח לרבו כסף למזונותיו ושכר למוד לחצי שנה, והגם שלפי החוזה איני מחויבת לעשות זאת, אך בליסא עתה היוקר גדול והרבי טרוד בהשגת הלואות, מה שמפריע קצת את מהלך הלמודים. אולם כשלא תהיה לו דאגת פרנסה ילמוד עם תלמידיו ביתר שקידה. יש לרבו תלמידים רבים מהמבורג, ולכלם שולחים ההורים כסף. עשיתי כבקשתו ושלחתי לו כסף לחצי שנה... כעבור חצי שנה אני מקבלת מיוסף בני מכתב בזה הלשון: אמי האהובה, הן יודעת את שכל יָמי הייתי בן נאמן ומקשיב בקולך ולא מריתי מעולם את פיך, לכן אל נא תסירי ממני את אהבתך הנאמנה, אהבת אם, ואל תתני שימסרוני בידי אינם נמולים, כי, דעי לך אמי האהובה, קהלת ליסא חייבת הרבה כסף ל„פריצים׳, ואין ביכלתה לשלם להם לא את הקרן ולא את הרווחים. ועל כן יש בדעת פרנסי הקהל למסור ל„פריצים״ את ילדי ה„אשכנזים׳, ויהודי אשכנז, הורי הילדים, יוכרחו איפוא לפדותם[2]. את כל זה גלו הפרנסים בסוד להמלמדים הלומדים עם ילדי אשכנז, ובחור אחד מידידי גלה לי את זה בסוד. בחור זה הוא גם כותב המכתב בשמי, כי הרבי משגיח עלי בהשגחה מעולה וקורא את כל מכתבי, ומפני זה איני כותב בכתב ידי׳. ויוסף מבקש שאמו תשלח לו חמשים או ששים ר״ט למען יסלק חשבונותיו עם הרב והוא ישלחנו בהסתר מן העיר.

נקל לשער את פחדה של האם בקבלה מכתב זה, והיא שולחת תיכף ומיד את בנה הגדול, מרדכי, לליסא. מרדכי נוסע מהמבורג לברלין ומשם לליסא דרך פראנקפורט

1. „דער זעלבינר ר׳ מיכל האט זוא פאר איין האלבין משרת גם כן גיוועזן, וויא דער סדר איין אשכנז איזט, וועז זיא זוא בחורים האבען בייא זיך צו קנעלין׳.

2. יש להעיר שבפולין היו מקרים שהאבות משכנו ושעבדו את בניהם לפריצים והקהל היה מוכרח אחר כך לפדותם. „ועד ארבע ארצות׳ וגם „ועד המדינה דליטא׳ אסרו לעשות כך והחרימו את האיש שיעשה כדבר הזה.

ע. דרכי החנוך של היהודים האשכנזים באיטליא וסדרי הת"ת שלהם נלמד ממה שכתב ר' יצחק מן הלויים, נכד ר' יהודה אריה ממודינא, בספרו „מדבר תהפוכות" (עי' „הצפה" מארץ הגר" שנה ג' עמ' 92).

ה' מתיר אסורים. וזכרתי כי עבד הייתי. בשנת הת"ב בקירוב הקימו מעלת המעמד[1] אשכנזים יצ"ו שנים חדרים. אחד שמו בו מהר"ר משה טריוים ובאחד ישבתי אני. ה' הוא יודע איך עברו ג' או ד' שנים בשבירת ראש, בצעקות קול ברעב ובחוסר, בשביה, ויתקבצו כל רעב ללחם כל עני ומדולדל ברון יחד... הבוקר אור הייתי הולך שם כי הנונשים אצים... והתלמידים... מי בא יום א' ומי בא יום מחר לעבודה, כי היו מדולדלים... בחורף הייתי קונה אני העצים לחמם ובלילה הייתי שואל כמה פעמים למכירי נרות לעמוד עד ב' שעות, וכמה פעמים אקנם משלי, ואין נותן לא חומש ולא ספר. בבוא הזמן לפרעני, אוי לי, כמה הייתי הולך אנה ואנה בלתי ראות ברכה מהם, כל החצר מצוים ומעט פורעים... עשיתי ג' או ארבעה שנים, כי אם הייתי הולך יותר — הייתי מת ברעב אני וביתי... וכמו משלש חדשים בא מעמד חדש ובתוכם כל אותם שלא היו רוצים לפרוע... והייתי מצפה מתי אצא ממאסר זה ואהיה חפשי... וקודם שיבוא הבקר הלכתי בחדר ולקחתי הספרים שלי והבאתי אותם לביתי ושלחתי אל המעמד על ידי השמש את המפתח...

עא. „זכרונות מרת גליקל האמילי" משנות ת"ז–תע"ט (יצאו לאור מכתב־יד על ידי ר' דוד קויפמאן, פרסבורג תרנ"ו). זכרונותיה של האשה החשובה הזאת מכילים חומר רב הערך לתאור חיי אבותינו באותו זמן, ובין שאר הדברים אנו מוצאים גם פרטים מענינים על דבר החנוך. הזכרונות כתובים יהודית־אשכנזית.

על אביה היא מספרת ש„את בניו ובנותיו למד בין במילי דשמיא ובין במילי דעלמא" (עמ' 24) וגם הבנות למדו בחדר (עמ' 26). לאביה היתה בת חורגת שקראה צרפתית במהירות „פחז כמים" („ועלכי פראנצעזיש אלש איין וואשיר ניקענט") וגליקל מספרת כיצד הצילה בת זו את אביה, על ידי ידיעתה את הלשון הצרפתית, מנזק גדול. גם ידעה בת זו לנגן על הפסנתר (עמ' 34). את הבנים היו יהודי אשכנז, גם האמידים, שולחים לישיבות פולין למען ישתלמו שם בדעת התורה (עמ' 62, 64, 66, 313). וכך נסעו לפולין בני הנובר, המבורג, מיץ ושאר הקהלות הרחוקות. בחורי פולין היו באים לאשכנז לשמש במלמדות, מה שידוע לנו גם ממקורות אחרים, וגליקל מספרת על יהודי פולני אחד, ר' מיכל, מלמד דרדקי בהנובר, „שהיה חציו

1. כך קוראים הספרדים והאיטלקים לשלטון הקהלה, לחבר פרנסיה.

המדרש יש להם בית הספר[1] המיוחד ושם יש להם ספרים הרבה, ובכל זמן שהם על הישיבה אותו החדר גם כן פתוח ומי שרוצה ללמוד כל מה שירצה משאילין לו. אבל לא מחוץ מן המדרש, אף אם יתן משכון גדול.

וזמן הלמוד הוא שוה לכל הרבנים ומלמדים, והוא בשחרית כשהזג[2] מכה שמנה אז יבואו כל המלמדים והתלמידים כל אחד לחדרו, ולומדים שלש שעות עד שיכה אחד עשר. ואז יצאו כלם כאחד. וכשיכה הזג שנים אחר חצות היום באים גם כן כלם כנ״ל ולומדים גם כן עד שיכה חמש. ובימות החרף עד שנכנסים לבית הכנסת. ובאותן שעות שהילדים אינם בבית הספר יש לכל בעל בית איש אחד המלמד עם הילד לכתוב בלשון לע״ז ובלשון הקודש, ולחזור הלמוד בביתו, ולעשות שירים וחכמות ולנהג אותו בדרך הישר ולכל אחד מה שירצה.

והרבנים המלמדים הנ״ל נבחרים ונמנים מהקהל יצ״ו ונפרעים מתוך הקופה של חבורא קרישא הנקראת תלמוד תורה, לכל אחד לפי ערכו ולמודו וצרכו כל שנה ושנה. ואין המלמד צריך להחניף לשום בן־אדם, וילמד לכל התלמידים בשוה, עני ועשיר. ומי שיש לו לב להבין, או עין רואה ואזן שומעת ושמעה קול כאלה הדברים והוא עד או ראה וידע אם לא יגיד ונשא עונו[3]. ומי שיש לו בית יד לקבל זה ישקל בפלס ובמאזני צדק, ויראה ההכרעה הגדולה, שכל זה מיוסד להקל הטורח מהמלמד ומהתלמיד.

סט. מהקדמת הספר „תקון השולחן" למהר״ר ליב ב״ר יצחק, חתן בנו של הגאון בעל הט״ז (נדפס באמשטרדם שנת תפ״ה).

...עמוד התורה לחזק בדק בית המדרש, כפי מנהג הספרדים שראיתי בהיותי משוטט בארץ. נהירנא כד הוינא טליא, הייתי באיטליא, ועתה כישן נרדם פה ק״ק אמשטרדם, בישיבה רמה ושם העיר ה׳ שמה, וראיתי שמה הנהגה טובה וישרה לפני האלקים בעמוד האורה, אין ערוך אליהם אגידה ואדברה, קצר המצע מהשתרע, ומאז לא נחתי עד שאגרת שלומים חברתי, ולפני שלחן הטהור דארבע ארצות מדינת פולין מסרתי, ותוכן האגרת שיתקנו הגאונים הרבנים ומנהיגים הרוזנים שיהיה בכל קהלה חברה של ת״ת בבית המדרש... וילמדו שם תנ״ך כסדר, ומשניות, גמפ״ת ופוסקים כסדר. ונתנו לי הגאונים רשות, את האגרת הזאת להביא לדפוס, אך העקר חסר וכו׳ וגם כי כסף אפס.

1. בית ספרים. 2. = זוג, פעמון. 3. ויקרא ה׳ א׳.

סח. מהקדמת הספר הידוע „שפתי ישנים" לר' שבתי משורר בַּס. נדפס ראשונה באמשטרדם שנת ת"מ. לרגלי ההדפסה בא המחבר לעיר זו והתבונן לסדרי החנוך המתוקנים של הספרדים. בשנה זו הדפיס באמשטרדם גם את ספרו „דרך ארץ", מורה דרך לסוחרים ועוברי אורח. גם הגיה שם את תרגום התנ"ך ליהודית־אשכנזית שנעשה ע"י וויצנהויזן.

ומאז באתי לכאן ק"ק אמשטרדאם והלכתי כמה פעמים בבתי מדרשות של ק"ק ספרדים יצ"ו. ושם ראיתי בניי ענ"ק, ילדים רכים קטנים כחגבים, וגדיים נעשו תישים והיו בעיני כענקים לרוב בקיאותם בכל המקרא ובחכמת הדקדוק ולחבר חרוזים ושירים על פי המשקל ולדבר בצחה לשון הקודש. ואשרי עין ראתה כל אלה. ולשמע אוזן תאבה נפשי ואמרתי: אוי לי אם לא אומר, ואוי לי אם אומר[1], שלא יאמרו מי שמך לאיש לדבר בשמך כדברים האלה. והנה עד כה שמעתי קול איש קדוש קורא ומדבר ה"ה הגאון הגדול כמוהר"ר שבתי שעפטל הורוויץ הלוי בספרו, ושם פתח פיהו לדבר נפלאות בענין סדר הלימוד של ק"ק ספרדיים[2]...

ואני אבוא אחריו ומלאתי את דבריו וארחיב את הדבור, וכן הוא הסדר של ק"ק ספרדיים יצ"ו. הם בנו את בית ה', בית מקדש מעט, בית הכנסת המפוארה. ומי שלא ראה בנין זה לא ראה בנין נאה מימיו[3] בתוך בני ישראל. ואצלה סמוך לה בנו ששה חדרים לתלמוד תורה, אשר בדעת חדרים ימלאו[4]. ובכל חדר יש מלמד א', אף אם יהיו התלמידים למאות, וכן ירבו. בחדר הראשון שם לומדים הילדים קטנים עד שידעו לקרות בתפלה; ואז משימים אותם לחדר השני, ושם לומדים התורה עם ניגון הטעמים עד שיהיו בקיאים בחמשה חומשי תורה עד לעיני כל ישראל. ואז יכנסו לחדר השלישי, ושם לומדים תורה עד שהם בקיאים לפרש בלשונם, לשון לע"ז, ובכל שבוע לומדים היטב פרוש רש"י עם כל פרשה. ואז יבואו לחדר הרביעי, ושם לומדים נביאים וכתובים כסדר בנינון הטעמים, והנער קורא הפסוק בלשון הקודש ואח"כ מפרש אותו בלשון לע"ז וכל הנערים שומעים לו, ואח"כ יבאר השני גם כן, וכן כולם. ואח"כ ילך לחדר החמשי ומרגילין לנערים לקרות הלכה מעצמם עד שיגיעו להבנה ולשכל ולכלל בחור. ושם אינם מדברים בלשון אחר רק דוקא בלשון הקודש, רק ההלכה מפרשים בלשון לע"ז. והם לומדים חכמת הדקדוק היטב. ובכל יום ויום לומדים גם כן הלכה אחת מהגמרא. וכשיגיע לפני מועד או רגל אזי כל התלמידים לומדים שלחן ערוך מענייני: הלכות פסח בפסח וחג בחג, עד שהנערים כלם בקיאים בהדינים. ואז ילכו לחדר הששי על הישיבה, לבית המדרש של החכם אב"ד יצ"ו, ושם יושבים בחדר ולומדים כל יום ויום הלכה אחת בדקדוק, רש"י ותוספות ומפלפלים גם כן בעיון הדינים מהמיימוני, והטור ובית יוסף ושאר פוסקים. ובתוך

1. בבא בתרא פ"ט ב'.
2. כאן הוא מביא את דברי ר' שעפטל שבאו לעיל עמ' ע'—ע"א.
3. בבא בתרא ד' א'.
4. משלי כ"ד ד'.

העתק כ״ד ספרים מובא בבית הדפוס בלשון אשכנז בצחצוח פשוט[1], בשפה ברורה בצח וך לשון אשכנז[2].

אחד הרבנים המסכימים על העתקה זו כותב בהסכמתו:

„בעברי פה ק״ק אמשטרדם... ראיתי את גודל תפארת מלאכת שמים בבית מו״ה אורי פייביש... אשר הוציא הוצאות גדולות מכיסו לתשלום המלאכה גדולה, לבאר התורה בלשון אשכנז אשר שמחו ההמוני ישראל והנשים והנערים משרתים והבתולות, שלא יצטרכו לשאול פירוש המלות מפי הלומדים, וכל שכן בני הכפרים שאין ידם משגת להשכיר להם רבי, ילמדו בעצמם עם בניהם הקטנים, ויקוים בנו ומלאה הארץ דעה... אפרים היילפרונין מוכיח, חופ״ק פילא״.

סז. מתוך הקדמת המדפיס יוסף עטיאש לתרגום התנ״ך לשפת יהודית־אשכנזית ע״י ר׳ יוסף וויצנהוזן (נדפס באמשטרדם תמ״ז).

העתקת בליץ נעשתה ונדפסה כמעט בזמן אחד עם העתקת וויצנהויזן, ולרגלי זה פרצה מחלוקת גדולה בין שני המעתיקים והמדפיסים.

...התורה שבכתב מונחת כמעט בקרן זוית. את זה רואים אנו היום כמעט בכל ארץ פולין ופיהם ובמדינות אחרות – שמיד שהילד יודע לדבר ולקרא כן[3]– מלמדו הרבי פרשה בחומש, ואח״כ מתחילים עמו משניות וגמרא, עוסקים הם בעקר בחריפות ותלוקים ומזניחים את היסוד, שהוא התורה שבכתב.

ומאותו זמן שמלמדים רבים מפולין באו לאשכנז התחילו גם שם לעזוב את העסק במקרא. רבי לא שנה ר׳ חייא מנין ליה (יבמות מ״ג א׳). בין כך ובין כך אפשר שתשתכח חס ושלום התורה שבכתב מישראל.

---

1. בלשון המקור: דען העתק כ״ד ספרים אין בית הדפוס צו ברענגען אין לשון אשכנז אין צחצוח פשוטה בשפת ברור בצח זך לשון טייטש.

2. קרוב לדברים אלה כותב גם ר׳ אליהו בחור בשירו שהדפיס בראש העתקתו את ס׳ תהלים (נדפסה ראשונה ויניציאה ש״ה).

דרום דיא מלמדים דיא מיט דען יונגן קָוֶלְן,
אונ׳ תהלים רעכט טייטשן וועלן,
דיא ווערט דש דאזיגע אונטר ווייזן
דש זיא נימ מֵין אין טויטשן גרייזן.

3. במקור: „דאש אזא באלד איין קינד נייארט שאלמויין קאן...״. על המלה „שאלמויין״ עי׳ גידימן Quellen-Schriften etc. s. 304.

כזו שיש ליהודי איטליא באיטלקית וליהודי ספרד בספרדית, ולכן יהודי ספרד ואיטליא הם „בעלי מליצה בלשון הקודש" מפני שיש להם „עשרים וארבע בלע"ז בצה לשונם". בכל ההעתקות שנעשו עד עתה ביהודית־אשכנזית הפשט והדרש מעורבבים זה בזה, או שפרשו רק על דרך הדרוש ולא שמו לב לפשוטו של מקרא כלל, והרי זה „כאלו ילמדו „חכמת שלמה" (חידושי מהרש"ל והגהותיו) בלי הלכה, פירש"י ותוספות". העתקות אלו גרמו לכך שהיהודים אינם יודעים פשוטו של מקרא ולהבדיל בין פשט לדרש, והנוצרים עולים עליהם בזה והם לועגים ליהודים. הן גרמו גם להזנחת כתבי הקודש ע"י המלמדים, והמעט שמלמדים לילדים הוא באופן משובש ומקולקל. ומזה הוא עובר לדבר על סדר הלמוד.

עקר ושורש הדבר הוא מה שצמח ויצא הנזק הגדול שמנהג האשכנזים הוא שלא להחזיק „מדרש" קבוע, כמו שעושים הספרדים האיטלקים והליוואנטינים, ומלמדים קבועים המקבלים שכרם מקופת הקהל, רק כל יחיד צריך לשכור מלמד לבניו, וראשית הוא הולך אחר הזול של שכר הלמוד; שנית, לעתים קרובות יכלתו של בעל הבית קצרה; שלישית, קודם שהנער יגיע ל„בר־מצוה" רוצה אביו שידע כל התורה על רגל אחת, מה שאינו לפי הטבע האנושי, גם אינו רוצה ליתן להנער מזונות ומכל שכן לשלם בעדו שכר למוד, והיוצא מזה שכשהמלמד מודיעו: בנך לומד גמרא, הוא חושב בלבו: הילד יודע ד"ו. כך מתחילין ללמד הנער בסדר הפוך: קודם שהוא יודע להתפלל מלמדים אותו חומש, קודם שלמד חומש מתחילים אתו פרק משניות, ואחר כך הגמרא, שהיא החכמה היותר גדולה בעולם, ושכלו של הילד אינו סובל זה, ואף דברי עצמו אינו מבין והנער מצפצף כעוף המצפצף ואינו יודע מה מצפצף... אנחנו מהפכים סדר הלמוד ולומדים קודם את החמור כדי להרויח זמן וממון, חושבים שהדברים המוחזקים לקלים ילמוד הנער בעצמו כשידע את החמור והקשה, אבל ההבנה הלא אינה באה לפני זמנה ואת הדברים הקלים לא למד הנער, וכה אינו יודע גם את זה וגם את זה. אנו רואים במופת חותך ובחוש הראות מקהל הספרדים אשר באו מארץ גזירה, גזרת השמד, לעמוד על נפשם ובאותו זמן לא ידעו עד מה, ומכח סדר הלמוד שלהם חפץ ה' בידם הצליח, אין גם אחד שלא יהיה בקי בכ"ד ספרים, ומבינים תפלתם ולנצח בשכל ודעת את מנגדי אמונתנו כשהם מחרפים אותה, אבל אצלנו האשכנזים הכל בהפך... כל הספרים הכתובים בעברי־טייטש מלאים מתערובת אגדות זרות ומדרשים, והמלמדים מסרו בצורה זו (את כתבי הקודש) לתלמידים, מקרי הדרדקי אינו יודע מה זה דרך הפשט או דרך הדרש, כי גם הוא למד בסדר המהופך, וכה ידיעתו דומה לידיעת התלמיד, והתלמיד יודע כמו הרבי בעצמו... והלכו הלאה במנהג המשובש, ומעשה שטות הצליח בידם ולא יושיע ולא יועיל לשום תכלית בעולם, אולם היום ירפא הנזק הישן, הפוך סדר הלמודים וחלול השם יעקר משרשו... כי

כל אב מחויב ללמד את בניו תורה לפי התקנות דלקמן:

א) כל ילד צריך ללמוד כל היום בחדר, עד מלאת לו ארבע עשרה שנה תמימות.

ב) הנערים מבני י״ד שנה עד בני י״ח צריכים ללמוד לכל הפחות שעה אחת ביום.

ג) האב שיעבור על זה גורם לבנו שיאבד את חזקת הישוב בקהלה.

ד) הקהלה תשלם מקופתה שכר למוד בעד כל הילדים שאבותיהם יגישו בקשה על זה. הקהלה תמלא את כל הבקשות מבלי חקור ודרוש על מצבם החמרי של המבקשים[1].

ה) המלמדים צריכים לעשות את עבודת הקודש באמונה. אסור להם לעזוב את החדר בכדי להתעסק בעניניהם הפרטיים, חוץ מיום חמשי בבוקר ויום הששי אחר הצהרים.

ו) שני לומדים שיבחרו ע״י ועד הקהלה, צריכים לבחון בכל יום ששי את התלמידים הלומדים גמרא. ובחינה זו אינה משחררת אותם מן הבחינה שהם נבחנים בכל שבוע, ביום ה׳, ע״י הרב אב״ד.

ז) המלמדים ואבות הילדים ישגיחו על זה, שהילדים יבואו אל הבחינה כל זמן שלא הגיעו לגיל של י״ד שנה. אך הנערים שכבר נתארסו פטורים מבחינה.

ח) המורים והאבות שיעברו על התקנות יענשו בקנס של ארבעה ר״ט לקופת הצדקה.

ט) פרנסי הקהלה יכולים בשעת הצרך להשביע את המורים או את האבות החשודים בעברה על התקנות. כמו כן יכולים הם להחרים את העבריינים.

אנו מקוים שע״י מלוי תקנות אלו נזכה לזה, שתמלא הארץ דעה את ה׳ כמים לים מכסים.

התקנות נתקנו באספת כל י״ב הפרנסים ובהסכמת הרב אב״ד, ונתפרסמו ביום ג׳ ר״ח שבט שנת ת״ן.

סו. מתוך הקדמת ר׳ יקותיאל בל״ץ להעתקתו שהעתיק את התנ״ך לשפת יהודית־אשכנזית (נדפס באמשטרדם שנת תל״ט ע״י המדפיס אורי פייביש הלוי). בראש דבריו הוא מדבר על זה שאין ליהודי אשכנז ופולין העתקה טובה של כתבי הקודש לשפת יהודית־אשכנזית

---

1. הח׳ כהן מעיר, שכדי להבין את חשיבות תקנה זו יש לדעת כי בחלוקת צדקה ותמיכה היו מרבין—לפי תקנות הקהלה—בחקירה ודרישה, וכל האומר פרנסוני היו בודקין אחריו לדעת את הנהגתו ומעמדו החמרי; ואם אינו הולך בדרך טובים או שיש לו קצת נכסי דלא ניידי, או גם אם יש לו מטלטלין, סחורה, או חובות בטוחים בסכום של מאה פרנק לא היה יכול ליהנות מקופה של צדקה. כמו כן יכלו להשביע את המבקש עזר אם באמת הוא ממלא אחרי התנאים הנזכרים. הרי שרק בנוגע לתשלום שכר למוד הקלו מאד.

וכן יזהרו בבני עניים שמהם תצא תורה, באם אחד מבימ ייץ (=מבני מדינה ישמרהו צורו) ווירד בגעהרין ליתן לו לסיועת שכר למוד בניו הקטנים... זולין שני פר׳ (=פרנסים) איהם איין כתב געבין בחתימות ידיהם או הג״מ (הנזכר מדינה?) ליתן לו לסיועת בניו לשכר המלמד שלשה ק״ש (=קופערשילינג?), ואותן ג׳ ק״ש ישלם הג״מ להמקרי דרדקי שלו.

אחד הדר במקום שיכול לשכור מלמד לבניו עם חבירו מחויב לשכור מלמד לבנו עד שיהיה בן ארבע עשרה שנה.

שנים או שלשה, או יותר, הדרים בישוב אחד וצריכים למלמד תינוקות **אין רשות לאחד מהם לשכור מלמד לבניו לבד לעצמו**, רק יתן לחביריו הצריכים למלמד גם כן חלק בהמלמד כדי שילמדו בניהם גם כן, ולא יפרוש מהם רק ישכור עמהם, ואם יש לאחד מהם בנים ללמוד ואין ידו משגת לשכור מלמד לבד יסייעו לו בני מחא, **אעפ״י שאין להם בנים ללמוד**[1].

סה. תקנות שתקנו במיץ בשנת ת״ן בישיבת י״ב פרנסי הקהלה ובהסכמת הרב. נכתבו ביהודית־אשכנזית של אותו זמן ונתפרסמו בתרגום לצרפתית ע״י א. כהן ב Revue des Etudes Juives כרך ב׳ עמ׳ 303-4.

ראה ראינו שלמוד התורה הולך ומתמעט מיום ליום, ויש מבני הקהלה הנמנעים מללמד את בניהם בלי סבות מספיקות; ומצד אחר יש כאלה הרוצים ללמד את התורה לבניהם אבל אינם יכולים לעשות זאת מפני מצבם הקשה, ועל ידי זה מתרבה מספר „עמי הארץ" יותר ויותר. חוץ מזה ראינו שהמלמדים עמוסים בעבודה יותר מדי, וגם זה גרם לירידת מצב החנוך, על כן ראו י״ב הפרנסים נחיצות לתקן את התקנות הבאות בכדי להרים את קרן התורה:

כל מלמד גפ״ת לא ילמד יותר משמונה שעורים ליום, שעה לשיעור. השכר בעד כל שעור לא יעלה יותר מארבע שקלים (טהאלער) לחדש[2].

תנאי התשלומין שבין המלמד ובעל הבית צריכים להיות לפי חשבון השעות ולא לפי היום כלו.

הקהלה תשלם מקופתה בעד כל ילד עני חמשה שיללינגים לחדש, ודמי ראש חדש[3] בכלל זה.

מלמדי הקריאה, תנ״ך ומשנה רשאים ללמד תשעה שעורים ליום, שעה לשיעור, משכרתם לא תעלה על סך שלשה שקלים לחדש בעד כל שעור. בעד ילדי עניים תשלם הקהלה שלשה שיללינגים לכל שעור.

1. עי׳ גם שו״ע „חשן משפט" סי׳ קס״ג סעיף ד׳.

2. לפי זה יגיע שכרו של מלמד לשלשים ושנים שקל לחדש. שכר הגון לפי ערך הכסף באותו זמן.

3. הילדים היו רגילים להביא להמלמד מתנה בכל ראש חדש.

סג. מפנקס קהלת בומברג. נדפס ע"י ר' דוד קויפמאן ז"ל ב„קובץ על יד" כרך ז'.

א. ראשית דבר יראת ה' להחזיק עמוד התורה... כי רבים מבני עניים, שמהם ראוי שתצא תורה[1], מבקשים למודם ואינם מוצאים[2] מחוסר כל ודלות של אביהם שאין ידם משגת לשכור להם מלמד להועיל לבניהם, ובשביל כן מביהים ממהרים וחשים, פורקים עול תורה, ועול דרך ארץ מבקשים... על כן יצא המוסכם מאתנו המתועדים בגזירה, שכל קהלה וישוב, הן מהיושבים תחת ממשלת אדוננו הדוכום והן היושבים תחת ממשלת הקיורי', יתן כל אחד ואחד מהדרים תוך המדינה בכל ערב שבת לקלפי מיוחדת מה שידבנו לבו... (פנקס במברג עמ' ו').

ב. בפנקס זה סי' י"א אנו קוראים, שבכל מדינה היה מנהג, ש„בחור חתן העובר ממקום למקום ומפינה לפינה צריך ליתן מתנה הגונה, לאכסניא של תורה", אולם אח"כ התחילו גם נערים ומשרתים ההולכים בשרירות לבם, שלא קראו ולא שנו, להכביד עול החתנים במדה רעה ומגונה. על כן „עשו לחוק מהיום ומעלה, שבכל מקום אשר תדרוך כף רגל החתן באחת הקהלות או הישוב, ובאופן שיהיו שם לכל הפחות ששה בעלי בתים ומלמד קבוע ללמוד עם בניהם, מחויב החתן ליתן שם ממאה ראשונה של סך נדן שלו ג' פצין (Batzen) ט"מ (=טויטשי מעות?), וממאה זהובים ומעלה, יהיה סך מה שיהיה, מחויב ליתן מכל מאה זהובים מה שעולה סך נדן שני הצדדים אחד פץ ט"מ, ויתחלק סך ההוא בין הנערים העוסקים בישובו של עולם ובין הנערים הלומדים אצל המלמד, אמנם במקום ישיבת הרב יצ"ו לא יקח שום אחד חלק במעית הנ"ל כי אם אותן הראוים לילך על הישיבה, היודעים לשא ולתן ולפלפל קצת בדבר הלכה" (שם עמ' ו').

סד. התקנות המובאות בזה לקוחות מ„ספר תקנות הקהל במדינת העסין", שחלק קטן ממנו נתפרסם ע"י ד"ר מונק בס' היובל לכבוד ר"ע הילדסהיימר („שי למורה" ברלין תר"ן). הד"ר מונק מודיע לנו בהערותיו שבספר התקנות יש הרבה סעיפים נוגעים לעניני החנוך והלמוד, והוא מוסר תוכן קצתם: שבכל בתי הכנסיות אשר במדינה לא יגדבו שום נדבה רק לצרכי ת"ת; חוץ ממה שינדב כל אחד בנדבה עוד צריך הוא ליתן, לפי ערכו, סכום שנתי ידוע בתור חובה. גם מירושות נגבה אחוז אחד לצורך תלמוד תורה. בכל קהלה יש גבאי מיוחד לת"ת. המורים מקבלים שכרם מקופת ת"ת. סעיפים אחרים מוקדשים לאופן מנוי המורים וההשגחה על למודם. ומי יתן ויתפרסמו תקנות הפנקס הנוגעות לת"ת. התקנות המובאות למטה נתקנו בשנת ת"ן.

---

1. נדרים פ"א א'. 2. סנהדרין ע"ב א'.

אחר כך רשום למטה אשור תקנות אלו ע"י הרב אב"ד ר' גרשון מפוליק ביום ה' ניסן ושך נאמר גם כן שהזמינו את כל המלמדים – מלמדי דרדקי, חומש וגמרא – וקראו לפניהם את כל התקנות והם התחיבו לשמרן.

סב. בספר הזכרת נשמות לקהל וירמייזא (נדפס ע"י ר"א ברלינר ז"ל ב„קובץ על ידי" שי"ל ע"י „מקיצי נרדמים", שנה ג') נרשמו שמותיהם של כל האנשים והנשים שעסקו בצרכי הקהלה באמונה, הרביצו בה תורה, טרחו לטובתה בגופם ובממונם או השאירו עזבונות הגונים לטובת מוסדות הקהלה. יש בספר רשימה שלמה של מנדבים לטובת תלמוד תורה, ויש גם כאלה שנדבו למטרה זו „כל אשר להם". נותן אני בזה רק חלק אחד מרשימה ארוכה זו. הקורא יעמוד כרגע על השתתפותן הגדולה של הנשים במצוה רבה זו של הפצת למוד התורה.

יזכור... נשמת מרת אוגיא בת ר' אליקים ונשמת בתה מרת נינא שהניחו שמונים זהובים ללמוד נערים; מרת שערלן בת ר' יצחק שהניחה מאה זהובים ללמוד נערים; ר' מרדכי ב"ר אברהם שהניח ארבעים זהובים ללמוד נערים; ר' יוסף ב"ר יעקב שהניח ללמוד נערים כל אשר היה לו; ר' שמשון ב"ר יצחק הלוי ואשתו גוטלן שהניחו ללמוד נערים כל אשר היה להם; ר' אורי שרגא ב"ר משה שמונים זהובים ללמוד נערים; ר' שלמה ב"ר ישראל בנימין ואשתו מרת לאה חמשים זהובים ללמוד נערים; ר' יודא ב"ר שמואל בעבור שנדב אלפים זהובים לג' קהלות: וירמייזא, פרנקפורט ופרידברג להספיק מן הריוח בחורים; ר' משה אליעזר בן אשר נדר מאה זהובים להספיק מהפרי ללמוד נערים; ר' יודא ב"ר שמואל שנדב מאתים זהובים ללמוד נערים מהפרי; ר' שלמה ב"ר משה שנדב אלף זהובים לג' קהלות: ווירמייזא, פרנקפורט ופרידבורג להספיק מן הריוח בחורים ונערים כדי שיכולים ללמוד; ר' יחיאל ב"ר צדוק שנדר מאה זהובים ללמד נערים מהפרי; מרת רחל בת שבע גיטלן בת כמר יעקב שנתנה כל אשר לה לקהל פה ללמוד נערים ולהשיא בתולות עניות מהפרי, והקרן קיימת; הקצין דוד ב"ר יהושע יוסף אופינהיים בעבור שהיה מאכיל על שולחנו שלשה בחורים יותר משלשים שנה והחזיק לומדי תורה בגופו ובממונו.

חוץ מאלה נזכרו שם עוד הרבה אנשים ונשים שנדבו כסף לת"ת, הרביצו תורה בישראל והחזיקו בידי לימדים.

יכולים לברר מספרם על פי התקנה בכל זמן ועידן ואין צריכים ליתן תקיעת כף הנ״ל. ומכלל לאו נשמע הן: מי שאינו יכול לברר מחויב ליתן תקיעת כף.

ח. תוקף הקנס על המלמדים שיעברו חס ושלום על התקיעת כף שלהם כבר מבואר לעיל סי׳ א׳. וכמו כן הגבאים אשר יעברו על קבלת חרם או שבועה הנ״ל יוקנסו גם כן כנ״ל.

ט. גם מחויבים הגבאים שניים של המלמדים להחזיק תחת ידם כל הרשימות הנתנות להם מן המלמדים בזמן העבר. ואם יתחדשו גבאים חדשים מחויבים הגבאים ישנים למסור לחדשים אותם רשימות הישנות כדי שיוכלו לבוא על הבירור בכמה תקנות התלויות בזה.

י. מחמת הריש־דוכנא, הנקראים בהעלפר, ראוי לתקן באשר שנראה, עין בעין גודל הפרצה והתקלה הנעשה ע״י השחוק והשעשועים שהם עושים בימי הפורים, ועל ידי זה המה מבטלים כמה חדשים בביטולים הרבה, בטלו ולא קיימו[1] את המוטל עליהם ועוסקים בהבלי הזמן, וביום ישנים מן המצות ותלו בהו טפלי. בכן מהיום והלאה היה לא תהיה עוד; הבהעלפר לא יעשו שום שעשועים כלל רק באותה שבוע שחל פורים להיות בתוכה ולא יותר. וישגיחו על זה המלמדים שלהם והגבאים שניים. ואם יעברו על זה יוקנסו על פי ראות עיני המורה אב״ד ור״מ דקהלתנו ובית־דין שלו בצירוף הגבאים ראשונים.

יא. וכמו כן יתנהגו כך עם אותם ראשי דוכנא המקבלים פתקאות וחשבונות כדי לגבות את חובות היין[2] וכדומה ועל ידי זה הוא מתבטל מהשנחתו על הילדים, ובפרטות ביום הששי והכינו אשר יביאו בני ישראל את ה מ נ ח ה להתפלל בבית רבן ושאר צרכיהם עבודת היום ההוא, שהתינוק בטל באותו יום מבית הספר ואין אימת רבו עליו ועקר אימתו מן הריש דוכנא — אינו מן הראוי שיהיה הריש דוכנא פנוי ממלאכתו, מלאכת שמים, ונמצא התינוק קרח מכאן ומכאן ואין לו מורא שמים כלל, לכן ישתקע הדבר ולא יהיה מכאן ולהבא ולא יקבלו עליהם גבית פתקאות כלל וכלל, רק אם אותו בעל הבית שהריש דוכנא סמוך על שולחנו באותו השבוע[3] נותן לו פתקא לגבות ונראה שאין האב בעצמו חושש על בטלת בנו — מה עלינו לעשות; הותר לו. אבל זולת זה לא יעשה כך כלל וכלל, בקנס על הריש דוכנא הנ״ל.

אלו אחד עשר סימנים, נעשו לתיקונים, מסמרות נטועים וכדרבונים, אזנו וחקרו האלופים התורנים, גבאים ראשונים, לראיה יבואו על החתום ד׳ ניסן ת ק ט ״ ז לפ״ק.

הק׳ בנימין וואלף בהר״י רייבלם ז״ל[4].

הק׳ אברהם בן המנוח כ״ה ר׳ יוזלה ז״ל שוואבך.

---

1. מכות ט״ו ב׳. 2. גבית חובות היין באה לנכון בקשר עם קניית יין לקידוש ולהבדלה.

3. ראשי הדוכנא היו סועדים שבוע שבוע, חליפות, על שולחן בעלי הבתים, אבות התינוקות המסורים להשגחתם.

4. הוא מחבר הס׳ „דברי התענוגים״ שנדפס בפראג תקנ״ה. המחבר היה רב בכמה קהלות ונפטר בן פ״ג שנה בשנת תקמ״ו.

כלל גם בזמן השני, ואף שבאים למלמד אחר בזמן השני מכל מקום נקראים ילדי א״ב („א״ב קינדער״) ומחויבים המלמדים להעלותם ברשימה בכל תחלות הזמן, איש על שמו ושם אביו, כמבואר בתקנת הקדמונים.

ג. גם באנו לחזק תקנה קדומה[1]: כל מלמד שיש לו בחדרו תלמיד הלומד גמרא אינו רשאי להחזיק תלמידים הלומדים סידור וא״ב, ומכל שכן שאינו רשאי להחזיק ללמוד בחדרו שום תינוקת, קטנה או גדולה. ואף שהיא לומדת רק מלאכת נשים אצל אשת המלמד מכל מקום היה לא תהיה כזאת בישראל, אם לא שאשת המלמד לומדת עמה בשטח[2] אחר, אבל באותו השטח שבעלה מלמד עם הנערים גמרא כנ״ל — כלל וכלל לא, אפילו בחדר אחר.

ד. וכמו כן אותו המלמד המחזיק חומש קינדר אינו רשאי להחזיק חמש תינוקות[3] קטנות שהמה מבנות שבע שנים ומעלה, ונכלל בזה אף שאותן הקטנות לומדות רק מלאכה אצל נשותיהם של המלמדים, אם לא שיהיה דוקא בשטח אחר כנ״ל בסי׳ ג׳.

ה. מה שמבואר בתקנות הקודמות שכל מלמד שאינו מוסמך בשם „החבר״ אינו רשאי להיות מלמד, אכן באשר שכבר נפרץ הגדר הזה באיזה שנים שעברו, וישנם כמה מלמדים שאינם סמוכים, אמרינן בהו כיון שעלו לא ירדו. רק כדי שלא יהא הדבר הפקר — לכל הרוצה ליטול השם, יבוא ויטול וישתמש בכתרה של תורה — מצאנו לטיב לתקן שמחויבים אותם המלמדים שאינם סמוכים כעת להשתדל להם, קודם ר״ח אייר הסמוך, כתב רשיון מהרב אב״ד ובית דין שלו שהותר להם להיות מלמדים, אבל אם אין בידם כתוב וחתום כתב ראיה על הרשיון כנ״ל או סמיכות כנ״ל אינם רשאים להיות מלמדים. ומכאן ולהבא צריכים ליקח סמיכת „החבר״ או רשיון כנ״ל.

ו. גם באנו לחזק התקנה הקדומה שתיכף אחר התחדשות [הבחירות] של המלמדים מחויבים הגבאים שניים אשר יתמנו בעת ההיא לקבל עליהם בחרם או בשבועה בפני הגבאים ראשונים להשגיח על תקנות הקדמונים הנאמרות בפנקס הלז עד שנתחדש, ועד בכלל. וגם על אותם שנתפרשו ונתחדשו כעת.

ז. וכמו כן מחויבים המלמדים ליתן תקיעת כף להגבאים שניים שיתנו הרשימות שלהם ביושר, הן במספר השעות והן בתערובות[4], אכן אותם המלמדים גמרא המה

---

1. עי׳ לעיל סי׳ י״מ וגם סוף קטע ב׳.

2. קומה, דיוטה, ועי׳ גם לנדוי־וואכשטיין: יודישע פריוואט־בריעף בחלק העברי עמ׳ 24: „אמ״ז עם נכדו ר׳ משה דרים בשטח של מהור״ר פנחס״. מותר איפוא ללמד את הבתולות גם באותו בית, אבל בקומה אחרת.

3. אבל פחות מחמש מותר, אם גם הן בנות שבע ומעלה. וקטנות מבנות שבע מותר להחזיק אפילו יותר מחמש.

4. הכונה לתערובות ילדים בני גילים שונים הלומדים גמרא, חומש, סידור וא״ב, והמלמדים צריכים לרשום בדיוק כמה תלמידים יש להם מכל סוג וסוג. אולם מלמדי הגמרא חשבונם פשוט: שעה לתלמיד, שעה לתלמיד, ולכן פטרו אותם מתקיעת כף.

יהיה שום קולא בבני תלמוד תורה, רק יוחשבו במספרם כשארי בני בעלי בתים הן לגמרא והן לחומש, סידור, א״ב, ולא יקילו מעתה בשום דבר.

גם באנו לחזק את התקנה הקדומה המבוארת בסי׳ י״ט, דהיינו באופן שכל מלמד שיש לו תלמיד הלומד עמו גמרא רשאי להחזיק „חומש תלמידים״, ולא לְלַמֵד סידור וא״ב ובתולות [והמלמד סידור וא״ב אינו רשאי להחזיק תלמידים הלומדים גמרא], אכן ה„זמן״ שמביאו להנער מחומש ומחנך אותו לגמרא רשאי להניחו בחדרו כל אותו „זמן״, אמנם „זמן״ שלאחריו מחויב להוציאו מחדרו מיד אם יש לו תלמידים לסידור וא״ב. כל הנ״ל נעשה בהסכמה אחת ולראיה באנו אנחנו אובר גבאים על החתום, י״ד תמוז, תקי״ד לפ״ק.

ג. ב״ה.

הן היום הקריבו לפנינו האלופים התורנים גבאים ראשונים של המלמדים והציעו דבריהם במתק לשונם לשון מדברת, בתוכחה מגולה ואהבה מסותרת. להגדיל התורה ולבל תהיה נעדרת לאות ולמשמרת, לעמוסי בטן עטרת תפארת. באשר שראו כמה מכשולים ועקולים בתוך כרם ה׳ צבאות בית ישראל גפנים ועוללים שאלו ללחם של תורה ללמוד בידיעות בית רבן כדי שיצמחו ויגדלו ויעשו פרי קודש הלולים, מקטנים ועד גדולים, כאשר כבר גבלו הראשונים כמה גבולים, המה גאונים ורבנים הקדושים שבכל דור ודור עשו תקנות וסייגים וגדרים לגדר הכרם, כדי שלא יהיה ח״ו כרם שחרב מאמצעו[1] כאשר נמצאים פה. והאלופים התורנים גבאים ראשונים הנ״ל פשפשו במעשיהם של המלמדים. והנה יש מהם ובהם אשר אינם מקיימים כפי התקנות הנ״ל, לכן התחכמו לעמוד על עומק קצת התקנות ולפרש דבריהם הדק היטב לפי תאר הענין, וקצת הוסיפו לתקן והכל לשם שמים, ולהחזיק בעמוד התורה והיראה, המה שני העמודים אשר כל בית ישראל נשען עליהם.

א. וזה יצא ראשונה להחזיק התקנה הקדומה שכל מלמד לא יהיו לו תלמידים המחזיקים למספר יותר מערך י״ב שעות[2], הן המלמדים גפ״ת, ומלמדי חומש ודרדקי. ואם המצא ימצא מי שיעבור על זה ענש יענש על פי ראות עיני מרא דאתרא הרב אב״ד ובית דין הצדק שלו, ובצירוף הגבאים ראשונים. נוסף לזה יוכרז עליו בבית הכנסת, כי הוא האיש העושה מלאכת ה׳ ברמיה ועובר על חרם ותקנות גאונים ורבנים הקדמונים כמבואר למעלה.

ב. איבר זיק קינדר[3] לא יהיו למלמד אחד יותר על שמונה, אכן רק ב„זמן״ הראשון שהולכים לבית הספר נקראים איבר זיק קינדר, אבל ב„זמן״ השני נחשבים לא״ב קינדער, אף שעדיין אינם לומדים

1. כלאים פרק ד׳ משנה א׳.

2. לפי זה יכול המלמד להחזיק כ״ד ילדים לומדי א״ב וסידור, ט״ז לומדי חומש, י״ב לומדי גמרא או עשרה לומדי גמרא עם תוספות.

3. כך נקראו הילדים מבני שלש עד חמש שאבותיהם היו שולחים אותם לא ללמוד א״ב בביה״ס. רק ל„שֶבֶת״ שם, ומלמדי דרדקי היו מקבלים אותם למעלה מן הנורמה הקבועה לילדים לומדי א״ב

כח. גם הסכמנו שאם אחד מהמלמדים יפער פיו נגד הגבאים דהמלמדים הרשות ביד הגבאים לקנוס לאותו המלמד לפי ראות עיניהם, ורשאים הם לקחת משכון על אותו הקנס.

שמעתי קול קרות הגבר כרוז נפיק בחיל לאורייתא... לכן נתתי ידי עמהם והסכמתי עמהם בתנאי זה שכל כוונתם תהיה לשם שמים, בכל דרכיך דעהו וכו', כאשר בודאי חזותו מוכיח שכן הוא וכן יהי וכן יקום. נאום הכותב מתוך טרדות הדרך אשר ירט לנגדי בסיעתא דשמיא, יום ג' אדר ראשון ת נ " א הכא קאי דקתני[1] לפ"ק פה ק"ק ניקלשפורג.

נאום ד ו ד הקטן בן כבוד אאו"מ הקצין הר"ר אברהם
א ו פ נ ה י י ם שליט"א החונה פה ק"ק נ"ש ובמדינת
מ ע ה ר י ן ערת שבטי ישורון.

ב. באשר בשנת תפ"ז עלתה בהסכמה על פי חמשה ב"ת (= בעלי תקנות) המבוררים מתוך הקלפי ולהם ניתן כח ויד לפשפש בתקנות החברה, בכן עלתה בהסכמה גמורה שכל מי שנבחר לגבאי שלש שנים רצופות מחויב להסתלק מגבאות בשנה רביעית, ובכלות שנה רביעית רשאי לחזור ולהיות גבאי. ובכן בעת ראוי להחזיק תקנה זו בחוק ולא יעבור חלילה, ותקנה זו חלה על לעבר ולהבא. שנת ת פ " ז לפ"ק.

גם עלתה בהסכמה לחזק ולהאדיר אותה התקנה המבוארת בסי' י"ז בעסק שבועה, שתיכף לאחר התחדשות המינויים מחויבים הגבאים לקבל עליהם בחרם ובשבועה להשגיח על התקנות בעסק לקיחת מספר שעות. נעשה היום. יום ב' בניסן ת " ץ ל פ " ק.

בהתאספנו יחד עם מלמדים דקהלתנו לפקח לקיים עמוד התורה עלה במוסכם למעט המחלוקות, וזהו בדבר שמבואר לעיל בסי' ד' וז"ל: „ובאם ילמדו גם בני המלמד בחדרו יהא נכלל בתוך הרשימה לכל הפחות אחד מבניו", ולא נתבאר היטב אם לומר רק עם בנו אחד איך יהיה, והוחלט עכשיו שאם אינו לומד רק עם בנו האחד יוחשב לחצי שעור, דהיינו נמרא יוחשב לחצי שעה, וכן לחומש וסידור. ואם יש לו [כל] מספר השעות מבני בעלי בתים מחויב להוציא בנו מחדרו. עד כאן מצאנו להקל ולא יותר.

וגם נהגו המלמדים לחשוב חינוך גמרא לחומש[2] ולא נתבאר איזהו נקרא חינוך, ועל ידי כך רבו המחלוקות בין המלמדים זה אומר בכה וזה בכה, והחלט עכשיו שאותו תינוק שיתחיל ללמוד בתחלת ה„זמן" גמרא יחושב בזמן השני שלאחריו לגמרא. ואם לא יתחיל ללמוד בתחלת הזמן גמרא, רק בתוך הזמן, יחשב לזמן שאחריו רק לחינוך כל אותו הזמן.

ובדבר תלמידים מ„תלמוד תורה" הקילו עד היום שלא למנותם [במספר] כשארי [בני] בעלי בתים ועי"כ בני עניים בטלים והקילו בלמודם, בכן נעשה עכשיו שלא

---

1. עי' ברכות ב' א'.
2. עי' לעיל, אחרי סי' י"ד, בהסכמת הרב ר' אליעזר מענגל.

כב. גם על דבר מספר המלמדים הזרים ומספר השעות שלהם, שיכולים להחזיק על פי משמעות תקנה הישנה, הסכמנו: באם יכשר בעיני איזה בעל בית מקהלתנו ליקח אצלו איזה מלמד, שלומד פה בישיבה[1], ללמוד עם בניו בביתו, לא יוגרע כוחם של מלמדים דקהלתנו בשביל כן – ודוקא בעל בית[2] מבני ישיבה ולא בחור מבני ישיבה, ומכל שכן בהעלפר או בחור שאינו מבני ישיבה שאין להם שום זכיות כאלו ללמוד אפילו אצל בעל בית אחר עם נעריו – והזכיות שיש להם כלפי מלמדים זרים נשארות בתוקפן. דהיינו אם בעל בית אחר מבני קהלתנו יצ״ו יקח אצלו בעל בית[2] אחר מבני ישיבה ויתן לו שני תלמידים, אזי אם יהיו שלשה בעלי בתים כאלה מבני ישיבה יחשבו שלשתם כמלמד אחד, ולא יורשו להיות כאן רק עוד שני מלמדים זרים.

כג. גם הסכמנו שמי שלא שלם במשך שתי שנים רצופות את דמי החדש („חדש געלט״) במלואם לא יתמנה בשום התמנות, וכל שכן שלא יתמנה מי שלא נתן דמי הקדמה (דמי כניסה לאגודה, ועי׳ להלן סעיף כ״ה), ואם גם שלם ככל הנ״ל לא יבחר בכל זאת לגבאי אם לא היה מקודם ר״ח ב״ת[3].

תקנות קבועות כמסמרות, נטועות כדרבונות, ישרות ונכונות ומיוסדות על אדני פז ורגל האמת ורגל ישרה להגדיל תורה ולהאדירה, ויאושרו ויקוימו בתוקף גזרה מלבד הקנס הכמוס אתי על העובר. יום א׳ אדר ראשון תנ״א לפ״ק[4].

כד. גם הסכמנו שכל מלמד חדש שלא עסק עוד באומנותו זו שתי שנים רצופות לא ישתתף בברירת גבאים.

כה. גם הסכמנו שכל מלמד המתחיל לעסוק במלמדות, ואפילו אם אינו מחזיק כי אם ה׳ או ו׳ נערים, מחויב ליתן דמי הקדמה בסך חצי ר״ט להחברא קדישא דמלמדים. וכך גם דינו של זה שהיה כבר מלמד אך פסק בינתים, ואפילו אם פסק רק ל„זמן״ אחד הרי הוא נחשב למלמד חדש. ומלמד זר המתחיל ללמד בקהלתנו מחויב ליתן זהוב אחד ריניש, ועליו לפרוע את זה מיד בסוף החדש הראשון.

כו. גם הסכמנו שבשעת התחדשות הגבאים לא יודיעו חמשת הבוררים את תוצאות הבחירות עד שיקבלו הגבאים עליהם בשבועה שישמרו את כל התקנות ולא יצאו חוץ לגבולות התקנה אף כמלוא נימא. ואם גם לפי ראות עיניהם השעה צריכה לצאת חוץ לגבול התקנה למיגדר מילתא – לא ישנו הגבאים שום דבר, אם לא באסיפת המצורפים ב״ת ור״ח[5] ועוד שלשה מלמדים הנבחרים לכך.

כז. וגם [הסכמנו] אחרי שמבואר בתקנות הישנות, באם איזה מלמד מחזיק יותר מנ׳ תלמידים, אפילו בני עיר אחרת, עליו לשלם להמלמדים דמי הקדמה בלא פקפוק.

---

1. ישיבת ניקולשבורג היתה מפורסמת והיו באים אליה קרובים ורחוקים.
2. „בעל בית״ בא כאן בהוראת נשוי.
3. = ראש חברה בעל תקנה.
4. החתימה חסרה, ויש לחשב שגם כאן חתם הגאון הידוע וגדל היחס ר׳ דוד אופנהיימר בעל הביבליותיקה המפוארה, שנתמנה סמוך לאותו זמן לאב״ד ניקולשפורג ולרב המדינה במעהרין.
5. = בעלי תקנות וראשי חברה.

ואפילו אחר שתי שנים עליו להיות מוסמך בשם „החברי מן הגאון הרב אב״ד דקהלתנו[1]. כל זה קבלנו עלינו בחרם ובשבועה.

חי. עוד הסכמנו לקבל עלינו בחומרות הנ״ל, כל מלמד בפני עצמו, שלא לזלזל בשכירות הנערים: רק מכל נער שלומד גמרא אינו רשאי ליקח ממנו פחות משׁשׁה זהובים, ומלמד חומש לא פחות משלשה ר״ט, ומסדור שני ר״ט ומן לומד א״ב כאשר יפשרו עצמם.

יט. גם מחמת סדר הלמוד שבתקנה הישנה ראינו עין בעין כי נכון הוא, וככה יהא משפטו: כל מלמד שיש בחדר שלו שלשה נערים שלומדים סידור אינו רשאי להחזיק כלל שום נער הלומד גמרא („גמרא יונגי). כמו כן המלמד שמחזיק שבעה נערים שלומדים חומש אינו רשאי גם כן להחזיק שום גמרא יונג. גם אינו רשאי להחזיק שום נער הלומד „עין יעקב"[2]. כמו כן מי שמחזיק בחדר שלו חמש בתולות אינו רשאי ללמוד חומש עם נערים. ועל כל פנים מי שמחזיק נערים על פי התקנה אינו רשאי ללמוד [עם] דרדקי יותר מחצי סיפוק שלו, ובאם יחזיק יותר דרדקי אינו רשאי ללמוד עם גמרא יונגין. ואין בכלל אלא מה שבפ״מ: מלמד המלמד בחדרו גמרא, אפילו הלכה אחת, אינו רשאי להחזיק שום בתולה ללמוד, ומכל שכן נער קטן שלומד א״ב.

ך. גם קבלנו עלינו בחומר הנ״ל: איזה בהעלפר (ריש דובנא) שיהא אצל מלמד ואחר כך ילך ממנו ורוצה לילך למלמד אחר, אין המלמד השני רשאי ליקח אותו אצלו כלל וכלל רק מחויב לחזור ולילך אל המלמד הראשון. וגם לרבות, אם בהעלפר מנזם[3] על מלמד אחד מקהלתנו הרי הוא חתיכא דאיסורא על כל המלמדים עד שיעקור דירתו מכאן. וגם לרבות, בהעלפר המשכיר את עצמו קודם ה„זמן" אצל מלמד אחר, יהיה מי שיהיה, ות״כ בפ״מ[4], הרי הוא חתיכא דאיסורא על כל המלמדים, ובאם יתן כתף סירכת כלה גרש יגרש. ובפירוש איתמר בינינו בהסכמה גמורה: בהעלפר המשרת אצל מלמד אחד אל יעיז לקחת נער קטן, ומכל שכן גדול, ללמוד עמו בבית אחר אצל בעל בית אחר, אפילו סידור וא״ב. הגבאים מחויבים להשגיח על זה בהשגחה פרטית.

כא. גם מחמת שמבואר בתקנה הישנה[5] שכל מלמד מחויב ליתן בכל חדש לתוך תיבה שלהם ג׳ צ״ל — ראינו שנכון הוא שהגבאים, שנים מהם, מחויבים לילך בעצמם לגבות סך הנ״ל. ובאם לא יהא להם פנאי מחויב לילך על כל פנים גבאי אחד וליקח עמו מלמד אחד שיכשר בעיניו, והמלמד מחויב לילך עמו בקנס על אותו המלמד, שיסרב נגד הגבאי ולא ירצה לילך עמו, חצי ר״ט.

---

1. על הדרישות שדרשו מן הבא להסמך בתור „החבר" עי׳ בספרו של וואלף: Die alten Statuten der Jüdischen Gemeinden in Mähren, Wien 1880 S. 35 ;135.
2. ב„עין יעקב", הכולל את אגדות התלמוד, למדו הנערים שאינם מסוגלים לפי כשרונותיהם ללמוד ההלכה שבתלמוד.
3. מאיים.
4. ראשי תיבות: ותקע כף בפועל ממש, או ותקע כף בפני מנהיג, כי עסקים כאלה היו נגמרים עפ״ר בפני אחד הפרנסים, מנהיגי הקהלה.
5. עיין לעיל סעיף ז׳.

„כהיום יום הששי ד' ניסן ת"ו מ"ם ט"ית עלתה הסכמה מנויה וגמורה שמהיום והלאה יהא חוק לישראל שלכל המלמדים פה קהלתנו יהא סדר אחד, ודרדקי, דהיינו המלמד לתינוק א"ב, סידור וכן חומש לא יחזיק בחדרו שום נער הלומד גמרא („גמרא־יונג"), אכן, באותו „זמן" שהוא מחנך את הנער לגמרא[1] רשאי הוא להחזיקו עד סוף ה„זמן". ובכלות אותו הזמן מחויב היא לדחות את התינוק מבית ספרו בכדי להעלהו בקדושה מעלה מעלה ולקנא בקנאת סופרים. וכמו כן מלמד פירוש (רש"י) ותוספות לא יחזיק תינוקית דרדקי, רק המלמד גמרא רשאי להחזיק בחדרו נערים הלומדים חומש („חומש יונגין"). ותקנות הנ"ל עם ההוספה חמשה עשר בכלל, ויאושרו ויקוימו חזקים כראי מוצק וחן בשפתותיהם הוצק. ומהראוי לחזקם. ועל כן באתי על החתום היום יום ה'[2] ד' ניסן תמ"ט לפ"ק.

נאום אליעזר מנדל החונה בק"ק ניקולשפורג והמדינה.

טו. גם הסכמנו[3] כל המלמדים באלה ובשבועה כמבואר מעבר לדף[4], באם שתזדמן שנת העבור, והמלמד ירצה מן הבעל בית שיוסיף לו כפי הערך בעד חדש העבור, ובעל הבית אינו רוצה ליתן לו כי אם בעד שנה פשוטה ולא יהיה חילוק אחר בין המלמד ובין בעל הבית כי אם זה – בכן איסור גמור לשום מלמד ליקח הנער הנ"ל, פירוש: הנער הנ"ל מן בעל הבית. ובאם שיתברר כי לא היה כי אם חילוק הנ"ל מחויב המלמד, [אפילו] אחר שלקח הנער הנ"ל – להוציא אותו מתוך החדר שלו.

טז. בהתאסף יחד האלופים גבאים דמלמדים קבועים מתושבי קהלתנו, שנבחרו מכל חברא קדישא של המלמדים, שקלנו וטרינו בעסק תקנות שלנו, באשר ראינו עין בעין כי אין סדר למשנה ואיש הישר בעיניו יעשה ליקח יותר שעות ממה שרשאי ליקח על פי התקנה, ובמה נחשב הוא הקנס שמגיע מן העובר על התקנה, בכן מעכשיו קבלנו עלינו באלה ובשבועה ובחרם הגדול והנורא לקיים התקנה הישנה בעסק לקיחת שעות ולא יותר כלל וכלל. ובכל התחדשות [הבחירות מחויב כל מלמד] יהיה איזה מלמד שיהיה [לקבל עליו למלא אחרי התקנות בלי ערמה ומרמה] ובלי שום צד הוראת היתר כלל, ובכל התחדשות גבאים מלמדים מכאן ולהבא מחויבים הגבאים לקבל עליהם בחרם ושבועה להשגיח על התקנה זו בהשגחה פרטית, והחרם לא יפטור את הקנס והקנס לא יפטור את החרם.

יז. הסכמנו, כאשר באמת כבר נכתב בתקנות ישנות: כל איש שלא עברו עליו שתי שנים אחר חתונתו אל יעיז להיות מלמד[5],

---

1. היינו ה„זמן" הראשון שהילד מתחיל ללמוד גמרא.

2. צ"ל: יום ו' כרשום לעיל, ואגב נראה מכאן שהרב אב"ד הוא היה המעורר לתקון תקנה יקרה זו.

3. רוב הסעיפים שמכאן ואילך נכתבו בעברית חוץ מבטויים מועטים ואני מעתיקם כמו שהם בשנויים קלים מאד.

4. עי' בסעיף ט"ז.

5. בלשון התקנה: „דרף זיך ניט דר וועגין קנעלין צו ועצין".

זה. ואותם חמשה יבחרו, על פי רב דעות, שני „אובר נבאים" ושלשה „אונטר נבאים" ורואה חשבון אחד ושני בעלי תקנות. והרשות ביד חמשת המבוררים לעשות לגבאי או רואה חשבון איזה מלמד שיהיה, הן מלמד גפ"ת הן מלמד דרדקי, רק אחד מהגבאים הקודמים צריך להשאר.

יב. הסכמנו: אותם חמשה בוררים הנ"ל לא יבחרו מהם עצמם רק שני „אונטר גבאים" או אחד גבאי ואחד רואה חשבון ולא יותר. ובאם אחד מבוררים אלה מציע עצמו לאיזו התמנות, או אחר מציע אותו, מחויב המוצע לצאת ויִמָנו עליו ע"פ רוב דעות, אבל לא יביאו את דעתו הוא בחשבון. אבל אם בין הבוררים יש גבאי קודם והוא מציע את עצמו תֵחשב גם דעתו בחשבון רוב הדעות. „האינטר גבאי אינו רשאי להיות נונע לאובר גבאי".

יג. הסכמנו: קודם התחדשות בחירת הגבאים יִמָנו המלמדים שמש. דהיינו שיוציאו מן הקלפי עוד פתקא (ששית) והרשום בפתקא זו יציע שמש, וכל המלמדים יחוו דעתם עליו ב„הן" ו„לאו", ובאם לא יִבָּחֵר מועמד זה יוציאו עוד פתקא והרשום בה יציע מועמד אחר, ויוסיפו לעשות כסדר הזה עד שיבחר השמש.

יד. הסכמנו, שהגבאים יהיו „פרנסי חודש" בזה אחר זה, והגבאי מחויב בכלות חדשו ליתן חשבון לשני גבאים אחרים ורואי חשבון ואת המעות וספר התקנות ימסור ליד פרנס החודש הבא אחריו.

ראינו להחזיק התקנות שנקשר (שנעשו?) אשר להם יד ושם לשם שמים. בכן יאושרו ויקוימו בכל תוקף ועוז שבעולם ולא יפול שום דבר ארצה, ואין לשנות מכל המבואר תוך ייד תקנות הנ"ל וממנו אין לגרוע, וזולת בסי' ח' באם שלא יהיה פה מלמד ממדינה אחרת או ממקום אחר אזי יעמוד [הדבר] על [דעת] האלופים הגבאים הגבוהים בצרוף האב"ד יצ"ו.

כתבתי וחתמתי בר"ח אייר תל"ו לפ"ק

נאום הקטן אריה יהודה ליב[1] החונה בק"ק ניקולשבורג

ונאום הלל בלא"א מוהר"ר דוד זצ"ל

ונאום הצעיר צבי הירש בלא"א הר"ר יוחנן זצ"ל

ונאום יצחק בהר"ר מאיר זלה"ה

ונאום אלחנן בן מוהר"ר ברוך בול זצ"ל.

האלופים הגבאים בחבורה קדישא דהאלופים המלמדים להועיל דקהלתנו הקדושה ק"ק נ"ש (ניקולשבורג) יצ"ו הרבו עלי עתירתם להחזיק ולקיים את תקנתם וקריתי ושניתי כולם כאחד, ואף כי מעוטים המה — על רגל האמת יסודתם, וכן נתתי ידי ואצבעי אתם[2], לא לגרוע רק להוסיף ולפתח פתוחי חותם מה שנשמט מהתקנות הנ"ל לקבוץ על יד ירבה. עיקר הנשמט במחברתם וזה לשונו:

---

1. הוא בן הגאון ר' מנחם קרוכמל בעל שו"ת „צמח צדק" שהיה אב"ד בניקולשבורג ובנו זה מלא מקומו אחריו.

2. ע' מדרש קהלת רבה בתחלתו.

את הנער בביתו ולא יתן לו ללכת לחדר בתוך ה,זמן' באיזה אופן שיהיה, ושכרו של המלמד יקופח ע"י זה – יש לחשוב את דבריו של בעל הבית לדברים של מה בכך, ועליו לשלם כאלו למד בנו כל הזמן, ויעשו לו כל כפיות ונגישות על דמי השכירות.

ז. הסכמנו, שמדי חדש בחדשו מחויב כל מלמד, גר ותושב, ליתן להשמש שכר חדש („חדש-געלט") ג' צ"ל[1]. והשמש רשאי לקחת משכנות על סכום זה, אפילו על חדש אחד, ומכל שכן יותר. ואת הכסף הזה ימסרו לפרנס החדש. וכל מלמד חייב בנתינה זו חוץ מהגבאים.

ח. הסכמנו: אם מלמד בן עיר אחרת לִמד פה קהלתנו שתי שנים רצופות אינו רשאי ללמד יותר, ועליו לעקור שבתו מכאן על כל פנים לזמן של שתי שנים, ואחר כך רשאי הוא לשוב הנה. ולא יועיל לאותו המלמד שום תירוץ בעולם בעונש כל כפיות ונגישות שבעולם ובקנס המבואר להבא. וכלה גרש יגרש אותו המלמד באם יתן כתף סוררת. והתקנה חלה על לעבר גם כן, דהיינו, מי שלמד כאן שתי שנים רצופות מחויב לעקר מקהלתנו, כי תקנה זו ישנה כבר בתקנות הישנות מכל גאוני ארץ.

ט. הסכמנו: שאל יתישבו ללמוד („קנעלין") בקהלתנו יותר משלשה מלמדי נפ"ת בני עיר אחרת, ואף שלשה מלמדים אלו צריכים להבחן אצל הגבאים הגבוהים בצרוף הגאון אב"ד אם המה ראויים לכך ללמד נמפ"ת. ועם מלמדי דרדקי יתנהגו כמשמעות הפסק מהאלופים ראשים ולא יקובל בקהלתנו שום מלמד דרדקי, כי המלמדים מבני קהלתנו כולם ראויים לכך (ללמוד א"ב, חומש והתחלת גמרא). ומכללא נשמע, שמלמד נפ"ת גר מחויב לקבל רק תלמידים שהגיעו לכלל „קריאה" („לכלל לייאנין", קריאת סוגיא רגילה בגמרא בלי תוספות). אבל עם תלמידים שלא הגיעו לכלל זה יתנהגו כמשמעות הפסק בדבר מלמדי דרדקי זרים, כי כל מלמדי עירנו התושבים ראויים לכך או רובן בודאי. והכל לפי ראות עיני האלופים „אובר הגבאים". ובאם איזה מלמד, יהיה מי שיהיה, מלבד ג' מלמדים הנ"ל, רוצה להיות אצל בעל בית וללמוד עם איזה נערים חוץ מבני בעל בית שלו, הרשות ביד האלופים מלמדים דקהלתנו לעשות כל כפיות ונגישות לבעל הבית, הן בהכרזת חרם והן בהעמדת מושקימירר שדוחה הנערים מבית הספר, והכל לפי ראות עיני האלופים גבאים יצ"ו.

י. הסכמנו: בכל חול המועד פסח מחויבים לבחור שני „אובר גבאים", בעלי בתים חשובים מבני קהלתנו, ושלשה מלמדים מתושבי קהלתנו, שישגיחו על קיום התקנות. ולהם יהא כח ויד, מקל ורצועה לענוש ולקנוס ולהכריז חרם על העובר לפי ראות עיניהם. וכל המלמדים מחויבים לסור למשמעתם לבל ימרו פיהם בשום אופן בעולם בקנס חצי ריט.

יא. הסכמנו: סדר עשיית הגבאים יהיה ככה: כל המלמדים מפה יתאספו בכל חוה"מ פסח כנ"ל לחדר מיוחד וירשמו כלם ברשימה אחת, ויחתמו פתקאות ויכתבו עליהם שמות הנאספים, ויניחום לתוך הקלפי. אחר כך יוציאו חמשה פתקאות בזה אחר

---

1. קיצור מן „צלם", קרייצר.

ב. הסכמנו כי נער שלמד א״ב, סידור, יהא נחשב לחצי שעה, ונער שלמד חומש יהא נחשב לג׳ רבעי שעה, ונער שלמד גמרא יהא נחשב לשעה, וגפ״ת, דהיינו, תוספות, יהא נחשב לה׳ רבעי שעה[1].

ג. הסכמנו ששום מלמד הדדקי לא ילמד בלי שעון של חול[2], והשמש מחויב להשגיח על זה בהשגחה פרטית ויודיע מזה להגבאים, בקנס חצי ר״ט על המלמד ועל השמש.

ד. הסכמנו: השמש מחויב לדרוש מן המלמדים, שני ימים אחר התחלת ה,זמן׳, את רשימות התלמידים ולהציגן לפני הגבאים, וישגיחו שיתנהגו על פי התקנות. והמלמדים מחויבים ליתן תיכף את הרשימות להשמש, ואם השמש רוצה לרשום בעצמו את הנערים אצל איזה מלמד מחויב המלמד להניחו לעשות כך בכל עת ובכל שעה שירצה השמש. וכן מחויבים המלמדים ליתן בכל חודש רשימת תלמידיהם לשמש. השמש יציע הרשימות לפני הגבאים, והגבאים יקראין לפני הנאספים באסיפה, אף גם הרשימה של הגבאים[3] – ובאם ילמדו גם בני המלמד בחדרו יהא נכלל בתוך הרשימה לכל הפחות אחד מבניו.

ה. הסכמנו: אם איזה בעל בית לא שלם לאיזה מלמד שכר למוד, רב או מעט, אין מלמד אחר רשאי להחזיק את בנו בחדרו יותר משמונה ימים, ואחר כך ידחה המלמד להנער ההוא עד שישוה אביו עם המלמד הראשון. ובאם יש לבעל הבית דין ודברים נגד המלמד צריך בעל הבית לשלח אחר המלמד שילך עמו לבית דין ויציית דין. וכל זמן שלא עשה כך לא יקח שום מלמד את בנו. ובאם בעל הבית מניח את בנו ללכת בטל רשאי השמש, בידיעת הגבאים הגבוהים, לקחת ע״י מושקטירר[4], מאיתו בעל בית משכנות על איתו חוב. ובאם ירד בעל הבית לדין עם המלמד והמלמד יזכה בדין, יתנהגו על פי תקנה זו עד שישולם החוב עד פרוטה אחרונה, ובאם שהמלמד בעצמו יעשה פשר עם בעל הבית על הוטנים[5], הן בפני עצמו הן בפני הגבאים, הרי זקפה עליו במליה, ואין להמלמד הראשון שום דין ודברים על המלמד השני.

ו. הסכמנו: אם לא ישגיח איזה מלמד על תקנה זו ולא ידחה לאותו נער מבית הספר – מחויב המלמד ההוא לשלם למלמד הראשון את החוב מכיסו, והשמש יקח ממנו משכנות על זה. והרשות ביד הגבאים בצירוף האלופים הגבאים הגבוהים להכריז עליו חרם. והתקנות הנ״ל חלות על העבר ולהבא. גם הסכמנו, שאם בעל הבית יחזיק

---

1. כנראה למדו בבית הספר עשר שעות ביום, ובאופן זה למד כל מלמד עם עשרים ילדים בני א״ב וסדור, ט״ז לומדי חומש, עשרה לומדי גמרא ושמונה לומדי גמרא ותוספות.

2. נֵר = שעה. למלמד היה צריך בשעון בכדי שיחלק זמנו לכל התלמידים והכתות באופן צודק ושוה.

3. הכונה לגבאי האגודה שהיו גם כן מלמדים.

4. = Musketièr (Mousquetaire), חיל ושוטר.

5. על ופני הפריטן.

תקנות אלו השובות מאד וקובעות ברכה בפני עצמן. מהן יִוָדעו לנו כמה פרטים חדשים ומענינים בדרכי הלמוד וסדרי ה„חדר". גם רואים אנו לפנינו את אגודת המלמדים בניקלשבורג, אולי האגודה הראשונה בכל העולם מסוג זה, עם כל תקנותיה וסדר הנהגתה. התקנות נתפרסמו מכת״י ע״י ר״מ גידמן.

א. זה השער לה׳ צדיקים יבאו בו.

תקנות קבועות כמסמרות, מקוימות מן גאוני עולם הקדושים אשר בארץ המה, ויבדלו החיים מן המתים הלא המה גאוני רבני פה קהלתנו והמדינה נר״ו, בעסקי המלמדים פה קהלתנו ק״ק ניקלשפורג.

בהיות כי ראה ראינו בעינינו מלמדים פה קהלתנו שאין סדר למשנה, ואיש הישר בעיניו יעשה ולעצמו במה בונה. בכן הסכמנו לעשות להם תקנית קבועות כמסמרות נטועות, להגדיל תורה ולהאדירה. זו תורה וזו שכרה. ויאושרו ויקוימו: הכל חזק כראי מוצק לבל יעברו על התקנה הן מלמדים מתושבי קהלתנו [והן מלמדים זרים] בקנס המבואר להבא על כל פעם שיעבורו.

וזה יצא ראשונה.

א. הסכמנו שכל מלמד נפ״ת מתושבי קהלתנו ילמד רק לשמונה נערים ולא יותר. ומלמד גפ״ת זר רשאי ללמד רק לששה נערים ולא יותר, אם לא שיש להמלמדים התושבים כל ספוקם במלואו אז רשאים גם המלמדים הזרים להשלים למספר שמונה הנ״ל. ודוקא כשהוא לומד עם הנערים חזרה תוספות [1], ובאם אין למלמד שמונה נערים הלומדים כלם חזרה תוספות („חזרה תוספות יונגין") רשאי הוא ליקח עד עשרה נערים ולא יותר כלל, יהיה באיזה אופן שיהיה. אכן אם יש להמלמד ששה נערים הלומדים גפ״ת אינו רשאי ליקח כי אם עוד שלשה על פי ערך השעות המבואר להבא בסימן ב׳.

ובאם איזה מלמד יהיה מי שיהיה, הן גר או תושב, יקח מותרות [2] — הרשות ביד הגבאים לעשות לו כל כפיות ונגישות שבעולם עד שידחה את המותרות מבית הספר. ואפילו אם כל המלמדים יתרצו וכבר למד כל ה„זמן" רק מלמד אחד מעבב — אזי כל השכירות שייכת לחברא קדישא של המלמדים.

מרוצה ווערין אין צוא נעמין אונ׳ העם שון כל הזמן כולה גיקנעלט רק איין מלמד איז מעכב — אזי איז אותו השכירות שייך לחב״א קדישא של מלמדים, אכן אם יש להמלמד ששה נערים גפ״ת אינו רשאי ליקח כי אם עוד שלשה נערים על פי ערך השעות המבואר להבא בסימן ב״. קצת סעיפים כתובים בעברית נקיה כמעט בלי שום תערובת.

1. חזרת הגמרא והתוספות, וזו היתה הדרגא היותר גבוהה ב„חדר". אחרי כן נכנסו התלמידים לישיבת.

2. — תלמידים יתרים על הנורמה הקבועה.

יד. כל אב מחויב ללמד את בנו ולהחזיקו בבית הספר עד שיהיה לכל הפחות בן שלש עשרה, וישלם שכר למוד כפי מסת ידו. ואם אין לו יכולת לשלם יפנה לראש הקהל ולגבאי הצדקה שיעזורוהו, או שישלחו את בנו לקהלה גדולה שיש בה ישיבה. ויגלגל עמו עד מלאת לו שלש עשרה שנים כנ״ל כדי שישאר בביה״ס. ואפילו נער שאינו מסוגל ללמודים אסור להפרישו ולהוציאו מביה״ס לפני מלאת לו י״ג שנה בכדי שיעסוק במשא ומתן או ללמוד מלאכה, רק ילמדוהו בביה״ס סדר תפלות וחומש, קריאת התורה והפטרה, כתיבה וקריאה (שרייבין אונ׳ לייאנין) וביוצא בזה, וגם ילמוד את הנחוץ לו לדעת מן הדת ומנהגי היהדות.

טו. ויתומים שאין להם אב מחויבים גבאי צדקה להשגיח עליהם שלא יוציאום מביה״ס רק עד לאחרי י״ג שנים כנ״ל. והקהל יצ״ו מחויבים לסיע לשכר למוד של אותו יתום, אם הוא בן עני, כי המה אביהם של יתומים, או ישלחוהו לקרוביו. רק שלא יהא בטל מבית המדרש עד י״ג שנים. וקהלה שיש בה ממונים מיוחדים על תקנת היתומים ישגיחו הם על כל זה.

טז. וכל קהלה קטנה, המחזיקה מלמד או שיש בה אחד או שנים — וכל שכן יותר — מוסמכים ויודעי תורה, וכל שכן הקהלות המחזיקות רב ואין מחזיקות ישיבה — מחויבים בעלי הבתים לקבוע עתים לתורה וללמוד יחד איזה דבר אשר ייטב בעיני ה׳ בבית המדרש דבר יום ביומו. וראש הקהל מחויב להשגיח על זה בהשגחה פרטית, בקנס עצום ורב כפי ראות עיני ראש הגליל ההוא, כדי שלא תשתכח התורה מישראל.

ט״ז. וכל קהלה קטנה שא׳ין בה בתמידות מנין להתפלל בכל יום בביה״כ שחרית וערבית — מחויבים ראשים וטובים ועיקורי הקהל יצ״ו לתקן ביניהם בתוקף ועז, בקנס גדול, שיתפללו במנין עשרה בכל יום בבקר ובערב. וראש קהל שיעבור על זה מחויב ליתן קנס שני [ארומים] הגריים, בלי הנחה כלל, לצדקה.

סא. מתקנות הקהלה בניקלשבורג (מורביה) משנת תל״ו ואילך. אולם יש להעיר, שתקנות אלו מיוסדות על תקנות מזמן יותר קדום. התקנות כתובות עברית בלולה באשכנזית[1]. בתרגומי השתדלתי עד כמה שאפשר להתקרב לסגנון גוף התקנות.

---

1. דוגמא מלשון התקנות: „א. הסכמנו כל מלמד גפ״ת מתושבי קהלתנו דרף ניט מער האבין אז שמנה נערים ולא יותר. און איין פרעמדער גפ״ת מלמד נאר ששה נערים ולא יותר. אם לא ווען דיא היאגין מלמדים איהר סיפק במלואה האבין מאגין די פרעמדין גם כן להשלים כנ״ל. ודוקא ווען ער חורה תוספות לערינט. ובאם דז דער מלמד ניט קאן אייטל חורה תוספות יונגין האבין יהיה באיזה אפן שיהיה טאר ער עד עשרה נערים האבין ולא יותר כלל. ובאם אז איזה מלמד יחיה מי שיהיה, איין היאגער או איין פרעמדער, ווערט מותרות נעמין כנ״ל — חרשות ביד הגבאים לעשות לו כל כפיות וגישות שבעולם ביז ער מוז המותרות דוחה זיין מבית הספר, ואפילו דז כל המלמדים

ט. הרב התופס ישיבה מחויב להשגיח על התמדת הלמוד, והוא מחויב בכבודו ובעצמו לבחון את הנערים ובני בעלי בתים שבקהלה באחד מימי השבוע, ביום ה׳ או ביום ו׳ תמידין כסדרן. על כל פנים בחורף עד ט״ו בשבט ובקיץ עד ט״ו באב. ובאם שהרב אין לו לפעמים פנאי – יכבד לאיזה למדן שהוא יהא הבוחן. והרב שיעבור על זה יוקנס בסכום השכירות שמגיע לו בעד שבוע אחד בכל מקום (פעם?) שיעבור. וראש הקהל יעכב את כסף השכירות, בקנס שני אדומים על ראש הקהל שיעבור. אמנם אם הרב אין לו פנאי ויעשה את המוטל עליו, ויחלק את הכבוד ללמדן אחר ואותו למדן לא ירצה לבחון, אז אין הרב נקרא פושע.

י. כל הרבנים התופסים ישיבה ילמדו על הסדר ואיזו מסכת שיתחילו – יגמרוה ולא ילמדו בסרוגין. וכלם ילמדו מסכת אחת, ולא תהיה תורה שתי אגודות. ורב המדינה מחויב להודיע לתקופת השנה, קודם ה„זמן", איזו מסכת שיתחילו כדי שישתדלו להביא להם גמרות מפראג או מקרקא.

יא. כל המלמדים שבקהלות מחויבים לשלח את תלמידיהם אל הרב, או אל הלמדן שהרב יכבדו, למען יבחנם. ומלמד שלא ישלח את תלמידיו רשאים בעלי הבתים לנכות לו ממשכרתו, מפני שאינו עושה מלאכת השמים באמונה. והנכיון שינכו אבות התלמידים יהיה עפ״י דייני הקהלה או הרב, ואין לו לדיין אלא מה שעיניו רואות וע״פ תאר הענין.

יב. אותן הקהלות שאין בהן שלשים בעלי סכומות, ואינן מחויבות אפוא להחזיק ישיבות, מחויבות בכל זאת להחזיק מלמד בקהלתם שילמד את התינוקות היטב היטב. ובאם לקצת בעלי בתים יש בנים הראויים ללמוד והם חפצים לשכור מלמד, ושאר בעלי בתים אינם צריכים לזה אז מחויב הקהל על פי דין להחזיק מלמד בקהלתם. ואופן התשלומין למלמד יסודר ע״פ ראש הגליל ורב אחד עמו. דהיינו, אותו בעל בית ישלם מה שמגיע על חשבון בנו הנער וגם יתן מה שמגיע עליו ע״פ הסכום פ״א משארי בעלי בתים שאין להם בנים ללמוד [1].

יג. וקהלה קטנה שאינה יכולה לשכור מלמד, רק החזן והשמש הוא גם מלמד התינוקות – רשאים הם לעשות כן, ובלבד שאותו מלמד לא יהיה גם שוחט, כי ע״י השחיטה יתבטל מן הלמוד ולא יוכל לעשות מלאכתו באמונה.

---

1. זה לשון המקור: „ובאיזה אופן שיהיה ע״פ הדין תשלומין ללמיד (צ״ל למלמד) יהיה ע״פ רה״ג יצ״ו ורב אחד עמו, דהיינו אותו ב״ב זאל משלם זיין מה שמגיע על הנער. וגם יתן מה שמגיע עליו ע״פ הסכום פ״א (כמו?) משארי ב״ב שאין להם בנים ללמוד". ואין הדבר ברור לי, כי מה ישלמו לפי זה האבות שאין להם בנים. והלא מגמת התקנה היא לחייב גם אותם. אולם נראה שהכונה היא זו, שאם יש עשרה ב״ב שיש להם בנים וחמשה שאין להם בנים ושכר המלמד עולה, למשל, לחמשה עשר סלעים, אין אלה שיש להם בנים צריכים לשלם סלע וחצי כל אחד. אלא נחשוב כאילו כל בעלי הבתים יש להם בנים ולחלקו של כל אחד מגיע רק סלע אחד, ואלה שיש להם בנים ישלם כ״א מהם סלע והשאר יוקח מקפת הקהל. ובאופן זה מגיע על חלקו של כל בעל בית עוד שליש סלע. (ועי׳ שו״ע חו״מ סי׳ קס״ג סעיף ג׳ בהגהת הרמ״א). ואולי יש לקרוא במקום: „פ״א משארי ב״ב׳—פ״מ משארי ב״ב, וזהו ר״ת: פחות מעט.

להקהלות שבגליל שלו, לכל קהלה וקהלה כפי מכת ידם. ומחויבים הבחורים ונערים ללמוד בכל יום הקביעות. ואם יש [באותן קהלות] רב או איזה למדן מחויבים לילך אליו ללמוד ממנו[1].

ד. בשני הרגלים, דהיינו בחג הפסח ובחג הסכות, מחויבת כל קהלה לאסוף נדבות לצרך הספקת הבחורים. ואותם הסכומים הנאספים בקהלות שאין בהן ישיבות יהיו לסיעת אותן הקהלות המחזיקות ישיבות. וחלוקת הסכומים תהיה עים שני ראשי מדינה יצ״ו.

ה. ובאם תהיינה בגליל אחד ישיבות מועטות ובגליל אחר ישיבות מרובות וגדולות אזי יחלקו שני ראשי הגליל[2] יתנו חלק מן הנדבות של אותו גליל לגליל האחר. וכן גם ישלחו הבחורים והנערים מגליל אחד לגליל אחר, דהיינו מגליל שישיבותיו מרובות לגליל שישיבותיו מועטות, אם הם מכבדים ביותר על הגליל המחזיק ישיבות הרבה.

ו. בכל קהלה וקהלה יתמנו לא פחות משני גבאים שיהיו ממונים על הספקת הבחורים והנערים. ואותם הגבאים יחלקו את ההספקה להבחורים ולא הרב תופס הישיבה. ובכל מקום יֵעָשֶׂה הכל על פי הרב. הוא יקבל בחורים ונערים מתי שירצה ואת מי שירצה. וגם יכול הוא לגבות לבחור או לנער משעור הספקתו, ברצונו ובאות נפשו. ואליו ישמעו הגבאים ולא ימרו את פיו. רק המה יהיו גבאי צדקה ומחלקי צדקה.

ז. מפני שקצת קהלות מזלזלות בכבוד התורה וממנות להן רבנים המלוים להן מעות בשעת החזקה ואין מדקדקות אחריהם אם המה ראויים להוראה ורבים חללים הפילו[3] — ראינו לתקן: קהלות שיש בהן שלשים בעלי בתים (פורעי מס) רשאיות לבחור בראוי להן, כי בודאי אותן קהלות אין צריכין לבדוק אחריהן. אבל קהלות קטנות, כגון ט״ו או כ׳ בעלי בתים לכל היותר, באם שירצו לקבל עליהן רב ומורה, הן ממדינה זו והן ממדינה אחרת, יהיה בדרך זה: אם אותו רב שהם רוצים לקבל עליה לקהלה בכה״ג אינם רשאים למנותו בלי שאלת פי רב המדינה נר״ו, כי כל דַּיָּן צריכה בדיקה ועיון רב.

ח. הרב המגיד והמנדב סכום ידוע להספקת הבחורים מחויב למסור נדרו או נדבתו לידי הגבאים דהספקה. ומכל שכן שצריך הרב ליתן הקופות לידי הגבאים[4].

---

1. נותן אני כאן לדוגמא מלשון התקנות את המעתיק בקיצור: „איתן קהלות די דא מחזיק ישיבות זיינן, זיין מחויב צו האלטן הבחורים והנערים בזמן החורף פון ר״ח אדר ובזמן הקיץ פון ר״ח אלול. ובשנה העבור פון ר״ח אדר שני יבין הזמנים ואליי די בני ישיבה לסביבות, לאיתן הקהלות די דא קיינע ישיבה האבין גיהאלטין כדי ליהנות פון ב״ג שבתות יכי ראש גליל ואל פלק זיין הבחורים והנערים להקהלות שבגליל שלו לכל קהלה וקהלה כפי מכת ידים, ומחויבים הבחורים והנערים ללמוד בכל יום הקביעות. ואם יש רב או איזה למדן מחויבים לילך אליו וללמוד ממנו".

2. ראש גליל וראש מדינה היינו הך. כל המדינה נתחלקה לד׳ גלילות, ולכל גליל היו שני ראשים. בכן הכל היו אפוא שמונה ראשי מדינה.

3. עי׳ עבודה זרה י״ט ב׳.

4. כספי הקופות היו נופלים בהרבה מקומות לקפת הת״ת או לקפת הצדקה שבעיר.

ס. מתקנות המדינה במורביה (מעהרין) הנקראות גם—על פי מספרן— שי״א תקנות. הרבה מן התקנות הן עתיקות ומוצאן מזמן מהר״ל מפראג — שהיה רב בניקלשבורג והמדינה בשנות שי״ז־של״ז — והרבנים הקודמים לו. בשנת ת״א נאספו כל התקנות ע״י רב המדינה ר׳ מנחם קרוכמל, בעל שו״ת „צמח צדק״, ונתבקרו על ידו בצרוף ראשי המדינה והפרנסים, ואחרי שנתאשרו על ידיהם נכתבו בפנקס המדינה. התקנות שמורות במקורן באוצר הספרים שבאוכספורד (וקבלתי מקצתן העתקה פוטוגרפית) והן כתובות בשפה בלולה עברית ואשכנזית. בשנת תקי״ד תרגמון לאשכנזית, בסגנון אותו זמן, בכדי לתת להן תקף ועז מצד הממשלה. ע״פ התרגום הזה הדפיסן החכם ג. וואלף בשנת 1880 בשם Die alten Statuten der Jüdischen Gemeinden in Mähren. וראו״ש פרידברג, מתרגם ספרו של הר״מ גידימן, תרגמן שוב מאשכנזית לעברית; אולם כיון שלא היו לפניו התקנות במקורן נשתבש תרגומו בקצת מקומות, ולכן חזרתי ותרגמתי אותן שנית. עד כמה שאפשר השתדלתי להתקרב אל לשון המקור והשארתי כמעט את כל החלק העברי שבמקור.

ראשית חכמה יראת ה׳.

עמוד התורה.

א. כל קהלה וקהלה, שיש בה שלשים בעלי בתים הפורעים מס ונושאים בעול הצבור, מחויבת להחזיק רב אב״ד שיהא תופס ישיבה. בישיבה יהיו לא פחות מששה בחורים וששה נערים[1]. ההספקה הנתנת לבחורים תהיה לא פחות מי״ב צל׳ (=צלמים, קרייצר) ולנער הלומד עם חברו[2] לא פחות מז׳ צל׳, ולנער—פחות קצת מזה.

ב. וסדר חלוק שבתות לבחורים ולנערים, ומאין יקחו את כסף ההספקה, תקבע לה כל קהלה לפי ראות עיניה „באסיפת ראשים וטובים שלה ועיקורי הקהל, בצירוף הסכמת הרב שלה עם הסכמת ראש הגליל״.

ג. אותן הקהלות המחזיקות ישיבות מחויבות להחזיק את הבחורים והנערים בזמן החרף עד ר״ח אדר, ובזמן הקיץ עד ר״ח אלול. ובשנת העבור עד ר״ח אדר שני. ו„בין הזמנים״ יחולקו בני הישיבה לסביבות, לאותן הקהלות שאינן מחזיקות ישיבה, כדי להקל על בעלי הבתים שבקהלות. וכל ראש גליל יחלק את הבחורים והנערים

---

1. הבאים מערים אחרות, ולכן גם הם היו זקוקים להספקה.

2. בלשון התקנה: „ולנער ביהעלפיר״. אולם קשה לתרגם כאן „ריש דוכנא״. וכבר ראינו לעיל עמ׳ ע״ח שבקרקא היתה תקנה שכל בחור הנהנה מן הקופה עליו ללמוד עם קטן ממנו.

סוגיא א׳. כשהמקשן מביא ב׳ בבות שלא לצורך, יש לתרץ בסגנון זה: אלו לא הביא בבא ראשונה הייתי מתרץ קושיות המקשן, לכך הביא בבא שניה לסתור לזה התירוץ. ואלו לא הביא בבא שניה אז הייתי תמה על המקשן למה הביא בבא ראשונה, ומאי אמרת דאלו לא הביא בבא ראשונה הייתי אומר תירוץ על הקושיא הלא התירוץ זה בלא זה נסתר מבחוץ, לכך הביא בבא שניה ועם זה מתורץ הסתירה שבחוץ ודו״ק.

סוגיא י״ז. סוגיא זו אני מקשה קושיא למטה, וא״ת למה לא מקשה אני למעלה ואם תשאל אותי למה אני מקשה בתחלה למטה ואחר כך למעלה ולמה לא בתחלה למעלה? וי״ל דוקא כשאני שואל למטה אז קשה למעלה ג״כ, כי מתחלה הייתי אומר למעלה תירוץ, אבל כשאני מקשה למטה על כרחך תירוצים דלמעלה אינם תירוצים, דאם לא כן למטה נמי אינו קשה כלום, אעפ״י שתירוץ שלמעלה אין שייך למטה, מ״מ י״ל דנקט למטה איידי דרישא דשם הוכרח ללמוד כן וכו׳.

סוגיא י״ט. ג׳ מקשנים וג׳ תרצנים. הסוגיא זו עמוק מאד בפלפול ובחריפות גדול. המקשן הקשה קושיא אחת, אלא מקשה בדרך אחד בפנים שונות. והתרצן הבין כפשוטו ועל הקושיא זו יש לו תירוץ, אך במקשן אי אפשר לומר כן דאם כן אינו מקשה בקושיא שלאחריו כלום, וכאשר ראה המקשן שלא הבין אותו רק כפשוטו התוכח עמו בקושיא השניה שלא הקשה כפשוטו. והתרצן לא הבין את המקשן איך שאל. אבל על כל פנים הבין מזה שהתוכח עמו אשר לא עמד על דעתו ולפיכך הקשה לו קושיא ב׳, והשיב לו על זה הדרך: אלו הבנתיך כפשוטו היה לי לתרץ זאת בקיצור אלא ע״כ הבנתיך מיד, והמקשן ג׳ הבין שהתרצן שהתוכח עמו על שהבין אותו כפשוטו ובאמת שאל דרך ג׳. והתרצן השיב: אדרבה אני הבנתיך מיד דרך ג׳ והשבתיך אך אתה לא הבנת אותי. ואין להקשות מנא ליה דהתרצן הבין אותו יפה דלמא לא הבין אותו לא התרצן א׳ ולא ב׳ כי אם כמו שלמד המקשן בתרצן כך היה אמת בתרצן, וי״ל דהתרצנים מוכיחים את המקשנים ביתור לשונם שהם מדת רצונו קושיותו והוא לא הבין אותם ודו״ק.

והנה הספר הזה נזכר – ולא לשבח, כמובן – ע״י הגאון בעל „חות יאיר״ בהקדמתו לספרו „מטה אהרן״ המובאה לעיל, והוא כותב: „וכבר חיבר בחור אחד מנכדי מוהר״ר יונה ז״ל, שמו זלמן, ספר כמורה דרך על דרשות כאלה והדפיסו וקראו „מורה דרך״[1], כענין שראיתי מכות גדולות על דרכי החילוקים כאומר בלשון פולין חילוקים שלע״ק, וכתב הבחור הנ״ל בהקדמת הספר שלמודים ודרושים ההם ככדור עשוי ממי בורית שפורח בלי יסוד גשמי, והנה כמה עלובה עיסה שנחתומה מעיד עליה שהיא רעה, ואם רעה היא בעיני אדוניה מי ידרוש שלומה וטובתה, ובלי ספק שתורת ה׳ אמת חוגרת שק על מכירין וכופרין. עוד נדפס ספר אחד נצרך מאד לדרשות הנ״ל כעין ילקוט חדש דראובני[2], עשוי ערכות במותו לא ידעתי אכנה שמו, כי זה שבא לי חסר השער... ואח״כ בא לידי שלם ושמו „לקוטי יוסף״.

---

1. לא נרשם באוצר הספרים של בן־יעקב.
2. ילקוט ראובני לר׳ ראובן ב״ר הוֹשקי כ״ץ.

אברהם ששחט את יצחק ביום הכפורים[1] שבת שבתון אי חיב אי לא–תליא בפלוגתא דגמרא בשבת[2], מלאכה שאינה צריכה לגופה דפטור בשבת. גם אברהם פטור משחיטת בנו יצחק לקרבן, כי בקדשים הוי מלאכה שאינה צריכה לגופה משום דלדם הוא צריך וכו׳.

ערך אסתר. ענין הסרת הטבעת (של אחשורוש) היה כדי לגמור המקח שמכר מיד ליד, שהכסף לא הגיע ליד אחשורוש שהיה המעות נקנה, אלא שנתן לו הטבעת לקנות הכסף שיהיה ברשותו ע״י שכירות מקומו, א״כ מטלטלין קונות את המטבע[3] ונעשה הכסף של אחשורוש וקנה המָן את העם ואח״כ הכסף והרי מגיע לרשות ובדבור בעלמא חוזר ומקנה, כדאיתא בפ׳ המוכר את הפירות[4]: ברשות לוקח קנה בדבור בעלמא (לקוח מס׳ „צפנת פענח״). ולהלן שם: הטעם שעשה המן את עצמו לעבודה זרה למרדכי[5], כי ידוע דהמן מכר את עצמו לעבד למרדכי בהיותם במלחמה יחדיו[6], והמן וזרש אשתו לא ידעו אם מרדכי הוא מזרע יהודי או לא, לכן היו כל תחבולותיהם להפקיע את עצמם מקניות מרדכי. והיו באותו עצה לעשות המן א״ע ע״ז ובזה יפקיע שעבודו של מרדכי, כמ״ש התוס׳ בגיטין דף מ׳ דהיכי דעשה ביתו אפותיקי לאחרים והשתחוה לו דמפקיע מידי שעבוד, דהוי כמו הקדש דמפקיע מידי שעבוד, לכן אמרה זרש אם מזרע היהודים מרדכי וגו׳ ממילא אם הוא יהודי הוה ליה ע״ז של ישראל שאין לו ביטול[7], ולא מפקיע כי אם איבוד, לכן נפול תפול (לקוח ע״י המחבר מס׳ „נחלת בנימין״).

ב. דוגמאות מכללי הסוגיות שבאו במאמר מיוחד בסוף הספר. בראש המאמר כתוב: „סוגיות התלמוד[8] לצורך הגמרא ללמוד הסוגיא בחלוקי דרבנן, למצוא פתח היאך לישב בל״ז[9], או נירן ברניר או רענין שפארגיר[10] ושאר סוגיות ברש״י ותוספות מה ששמענו מרבותינו הגאונים גאוני ארץ, להורות סוגיות התלמוד והנהגותיו כדי לחדד הבחורי חמד״.

---

1. זהו לפי פרקי דר״א פר׳ ל״ט, אולם לפי המדרש בשמות רבה פר׳ ט״ו נעקד בניסן ולפי הזהר והפסיקתא רבתי פר׳ מ׳ נעקד בראש השנה. ועי׳ במאמרו של הר״ל גינצבורג ב„הצפה מארץ הגר״ לשנת תרע״ג עמ׳ 8—186 שאסף חומר רב בענין זה.

2. ע״ג ב׳; ק״ג ב׳ ובכ״מ. 3. בבא מציעא מ״ד א׳. 4. בבא בתרא פ״ה א׳.

5. סנהדרין ס״א ב׳. 6. אסתר רבה פר׳ י׳. 7. עבודה זרה נ״ב ב׳.

8. יש גם ספר מיוחד בשם זה מר׳ משה ב״ר דניאל מלמד בזאלקווא שנדפס שם בשנת תנ״ג.

9. = בלא זאת, כך נקרא אחד ממוני התילוקים.

10. עי׳ לעיל עמ׳ ס״ו בדברי השל״ה.

נט. דוגמאות מן הפלפול המעוקם, פלפול על דרך הדרוש, שאחריו נמשכו קצת לומדים במאה הי"ז והי"ח ועליו צווחו גדולי הדור, כי לפלפול הישר ההולך בדרך התלמוד ובעלי התוספות ושאר הראשונים לא התנגד ולא היה יכול להתנגד שום איש. דוגמאות אלה לקוחות מן הס' „לקט יוסף" לר' יוסף גינזבורג. ספר זה נדפס במשך שלשים שנה חמש פעמים (חמ"ד תמ"ח; פראג תמ"ט; פפד"א תס"ה; שאלוניקי תס"ט; אופנבאך תע"ה). לפני מונחת הוצאת אופנבאך, והמו"ל בטוח ש„בודאי הלומדים יראו וישמחו והדרשנים יעלזו בראותם גודל מעלת ספר הלז, כי הוא גדול האיכות ומעט הכמות. והוא איננו נמצא עכשיו ממש אחד בעיר ושנים במשפחה", אף שנדפס פעמים רבות. ספר זה בא להורות דרך לדרשנים איך יסדרו דרושיהם על דרך הפלפול, והוא מסדר ענינים רבים מכתבי הקודש בסדר א"ב: „ערך אדם", „ערך בריאת עולם" וכו'. בסוף הספר בא מאמר בשם „סוגיות התלמוד", שתכליתו היא „ללמד הסוגיא בחילוקי דרבנן" ולהקל על צעירי הלומדים את ההתרגלות בפלפול ממין זה. נותנים אנו בזה דוגמאות גם מן „הערכים" הדרושיים וגם מ„כללי הסוגיות" שלו.

א. ערך אדם. אדם הראשון שאכל מעץ הדעת הקשו במפרשים: הא נגב ניסן ונגב תשרי לא שמיה נגב[1] – ופליגתא בגמרא דבניסן נברא עולם או בתשרי נברא עולם[2], לפי זה בין למר ובין למר אדם הראשון לא שמיה נגב. ותירצו דוקא אריס מותר ואדם לא היה אריס. והא הכתוב לעבדה ולשמרה משמע שהיה אריס? וי"ל שכך פירושו: לעבדה – זה תלמוד. ולשמרה – זה מעשה, ותלמוד גדול ממעשה[3].

אדם הראשון יש לו היתר (על שאכל מעץ הדעת) משום שראה לעתיד יבואו פרעה ונבוכדנצר וחירם מלך צור ויעשו עצמם אלהות[4], ואם הוא חיים וקיימים הבריות טועים אחריהם, לכן חטא אדם הראשון וגרם מיתה לעולם כדי שימותו גם הם, אבל על זה קשה וכי אומרים לאדם: חטא בשביל שיזכה חברך?[5] וכאן התירוץ עובר לחטא כמשה ששבר הלוחות וכדומה.

ערך אברהם. אברהם שנשא להגר הלא אברהם היה כהן וכהן אסור בשפחה, אלא הואיל ואשתרי קודם שנתמנה להיות כהן גדול, אשתרי[6].

---

1. סנהדרין כ"ו ב'. ניסן זמן קציר, תשרי זמן בציר ותפוס.
2. ר"ה י' ב'.
3. קדושין מ' ב'.
4. שמות רבה פר' ח'.
5. שבת ד' א'.
6. יבמות ס"א א'.

בירר הסולת מתוך הפסולת ואורחיה למידק וערך לפנינו את לחם הפנים קלקל בפנים מפנים שונים, אשר כל חיך אוכל יטעם לו קצה נפשו בלחם הקלוקל, וצא ולמד דברים שבעל פה בקל וחומר איך בתוספת הקדמות בדויות, או בתוספת מלה או מלות, או הסברה בלשון אשכנז שוא ותולדות כוזבות, בצירוף הצעקה נרולה ומרה עם תנועה גדולה ושחוק, סיפוק כף וריקוד איך יקח לב ראשי עם הארץ, כי למראה עינים ישפטו ולמשמע אזן דאבה נפשנו, מפיו המה חיים, לא ידעו ולא יבינו לא ישאלו משפט צדק ולא ינסו, רק יחלטו הממנו כי שם העקוב למישור והרכסים לבקעה בפום ממלל רברבן...

ומפני שהרב המחבר „זקוקין דנוראי מרתחי ליה בספרו דף צ״א ע״ב ונוגע למה שכתבנו בכלל ספרינו להתרעם על ספוק ורקוד והבאת ידים של הדרשנים, ואף כי ודאי כונתו לשם שמים לא אוכל להתאפק לגלות נודל שגגתו במה שכתב: יגיע כפיך כי תאכל – קאי על ספוק כפים של ת״ח כשמפלפלים, והוא מה שאמר רבי[1]: יגעתי בעשר אצבעות, ומה שאמרו[2] נבי יהודה ידיו רב לו, שרצה לומר למשקל ולמטרח בשמעתא, ושגם האר״י היה מפלפל בחכמת הנפ״ת עד שהיה מז״ע, ושלכן אם קול יעקב מצפצף ומכין ידיהם אין ידי עשו שולטות. הרי כאן חמשה דברים, ואיני אימר שדברים אלה תלויים על בלימה, ולא די שלא מצאנו זה בכל דברי רז״ל קדמונים ואחרונים שיהיה בו נדנוד מצוה ותקנה, כמו שהרנ״ש בזוהר[3] על תנועות לומדי תורה וזכרו נ״כ בכוזרי[4], אף גם זאת שה״א הנהגה משובשת ומקולקלת, וכל המרבה בה הרי זה משונע אף בחילוקים כל שכן בדרושים... ונם האר״י לא היה מכה בכפיו כלל, רק שהיה מפלפל בכח עד שהיה מז״ע... וליחס פלפול רבי ליגיעת אצבעות הוא יגיעת בשר... וחלילה שינע בתנועה משובשת כמנהגנו הנראית כאלו רוצים להכות זה את זה, וכך עושים תופסי ישיבה לפעמים מכים לבעלי פלפול המתעקשים להתנגד לדעתם, כאשר סיפר לי מי שראה בשנת שפ״ח, כשבא דודי רבתי הגאון מיהר״ר חיים כ״ץ לתפוס ישיבה בק״ק פרנקפורט וביומא קמא הלכו חכמי ישיבה לישיבתו, והגדול שבהם היה מוהר״ר שמעון שאטלים, אביו של ניסי כהר״ר ליב ז״ל, ופטפט מאד נגד הרב הנ״ל בפלפול והכה הרב אחריו במקל, ואהרמי על עינו, כי סבור היה שהוא בחור, כי לא היה לו חתימת זקן, וצוח והלך לביתו, והוגד להרב מי הוא ובקש ממנו מחילה יום המחרת. ולרנהנתם–יפה אומריב בלשון אשכנז: רבנו תם שלאנט אויף רש״י, עד שאחד כתב בגליון ספר פוסק אחד בלשונו הסרות ומגונה: „אדוני אבי הכה על זה ואני הכיתי על אבי...״ (עי׳ נם מה שכתב בענין זה בשו״ת „חות יאיר״ סי׳ קנ״ב).

---

1. כתובות ק״ד א׳. 2. מכות י׳ ב׳. 3. פרשה פנחס.

4. מאמר שני, ע״ס–ם׳ ועי׳ לעיל בדברי בעל מחוור ויטרי.

אף כי בדרושים לכל חפציהם יוסיפו זרה, עברה וזעם וצרה, כי לא לבד על החלוקים אנו מצטערים, במה שבאו לפעמים בדברי רז״ל דברים תמוהים לפי המובן לפי פשוטיהם... אלא שבאו עוד לחלק עלינו את השוים, המה דברי רז״ל הנכוחים למבין וישרים למוצאי דעת, בלי חסרון ומגרעת, יהפכו לנגע צרעת... וביום אשר ירדה צל החכמה אחורנית מטה מטה צץ המטה פרח הזדון, לאמר מי אדון, ובחמלת ה׳ השקיף למען קדשו לפרסם את החנפים ולגלות את קלונם נשא אחד מגדוליהם את לבו לחבר ספר... ובקראי בו שתים ושלש דלתות נבעתי ונבהלתי, ואמרתי עת למרמא אימתא דשמיא על הנשארים, ישמעו ויראו, ולא עת לקרוא ולבלות זמן רק עת לקרוע אותו ואת בוגדיו[1] קרעים על טורף התורף ועל תופת הטופס וההדפסה, הן מצד כלל הדרושים: אמת אומר אל יברא דכולו שקרא[2], והן מצד דברים הבדויים אף בספרים המצויים אשר באו בו בדברי רז״ל. ונלאיתי כלכל לא אוכל עוד מלרשום בחרט אנוש מיני ההשנות הנזכרות... ומיום עמדי לא ראיתי ולא ידעתי ולא שמעתי מתועבה כזאת הנעשית בישראל משום מחבר, איש ריב ומדון, אשר יעשה בזדון, לזייף דברי רז״ל בחסר יתור וחלוף... ובכלל זה מה שכתב בשם מחברים אחרים דברים שלא זכר ולא פקד המחבר ההוא. וזה לשון מהר״ר אפרים[3] תוך תוכחתו על הדרשנים שבימיו בהקדמת ספרו „עיר גבורים״: „גם כל חלי וכל מכה שהדורש אינו חושש אף אם יביא המאמר שלא כצורתו, או לחסר ממנו או להפכו כפי אשר יאות על דרך שיחו, וכל זה שוה לו ולשומעים״.

ואם כי לבי אומר לי מה לך לטפל בזה; הלא אין בספר זה לא איסור ולא היתר לא פטור ולא חובה... לזאת אשיב אל לבי על כן אוחיל לו יתברך לקבל שכר על החקירה והדרישה בדרושים כאלה מצד ההשנות שבחלק השני, שפרסום קלונם מצוה רבה והשתיקה והעלמת עין מסוררים כאלה תקלה ועון וחשש חילול השם יתברך ותורתו, על כן מפרסמים... וחוששני אם כל איש ישב בדד וידום הנה ימים באים חיו ותהי האמת נעדרת, רק כל איש סורר ומורה בביתו לבדות לו מדרשים כחפצו, כענין שמנסים הבחורים זה את זה בהמצאות נפלאות ושינויים בדויים, ומה גם שיקחו כת הדרשנים הקדמות זרות מזה הספר, אשר באמת לא היו ולא נבראו, כאשר זה לא אחת ושתים שמעתי, אף כי מיום יצא לאור עדיין בעת לא יצאה שנה... ועתה אתה ברוך ה׳ פקח עיניך וראה. אם בכתיבת ספר הלז, אשר

בהיותה בת שלשים, ושוב לא היתה לאיש לכבוד בעלה וזקני הגאון מוהר״ר שמואל״. לעת זקנתה נסעה לארץ־ישראל, אולם מתה בדרך, בעיר סופיא בירת בולגריא.

ראוי להעיר שגם אמו של ר׳ יאיר חיים היתה אשה מצוינת ובעלת השכלה, ובעלה, האב״ד בווירמייזא, כותב על שיר אחד: „תקנתיו לכבוד אשתי שתנגן אותו בכלי זמר״. ע׳ ספרו הנ״ל של ר״ד קויפמן עמ׳ 25.

1. רמז לשם הספר „בגדי אהרן״.

2. ע׳ בראשית רבה פר׳ ח׳.

3. הוא הגאון מוהר״ר אפרים שלמה לונטשיץ בעל „עוללות אפרים״.

ולמוד חכמת הדקדוק – מעוטו יפה ומוכיח לכל בר דעת... אמנם לידע כל הסעיפים וסעיפי סעיפים והיוצאים מן הכללים אין לבלות הזמן בהם, כי ידיעתם רבת המבוכה ומעט התועלת...

מתוך הספר „יאיר נתיב" שהניח אחריו הגאון הזה בכתובים. בסוף הספר הנ"ל באה הקדמה גדולה לאחד מספריו, שקרא שמו „מטה אהרן", המוקדש כולו להשגות חריפות על ספרו של הגאון ר' אהרן תאומים „בגדי אהרן", הכולל דרושים ע"ד הפלפול המבולבל. הקדמה זו נדפסה כולה מכת"י ע"י הר"א ילינק ב„בכורים" לשנת תרכ"ה עמ' 26-4, ואני מביא בזה רק את הקטעים הנוגעים ביותר לענייננו.

ב. בתחלת דבריו מביא המחבר את דברי כל הגאונים שקדמוהו, הצועקים מרה על הפלפול והחילוקים מסוג ידוע, וכותב: „ושמעתי מפה קדוש החסיד הגאון מהר"ר טעבלין מגולי ק"ק פולדא ששני נדרים נדר לה': שלא לישב במוד משחקים ושלא לשמוע בקול דרושים כאלה, ואחשבה כי הפונים אל הדרשות האלה של דופי ונהנים מהם נטרפה דעתם וחלו חולי הנפש... וכמעט נפשנו יצאה ונבהלה מאד בקראנו בחלק ג' מספר „זקוקין דנורא"[1] בשער ב', שמשבח את חריפות ופלפול השער ההוא וכינה אותן בשם „חילוקים", וכתב „שֶׁקְרָאו „הדרת זקנים" כי החלוקים הם הדור וכיבוד גדול אל ראשי ישיבות וכו'. ותמהתי, כי המחבר היה חסיד מופלג, עד כי אמרתי: פה קדוש יאמר דבר זה?! ואפשר כי מיירי דוקא כשחילוק משוכלל על קושיות ותירוצים אמיתיים, כאשר שמעתי שכך היו החילוקים של הגאונים מו"ה יעקב ובנו מו"ה העשיל[2] ודוֹדִי מוהו"ר חיים כ"ץ[3] זלה"ה...

---

1. בשם זה קרא ר' שמואל היידא מפראג את פרושו הגדול על תנא דבי אליהו רבה וזוטא. נדפס בפראג שנת תל"ו, ועל הדפסתו הסכים גם הרב ר' משה שמשון בכרך, אביו של בעל „יאיר נתיב".

2. על דרך למודם של שני הגאונים האלה עי' להלן בקטע הלקוח מס' „חבורי לקוטים" לר' זעליג מרגלית.

3. הוא הגאון ר' חיים ב"ר יצחק כ"ץ (חתן מהר"ל מפראג) שהיה אב"ד בפראג, פרנקפורט ופוזנא. ר' חיים היה אחי זקנתו של בעל „חות יאיר" חוה, שהיתה מפורסמת בלמדנותה ובקיאותה הרבה, ועל שמה קרא גם את ספרו „חות יאיר". ר' חיים יאיר כותב עליה בהקדמת ספרו „שהיתה יחידה במינה בדורה", „וגהירנא שהיה לה מדרש רבה בלי פרוש ולמדה בו על פי השגתה ושכלה, ובמקומות רבים השיגה על הרב בעל „מתנות כהונה" מפרש הרבות, ופרשה באופן אחר שכל השומע יבְחון שהדין עמה, וכן עשתה בפירוש מחזורים וסליחות ובפירוש רש"י בתנ"ך ובתרגומים וספרים החיצונים. וכמה פעמים שנתחכמו בדבר גדולי הדור ובאה היא והושיטה להם בקנה. והיתה מופלגת בכתב ובעלת לשון צח ומצוחצח, וגם הפלגת חסידותה והנהגתה אי אפשר להעלות על הניר. ונתאלמנה

לכן הוצרכו זמן רב ללמוד המשנה, ומכל מקום ודאי לא התחילו ללמוד עמהם דיוקי המשניות ודקדוקיהן ומה שנתחדש מרמיותן ושנוי לשונם עד שלמדו כל, או רוב, המשניות, והכי מוכח מה׳ שנים של מקרא שהיו לומדים כל תנ״ך עם בניהם קודם שהתחילו במשנה. וכך למד אבי הגאון עמי בכל יום פרק משניות, עם לימודי בבית רבי, עד שהגעתי לכלל בחרות בקראי גפ״ת בכל הש״ס סמוך לביאתו לק״ק וירמיי״שא, שהיה סוף שנת ת״ו[1], היה לומד אתי ועם חברים בחורים מופלגים הרי״ף בקצת חדושיו, והוא הדרך הטוב והישר המגיע לתכלית יותר מכל לימוד זולתו, וכך נהגו גדולי עולם הקדמונים, כי יכול להשלימו בקל בג׳ שנים, ואם יהיה בקי בו הרי שערי החכמה של חלקי הטורים פתוחים לפניו אחר שילמד גם כן הרא״ש, שהוא על הרי״ף כתוספות קצרים על הש״ס, והן המה דברי הטורים עם מקורם מהש״ס, ואין לימוד מוטעם ונכון מלמוד הרא״ש אחר שבידו הרי״ף...

ואם לי אתה ובקולי תשמע אל יבלה זמנו בחילוקים ובחריפות של הבל, אשר בעו״ה נתפשט בזמננו, מה שלא מצאנוהו כלל בדברי הקדמונים לא בגמרא ולא בתוספות, עם שהיו עוקרי הרים. וראוי לקרות אוי ואבוי על מבחר הזמן, שמבלין בזה לפעמים עד רובו של יום שהיינו יכולים ללמוד כמה דפין מש״ס ופוסקים, רק הרגל בנך לדקדק בנפ״ת הדק היטב, בחסר, יתור וחלוף, במקימו, וממקום אחר, וזהו חריפות של אמת שהרגלו והרגילו בו גדולי הקדמונים...

ולימוד הטורים והסמ״ע[2] ראיתי בחורים רבים שוגים בזה ששומעים בכל יום שיעור מאלה, ואינו תכלית כללי רק לדיני ממונות, שהוא על צד הסברא והנכון קצה האחרון של הלימוד... והיפוך הסדר הנכון אינו רק מג׳ פנים. האחד, לפעמים הרב המגיד בוחר בזה בשביל עצמו כדי ללמוד דיני ממונות, כי אפשר שהוא כבר מלא כרסו בשאר חלקים. הב׳, מפני הגובה והגאון אשר יחשבו בהם יהיו בקיאים בדיני ממונות יצא טבעם תוך בני אדם וישאלו מהם עצה ויקבלו שכר, ולפעמים יקבלו שכר ע״י שיהיו מורשים מבעלי דבר ולבסוף גם מבוררים ודיינים קבועים, והרי גלוי שהוא למוד לא לשמה... הג׳, בחרו בדבר שיש בו פלפול ועומק... והנה ברורותינו החלק המובחר והטוב חלק אורח חיים, כשמו כן הוא, יושב שכול ונלמוד אין שם אליו לב, דוגמת מסכת מועד קטן שזכר בעל ספר חסידים[3].

והנה בדורות הראשונים לפי מה ששמעתי היו שומעים ולומדים בבחרותם ספר העקדה[4], העקרים[5] והכוזרי ודוגמתם, מפני שהיה כל מגמתם להשלמת נפשם שהוא האמונה בשרשי הדת... ובזה יפה עושים הדורות הללו שמתרחקים מאותן הלמודים, כי טוב ויפה לנו ולבנינו להאמין האמונות המוטלות עלינו בלי חקירה...

---

1. המחבר היה אז בן י״ב שנה.
2. הוא ספר מאירת עינים על שו״ע חשן משפט.
3. עי׳ לעיל עמ׳ כ׳.
4. ספר עקדת יצחק לר׳ יצחק ערמאה, אחד מגולי ספרד.
5. לר׳ יוסף אלבו.

„ונדפסו גם כן בימינו תשובות חות יאיר, שמאירין דבריו כאחד מן הראשונים".

א. ועל דבר בקשתך שאודיעך סדר למוד בנך יחידך, היה לך להודיעני עתה איזה ספרים שכבר למד ובקי בהם, רק מפני שהודעת לי שדרש דרוש נאה[1] אחשוב שכבר למד דברי אגדה, מדרש רבה וספר „עין יעקב", כאשר באמת הם יפים לבחורים כפרפראות לפני הסעודה, וגם המה להוד והדר באזני השומעים ממנו איזה פשט או דרוש, או בהיותו אצל הדרוש של גדול, שנכנס תוך דבריו בקול[2] ומודיע ידיעתו והשגתו, והוא קצת תכלית שיש לו שם למדן מופלג כולי האי ואולי ימצא אשה ימצא טוב הון ועשר, אף כי לא זו הדרך ולא זו העיר וגדר למדן האמיתי...

ועיד סדר המדרגות[3] דבר קשה הוא ליחיד אף שהוא עשיר מופלג להתנהג בו עם בנו, אף אם ימצא לו למדן מופלג ומלמד לשם שמים בלי רמיה שאין דעתו רק על בצעו לקבל, מה שגם כן לא שכיח במציאות, ואף אם יראה וימצא–אחר שכל בעלי בתים אשר בניהם ילכו לבית ספר יתפסו מנהג סדר למוד הבלתי הגון מה יעשה אחד מעיר לשנות ולתפוס סדר ההגון נגד כל חבריו? ואף אם ישכור אביו לו לבדו מלמד, הלא הצורך הגדול אל הלמוד דבוק חברים, כמו שאמר: מחברי יותר מרבותי[4], ואין תקנה לזה רק אם יתאספו חמשה או ששה בעלי בתים יחד וישכרו מלמד לבניהם, בתנאי שלא יוסיף עליהם, ויתנו לו כדי ספוקו כאלו היה לו מספר נערים כפול, ואזי יועיל עצת ה' בסדר הלמוד.

והנה קשה מאד לקרב איזה למודים ולרחק קצתם, באשר כלם אהובים, כלם עומדים ברומו של עולם... רק מצד שבכל חכמה עיקרו הסדר וההדרגה הנכונה הכי נמי בהשגת חכמת התורה. והנה ודאי תלמוד אין לך מדה גדולה הימנה[5], אכן הוא דרך רחוק מאד מאד, כי אם ילמד עם נפ"ת הקבוע שם בלימוד הכללי עוד דף אחד מהש"ס–והוא די ויותר אף לבחור חשוב, אם יבקש שיתקיים בידו ולא ילך קמא קמא ברות–נמצא יבלה כמה שנים עד שיתקיימו בידו ד' ה' מסכתות גדולות... ולימוד המשניות הוא מובחר, שירגיל אדם את בנו מעת שזכה לקרוא הלכה ברוב הש"ס שילמד עמו רבו פרק אחד משניות בכל יום, ובפרקים הארוכים והחמורים חצי פרק, וישנית שיחזור תמיד עליהם בלי התרשלות, ובקל יוכל לקבל זה עם למוד גפ"ת...

והנה לפום ריהטא משמע ממשנה דאבות, דתנן בן חמש למקרא בן עשר למשנה בן ט"ו לתלמוד, שלא יתחיל בן משכיל ללמוד ש"ס עד שיגמור כל ו' סדרי משנה... אבל אין זה מוכרח רק בדורות ההם, שלא היו דברי המשנה בכתב כל שכן בדפוס.

---

1. הדברים סובבים על נער בן י"ג שנעשה „בר מצוה".

2. בדורות הקודמים היה המנהג שכל אחד מהשומעים יכל להפסיק את הדורש ולשאול או לסתור את דבריו.

3. כונתו למדרגות הלמוד, שיעלה הנער ממדרגה למדרגה.

4. תענית ז' א'. 5. בבא מציעא ל"ג א'.

אשרי לו. והבחורים תופרין בפורים במצנפת שעל ראשם עגול קטן הנקרא בל״א קרעניצכין מיט ולינדרליך, ואינו מסירו כל זמן שיש להם עוד יין מיין שבצעטיל ההוא [1].

ז. סי׳ ל״ה. מנהג יולדות לזכר ולנקבה.

. . . .

ה) כל אשה יולדת צריכה להיות בביתה עד סוף דע״ר קרא״ייז אוי״ז איי״ז, דהיינו שבכל לילה מיום הלידה אשה העומדת אצלה בביתה לשמשה לוקחת חרב שלופה ומסבבת בו את היולדת איזו סבובים ואומרת איזו לחשים כידוע לנשים, וכן עושה כל לילה ארבעה שבועות מיום הלידה, דהיינו אם ילדה ביום ג׳ אז היא יולדת, ועושין לה קרא״ייז עד יום ב׳ בשבוע הרביעי אחר הלידה, וכן לעולם בשבוע הרביעית יום אחד לפני יום הלידה פוסקין מלעשות קר״ייז עוד. ואז אם סוף הקרא״ייז ביום ד׳ שיכולה היולדת ללכת לבית הכנסת ביום ה׳ אז יוצאת מלידתה לב״ה (=לבית הכנסת) בשבת שלפני סוף הקרא״ייז, ומכל שכן אם סוף הקרא״ייז בימי א׳, ב׳, ג׳ שיוצאת לב״ה שבת שלפניו, אבל אם סוף הקרא״ייז ביום ה׳ אינה יוצאת מבית לידתה לב״ה [עד] אחר שבת שאחר הקרא״ייז, וכן לעולם.

. . . .

י״א) שחרית ביום השבת, בעת שאומרין בב״ה ברוך שאמר, הולכות איזו נשים קרובות ושכנות, ובראשן הרבנית אשת האב״ד, לבית היולדת, והולכות עם היולדת לב״ה קודם שמתחיל החזן ברכו. ולובשת צעיף יפה ושטיורף על השליי״איר ולובשת רעק׳לי, ולבוש תכריכים תחת הסרבל.

. . . .

ט״ו) אחר סעודת שבת נער של שמש קורא דרך הרחוב מלמטה למעלה: צ״ו דע״ר ה״ולי קריי״ש [2]. ואז, אם הוא זכר, הנערים קטנים, שאינם עדיין בני מצוה, באים לחדר שהיולדת עם הילד שם, ואומרין תחלה פסוק בראשית, גם ויכולו עד אשר ברא אלקים לעשות, ואומרין המלאך הגואל עד בקרב הארץ. גם לישועתך קויתי ד׳ ופסוק האחרון מן ספר בראשית, ואח״כ הפסוק הראשון מן ספר שמות והפסוק האחרון מס׳ שמות, הפסוק הראשון מן ויקרא ופסוק האחרון מס׳ ויקרא, ופסוק הראשון מס׳ במדבר ואומרים „יברכך״ עד „שלום״ (ברכת כהנים), ופסוק ראשון מס׳ דברים ועשרת הדברות

---

1. קטע זה העתק גם ע״י ר״א עפשטיין במאמרו הנ״ל על ספרי המנהגים דווירמיישא. על התאור היפה הזה משמחת הבחורים בחג הפורים ואחריו יש להוסיף גם את דברי התשובה הקדמונית שהעתיק מהר״י איסרלין בשו״ת „תרומת הדשן״ סי׳ ק״י: „שמעתי מהר׳ טוביה בשם ריב״א, שכל מאכל שלוקחים הבחורים זה מזה, אפילו שלא ברשות, משום שמחת פורים, משעת קריאת המגלה עד לילה סעודת פורים, שהן שני לילות ויום אחד, אין בהם משום גניבה ולא משום גזלה, ואין להזמינו לבית דין ואין חוששין עליו ובלבד שלא יעשו שלא כהוגן ע״פ שבעה טובי העיר״.

2. על חולי קרייש עי׳ בס׳ ה„תורה והחיים״ לר״מ גידימן ח״ג עמ׳ 84—85 ושם רשומה גם הספרות בענין זה, אולם הקטע שהובא כאן מפיץ אור בהיר על זה.

על הבימה, אף אם כל השנה יושבין על הבימה בעלי בתים, מכל מקום בכניסת שבת זו צריכין לירד כדי שישבו שם הבחורים. וכשמתחיל החזן ברכת מגן אבות יורדין ובאין אצל האב״ד על מקומו, והאב״ד משים ידו על ראש כל בחור ובחור ומברכו כדרך שמברך כל ליל כניסת שבת להבנים[1]. ואח״כ נכנסים הבחורין לב״ה דנשים... ובאים למקום שהרבנית אשת האב״ד יושבת, והרבנית מניחה ידה על ראש כל בחור ומברכתו. ואח״כ מסבבין כל שורת ב״ה דנשים ויוצאין והולכין. ותמיד הגבאין נכנסים ויוצאין ראשון לפני הבחורים האחרים.

שחרית שבת הגבאים מתעטפים בטלית גדול כמו הבעלי בתים, ובעת שמזמרין פסוקי דזמרה הגבאין מחזירין תדיר לכל ב״ב שיש לו מצוה, דרך משל למי שזכה בשבת ההוא בגלילה או בהגבהה וכן כולם, ובקשו מאתו למחול כהיום על מצותו, כי חק הוא לבחורים ביום זה בכל שנה לחלק כל המצות ביניהן, וכן ילכו לגבאי צדקה ויבקשו מאתו למחול על אותן המצות הנמכרים כהיום. וכן יבואו לפרנס החודש ויבקשו מאתו למחול על הסגן[2], כי הסגן הוא ג״כ בשבת זו לבחורים. ואף אם יעמוד אחד או שנים כנגדם ולא ימחלו יקחו הבחורים המצות והסגן אפילו כנגד רצונם. ואם יש חיוב לקרותו לתורה, כגון מי שאשתו יוצאת מלידתה לב״ה או יארצ״ייט, אין הבחורים מחויבים לקרותו, אם לא יתן להם לפחות מדה אחת של יין, אבל אם יתן להם מחויבים לקרותו, אבל „גומל״ לא–כי יוכל לברך הגומל פעם אחרת. כללו של דבר: שבת הבחורים עיקר ומנהג עוקר הלכה, ויד הבחורים על העליונה.

סגן לוקח גבאי אחד מהבחורים וקורין להבחורים, רק השביעי הוא הרב[3], גם המצוות נחלקים ע״י הגבאים לבחורים אחרים. גלילה דס״ת ראשונה[4] היא לרב. עוד יש מנהג וחרות גדול לבחורים שהפרנסים מחויבין ליתן להם צעטיל מה יתן להם כל ראש בית סך יין, זה חצי מדה וזה מדה, וזה ב׳ או ג׳ מדות, הכל לפי הערך ולפי רבוי הבחורים, וכל ב״ב מחויב ליתן כאשר יושת עליו בצעטיל ההוא, ואם לא, כופין אותו עד שיאמר רוצה אני[5]. ורשות לבחורים למשכנו על ככה בלתי התרת הרב וקהל. וצעטיל ההוא נעשה ע״י פרנס הישיש, „הגמין פרנס״[6], ופרנס החודש, ושניהם חתומים עליו לראיה. ואחר פורים איזו ב״ב מכובדים מכניסים הבחורים לבתיהן ומאכילין סעודת פורים. והבחורים מביאים יין לרוב מיין הצעטיל הנ״ל ושותין ושמחים היום אצל ב״ב זה ומחר אצל ב״ב אחר. וסעודות אלו המה סעודות הרשות. ואין כופים לבע״ב שיקרא בחורים ויעשה סעודה. רק מי שירצה לעשות המצוה לשמוח עם בחורים לומדי תורה

---

1. מנהג יפה זה נהוג עוד היום בקצת קהלות אשכנזיות.
2. כך קראו לגבאי או לאיש העומד על יד ספר התורה ומחלק את ה„עליות״. בליטא קוראים לזה „עמידה״.
3. „ובצרפת נוהגים לקרות את הרב שבעיר שביעי״ (אור זרוע ח״ב סי׳ מ״ב).
4. כי „שבת הבחורים״ חלה תמיד בפרשת פרה שמוציאים בה שני ס״ת.
5. בבא בתרא מ״ח א׳.
6. כך נקרא ראש הפרנסים. ובפי הנוצרים נקרא יודען־בישוף.

כל הקהל[1], ובפרט מי שמבין סוגיא דשמעתא. ושם מקשין ומתרצין ומפלפלין כמו שעה ואח״כ הרב מסיים בדרשה נאה, ואח״כ אומרין בר פפא כמו שהמה נדפסים סוף המסכתא.

ב) מוכרין הקדיש קודם שאומרין הפפא, ודמי הקדיש גם המה באים לסיועת הסעודה...

ג) וכל החתנים, הן המה הדרים בזה או אחרים אשר רק לפי שעה עתה פה עמנו, מחויבים לתת לסיועת הסיום כאשר יוכלו למצא פשר דבר עם הגבאים, והגבאים אל יתפשרו עם שום אדם שלא בידיעת הרב.

ד) אחר כך מכריז השמש בזה הלשון: עס״ין ני״ן ועי״ר ד״א צעריין ווי״ל אצל הסיום, וכל הבאים לסעודה ההיא פורעים האכילה ושתיה, כאשר קצבו להם הגבאים, חוץ מהרב ו„המורינות״[2] וחזן ושמש. ואין קוראין נשים לסעודת סיום. וביום שני הרב וה„מורינות״ והגבאים, גבאים ב״כ וגם גבאים הבחורים, עושין יום משתה ושמחה וקורין לסעודה ההיא: נאך צע״ך. ואם ירצה [הרב] שיסעדו עוד איזו יחידים עמהם הרשות בידם.

ו. שמחת בחורי הישיבות.

שבת שאחר פורים בכניסתו הבחורים הולכים לבית אחד רחוק מבי״ה ולובשין שבת סרבל[3], שקורין זיי״טי מנטי״ל, ומטרון בראש כל אחד, כדרכו לא דרך אֶבֶל[4], ויוצאין מבית ההוא זה בצד זה, ובראשם נער משרתם, שקורין „קנע״ל גבאי״, מרקד לפניהם ומשתטה לפניהם במלבושיו ובעניניו כשוטה, והגבאים הולכין לפני הבחורים וביד כל גבאי מקל מצויר, ואחריהם כל הבחורים, וכך בשמחה רבה באין לבי״ה וישיבתן

---

1. עי׳ גם שו״ת מהר״מ מינץ (שהיה ג״כ רב במגנצא ונפטר בערך ה״א ר״מ) סי׳ קי״ט: „רב או ראש ישיבה שהוא לומד מסכתא עם חבריו ותלמידיו כשבאו לסוף המסכתא ישייר מעט בסוף עד שעת הכושר, יומא דראוי לתקן סעודה נאה לכבוד התורה ותלמידיהון, ואז ראוי לקבץ כל הקהל כשבא הרב לסיים... ולכך נהגו כל בעלי בתים לילך על הישיבה בתחלת התו׳ (=התוספות) זמן בישיבה ראשונה, ולכך מנהג להודיעם כשבא הרב לסיים המסכת כדי שיבואו גם כן לסיומא ואז יהיו שמה תחלה וסוף״.

2. אלה שיש להם תאר „מורנו״.

3. „מנהג טוב להוליך תדיר בלכתו אנה ואנה מלבוש יהדות והוא הסרבל, כי הסרבל בלא בית יד מורה על הצניעות והיהדות״ (קטע מכת״י עתיק שהובא ע״י ר״מ גידימן בספרו „התורה והחיים״ ח״ב ציון ז׳).

4. „וסרבלה יהא מנוח על ראשה כאבלה״ (שו״ת מהרי״ו סי׳ י״ב ועיי״ש גם סי׳ י״ו). ר׳ יוזפא עצמו, בהלכות שמחות, מבאר את ההבדל בין לבישה רגילה ובין לבישה בדרך אבלות: „האבל על אביו ואמו הולך לביהכ״נ כל שלשים במטרון דרך צוארו וחוזר כך אחר הכנסת לביתו, והאבל על שאר מתים הולך לביהכ״נ במטרון כדרכו, לא דרך צוארו, רק כשבא בחצר הכנסת... משים המטרון דרך צוארו ועומד כך בביהכ״נ עד שיוצא. גם בשעת נתינת גט חבעל לבוש בגדי אבל במטרון דרך צוארו, והאשה כאבלה בשטור״ף וסרבל על ראשה״.

חמשים נערים ויותר, והיה כל אחד נותן חצי ריט[1] לשמש [הקופה] שכר בשול קדרתם, גם היו באים כף בחורים ויותר ללמוד פה, אבל בעת שגברה יד המלחמה[2] ואינן באים נערים ובחורים רק אחד מעיר ושנים ממשפחה, וכל בחורים ונערים ביחד אין מגיעים למנין עשרה—מיום ההוא והלאה בטלה הקופה אצל השמש ובטלה בשול הקדרה של הבחורים ומחלקין עתה אותן הנערים ובחורים המועטים לבעלי בית. והב״ב נותנים להם לאכל שבת ויו״ט וחול כל השנה כלה.

ב) ולפנים בישראל, וגם עתה לא בטל המנהג, שמחויב ליתן כל ב״ב ולהניח ללמוד אצל נרו כל נער ובחור שבבית, אף אם ימשוך למודו זמן הלילה, ואף יעמוד זמן רב קודם אור הבוקר. אדרבה, אם יראה הב״ב שמונע למודו מפני הנר יזרזו ויאמר לו: אל תמנע למודך ואל תהיה כחם על הנר כחם על השמן.

ד. סי׳ מ״ב. מנהג בר מצוה.

...בשבת הסמוך אחרי שנעשה י״ג שנה ויום אחד רוב בני בר מצוה המה החזנים לקרות הסדרא בצביר, ומתחילין „ויעזור ויגן" בניגון יפה... ויש נערים בר מצוה שקולם ערב ובקיאים להתפלל בצבור ומהפללים בכניסת שבת ברכו, ושחרית ומוסף, או כלם או איזו תפלה שיוכלו. ויש שאפילו לקרות [הסדרא בצבור] אינם יודעים ואין קוראין בצבור, ומ״מ קורין אותו לס״ת. ועושין לנער בר מצ״ה שני מי שברך, השני לנדר לטרה שעוה שמן למאור. והאב מלביש את בנו לבר מצוה מלבושים חדשים ונאים, ומלבישן בכניסת השבת. ובמנחה בשבת עושה לו סעודה, ואין השמש קורא לסעודה ההיא, רק שעה אחת קודם מנחה הנער בר מצוה קורא את הקרואים למצוה, והולך כן במלבושיו החדשים ובא תוך ביתן של הקרואים ואומר לכל אחד שיסעוד עמו שלש סעודות על סעודת הב״מ... והנער דורש על אותה סעודה דרשה המיוסדת על מנהגי בר מצוה, והמנהג שנער בר מצוה מברך ברכת המזון בזמון.

הוה עובדא שנעשיתי בן י״ג שנים בשנת שע״ו, ביום השבת פ׳ תצוה, י״ג לחודש אדר א׳, ולמדתי הקריאה של תצוה ונודע הדבר למרנן ורבנן ולא הניחו אותי לקרות תצוה, רק הוצרכתי ללמוד הקריאה של כי תשא בשבת שלאחריו, כ׳ אדר, כי אמרו שצריך להיות הקורא בצבור בן י״ג ויום אחד...

ה. סימן נ״ד ובו ד׳ סעיפים. מנהג סיום מסכתא.

א) עושין שני גבאים, דהיינו שני בעלי בתים הראויים לכך, והרב ובני ישיבה בוחרין אותן, ועוד (אותן) עושין שני גבאים שני בחורין, והמה נבחרים איזו ימים לפני סיום כדי שיכינו צרכי הסעודה, וביום הסיום קורא השמש ומכריז בבית הכנסת: בשעה פלונית יסיים הרב. וחוזר ומכריז כן בתוך הרחוב כשבאה השעה ההיא, ומנהג לסיים במקום שרגילין לנעד שם הקהל, דהיינו אוף קהל׳יש שטוב׳א. ושמה מתקבצין כמעט

---

1. חצי ר״ט ל„זמן", שכר בשול קדרת הקופה המשותפת.

2. היא המלחמה הידועה בשם מלחמת שלשים שנה, שקהלת ווירמייזא סבלה ממנה הרבה.

וזה מחר, ועתה בקרוב בטל המנהג ההוא¹ רק כל יום מהדרין זה לזה בהלכה כדלעיל, ואין אומרים חלוקים רק הרב בתחלת הזמן אומר לפעמים חלוקים כדלעיל².

. . . .

ט) גם דבר זה מוטל על הרב, דהיינו לאסוף לביתו ביום ה' אחרי חצות כל התלמידים נערים הלומדים אצל רבם ע"י הנער של השמש. והוא קורא דרך הרחוב משער התחתון: אלי״ ייגני ז"ל צו חר הצירן קימן. והרב חוקר ודורש ויודע בקנקנו של כל אחד נערו ונערו ובשמידה³, ומי שאינו מבין מכה אותו, ולפי צורך השעה עושה לו חרפה ומשים על ראשו מצנפת השוטים או צובע לו בפנים צבע שחור ובהאי גונא כדי ליראם⁴. ואם יראה לאב בי"ד שקולר תלוי בצואר המלמד שאינו מלמד להועיל – הרב מיסר המלמד ההוא בדברים ומלמדו להשגיח על תלמידיו להלאה יותר ממה שעשה לעבר. כך הוא מנהג הרב בזמן אבל לא בבין הזמנים.

ג. סימן ט"ג וכו' כ' סעיפים. מנהג קופה־נבאים.

א) לפנים בישראל פה ק"ק ווירמייזא היו בוררין קופה נבאים והמה היו מחלקים כל שנה, בצירוף איזה פרנסים, כל הנערים נכרים הבאים ממקום אחר ממדינה, מישיבים ובהיג לאכול בקופה. והיו נותנים לכל נער ונער ב"ב (– בעל בית) לאכול עמו שבת ויו"ט, והב"ב מחויב לתת לו [בימות החול] לחם שחרית, גם קודם מנחה לחם, ובצהרים היו אוכלין מעשה קדרה בקופה בבית השמש. וכן אכילת לילה היו אוכלין דבר יבש או מעשה קדרה בקופה. ובא כל נער ונער לעת ערב לבית בעל בית שלו והב"ב מחויב ליתן לו דבר מה ללפת בו את הפת אשר הביא עמו מהקופה, כי לכל אחד היו נותנים פריסת לחם בקופה להוליך עמו לאכול שם בבית מלונו. גם היו מחלקין הבחורים נכרים הבאים ממקומות אחרים ללמוד פה, והבעל בית אשר יצא גורלו הבחור אליו היה נותן לו לאכול שבת ויו"ט, ובחול היו אוכלין אצל בעל בית [אחר] ונותנין לו שכר לבשל קדרתו, והבחורים עצמם היו קונים בשר ולחם ולפת וכל צרכם והביאו. כך היה המנהג בעת השלום שהיו באין לכאן ק"ק קופה נערים רבים,

---

1. את המנהג בטל בנראה, הרב משה שמשון בכרך. אבי השאן בעל „חות יאיר". וגם זה כבר. היה מתמר נמרץ ללמוד החלוקים ודרכי הפלפול הנהוג באותו זמן ע"י ר' פולק ז"ל קבי"ר. הוא היה רב בק"ק וורמייזא בשנות ת"י–ת"ל.

2. מכאן יצא לנו מה שהעתקתי בראיתי בוורמייזא מבתי שהיו שיך לרא עמשין ז"ל. מקום בית מדרש ע"י מוסדו של הרב לדרוש ברבים. לברך את התלמידים בליל שבת ויו"ט, לתורת אותו וכו', ועל גבולות במשלחה שהתפשט על כל עליהם ומדינות שונים וכו'. וגם מדבר ברב על דבר בית הדין ועסק הדין.

3. דומה לדברי הגמרא בחולין דף ה' כי נמרא נמרא ובשמיה.

4. עד היום יראו בקיר וורמייזא בקיר אשר מטל בית התפלה הגברא על שם רש"י אות א' הדקוקה באבן. ספה העמיד ההורה את התלמידים העצלים לשון ידעה כי נבערים יום מיום ואשר לעשר לשיתהלל עליהם. עלמוד כאות הראשונה שבא"ב. ומנחימר בספרו Juden in Worms עמ' 13. והדיבן ההורה הוא עמ' 59.

לאכול בביתם רק מוליכין לחמם עמהם לבית רבם תכף ואוכלין שם. ולעת ערב לעת תפלת המנחה התלמידים גם המה באין לבית הכנסת, ואחר כך כל אחד פונה לדרכו ואינו חוזר לבית רבו ביום ההוא, וכן לעולם.

בחרף ירגיל כל בעל בית את בניו, או הבחור והנער שבביתו, שילמוד בלילה בביתו קודם האכילה ואחריה עד שהולך לישון. ויהיה ותרן לתת להם שמן למאור ללמוד אצלה, כי נר מצוה ותורה אור (משלי ו', כ״ג).

בבין הזמנים ובר״ח, וכן בחנוכה ובי״ד, וכן בחתונה ויום המילה ושלשת ימי הגבלה קודם שבועות, ושלשה ימי אבילה קודם ט׳ באב לומדים עם הנערים חצי קצבתם, ומ״מ אל יסיח דעתו מהם אפילו באותן הימים להוכיחם ולהדריכם וללמדם לצאת ידי שמים. על זה וכיוצא בזה נאמר ויראת מאלהיך (ויקרא י״א, י״ד).

מחויב כל מלמד ללמוד לתלמידיו הלכות חג בחג והלכות עצרת בעצרת וכן כלם. גם המנהג ללמדם ההגדה ושיר השירים קודם פסח, ורות ו,אקדמות׳ קודם שבועות, ואיכה קודם ט׳ באב וקהלת קודם סכות. ו,אוֹדְךָ׳ [1] קודם חנוכה והמגלה קודם פורים, מלבד ההלכות של כל אחד ואחד.

בפורים ובחמשה עשר באב ובשבט ובל״ג בעומר המה יומי דמפגרי בהו רבנן, ובפרט חמשה עשר ול״ג בעומר למלמדים ותלמידיהם באותן ימים בטלו בית המדרש של המלמדים ואין הנערים באים לבית רבן ללמוד. והמלמד מחויב להת לתלמידים, ביציאתו מבית הכנסת בשחרית, בחמשה עשר ובל״ג בעומר יין שרף ולקיח טוב מכיסו, לא מכים התלמידים, כי כן המנהג.

ובבין הזמנים לומד [2] עם תלמידיו כל יום הלכה אחת ממסכת בין הזמנים, ואין המנהג ללמוד תוספות ב,בין הזמנים׳, ובמקומם ילמד להם עשרים וארבע ושאר ספרים אשר נפש התלמידים חושקת להם. ואחרי חצות היום יצוה עליהם לכתוב כל אחד אגרת שלום וכה״ג כדי שירגילו לאמן ידיהם לכתוב. וכל דבר תועלת לתלמידים יצוום לעשותה לעצמם אם יוכלו לעשות, ואם לאו—המלמד יודיע להם הדרך ילכו בה ואת המעשה אשר יעשון (שמות י״ח, כ׳).

ב. סי׳ נ״ה ובו ו׳ סעיפים. מנהג הרב ובני ישיבתו.

א) הרב בשחרית אחר יציאתו מבי״ה הולך ובא עם הרבנים והבחורים לישיבה שאחורי ב״ה, ושם כל אחד שואל כענין ומשיב כהלכה ומחדדין זה לזה בהלכה בפלפולם, זה מקשה וזה מתרץ, וממש עוקרין הרים וטוחנין זה בזה [3] בפלפולם בגמרא, פרש״י ותוספות בהלכה של אתמול. והרב מחדש להן כל יום חדושים, ולפעמים אימר להם ,חלוקים׳ ובפרט בהתחלת ה,זמן׳. לפנים בישראל היה המנהג ב,סוף הזמן׳ לכבד לכל למדן בעל הבית ההולך לישיבתו של הרב לומר ,חלוק׳ אחד, וכן לבחורים, זה היום

---

1. פיוט לשבת חנוכה לפי מנהג אשכנז.
2. העתקת סעיף זה ע״י ר״מ נידיטן היא מגומגמת ותקנתיה ע״פ כת״י ר״א עפשטיין.
3. סנהדרין כ״ד א׳.

ט. ספר המנהגים דקק וורמיישא שנתחבר ע"י מהר"ר יוזפא הלוי שמש הקהלה (נולד שס"ד–מת תל"ח). הוא אוצר יקר לידיעת חיי אבותינו ומנהגיהם. וע"י מה שכתב הר"א עפשטיין על ספרי המנהגים דקק וורמיישא בס' היובל לכבוד ר' דוד קויפמאן ז"ל. חלק מהערכים בזה נתפרסם ראשונה ע"י ר"ש נוימן ז"ל בספרו עמ' 19–21. ע"פ כתב יד אוכספורד, קטלוג נייבאואר 909 ע. וחלק אחר מתפרסם בזה ראשונה ע"פ מה שהעתקתי מכתב היד שהיה מקודם בידי הר"א עפשטיין ונתנו במתנה לקהלת וורמיישא.

א. מנהג מקרי דרדקי והמלמדים.

בקיץ תוכף ביציאתו מבית הכנסת בשחרית מאספין הנערים לבית רבם ללמוד, והמלמד עמם דבר יום ביומו כל יום מצבתו. וישגיח עליו בעת הלמוד וישים עיני עליו שלא יבטל הוי במלאכת בי רביה, ולא יעבור ולא יבטל אפילו יום אחד, ואפילו עם נער אחד, ואפילו לגבות לו דבר מועט מקצבתו[1]. וישגיח עליו להדריכו בדרך הישר ולהציל עליו ולהרחיקו מן הרע כדי שיהיה לו יותר ליקח שכר למוד, ויכישו ובעת הצורך יכה אותם, הכל לפי הצורך ולפי טבעת הנער. וביום ה' ישנו עמם מה שלמדו כל השבוע וחוקר בהם אם יודעים עדין מה שלמדו בשבוע זה, ואם אינם יודעים להכות מהלכה מבין אותם יותר מבמאר הרבים. וכל ימי השבוע מפטירים שבקש לבתים ביום ו', ועד בי ימי השבוע[2] כדי שיהיו זריזין ומהדרין בלמודם.

ומנהג ביום ו' אין המלמדים לומדים אחר השעה הקבועה[3] רק החזרין ללמוד השבוע בקלקלה, והלימוד לימוד עד הסדרא[4] ואומר להם החומש הסדרא רש"י, וכן יעשה כל שבוע, כי דבר גדול הוא לנערים שלמדו כל שבוע הסדרא עם ידיעת החומש ופרש"י. גם ביום השבת אחר תפלת שחרית הנערים באים לבית רבם ולומדים עם המלמד, אבל לא הקבועה רק כמו שירצה, רק שאל ומעט בלמודם יותר מדי, כדי לצאת ידי שניהם.

בחורף בתשובין הנערים שעה או ב' קודם אור הבוקר לבא לבית רבם וללמוד עם. בעת תפלת שחרית המלמד והתלמידו באים לבית להתפלל, וביציאתם מבית חוזרים ובאים לבית רבם.

בין בקיץ ובין בחורף בשעה הששית[5] כל הנערים הולכים לבתיהם ואוכלין שם סעודת צהרים, ובתחלת שעה שביעית צריכין לחזור בזמן בבית רבם, שיהיה יותר מדי אכילה, – וכן בשחרית תוכף ביציאתם מבית – ואחר יציאת בשעה התשיעית[6] התלמידים באים לבתיהם ונותנים להם בבתיהם פת לחם או מה שיהיה לאכול, אבל אין שיהין

1. להמיר מלמד בן ,הספרי הנ"ל. 2. שבת ל"ב א.
3. על [illegible] ואין מסיקין ללמוד הלאה ,ספרי הנ"ל.
4. [illegible] ללמד עמהם הסדרא.
5. [illegible] 6. [illegible]

אותן שמשלמין מהם שכר לימוד מקופת ת״ת. מדי שבוע בשבוע, בחוזר חלילה, יבחנו את הנערים אם לימודם שגיר בפיהם להבין ולהשכיל, ואיזה מלמד שהנערים תלמידיו לא יעמדו בנסיון הלימוד מחויבים אותם הלומדים המנסים אותם להגיד לאלופי חכמי ראשי בני ישיבה נר״ו, והם יענשו ויקנסו להמלמד ההוא (שנת תס״ה).

ח. בהבל פיהם של תינוקות בית רבן ובזמן שקולן מצפצף בבתי מדרשות אין הידים ידי עשו שולטות[1]. על כן עת לעשות לה׳. שהאלופים חכמי ראשי בני ישיבה ישגיחו השגחה פרטית על המלמדים שיעשו מלאכת ה׳ באמונה וילמדו עם התינוקות ועם הנערים בההמדה גדולה, שתהא לימודם שגורה בפיהם ויבינו ההלכה על בוריה. וכל מלמד לא יחזיק יותר [תלמידים] ממה שמגיע לו ע״פ תיקון קדמונים, הן למקרא, הן למשנה, הן לתלמוד, וכל מי שיעבור על פקודיו בממפר עליש יענש להעבירו, מלבד שאר עונשים, וגם נבחרו אלופי חכמי ראשי בני ישיבה שלשה לומדים, שאינם מלמדים, דז זיא זאלין אלי וואך, ביום ה׳ בקביעות, פרהערין התינוקות והנערים, והשמש יכריז ברחובות: צו פרהערין! לאותו הלמדן שבו יהיה הפרהערין, וכל המלמדים מחויבים לשלוח התינוקות והנערים צו פרהערין בעונש הנ״ל (שנת תס״ו).

ט. על הבל פיהם של תינוקות בבית רבן העולם קים, אם אין גדיים אין תיישים[2], ומחמת השרפה הוכרחו קצת מלמדי תינוקות להרחיק נדוד מקהלתנו, על כן יפקחו האלופים הקהל יצ״ו להושיב מלמדים, ולתת להם מקום שיהיו יכולים ללמוד עם התינוקות ולהעמיד סיפוקם, כדי שיעשו מלאכת ה׳ באמונה, ובפרט לפוטרן מן נתינות[3], למען אשר הקול קול יעקב יצפצף בבתי כנסיות ובבתי מדרשות (שנת תע״ו).

נה. מפנקס התקנות דק״ק פרנקפורט דמיין. נדפס מכת״י ע״י ר״מ נידימן.

ר״ח חשון תכ״ב פר׳ ל״ך נתאספו יחד ההבורא קדישא ועלתה ההסכמה ביניהם שלא לברר עוד קיפה־גבאים רק לברר במקום קיפה־גבאים שלשה גבאי תלמוד תורה והמה ישגיחו על עמוד התורה, וכמה נערים וכמה שעות יהיו לכל מלמד, וכמה יקבל שכר למוד מכל שנה. והנערים יבחנו בכל יום ה׳. ולא יתקבלו יותר מעשרה בחורים חשובים למדנים ושלשים בהעלפרש[4] עם נעריב. והשלשה גבאי תלמוד תורה יהיה משך התמנות שלהם שנה אחת, מהיום עד הנוכה הב״ע, ואח״כ יתפטר אחד ויבורר אחר במקומו, כדי העמד התורה.

---

1. בראשית רבה פר׳ ס״ה.
2. בראשית רבה פר׳ מ״ב; פתיחתא דאסתר רבה.
3. ע׳ לעיל עמ׳ כ״ג הערה 2.
4. כנראה אין הכוונה כאן לרישידוכנא. אלא לבחורים צעירים הזקוקים עדיין בלמודם לעזר מצד הגדולים.

ה. ר״ח י״א 1 שכל טוב לכל עושיהם. בהיות שמהבל פיהם של התינוקות שבבית רבן אנו חיים, בזכותם העולם קיים, אימתי בזמן שהמלמדים עוסקים במלאכת ה׳ באמונה אבל ר ע ה ראינו בעו״ה שהמלמדים כולם שווין, הן הלומדים בביה״מ והן הלומדים בביתם מתרפים במלאכתם מלאכת ה׳ לבלתי עשותם באמונה רק ברמיה, ובפרט בשבתות ויו״ט ושאר יומי דפגרי הילדים ונערים רובם ככולם הולכין בשרירות לבם, בטלין ומבוטלין, ושבים ורצים רצוא ושוב ברחובות אצל כל פנה סביב סביב יתהלכון, וקול הצוחה והשערוריה אשר המה עושים נשמע בכל העיר בשוקים וברחובות וכמה רשעיות ומכשולות נתזין מהן, ומי גרם כל זה—בעבור שאין שום מורא על ראשם להיות לימודם שגור בפיהם בכל שבוע, מחמת שהקופה־נבאים אינם עומדים על משמרתם לנסות ולבחון כל הנערים והילדים כל שבוע ביד חזקה ובמורא גדול אם לימודם שגור בפיהם, כנהוג מקדמת דנא, על כן להסיר המכשלה הזאת מחויבים האלופים המתמנים על ת״ת לשים עין השגחתם שלא יוסיפו המלמדים לעשות חלילה עוד כדבר הרע הזה בקרבנו, ולפי ראות עיניהם יעשו חזוק לדבריהם בכל האופן היותר מועיל (שנת תמ״ב).

ו. ...אך בקרב הימים נראה שעמודי התורה שהבה״מ נשען עליהם ירופפון, וקצת לומדין שבתוכנו אינם מתמידים בלמודם כפי שהוטל עליהם [2], ואפילו אותן הלומדין ההוגין בתמידות מכל מקום אין סדר למשנתם ולגירסתם, ומחמת כל אלה רבים המה אשר מושכים ידיהם לאחוריהם ואינם נותנים החוק הקצוב, כמו שהיו רגילים ליתן מדי שבוע בשבוע כנדבת לבם, באמרם הלוא אינם עוסקים בתורה בתמידות כדבעי לאעסוקי. אשר ע״כ העמדנו המצוה הזאת על האלופים הקהל יצ״ו, וזה יהיה תחילת מעשיהם וזכרון ליום ראשון: תיכף באסרו חג יצרפו עלידם את מ״ו כבוד הגאון אב״ד ור״מ נר״ו [ר׳ נפתלי כהן] בצירוף אלופי בני ישיבה, בעוד שהגאון אב״ד נר״ו יהיה בביתו נאוה קדש, ויפקחו כדת מה יעשו סדר נכון להחזיק הלימוד שבבה״מ הנ״ל. והעיקר להושיב ראש אשר ישגיח על בה״מ, וגם יפקחו כדת מה יעשו באותן הלומדים שאינם עוסקים בתורה בתמידות. גם באשר קצת הגרם בנזיקין שהמשמש בבה״מ מעכב את הסיפוק המגיע לאיזה לומדים לבלתי תת להם במועדם ובזמנם, על כן אותם הגבאים הממונים על הבה״מ מחויבים לקבל חשבון צדק מן השמש הנ״ל מידי שבוע בשבוע, בחק ולא יעבור בבל תאחר לשלם להלומדים סיפוקם מידי שבוע וכו׳ (שנת תנ״ה).

ז. מהבל פיהם של תשביר העולם קיים, ומתגבורת רעש המלחמה [3] שאין מחזיקין ישיבה בקהלתנו הקדושה, ולפיכך אין קופה־נבאים על כנם להבחין ולנסות את התנוקות והנערים מידי שבוע בשבוע אם לימודם שגור בפיהם, ומחמת זה קצת מלמדים עושים מלאכת ה׳ ברמיה ושבשתא כיון דעל על [4]. על כן ימנו ויפקדו האלופים חכמי ראשי בני ישיבה יצ״ו את הלומדים בבה״מ שישמעו את לימודם של הנערים והילדים, בפרט

---

1. ראשית חכמה יראת ה׳.
2. סעיף זה מדבר לא בתינוקות של בית רבן כי אם בבחורים ואברכים הלומדים בבית־המדרש.
3. עי׳ קָהָלִם, מאגאסשריפט לשנת 1865 עמ׳ 127.
4. בבא בתרא כ״א א׳.

גאוני הארץ נדונו במיתות קשות, וכמה אלפי אלפים נפשות מישראל שנהרגו[1] עד שנשארנו מעט מהרבה אשר לא יאומן כי יסופר, ובודאי לא עביד הקדוש ברוך הוא דינא בלא דינא ח״ו, אבל סבה גדולה היה לימוד זה...

נד. מתקנות הפנקס דק״ק פוזנא. פוזנא היתה אחת הקהלות הישראליות הכי חשובות במאות השנים שעברו, ורק במאת השנים האחרונה ירדה מגדולתה. לפנקסה ותקנותיה יש ערך מיוחד. תקנות אלו נתפרסמו ראשונה מכת״י ע״י ר״מ נידימן.

א. אין העולם מתקים אלא בהבל תשב״ר[2]. בכן מחויבים המנהיגים לברר שני מלמדים אשר ילמדו עם נערים בבית המדרש. ולתשלומי שכירות שלהם יגבו ב׳ סכומות, אחד בזמן הקיץ, ואחד בזמן החורף. והאלופים הממונים על ת״ת יכופו הבעלי בתים על נתינות ב׳ סכומות אלו בכל תוקף אמיץ כחם כחפצם וכרצונם. וכל יום ב׳ ילך אחד בקלפי בכל בתי כנסיות לת״ת, זולת מעות מי שבירך השייך לת״ת כמאז וכמקדם (משנת ה״א ת״ד).

ב. ראשית דבר יראת אלהים לפקח ולעיין בנין הנערים שיש להם לב פתוח ללמוד והולכים בטל בגין שאין להם לשלם שכר למוד. ובכן מוטל על הקהל יצ״ו להחזיק ולתקן להם קלפי מיוחדת לשלם שכר לימוד הנ״ל. האלופים ובני ישיבה[3] יצ״ו יבררו קופה־גבאים, ודבר זה יהיה לכבוד ולתפארת הקהלה יצ״ו כאשר היה מאז ומקדם ולהחזיר עטרה ליושנה (משנת תכ״ג).

ג. עמוד התורה ראה ראינו שהעמוד ההוא כמעט מתמוטט והולך, ובפרט הבל פיהם של תינוקות אשר מפיהם אנו חיים. על כן אמרנו ועינינו שהאלופים הממונים על תלמוד תורה יתנו עין השנחתם על הנערים הלומדים בביה״מ, ואף גם ינזרו אומר על הקופה־גבאים דז זיא זאלין פרהערין בעצמם און ניט מכבד צו זיין[4] עד חמשה עשר בשבט ומנחם אב[5], באפן שיהיה תחלת הזמן וסוף הזמן שניהם כאחד טובים (שנת תל״ז).

ד. האלופים פרנסי ת״ת מחויבים להתאסף מיד אחר יום טוב ולפקח בעסק למוד הנערים ולעשות סדר הגון בבה״מ, ולקבל מלמד דדייק וגרים[6] וללמוד היטב עם הנערים דווקא בבה״מ בעצמו ולא בחדר אחר, וישגיחו הפרנסים שלא ילך שום נער בטל ח״ו, ויחזיקו עמוד התורה (שנת תל״ט).

---

1. המחבר מכון לגזרות ת״ח—ות״ט, שעשו שמות בכנסת ישראל בארץ פולין, אוקריינא וליטא, ודבריו אלה הובאו גם בספרי מחברים אחרים שחיו קרוב לאותו זמן.
2. = תינוקות של בית רבן, עי׳ שבת קי״ט ב׳.
3. בשם „בני ישיבה׳ נקראו הדיינים, עי׳ בלאך בס׳ היובל לכבוד גריץ עמ׳ 198.
4. הכונה כי הם יטפלו בעצמם בבחינות ולא יכבדו אחרים בזה.
5. „זמן׳ הלומדים נגמר בט״ו בשבט וט״ו באב, עי׳ לעיל בדברי ר׳ נטע הנוזבר.
6. עי׳ בבא בתרא כ״א א׳.

נג. מתוך הקדמת הספר „זרע ברך" חלק שני, לר׳ ברכיה ברך דיין דק״ק קרקא (אמשטרדם תכ״ב).

מכאן תוכחה לאלו הדרשנים שקרנים, אשר מקרוב באו, שועלים קטנים מחבלים, חובלים בעצמם[1] ובאים לשנות הענינים, ובררו לעצמם דרך לא סלולה לא דרכו בו הראשונים ולא שערום אבותינו, רק מסך בקרבם רוח עועים, מעשה תעתועים ורוח בקרבם מעשה חרודים[2] חדודים בחריפות של הבל, ומבהילים הזמן שמחפשים בחיפוש נרות דוקא אחר איזה מאמר או מדרש שמסדר זה אחר זה הרבה ענינים, והמה רחוקים בבחינתם זה מזה כרחו״ק מזרח ממערב, ומעולם לא נתכון בעל המאמר ולא עלתה על דעתו שיהא להם קשר וחבור, והמה מיגעים עצמם עד שהם מעלים הבל וקושרים נימא בנימא מדחי אל דחי עד מאה דחיות... וגונבים דעת הבריות בקשרים הללו שיפוצו חוצה כמו נוצה, וגדולה העברה ואינו אלא כחולם חלום, ולא היה דבר מעולם.

והנה חכמים הם בעיניהם ושתו בשמים פיהם ואומרים שהמחברים הראשונים בדרשתם לא השיגו ולא טעמו טעם התורה, וטוב בעיניהם עולליהם מבציר הראשונים, ומרוב תשוקתם בזה קראו ללימוד זה שם בארץ לימוד ווענדיין, כלומר מחברים דברים נפרדים ומה שסותרים זה את זה לפי סברהם, או שלא נסדרו יפה וקושרים אותם בקשר בוגדים[3]. צאו נא וראו כמה נתהבטו קדמונינו ולהיה וקראו מר וצוחו כרוכיא על לימוד ה„חילוקים" אשר המציאו דורות שלפנינו, מה שלא היה כוונתן כי אם לחדודי בעלמא לאחר שכבר מלאו כרסם מן אמיתת הפשט, שתחלה נשאו ונתנו בהלכה ופירש״י והתוס׳ וירדו לעימקה של הלכה, זה מותיב וזה מפרק ורווחא שמעתתא אליבא דהלכתא, ולבסוף עמד הרב לחדד את התלמידים כדי שיהא להם לב ממהר לשמוע ולפלפל בחכמה מצד האמת, וכל זה מפני שראו שהלבבות התחילו להתמעט בערך שכל הראשונים ז״ל, ועם כל זה חכמי דורות שבאו אחריהם כשראו המכשול הגדול שמגיע מזה שעשו את העיקר טפל ואת הטפל עיקר, כי לא היו מהדרים התלמידים אחרי פשט האמת ונמשכו אחרי חריפות של הבל, ועל כן נתאספו חכמי הדור והתקינו תקנות על זה[4] והיו מגנים זה הלמוד עד שהיה נמאס בעיני כל ובטלוהו, ומכל שכן שראוי ונכון לקנא קנאת ה׳ צבאות וקנאת תורתנו הקדושה לבטל למוד שקר מוחלט כזה שמשכו הללו בחבלי השוא לתורה שבכתב, וראוי טפי להרחיקו מלמוד פילוסופיא ולמוד חצוני שבימי הרשב״א והרא״ש החרימו עליה. ובעינינו ראינו שמעת שבא למוד המבולבל הזה במדינתנו באה ערבוביא גדולה לעילם וצרות צרורות, ונשפך דמם כמים ואין קובר, וכמה קהלות נהרגו ובתי כנסיות ומדרשות שנהרסו וכמה ספרי תורה שנקרעו. וכמה

---

1. בבא קמא צ״א ב׳. 2. סנהדרין ס״ו ב׳: 3. עי׳ סנהדרין כ״ו א׳.
4. תקנות אלה אינן ידועות לנו ממקום אחר.

ולכל ראש ישיבה היה שמש אחד שהלך מדי יום ויום מחדר לחדר שילמדו הנערים, הן עניים והן עשירים, והזכיר להם כל ימות השבוע שילמדו ולא ימיילו ברחוב, וביום ה' בשבוע היו מחויבים לילך כל הנערים בקבוץ יחד אל הגבאי הממונה על תלמוד תורה ושאל אותם הגבאי מה שלמדו בכל השבוע, ומי שאינו יודע דבר ממה שלמד או שטעה בדבר אחד השמש הכה אותו בשבטים גדולים בצווי הגבאי, ועשה לו גם שאר חרפות גדולות בפני הנערים כדי שיהיה לו לזכרון שילמוד בשבוע האחר יותר טוב. וכן בערב שבת הולכים כל הנערים בקבוץ יחד אל הראש ישיבה לשאול אותם מה שלמדו בכל השבוע הנ"ל. בזה היה פחד ומורא גדול על הנערים ולמדו בתמידות. גם בשלשת ימי הגבלה או בחנוכה היו מחויבים הבחורים והנערים לחזור למורם כל מה שלמדו באותו „זמן", וכנגד זה נתנו להם פרנסי הקהלה מתנות ממון דבר קצוב. כך היה המנהג עד ט"ו באב או ט"ו בשבט.

ואחר כך נסע הראש ישיבה עם כל בני הישיבה שלו הבחורים והנערים על היריד שהוא יומא דשוקא. בקיץ היו נוסעים על היריד של זאסלאב ועל היריד של יערוסלאב, ובחורף על היריד של לבוב ועל היריד של לובלין. ושם היה רשות ביד הבחורים והנערים שילכו ללמוד באיזה ישיבה שירצו ללמוד שם. והיו בכל יריד ויריד כמה מאות ראשי ישיבה וכמה אלפים בחורים וכמה רבבות נערים, וסוחרים יהודים וגויים היו כחול הים, כי מסוף העולם ועד סופו היו באים אל היריד. ומי שהיה לו בן או בת להתחתן נסע על היריד ושם עשה חיתון, כי כל אחד מצא שם דמיונו וזונו. ונעשו כמה מאות חיתונים בכל יריד ויריד ולפעמים גם אלפים חיתונים... וכבוד גדול היה לראש ישיבה בכל קהלה ודבריו נשמעים הן לעניים והן לעשירים. והיה בידו מקל ורצועה להכות ולקנום ולעשות חרפות לעוברי עברה. ואעפ"כ היו אוהבים לראש ישיבה ומי שהיה לו מנה יפה כגון תרנגולים פטומים וברבורים אבוסים ודגים טובים היו מכבדים בו לראש ישיבה... ולא יצא אדם בשבת ויו"ט מבית הכנסת עד שהלך מתחלה ראש הישיבה ואחריו בני הישיבה שלו ואחר כך כל הקהל, והיו מלוין אותו עד ביתו. וביו"ט הלך כל הקהל אחריו לביתו להקביל פניו ברגל. ומזה נתקנאו כל החכמים והיו לומדים בתמידות, שיבואו גם כן לידי מעלה זו להיות ראש ישיבה באיזה קהלה, ומתוך שלא לשמה בא לשמה ומלאה הארץ דעה.

את הש"ס בשנות שי"ט—של"ו ועל שע"ר המסכתות כתוב „שנדפסו בהסכמת גאוני עולם וראשי ישיבות דשלש מדינות: פולין, רוסיא וליטא, שהסכימו בהסכמה אחת והקנו בתקנה חזקה בחתימת ידיהם שילמדו בכל ישיבה דשלש מדינות הנ"ל מסכתא אחר מסכתא כאשר אי"ה נדפים אותן בעזר הש"ית כדי להרביץ תורה בישראל וכדי לחזק ולאמץ לבנו במלאכת שמים". עי' מאמר על הדפסת התלמוד לר' רפאל נטע רבינוביץ עמ' 54. גם הקילה על התלמידים את המעבר מישיבה לישיבה, ובאותו זמן נהגו בחורי הישיבות לכתת רגליהם מישיבה לישיבה. ועי' בשו"ת „עבודת הגרשוני" סי' י"ב: אשה אחת שמת בעלה... ולו שני אחים, הגדול הוא במדינת פולין והלך מישיבה לישיבה כדרך הבחורים...

והיו בחור אחד עם שני נעריו אצל בעל הבית אחד, ולפחות היה אוכל הבחור תמיד על שלחנו כאחד מבניו, אעפ״י שהיה לבחור הספקה מן הקהל היה בעל הבית מְוַתֵּר לו אֲכילה ושתיה מה שצריך. וקצת בעלי בתים הנדיבים היו נותנים גם לנערים להיות מאוכלי שלחנם תמיד, לשלשים נפשות היו נותנים אכילה ושתיה כל השנה, וכמעט שלא היה בית בכל מדינת פולין שלא היו לומדים בו תורה, או בעל הבית בעצמו היה למדן או בנו או חתנו היו לומדין או בחור אחד מאוכלי שולחנו, ולפעמים היו כולם יחד בבית אחד.. ולכן היו בכל קהלה וקהלה הרבה חכמים. אם היתה קהלה מחמשים בעלי בתים היו שם עשרים חכמים שנקראו בשם „מורני" או בשם „החבר", והראש ישיבה היה על כולם וכל החכמים היו נכנעים תחתיו והיו הולכים אצל הראש ישיבה לבית הישיבה.

וכך היה סדר הלמוד במדינת פולין. ה„זמן" היה מה שהבחורים והנערים היו מחויבים ללמוד אצל הראש ישיבה, בקיץ מר״ח אייר עד ט״ו באב ובחרף מר״ח חשון עד ט״ו בשבט, ואחר ט״ו בשבט או באב היה רשות ביד הבחורים או הנערים שילכו ללמוד בכל מקומות שירצו. ומר״ח אייר עד חג השבועות ובחרף מר״ח חשון עד חנוכה היו לומדים כל בני הישיבה גמרא, פרש״י ותוספות בהתמדה גדולה. ולומדים בכל יום הלכה, דהיינו עמוד אחד גמרא עם פרש״י ותוספות נקרא הלכה. והיו הולכים כל החכמים והבחורים שבקהלה וכל מי שיש בו ריח תורה אל הישיבה אצל הראש ישיבה. והראש ישיבה לבד ישב על כסא וכל החכמים ושאר בני ישיבה נצבים עליו סביב לו, והיו מפלפלים זה עם זה בהלכה קודם שבא הראש ישיבה אל הישיבה, וכשבא הר״י אל הישיבה כל אחד היה מקשה לר״י מה שקשה לו בהלכה והוא מתרץ לכל אחד ואחד. אחר כך שתקו כולם והראש ישיבה אמר מה שחידש בהלכה. ואחר שאמר כל החידושים אמר הר״י „חילוק", דהיינו שמקשה בגמרא או ברש״י או בתוספות שדבריהם סותרים זה את זה, ומקשה קצורים או סתירות בנפ״ת ומתרץ אותם, והתירוצים גם כן סותרים זה את זה ואמר על קושיא אחת תירוץ שני וכדומה לזה עד שההלכה עומדת על בוריה. ולפחות אינן הולכים מן הישיבה עד אחר צהרים בקיץ. ומחג השבועות עד ראש השנה או מחנוכה ואילך עד חג הפסח הראש ישיבה אינו מרבה כל כך בחילוקים והוא לומד עם החכמים פוסקים, ארבע טורים בבאורים. ועם הבחורים הוא לומר רב אלפס או שאר ספרים, ועל כל פנים עוסקים גם כן בגמרא פרש״י ותוספות עד ט״ו באב או ט״ו בשבט. ומכאן ואילך עוסקים עד הפסח או עד ראש השנה בפוסקים או בשאר ספרים לבד. וכמה שבועות לפני ט״ו באב או ט״ו בשבט ראש הישיבה היה מכבד לבני ישיבה שלו כל אחד שיאמרו „חילוקים" על הישיבה במקומו, הן לחכמים והן לבחורים. והם היו אומרים החילוקים והראש ישיבה שומע אליהם והיה מפלפל עמהם כדי שיתחדדו הבני ישיבה. והיו לומדים בכל [ישיבות] מדינת פולין מסכת אחת כסדר הששה סדרים[1].

1. תקנה זו היא עתיקה ונקבעה בתחלה בשנת שי״ט לטובתם של מדפיסי לובלין שהדפיסו

כג. להחזיק ישיבות כפי תוקף התיקונים הן בועד תל״ו לפ״ק הן בכמה ועדים הקודמים, כלם יהיו בהויתן להגדיל תירה. וכל רב מראש ב״ד מחויב להשגיח בעוצם השגחתו שיחזיקו ישיבות ג״כ בכל מקומות ממשלתו, בקהלות הסרים למשמעתו, ובמקום שאין רב מצוי, עכ״פ לגזור על הקהלה ההיא שיחזיקו אצלם איזה למדן מופלג בתורה ויראת ה׳, ללמוד וללמד עם בניהם ולהדריכם בדרך הישרה (ועד תל״ט, ס׳ תשל״ח).

כד. בהיות שראה ראינו ביטול תורה שנתמעט והולך במיעוט אחר מיעוט, ואינו אלא בשביל מניעות קונטרסים אשר אינם שכיחים ומצויים בעת הצרך להם בהתחלות הזמן, ובגרם זה בחורים ונערים הולכים בטל... בכן באנו להחזיק התקונים הקודמים וכאשר ניתן תוקף בועד תל״ו, והננו מסכימים ומחזקים הענין שכל קהלה ראש ב״ד יתועדו יחד בצרוף הרב לעיין ולפקח ערך הקונטרסים הנצרכים ללומדי התורה לכל קהלה ראש ב״ד, וגם ליתן קצת מהם ללומדי תורה עניים חנם, גם לחלק לישובים וסביבות שלהם, ומחויבים להעמיד איזה איש עתי המיוחד לכך, שיקנה תמיד קונטרסים ביריד קאפולי וביריד סטלוויטש[1] ולהעמידם לזמן הראוי להקהל, והם ישלחו להישובים כפי ערך שיעריכו אותם. ובאם שלא יזדמן איזה ב״ב שיקנה קונטרסים אזי מחויבים המנהיגים ליקח מעות מבעל קראפקי[2] וליקח הקונטרסים (ס׳ תשל״ט). חוזק לתקנות הועדים בשנות תל״ו ותל״ט נעשה גם בשנת תמ״ד מבלי להוסיף עליהן כלום, עי׳ שם ס׳ תשמ״ה).

נג. מתוך ספר „יון מצולה״ לר׳ נתן נטע הנובר (נדפס ראשונה בויניציאה ת״ג), שבו הוא מספר בפרטיות את כל הצרות שעברו על יהודי אוקריינא ופולין בשנות ת״ח ות״ט. בסוף הספר נותן לנו המחבר תמונה בהירה מחייהם הרוחניים של יהודי פולין באותו זמן.

המפורסמות אינן צריכות ראיה, שלא היה כל כך הרבה תורה בכל תפוצות ישראל כמו במדינת פולין. בכל קהלה וקהלה היו תופסין ישיבות והיו מרבין שכר לראש הישיבה שלהן כדי שיוכל לתפוס ישיבה בלא דאגה ולהיות תורתו אומנתו. ולא יצא ראש הישיבה מפתח ביתו לחוץ, אם לא מבית המדרש לבית הכנסת, וישב תמיד יום ולילה ועסק בתורה. וכל קהלה וקהלה היו מחזיקים בחורים ומספקים להם ממון דבר קצוב בכל שבוע שילמדו אצל הראש ישיבה. והיו מחזיקין לכל בחור לפחות שני נערים שילמדו אצלו, שיוציא נפ״ת מן הפה מה שלמד ויהא רגיל לפלפל. והיו נותנים לנערים אכילה מקופה של צדקה או מן התמחוי. ואם היתה קהלה של חמשים בעלי בתים היו מחזיקים לא פחות משלשים בחורים ונערים.

---

1. קאפולי וסטלוויטש הן עירות בפלך מינסק. אל הירידים שבהן באו סוחרים מכל קצוי ליטא ופולין. 2. מכס הבשר.

הרבנות שלהם סך מספר כמה יחזיקו בחורים ונערים כן יקום כפי המבואר בשטר הרבנות שלהם (ועד תכ״ד, ס׳ תקנ״ז).

כ. מאחר שעינינו ראו ולא זר גודל ביטול תורה אשר בעו״ה נתרבה מיום ליום. מחמת כמה מאורעות ובתוכם מחמת מניעות הקהלות אשר נרפים המה מלהחזיק בעץ החיים לקבל בחורים ונערים אשר ע״כ רוזנים נוסדו יחדיו לעשות... תקנות הנוגות בקהלות גדולות וקטנות.

כל ראשי הקהלה (=הקהלות הראשיות) מחויבים להחזיק לא פחות משמונה עשר בחורים, ובתוכם יהיו כמה ב״ב (=נשואים) לפי רצון הרב, ונערים ללמד ועל כל פנים החצי יהיו בחורים עניים, ויספיקו אותם הקהלה, והספקה לב״ב יהיה כפול משל הבחורים.

כל קהלה וקהלה מחויבים לקנות קונטרסים [1] וכל ראש־הקהלה לא פחות מעשרה קונטרסים ויחלקו ללומדי התורה שאין ידם משגת לפי ראות עיני הרב.

וכל ראש ב״ד בצירוף הרב המורה מחויבים להשגיח ולתת לב על הסביבות והגלילות וקהלות קטנים וגדולים, בכדי להחזיק עץ החיים במקום שיש להם אב״ד, להחזיק בחורים ונערים וב״ב לפי השגת ידי בני הקהלה. ובאם לא תשיג ידם לפי ראות עיני הרב או ראש ב״ד—להחזיק שמה בית המדרש... (ועד תכ״ז, ס׳ תקפ״ז–תקי״ץ).

כא. בהיות זאת לפנים בישראל בכל התועדות אסיפת הרועים והרוזנים לפקח ולעיין בתקוני עסקי המדינה בכלל ובפרט ראשון הוא להם ולכל דבר שבקדושה... להחזיק ידי לומדי תורה [2], בפרט בכל קהלה שיש להם מו״ץ יראו להרביץ תורה בישיבה ולקבל בחורים ונערים לפי מספר אשר יוכל הקהל שאת, ואין ביד הקהל למחות ביד הרב על ככה וכמפורש כמה פעמים בפנקס, וכהיום באנו... לאמץ כח לכל התקנות הנוגעות בעסק ישיבה ולמוד (ועד ת״ל, ס׳ תר״ל. חיזוק כזה עשו גם בועד תל״ג ס׳ תרע״ט).

כב. בכל קהלה מראשי קהלות מחויבים להחזיק בחורים ונערים וב״ב אף בבין הזמנים, על כל פנים כפי התיקונים הקודמים וכפי שטר הרבנות של כל רב. וכל ראש ב״ד מחויב להוסיף אומץ כח בתורת ה׳ על כל הקהלות הסרות למשמעתם בעוצם השגחתם, שיחזיקו ישיבה כפי התיקון הקדום, ויהיו נזהרים הקהלות שלא לשלח בחורים על הישובים בבין הזמנים. וכן בחורים הבאים קודם הזמן מחויבים הקהל ליתן להם שבתות, ובעלי סכומות הגבוהים שבסכום יחזיקו בחורים תחלה, הראשון ראשון קודם להחזיק שבתות כנ״ל. ואותן קהלות שאין להם ישובים מחויבים להחזיק אף נערים אפילו בבין הזמנים, כמבואר בתיקון שנת תכ״ב...

וכל קהלה עם הרב מחויבים לראות ולהשגיח שיהיו הקונטרסים בזמנן, ויבחרו איזה ב״ב שיקנה קונטרסים ממעותיו ויעמידו לו הקהל עם הרב איזה ריוח לפי ראות עיניהם על הנכון (ועד תל״ו, ס׳ תשי״ט-תשי״).

---

1. גמרות עם מפרשים.

2. ואמנם. התקנות ע״ד תלמוד תורה באות ראשונה בתקנות כל ועד.

יז. כבר הוא תקנה קרומה שבכל קהלה וישוב מחויבים להחזיק ישיבות כפי יכלת, להרבות ולא למעט כלל, עכשיו באנו לחזק תיקון ההוא ולהזהיר ע״ז בכל תוקף ועוז. והעובר ע״ז יוקנס בקנסים ועונשים ולא יועיל להם שום אמתלאות בעולם[1] (ועד תט״ז, ס׳ תקי״ג).

יח. לאחר שעינינו הרואות נודל ביטול תורה בעו״ה בעתים הללו, כמה קהלות וישובים אף שיש להם רבנים ואף שיש לאל ידם לעשות מונעים עצמם להחזיק ישיבות, ובחורים ונערים פונים לבם לבטלה והבטלה גורמת חלילה לאיזה מכשול ותקלה, על כל זה ראינו ליתן לב להסיר המכשלה ולעשות תיקון הגון לזה, ועלתה הסכמתנו: כל קהלה וישוב שיש להם אב״ד מחויבים להחזיק ישיבה בחורים ונערים, ליתן להם שבתות והספקה הגונה או להיות מאוכלי שולחן בעל־הבית אף בימות החול. ובני הקהלה יחזיקו קצת בעלי בתים ארבעה שבועות רצופים וקצתם ג׳ שבועות רצופים וקצתם ב׳ שבועות רצופים, כת אחר כת בחוזר חלילה ע״פ השגת יד כל כת וכפי סדר נכון שיעשו בזה מנהיגי כל קהלה בצירוף האב״ד שלהם. ומספר בחורים ונערים בכל קהלה וישוב יהיה באופן זה: דהיינו נגד כל „מנין״ בע״ב פורעי מס הנרשמים בריסטר הסכום יהיה בחור א׳ ושני נערים. ואם יהיה נראה בעיני אלופי ראש ב״ד על איזו קהלה וישובים שלהם שידם משגת להחזיק יותר, הרשות להם להוסיף לפי ראות עיניהם, וכן חייבים להחזיק גם כן בחורים ונערים כנ״ל. ואם יהיה נראה בעיני אלופי ראש ב״ד יצ״ו על איזו קהלה וישוב שלהם שמהראוי לקבל עלידם רב ומורה רשות להם לכופם על זה. גם מנהיגי כל קהלה וישוב שיחזיקו בחורים ונערים כנ״ל מחויבים להדר ולהשתדל מכיסם גמרות וקונטרסים לפי ערך מספר בחורים, ויפקחו איך ומה להיות הכנסות לצורך הספקת גמרות. גם כל קהלה שיש להם מנין ב״ב מחויבים להדר שיהיה מלמד קבוע, [ולהחזיק נערים] אם יהיה נראה בעיני ראש ב״ד שלהם שיכולים להחזיק נערים כנ״ל, ועל כל ראש מוטל להשגיח בעוצם השגחה פרטית על כל הנ״ל (ועד תכ״ב, ס׳ תקכ״ח).

יט. אותן תקנות המבוארות בועד המדינה תכ״ב לפ״ק בענין להחזיק ישיבות, שכל המבואר שם יקום לבל יפול שום דבר ארצה. אך זאת הוספנו: חמשה בעלי סכומות (חמשה פורעי מס המדינה) הראשונים מחויבים להחזיק בקביעות בחורים או ב״ב (=בעלי בתים—נשואים) הלומדים בישיבה, ושאר אנשים יחזיקו את הבחורים או ב״ב ע״פ חוזר חלילה, לפי האופנים המבוארים בועד הנ״ל, אכן אותם הרבנים שמבואר בשטר

1. ראוי להעתיק כאן את המכתב ששלח הגאון ר׳ משה שפירא אבד״ק הוראדנא ל„ישוב׳ וואסילקוב (הנמצא בפנקס קהלת זבלודובה השמור בבית הספרים הלאומי בירושלם) בענין החזקת בני ישיבה: „אתם היקרים תושבי ישוב וואסילקוב יצ״ו. דבר יצא מפי אלופים ר״מ (=ראשי מדינה) יצ״ו להחזיק ישיבה בכל קהלה שיש להם מורה, בכן ע״פ הדברים הנ״ל הזהרו באם ישלח לכם הרב אב״ד דק״ק זאבלודאווי איזה מספר נערים מבני ישיבתו אזי עליכם להחזיק אותם כנהוג תוך ערי סביבותינו. הזהרו בגזרתנו לשמור ולקיים כנ״ל בלי דחיות והתנצלות. ושלום. ד״ה יום א׳ דר״ח אדר שני ת״ם (צ״ל: תט״ו, כנראה מפנקס ועד המדינה סעיף תקכ״ג. בשנת ת״ם לא התאסף הועד כלל, וגם לא היתה שנה מעוברת) פה בועד טעלץ יצ״ו.

על הספקת הרב[1] עד שנים עשר גדולים פולי"ש, ולכל נער יוסיפו לו על הספקת הרב עד ששה גדולים פולי"ש, והיום לפי השעה עשינו חלוקה בינינו ליתן לק"ק בריסק עם הסביבות שש מאות ז"פ (זהובים פולי"ש)... ובועד אלול הסמוך אי"ה יביאו ר"מ (ראשי מדינה) יצ"ו כ"א ריסטר רשום בכתב אמת, כמה הם וסביבותיהם מחזיקים בחורים ונערים, ועל פי אלו הריסטרים נעשה סדר החלוקה לכל קהלה וסביבותיהם לפי ערכה. ואותן שני הממונים יעשו חלוקה הגוגה לסביבות קהלה זו... ועוד יתן הרר"פ לכל קהלה מג' קהלות ארבעים שאק ליטא לספרא, שיהיה מחויב ללמוד הכתיבה עם נערים בני עניים, כנזכר בתוך צואת אביו החסיד זצ"ל גם כן משך ג' שנים (ועד שצ"ו, ס' ת"א).

יג. עלה המוסכם: מי שלא תפס ישיבה מימיו, הן שהוא מפולין הן שהוא ממדינת ליטא, לא יתקבל במדינהנו ליטא לראש ישיבה אם לא שיהיה בידו כתב הרשאה על הרבנות מג' גאונים הרבנים משלשה ראשי קהלות דמדינת ליטא, והרב של ראש ב"ד שלו יהיה ראשון (ועד ת"ז, ס' תל"ז).

יד. מאחר אשר ראינו בעו"ה גודל ביטול תורה בשנים שעברו לזאת נתנו לב ועלתה הסכמתנו, שמנהיגי כל קהלה בצירוף הרבנים יצ"ו מחויבים להשגיח בעוצם השגחה שבכל קהלה וישוב יתנהגו כמבואר בתקוני ועד אלול שצ"ט סעיף ד' וס' ה' (לעיל י'–י"א), גם מחויבים הבעלי בתים להחזיק בחורים כל משך השנה אף בבין הזמנים. גם הספקה בבין הזמנים יתן להם הרב, או גבאי קופה, כנהוג בקהלות (ועד ת', ס' תנ"ט).

טו. כמה קהלות שיש להם רב ואינם מחזיקים בחורים ונערים, קצת קהלות מתנים תנאי בשעת קבלת הרב למעט בישיבה וקצת קהלות מתנים עם הרב שלא להחזיק ישיבה כלל, אשר לא נכון הדבר לעשות כאלה... וכבר יש תקנה קדומה בזה, ועכשיו בצוקי העתים האלה הרבה בחורים ונערים משוטטים בכל הארץ... ופונים לבם לבטלה, עלתה הסכמה: שבכל קהלה שיש להם רב מחויבים להחזיק ישיבה בחורים ונערים כפי יכלתם ע"פ תיקון הקדום, וכל התנאים שלהם עם הרב למעט ישיבה בטלים ומבוטלים לגמרי (ועד תי"ב, ס' תפ"ד).

טז. מאחר שעינינו רואות את גודל ביטול תורה מתינוקות של בית רבן בגרם הדפסת ספרים, גמרות, קונטרסים, שהמדפים מושך ידו מלהדפיסם מחמת שמונעים מלקנות מהם, ובזה מגיע להמדפים היזק רב. לזה שמנו לב איך ובמה לתקן המעות. עלה המוסכם: שבכל קהלה ראש ב"ד (=ראשית) יטילו על כל קהלות שלהם כמה גמרות יהיו מחויבים לקנות, ויכופו הקהלות וישובים בכל מיני כפיות שיקיימו כפי אשר יושת עליהם מפי האלופים ראשי מדינה, ראש ב"ד שלהם, על כל קהלה וישוב לפי הצורך ע"פ אומד דעתם למען יגדיל תורה ויאדיר (ועד תט"ו, ס' תק"ב).

---

1. ההספקה שמקבל הבחור מן הרב.

הספר, ונערים אשר אין השגת שכלם לתלמוד תורה ימסרו אותם לשירות או ללמוד איזו מלאכת אומנות (ועד שצ״ט, ס׳ שנ״א).

ח. אדות אשר עינינו רואות למוד הבחורים ונערים... שאינו עולה יפה לשום תועלת, כי אם לשכחה – על כן על הרבנים מוטל לפקח על זה שיזהירו את התלמידים, בחורים ונערים, על החזרה, שיחזרו תמיד על למודם מתחלה ועד סוף. והרב ישגיח על זה לבדוק הבחורים בתוך „הזמן״ מה שלמדו מהתחלת „הזמן״. ומכל שכן המלמדים שישגיחו ביותר על התורה הנ״ל כנ״ל, ועל כן לא יחזרו הקינטרסים (=המפרשים?) [1] (ועד שנת שצ״ט, ס׳ שנ״ב).

ט. גם באשר ראינו קצת מלמדים מחניפים לאבי הילד וממהרים להתחיל עמו ללמוד משניות בטרם ידע הנער המקרא על מכונו, גם מתחילין ללמד גמרא בטרם ידע ויבין המשנה, על כן עלה ונגמר: אפילו כשיתחיל ללמד משניות לא ימוש המקרא מפיו, לעשות לו קביעות למקרא בכל יום; ובן אחר שיתחיל ללמוד עמו גמרא יקבע לו על כל פנים יום א׳ בכל שבוע למקרא, באפן שלא ימוש המקרא מפיו עד שיגיע לכל העיון מעצמו (ועד שצ״ט, ס׳ שנ״ג).

י. מאחר [2] שראינו ביטול תורה מחמת ששולחים הנערים על הישובים בין „הזמנים״, עלה ונגמר שלא ישלחו את הנערים על הישובים כי אם בימות החרף מר״ח ניסן ואילך ובימי הקיץ בחצי אלול ואילך. והסביבות יספיקו מזון הנערים מט״ו שבט עד ר״ח ניסן ומט״ו אב עד חצי אלול כפי אטר יושת עליהם מפי ראש ב״ד. והבחורים ילמדו עם הנערים [3] בחנם מט״ו שבט עד ר״ח ניסן ומט״ו אב עד חצי אלול. וגבאי הקופה לא יתנו הספקה לבחורים, כי אם בתנאי שיקבלו עליהם ללמד עם הנערים כנ״ל. גבאי הקופה ישאלו את הנערים לבודקם על למודם משך בין הזמנים כנהוג ב„זמן״. ובמקום שאין קופה קבועה ימנו הקהל עם האב״ד אנשים על זה (ועד שצ״ט, ס׳ שנ״ד. הבחורים שמשו כריפיטטורים להנערים, עי׳ סוף „יון מצולה״).

יא. אין לשום קהל למעט בקבלת בחורים ונערים—כנהוג בקהלתם, והאב״ד יצ״ו עם המנהיגים, או עם גבאי קופה, יפקחו על זה (ועד שצ״ט, ס׳ שנ״ה).

יב. היום הזה בא לפנינו האלוף הר״ר פנחס בן החסיד המנוח מוהר״ר ישעיה ובקש מאתנו לעשות איזה סדר נכון בדבר צואת אביו החסיד זצ״ל... ובכן עשינו עמו מעמד כמבואר למטה, דהיינו: הקרן ששת אלפים זהובים יהא קיים לעד, אך מהפירות יהא סיוע להספקת בחורים, ונעשים בזה הסדר: דהיינו שהר״פ ימנה בכל קהלה שני ממונים והם יוסיפו מהמעות הנ״ל שיגיע להם כפי החלוקה, לכל בחור יוסיפו

---

1. הכונה, כנראה, שיחזרו רק על גוף התנ״ך והתלמוד בלי המפרשים וספרי החדושים.

2. להבנת החלטה זו עלינו להביא בזה את דברי ר׳ נתן נטע מהנובר בס׳ „יון מצולה״: „הזמן״ היה מה שהבחורים והנערים היו מחויבים ללמוד אצל הראש ישיבה בקיץ מר״ח אייר עד ט״ו באב ובחורף מר״ח מרחשוון עד ט״ו בשבט, ואחר ט״ו בשבט או ט״ו באב היה רשות ביד הבחורים והנערים שילכו ללמוד בכל מקום שירצו״.

3. כל בחור למד עם שני נערים.

א. ראשי הקהלות[1] מחויבים לעיין ולפקח על סביבות שמחזיקים ראשי ישיבה שיחזיקו בחורים ונערים כפי יכלתם. ועתה יש עפוש[2] במדינות פולין יראו לשלח נערים לישובים, אף שאין שם ראש ישיבה, אם יש שם בעלי בתים שילמדו עמהם. וכן יעשו כשיש מלחמה במדינות פולין (ועד שנת שפ״ג, פנקס סי׳ מ״ו).

ב. כל אב״ד מחויב לקבל בחורים ונערים של בני הסביבות קודם לאחרים, בחורים ונערים שמחוץ לסביבות (ועד שפ״ג, ס׳ מ״ט).

ג. אותן האנשים נכרים שבאים לארץ ליטא ורוסיא להיות מלמד אין להחזיקם במדינה יותר משתי שנים, עד שיהיה בידו כתב הרשאה מאשתו ומקרובי אשתו שנתנו לו רשות לעמוד חוץ יותר משתי שנים. ואם יראה הב״ד הוראת שעה לגרשו תוך שתי שנים, יגרשוהו תוך שתי שנים[3] (ועד שפ״ג, ס׳ ע״א).

ד. בחורים ונערים לומדי תורה בבית הספר מחויב הרב לקבל כדי מספר היותר אפשר לחלק שבתות בקהלה. ואין להרב למעט קבלת בחורים ונערים כדי שירויח דמי הספקה. ואין ביד הקהל למחות ולעכב על הרב שלא יקבל כל כך בחורים ונערים. ואף במקום שיש להם קביעות עם הרב על מספר בחורים ונערים שיחזיק אין לו לילך אחריו, רק שהרב עם ראשי הקהלה יעיינו על מספר השבתות שאפשר לחלק. וכן אם יִוָדַע איזו סבה או אונס והכרח למעט בחורים ונערים יעיינו ג״כ הרב עם הראשים אם ראוי למעט אם לאו. ואין ביד הראשים לעשות בזה כלום בלי ידיעת ורצון הרב, וכך אין ביד הרב לעשות בזה כלום זולת צירוף ראשי העיר, למען צדקו יגדיל תורה ויאדיר (ועד שפ״ח, ס׳ קמ״א).

ה. אין לקבל שום מלמד לשום קהלה או ישוב במדינות ליטא בלתי היות בידו כתב הרשאה מב״ד שבעירו שנוסע ברשות וברצון אשתו. ואם לא יהיה בידו כתב הרשאה כנ״ל ישתדל לו כתב הרשאה ע״י שליח תוך חצי שנה מיום בואו לשם. ואם לא ישתדל בתוך זמן זה יסלקוהו וידיחוהו, ויצאו נגדו בכל מיני כפיות ורדיפות שבעולם, עד שיחזור וישוב לביתו זו אשתו (ועד שצ״ב, ס׳ ר״ס, ועי׳ לעיל סי׳ נ׳).

ו. על דבר קבלות בחורים ונערים ולומדי [בית] הספר אין להרב לקבל כי אם מספר בחורים ונערים כפי מעמד שלו עם הקהל שלו[4] (ועד שצ״ב, ס׳ ר״ס).

ז. על אדות נערי בני ישראל... העולים ובאים ממרחקים ערומים והולכי יחף... ואין מאסף אותם הביתה... עלה ונגמר לקבל שבעה וחמשים נערים אל תוך מדינתנו לחלקם לקהלות ולסביבות אשר להם רב, להאכילם ולהלבישם ולהנעילם. נערים אשר נתן אלהים חכמה בלבם שיהיה למודם עולה יפה ימסרו אותם לתלמוד תורה אל בית

---

1. = הקהלות הראשיות, ואלה הן: בריסק, פינסק, הוראדנא, ווילנא. אחר כך גם סלוצק.
2. דֶבר, מחלות מהלכות.
3. ועי׳ גם תקנת רבנו תם בענין זה שנתפרסמה ע״י גידימן ב„התורה והחיים׳ ח״א עמ׳ 216.
4. בנגוד להתקנה הקודמת משנת שפ״ח, עי׳ מאמרי „לקורות הרבנות׳ ב„רשומות׳ כרך ב׳ עמ׳ 289. יש לראות בזה את השפעת הפרנסים „ראשי המדינה׳, שהשתתפו גם כן בועד יחד עם הרבנים, ועי׳ להלן החלטות הועד משנות ת״ב ותב״ד.

מצא דברי התקנות לטובים ונתנו תוקף לדבריהם, לזאת אנחנו באסיפה שלמה שבעים איש בשפה אחת קבלנו דבריהם להיות בחוק ולא יעבור עלינו ועל הבאים אחרינו לדורי דורות. הכיר הכותב והחותם בפקודת רו״ט ובאסיפה שלמה שבעים איש הבעה״ח לראיה כ״ה טבת שצ״ח לפ״ק. נאום נתן נטע בן מו״ה יונתן סופר ונאמן דקהילה עדת ישורון דפה קרקא.

הועתק אות באות מגוף הכתבים בח״י (=בחתימת־יד) הנבחרים ובח״י הבר״ץ וצ״ל ובח״י מפי אסיפה שלימה בלי שום שנוי כלל. הכ״ד הבעה״ח לראיה ט״ו שבט תקל״ה, נאום הק׳ אברהם נאמן דת״ת, ונאום שרגא פייבוש בר״א, נאמן דבה״מ.

למען יהיה לעדות נאמנה שהכתבים מועתקים אות באות בלי שנוי, ושקבלתי הכתבים לידי בחזרה בעה״ח לראיה כ״א שבט תקל״ה, נאם הק׳ אברהם פנחס הלוי איש הורוויץ סופר ונאמן ק״ק קראקא.

ה. יזכור אלהים נשמת האלוף התורני הראש מהר״ר אליה בן מו״ה משה סג״ל ליפשיץ, המכונה ר׳ אליה ראליש זצ״ל, אור תורתו וצדקתו לפניו יהלך שנתן כמה שנים קודם מותו נדבה גדולה בסתר מאה ועשרים אדומים הגרים, עולה סך הכל תר״ם זה׳ כמנין סת״ר, והלוה אותם להאלופים רו״ט לקהל יצ״ו, מנהיגי קהלתנו יצ״ו ע״י האלוף התורני כמוהר״ר בירך דרשן[1] וצ״ל, ונעשה בכל תקף גדול ועוז שלא לשנות בשום דבר רק לקיים כמבואר בפנקס הקהל יצ״ו, באופן שהקרן יהיה קיים ביד כבוד הקהל יצ״ו לדור דורים עד ביאת הגואל, וכבוד הקהל יצ״ו התחיבו בעצמם ליתן בכל שבוע ושבוע שני זהובים רוחים מהמעות לשלם למלמד שישכור ר׳ בירך דרשן שילמוד עם חמשה נערים גמ׳ פרוש רש״י תוספות בשביל הקצין הנדיב מוהר״ר אליה הנ״ל סג״ל, והקהל יצ״ו קבלו וקיימו על עצמם ליתן בכל שבוע ושבוע שני זה׳ הנ״ל, שלא לבטל ח״ו מעשה הנ״ל לדור דורים. וכל הנ״ל היה בסתר והיה נעלם מעיני העדה, שלא ידע שום אדם בעולם מי הוא זה הנדיב אשר רוח אלקים בו ואשר נגע יראת ה׳ בלבבו, עד אחר מיתתו נתגלה ונתפרסם הדבר ע״י האלוף התורני מו״ה בירך דרשן זצ״ל. בכן צדקתו עומדת לעד וזכותו יעמוד לנו ויגן עלינו שיבוא גואלנו במהרה בימינו אמן. יום ו׳ ט׳ חשון ת״ו יו״ד ז״י״ן לפ״ק.

נא. החלטות „ועד המדינה״ בליטא על דבר עניני החנוך והלמוד. קיומו של הועד באפן רשמי מתחיל בשנת שפ״ג ונומר בשנת תקכ״ד. „פנקס״ הועד, שבו נרשמו החלטותיו, נדפס בתור הוספה להרבעון Еврейская старина שי״ל בפטרבורג משנת 1909 ואילך. מאלף וארבעים סעיפיו נדפסו לעת עתה יותר משמונה מאות. אני השתמשתי רק בחלקו הנדפס של הפנקס.

---

1. הוא מחבר הס׳ „זרע ברך״, שקטע ממנו מובא להלן.

ד) כל אחד מבני החברה יתן לח' ז"ו לכל חדש אחה גדול וחצי.

ה) מחמת שנראה בעליל כי כמה נערים גדולים אשר אין להם מורה דרך הולכים אחרי בצעם ומזמתם בדרך עקלקלות, זה גונב וזה שואל על הפתחים למלאות בטנם, ואינם נותנים לב להניח תפלין ולהתפלל רק המה רועים עצמם בדרך לא טוב, ע"כ יפקחו אנשי הח' ז"ו להכריחם שילכו להתפלל ערב ובוקר, לבה"מ ז"ו 1 ושיניחו תפלין, ושיתנו אותם לבעלי בתים להיות משרת אצלם או לאיזה אומן שילמדם אומנות, ואם האומן לא ירצה ללמדו אומנות בחנם יותן מקופת הח' ז"ו לסיעו סך ששה זהב פוליש.

ו) בכל שנה בעת עשית הקלפי חדשה ע"פ גורל לעשות התמנות אחרי זה יוקח מקלפי שלשה שלשה מאנשי הח' ז"ו עד תשלום כל בעלי החברה, וילכו שלשה לפקח על עניני הלמוד ומורה דרך טוב לנערים שאין להם מורה בשבוע א', ואחריהם שלשה אחרים שבוע ב', וכן עד תשלום כל בעלי החברה ואז יהיו בחוזר חלילה עד הקלפי חדשה.

ז) המלמד דת"ת לא יתחיל עם איזה תלמיד גמרא זולת שיובחן שלשה שבועות ע"י השלשה אנשים המפקחים בזמנם אם ראוי וממוגל ושכלו זך ללימוד או"ה.

אלה התקנות ישנים גם חדשים אשר הוספנו אנחנו הנבחרים ובאנו על החתום לראיה טו"ב טבת שצ"ח לפ"ק. נאום אלימלך מלך בן מו"ה מיכל. נאום הק' יהודה ליב במוהר"ר יוסף זצ"ל. נאום הק' צבי בן מוה"ר אייזיק. נאום הק' צמח בהרב המהולל מו"ה אברהם זלמן זצ"ל. נאום יהודה ליב במוהר"ר אליה זצ"ל.

הובאו לפנינו התקנות הנמצאים שתקנו מחוקקי הגאונים הקדמונים ותקנות שהוסיפו הנבחרים ממנהיגי רו"ט דפה ומצאנו כל דבריהם נאמנים, והמה עשויים ע"פ ד"ת תוה"ק וע"פ הנהגות האמת והצדק בשכל דעת, ונתנו תוקף לכל דברי התקנות האלה להיות בתוקף ועוז עלינו ועל הבאים אחרינו לדורות עולמין לנצח. הב"ד הב"ד הקבועים 2 יושבים על כסא המשפט בצירוף נ' ראשינו כבוד תפארת ראשנו הרב הגאון אב"ד דפה ק"ק קראקא והגליל באנו עה"ח בעצמינו כ"ה טבת שצ"ח לפ"ק, נאום הק' יואל סירקיש אב"ד ור"מ פה קראקא והגליל. נאום יצחק בהגאון מו"ה נתן ז"ל. הק' נחום במו"ה יעקב יצ"ו. נאום הק' יהודה במו"ה חיים יצ"ו. נאום הק' אבינדור במו"ה ישכר. נאום הק' ברכיה בירך בהגאון מו"ה יצחק. נאום הק' יונתן בן מו"ה חיים יצ"ו. נאום הק' יהודה ליב בן הרב מו"ה משה. נאום הק' יואב בהקדוש מו"ה מאיר זצ"ל. נאום הק' יחיאל מיכל בן הגאון מו"ה משולם משה יצ"ו. ונאום הק' אורי פייבש בן מו"ה יעקב זצ"ל.

אחרי אשר הובא לפני אסיפתנו מנהיגי הקהלה רו"ט ויחידי סגולה דברי התקנות מקדמת דנא אשר הוסיפו הנבחרים ורו"ט והמה מיוסדים עפ"י דרכי התורה וע"פ אמונת היושר והצדק והנהגה ישרה, וגם כבוד אדומיו הרב הגאון, בצירוף בתי דין הקבועים,

---

1. היינו לבית המדרש של נערים.

2. בקרקא היו שלשה בתי דינין קבועים, בכל אחד שלשה דיינים.

ח) בבוא הנער לארבעה עשר שנים ולא יהיה מסוגל לגמ׳ — יותן לאיזה אומנות או להיות משרת אצל בעה״ב. כל אלה יפקחו החיק דת״ת להיות הכל בסדר נאה ונכון על אופניו.

וגם הנה נמצא כתוב הכנסות חברה זו מאז הנמסר להם מראשי מנהיגי הקהלה: א) שיקחו חלק ששית מכל בתי הכנסת ובתי המדרש ומנינים מהכנסות הסבובים שנעשה בהם יום ב׳ ויום ה׳ בכל שבוע[1]; ב) בכל ברית מילה יקח המוהל מבעל ברית והקרואים לסעודה נדבה מרצון המנדב וימסור לחברה זו; ג) בכל נישואין ילכו שני אנשים מחברה זו לצד החתן ולצד הכלה לבקש שיתנדבו דבר מה לפי נדבת לבם לחברה זו, וגם בעת סעודת נשואין יִשָׁלַח מח׳ זו ביקס (=קופסא) מחותם ליד אחד מהמסובין שיעמיד הביקס על השולחן, ומי מהמסובין שירצה להשליך נדבה לביקס ישליך, ואחר כלות הסעודה ימנה המסיב הנבחר הנמצא בביקס בפני המחותנים וימסור הנמצא לח׳ זו; ד) הגבאים הגבוהים יתנו חלק עשירית לחברה זו ממה שימצאו בכל מתן בסתר בבהכ״נ[2].

בעלי התמנות יֵעָשו ע״פ שלשה אנשים הנבחרים ע״פ קלפי בגורל מאנשי חברה זו, והנבחרים ימנו שלשה גבאים ושלשה במקומות[3], וקאסיר אחד, ובמקום קאסיר, אשר על ידם יעשו הוצאות ויגבו הכנסות, וארבעה משגיחים שיפקחו על הכל אם נעשו בצדק ואמונה ויבואו לחשבון עם הקאסיר אם נעשה הכל באמת וצדק. ולא יתמנו בחברה זו אנשים לבעלי התמנות שלא יהיה בן ששה ושלשים שנים. וגם מוכרחים להיות דוקא בני תורה ואנשי מדע ואנשים חשובים.

אלה התקנות הנכתבים בפנקס, ואנחנו לא לגרוע דבר חלילה באנו רק לחזק תקנות הלז ולהוסיף תקנות, אחרי שהתבוננו אנחנו הנבחרים שראוי להוסיף, וזה אשר הוספנו:

א) מאחר שראינו שהכנסות החברה מועטים ואינם מספיקים להספקת שכירות מלמד ור״ד והספקת בהמ״ד ש״נ[4], גלל כן נתננו רשות לאנשי המבוי הסמוכים לבהמ״ד ש״נ לקבוע עצמם להתפלל בעת התפלה בבה״מ זו, ובעד זה יתנו כל שבוע תמידין כסדרן חמשה עשר צ״ל פוליש לחברה זו, חוץ חלק ששית מהסבובים בכל שבוע יום ב׳ ויום ה׳.

ב) קבענו בחוק ולא יעבור, שכל אחד מבעלי הבתים דפה שיתחיל בנו ללמוד חומש יתן נדבה לח׳ זו ח״י טפלים[5]. וכן אם יעשה לבנו סעודת בר מצוה יתן גם כן נדבה ח״י טפלים להח׳ זו.

ג) כל ראשי דוכנא דפה יתנו מהכנסותיהם מכל זהב פולש א׳ ג׳[6] פולש.

---

1. בכל שני וחמשי היו מחזרים בקיפסא על כל המתפללים בביהכ״נ, וכל אחד מהם נתן פרוטה, או יותר, לקופסא זו, לצרכי צדקה. מנהג זה נהוג בהרבה קהלות גם היום.

2. בכל בית כנסת עמדה על יד הדלת קופסא או חיבה, ועליה היה כתוב: „מתן בסתר".

3. = במקום גבאי, קנדידטים. 4. = בית המדרש של נערים.

5. פרוטות. 6. אחד גדול, גראשען.

ב) חלילה לשום מלמד ללמוד חומש עם פירוש אחר רק דווקא עם פירו״ש בר משה[1], שהוא לשוננו שמדברים אנחנו בו, כדי שידע הנער הפי׳ על נכון, וגם עם התלמיד אשר ישיג שכלו לפירוש רש״י לא ילמוד שום פירוש אחר רק פירוש רש״י, שהוא הפי׳ הנכון על פי פשוטו של מקרא ועפ״ם האמת.

ג) חלילה למלמד דרדקי שיחזיק בחדרו יותר מארבעים ילדים ויחזיק להם שני ר״ד[2] שיוכלו ללמוד עמהם, וריש דוכנא קטן שיביאם לביה״ס. וכן חלילה למלמד גמ׳ להחזיק יותר מחמשה ועשרים, ויחזיק להם שני ר״ד שיוכלו ללמוד עמהם ולהביאם לביה״ס.

ד) חלילה למלמד שישיג גבול חברו מלמד כמוהו באמצע הזמן ליקח תלמיד ממנו לחדר שלו, גם בסוף הזמן לא ילך שום מלמד אצל בעה״ב לדבר על לבו שיקח את בנו הלומד אצל מלמד אחד ויתן לו לביה״ס, רק אם יבוא הבעה״ב בעצמו וימסור את בנו ללמוד עמו רשות להמלמד ליקח אותו לחדרו ביה״ס. על כל אלה יפקחו אנשי החי״ק דת״ת.

ה) אנשי החי״ק דת״ת יפקחו לשכור מלמד הגון וירא שמים שילמוד עם בני עניים ויתומים המובאים לביהמ״ד של נערים אשר הוכן לזה, וגם ישכרו ר״ש דוכנא לפי מכסת הילדים אשר יבואו.

ו) המלמד ור״ד דת״ת ילמוד עם הילדים המובאים לביהמ״ד של נערים אל״ף בי״ת עם הנקודות, וסידור וחומש עם פי׳ בר משה[1] דוקא, וגם עם פי׳ רש״י וסדר התפלות בזמנם, ודרך ארץ והנהגה ישרה, עם כל אחד ואחד לפי שכלו ומדרגתו. וגם ילמדו עמהם אותיות לע״ז בלשונם[3] כדי שיוכלו לקרות בהם וידעו מוסר דרך ארץ ודרך ישרה, וגם ילמדו עמהם מלאכת הכתיבה באותיות ובלשון לעז שאנחנו מדברים בו[4], גם ילמדו עם המשכילים מהתלמידים לוח הפעלים, כדי שידעו מהות לשון הקודש, עבר, הוה, עתיד, יחיד, רבים, נוכח, נסתר, שלמים, חסרים, כפולים וכן כל הגזרות והבנינים. גם ילמדו עמם מלאכת החשבון, חבור, חסור, כפל, חלוק. אם אחד מהתלמידים יהיה בן משכיל ומסוגל לבוא למדע לימוד או״ה יתחיל עמו גמרא עם פי׳ רש״י ותוספות.

ז) אם יהיה איזה תלמיד קרוב למלאת לו שלש עשרה שנה ילמוד עמו סדר מצות תפלין.

---

1. צ״ל: „באר משה״, הוא פירוש התורה ביהודית־אשכנזית, על פי פירוש רש״י, ועי׳ עליו לעיל בעמ׳ ס׳. ואולם תמה אני: הן ס׳ „באר משה״ נדפס ראשונה בשנת שס״ה והתקנות נתחברו בשנת שי״א. ברור אפוא שזוהי הוספה משנת שצ״ח.

2. ראשי־דוכנא.

3. הכוונה, לפי דעת גידימן ווטשטיין, לאותיות שבהן היו נדפסים ספרים הכתובים ביהודית־אשכנזית, הדומים במקצת ל„אותיות כתב רש״י״, ובקריאתן היה נחוץ להתלמידים הרגל מיוחד.

4. זוהי הלשון האשכנזית המדוברת אצל יהודי פולין (ג.).

הכתבים הנמצאים בפנקסאות הקודמים ונתנו רשות להנאמן לחפש מאת אשר ימצא למסור לנו החיק להעתיקם אות באות. וכן עשה כבוד הנאמן ומסר לנו אלה הכתבים המועתקים פה אות באות. הכ״ד הק׳ אברהם בהמנוח מו״ה יצחק ז״ל מת״ת.

א) אלה תורף דברי כבוד אדוננו מורנו ורבנו רבן של כל בני הגולה הרב הגאון אב״ד ור״מ דקהלתנו יצ״ו [1] אשר שלח לכבוד מנהיגי הקהלה ראשים וטובים יצ״ו: הן ידעתם אשר מימי קדם נתיסדה פה קהלתנו החברה דת״ת לפקח על למוד תורה לבני עניים שמהם תצא תורה, להחזיקם ללמוד תורה, ובגלל שבעו״ה יצא הקצף ונשחת הקיבוץ במגפה [2] ונתדלדלה ונחרבה קהלתנו ונהרסה החבורה דת״ת, ועתה אשר חמל ה׳ עלינו ויאמר למלאך המשחית: רב! הרף ידך! ותעצר המגפה והקהלה חוזרה לתפארתה, מדוע נהיה אחרונים להשיב ולחזק ולחדש חבורה דת״ת, אשר הוא אחד מעמודי עולם אשר העולם נשען עליו, כמאמר: אם לא בריתי יומם ולילה חקות שמים וארץ לא שמתי, איזה ברית יומם ולילה זו ברית התורה שנאמר בו והגית בו יומם ולילה [3]. על כן התאזרו חיל ותנו לב לשכלל ולחדש וליסד חבורה דת״ת כאשר הי״ה מקודם ולהחזיק ידם בהכנסות אשר היה להם מקודם, ועוד תוסיף זרוע ידם בכל אשר תוכל עשוהו, אלה דברי כבוד הרב הגאון אב״ד ובית דינו. הכ״ד [4] הוא עשרה טבת שצ״ח לפ״ק. בפקודת האב״ד ובר״צ הק׳ יונה בן מו״ה יחיאל ספרא ודיינא פה ק״ק קרקא.

ב) אחרי שבבור אדומ״ו הרב הגאון האב״ד דקהלתנו בצירוף בית דינו העיר לבבנו לחוק החיק דתלמוד תורה אשר הוסד פה מאז, נבחרו ע״פ כבוד הקהל רו״ט (=ראשים וטובים) חמשה אנשים אלה שהמה יתקנו החי׳ ז על מכונה, ולהרבות בתקונה, המה האנשים אנשי שם יודעי בינה הרבנים המהוללים הי״ה ר׳ משה ב״ר מיכל נבאי, ר׳ ליב ב״ר יוסף, ר׳ צבי ב״ר אייזיק, ר׳ צמח ב״ר אברהם זלמן ור׳ יהודה ליב ב״ר אליהו, כל מה שיתקנו האנשים אלה לטובת ברית החיק דת״ת, ויקוים דבריהם ע״י כבוד אדומ״ו האב״ד בצירוף בית דינו הצדק, יקום לעולמים עלינו ועל הבאים אחרינו, הכ״ד הכותב בפקודת רו״ט מנהיגי הקהלה ובא על החתום יוד טבת שצחי״ת לפ״ק. נאם נתן נטע במו״ה דוד יהונתן סופר ונאמן דקהלה ק״ק קרקא.

ג) אחרי אשר נבחרנו אנחנו הח״מ מאת כבוד רו״ט מנהיגי קהלת עדת ישורון דפה קהלתנו קרקא יצ״ו לפקח לשכלל החיק דת״ת על מקומה כמקודם חפשנו בכתבים ובפנקסאות הקודמין, וזאת אשר מצאנו ראינו בפנקס הנעשה בשנת ש״י״א לפ״ק וזה לשונו: תקנות החיק דת״ת והמה אלה:

א) החיק הלז נתיסדה שהמה יפקחו על כללות לימוד התורה על כל המלמדים דפה, הן מלמדי דרדקי והן מלמדי גמרא, שלא יעשו מלאכתם רפויה. וילכו כל שבוע מאנשי הת״ת לשמוע התלמידים אצל המלמד, אם נלמד עמהם כהוגן עם כל תלמיד לפי שכלו.

---

1. הרב אב״ד בקרקא באותו זמן היה הגאון המפורסם ר׳ יואל סירקס בעל הב״ח על הטורים.
2. המגפה היתה, כנראה, בשנת שפ״ג.
3. פסחים ס״ח ב׳.
4. צ״ל: הכ״ד (הלא כה דברי) הכותב ובא על החתום יום א׳ הוא עשרה בטבת.

אבי הילד ורבו. אם הם לא יוכיחו את הנער על זה—נִתנו כח לקֶעְקֶע [1] והרומים לו, והעמדנו אותם על ככה שיכו את הנערים וילקום ויגרשום מן השוק ומכל הרחובות [2].

ב. 1. תשעת הראשים וה„טובים" [3] ימנו תכף אחר חג הפסח מדי שנה בשנה ג' גבאים על הקופה [של ת"ת], והגבאי מחויב ללכת פעם אחת בשבוע אל הקופה [4] ולבחון את הנערים חוץ ממה שיבחנם הרב, והגבאים ישגיחו על הנערים שלא ירוצו ברחובות, גם יחלקו את ארוחות ימי החול ושבתות, ורשות בידם לקנום את המסרב להחזיק על שולחנו בחורים כרצינם, וגם (ישגיחו?) שלא ישלחו שום בחור [מערים אחרות] לקרקא [5].

2. בני עניים זכרים עד י"ג שנים יטפלו בהם הגבאים ליתן לסיוע למודם, ומי"ג שנים ואילך לא יתנו להם כלום, רק אבותיהם ישלחו אותו לישיבות [אחרות] בקנם אבוד קצבתו [6].

3. ...גם מחויבים (הממונים) לחקור על המלמדים שלא ילמדו יותר מן השיעור המגבל, הן מקרא, משנה, ותלמוד, ולהודיע שמות העוברים תיכף לפרנס החודש [7].

ג. בענין המלמדים שעושים קרדום לאכול ממנו ומרבים בשכירות ואין יד כל אדם משגת, עמדנו לתקן כי המלמדים מקרא ומשנה ה ת ו ש ב י ם, ילמוד עם תלמידיו י"ב שעות, ומלמד ה מ ת ג ו ר ר פה עשרה שעות בקיץ ובחורף בשוה, ושכירות שלהם ששה זהובים פוליש ולא יותר. מלמד הלכות או תוספות או „חזרות" בחורף התושב י"א שעות והגר שמונה שעות, ושכירות שלהם שמונה זהובים פוליש ולא יותר. ועל זה הושבנו ג' ממונים להשגיח על זה: הרב ר' אהרן ב"ר אברהם חַיִמנש, וכמ"ר אייזיק שיק, והרב ר' מאיר ב"ר גומפל כ"ץ. ואם יעבור המלמד—אם הוא גר מחויב תיכף ומיד לנסוע מפה אף באמצע הזמן, ואם הוא תושב לא יהיה עוד מלמד. שכירות שלהם לפרוע בכל רבע שנה, היינו בימי החורף חצי בר"ח שבט וחצי לסוף הזמן, ובקיץ חצי לר"ח אב והמותר בסוף הזמן [8].

ד. מהפנקס דח"ק „תלמוד תורה" בק"ק קרקא [9] (שי"א—שצ"ט).

אחרי השרפה שהיה בבהכ"נ הגבוה ונשרף הפנקס ישן דח"ק ת"ת, אשר היו מונחים תחת ידי הרבני מו"ה זאלי נ"י, בקשנו מכבוד ראשים מנהיגי הקהלה לבקש מהם

---

1. קעקע היה אחד משוטרי הקהל, ה„תפסנים".
2. יאהרבוך כרך י"א עמ' 99—100.
3. הראשים הם ה„פרנסים". מספ"ם בקרקא היה ארבעה, וכל אחד מהם היה מנהל את עסקי הקהלה חדש אחד, ואז היה נקרא „פרנס החדש", ואחריו בא חברו, וחוזר חלילה. „הטובים" הם היועצים והמפקחים על מעשי הפרנסים. מספרם בקרקא היה חמשה.
4. הכונה לבית התלמוד תורה שנבנה מקופת הקהל ונקרא: בית הכנסת של קיפה (כלבן).
5. יאהרבוך כרך י' עמ' 322. 6. שם עמ' 345. 7. שם עמ' 360.
8. מתקנות הקהל בשנת שנ"ה(?), נתפרסמו ע"י פ. ווטשטיין באוצר הספרות שנה ד' עמ' 591.
9. קטע זה נתפרסם ע"י ר"מ נידימן (בהעתקה העברית מספרו הובא בחלק ג' עמ' 24—220) וע"י ר"פ ווטשטיין ב„אוצר הספרות" שנה ד' עמ' 588—578.

ג. תקנות הקהל בקרקא שנתקנו בשנת שנ״ה (יצאו לאור ע״י ד״ר מ. בלבן ב״יאהרבוך״, ירושלים, נ״ה, בפרנקפורט, כרכים 10—11). התקנות נכתבו בעברית בלולה ביהודית־אשכנזית, אי לזאת, ואני נותן כאן תרגומן. הקטעים ג—ד נתפרסמו ע״י הרב ש. ווייסשטיין.

א. אודות מלמדים. רב או מלמד, בן הישוב או נכרי, התמדתו על דין תורה להגדיל תורה ולהאדירה: בן הישוב או נכרי לא ילמדו עם תלמידים רק באופן זה: מלמדי תינוקות וגמרא הרשאים ללמוד רב שנה [ביחד], שכרם יהיה ד׳ זהובים [לכל הפחות] מכל שנה מהמקרא, וד׳ פלורים מגמרא. יותר מזה אין לו רשות לקחת, ואם יעבור על זה הוא מחויב ליתן קנס לצדקה כפי שכר שקבל בעד השנה ההיא, בלי ערכה ופשרה, והצדקה תפול לבנין בית הכנסת. בעל הבית המשלם, שלמד עליו, יותר מן השכר הקצוב הם נופלי הצדקה ועוברים על התקנה וצריכים החרם מחויב להתרצות בזה... הראשים ישגיחו על זה וישלחו לקרא את כל המלמדים, שיקבלו עליהם בתקיעת כף שלא יעברו על הנ״ל.

מלמדי הלכות ותוספות הרשאים ללמוד עשר שנים, יחליטו עם התלמידים על למודים בכלל זה[1], ולא יותר בקנס הנ״ל, ושכרם מכל שנה ארבעה פלורים ויותר ולא יותר בקנס המבואר לעיל.

המלמדים רק שמונה שנים הרשאים לקבל בכל שנה או ,שהרי השכר פלורים. המשמשים בריבים בבית שמונה ימים לדרוש איזה לימוד ולדרוש אצל כל מלמד באיזה אופן הוא נוהג ולדרוש את כל הנוגע לכל מלמד ומלמד ולהראות לפניהם הדברים.

בעלי הבתים מחויבים לשלם למלמדים את שכרם באופן זה: בימי החרף יתנו לר״ח שבט והיתר לפני פסח. ובימי הקיץ יתנו לר״ח אב והמותר לפני סוכות. ובעל בית שלא ישלם לזמנים הנ״ל, רשאי המלמד להוציא בנו מן החדר, ושום מלמד, בן הישוב או נכרי, אינו רשאי לקבלו עד שישלם למלמד הראשון בעד כל הזמן, שני הפרעונות בבת אחת. וכששלם מחויב המלמד ללמוד עם בנו עד סוף הזמן, ובעל בית שאינו משלם בסוף הזמן ובא לפני אותו בית דין, בחרם, ויוקח בבני משכנות, וגם יכריזו בבית הכנסת: שום מלמד לא ילמד עם בנו עד שישלם למלמד הקודם.

המלמדים לא ישלחו את הילדים לבקש מרעיהם עצים להסקה או נר למאור, ויניקו את התלמידים בבית רבם או בבית הכנסת, כל בעלי שנים שהתלמידים לא ירצו ברחובות, כי דבר פרוץ מאד בעיר, ומפני עניינים כאלה שאירעו על זה את

---

1. בבקורי: ״לא כולו אלא נחמן עשר שנות ז׳ תורות כן יש בקנס הנ״ל. תוספת — ימי למוד עם התלמידים על למודים ולהבין עמהם את הספרים. לפי דעה מר ש. א. כוה יש לבקש בבין זה גם את הדברים תמצא בשיח הראש כלל ו׳ סי׳ יג: ומביאין ישראל בבתי הקלמא, מן במלאכה הן בבחורת הן בתורות... ולפי זה נתחדש בבר בפני זה כמלט מאות שנה לפני זמן הנזכר של תקנות קרקא.

ולומדיה ומקרב נחת רוח לעושיה. חס על ממונו וזהיר בהוצאותיו וכל שכן על הוצאת ימיו. וזה כל האדם שצריך כל ירא אלהים לראות כיצד ימיו יוצאים מתחת ידו שלא יצאו בהבל ובבהלה. כי עתיד הוא לתת דין וחשבון לפני מי שבראו על הוצאת ימיו כיצד חלק אותם, כיצד התנהג בם. אפילו על שיחה קלה שבין איש לאשתו, שדרך בני אדם לדבר ולהרבות, עתיד ליתן דין וחשבון [1], ואם על הדבור כך כ״ש על מעשים רעים ומקולקלים. ועל כן צריך כל אדם להשתדל על הימים ועל הלילות ועל העתות ועל השעות שלא לאבד אפילו אחד מהם בהבלי העולם וחמדותיו. ומעת אשר קם בבוקר ממטתו עד שכבו בערב על מטתו יראה ויבין כיצד הוצאת זמנו, שיהיה הכל בחפצי שמים. וחפצי עצמו יהיו כחפצי שמים נקיים וטהורים. ומובטח אני בנוהג סדר שסדרתי, הן סדר משנה הן סדר מוסר הנערים הקטנים וגם הגדולים ולא ימיש ממנו, שיהיה אהוב לשמים ולבריות, ויהיה מוצלח בכל מעשיו ומושכל בכל דרכיו, ויאריך ימים על האדמה ויראה בנים ובני בנים, וחפצי שמים בידו יצליחו, והוא דרך ישר לבני אדם אמצעים ובינונים, והמוסיף יוסיפו לו חיים ושלום מן השמים והחכם ישמע ויוסיף לקח, כל א׳ וא׳ כפי מעלתו ומדרגתו. כן סדר הנהגתו וחכמתו והכל לפי מה שהוא אדם והכל לפי הכוונה. אחד המרבה ואחד הממעיט ובלבד שתהא כוונתו לשמים [2]. והיה אתה הקורא אם תעשה ככה כאשר כתבתי הנהגה הזאת להשנחה ולא תהא דעת המלמד עליו נסה וזחה, לאמר מה לי הכא, להיות נפשי לעפר שוחה, ללמדו מוסר ותוכחה, כי עקר הלמוד הוא זה להצדיק רבים, ואז תזהיר כשמש מורחה [3], ויקבלו ברכה, מאל המערכה, אלף פעמים ככה. זו משלי אשר המציאה לרווחה ולא ישיגו יגון ואנחה, ולא ישמע קול צווחה, וחמת המלך מלכו של עולם שככה [4], אדוני שמעה, אדוני הקשיבה, אדוני סלחה, וקרב לנו קץ גלותנו הממושכה, ונזכה לביאת הגואל אשר על שכמו יהי המשרה והממלכה, ולבנין בית מקדש וציון כי שם צוה ה׳ את הברכה. לפ״ק כה תפלה למשה איש האדמה ולאדמה שוחָה [5].

על ידי הפועל במלאכת הקודש נאם יעקב ב״ר אברהם ועצר מק״ק לייפניק.

על ידי הפועל נאם אברהם בן הר״ר נחמן ז״ל כץ פרעסן ציה״ר.

על ידי הפועל שלמה ב״ר אליעזר ז״ל כץ פרעסן ציה״ר.

---

1. חגיגה ה׳ א׳. 2. ברכות ה׳ ב׳ 3. בבא בתרא ח׳ ב׳. 4. מגלה ט״ז א׳.

5. נראה שהפרט הוא ל׳א׳ד׳מ׳ה ש׳ו׳ח׳ה׳, העולה שצ״ד. הוא קורא לעצמו איש האדמה ולאדמה שוחה על שם הכתוב כי עפר אתה ואל עפר תשוב. המחבר היה כנראה זקן או קרוב לזקנה בכתבו את ספרו ושוחה לאדמה.

שום תועלת אינו יוצאה מן הגאוה, ועתה בזמן הזה אפילו אשה שאין יד בעלה משגת היא רוצה להראות את גאותה, ואינה חוששת אם יבוא בעלה לידי סכנה בגזלה או בגנבה או להיות בורח (= פושט רגל). אמנם האיש שיש לו שכל ראוי לו לראות את הנולד, גם ישים לבו על העבר, כי כמה גזרות קשות עברו עלינו בעבור הגאוה, כמו שנזכר בספר „שבט יהודה״.

ואגב זה ראיתי להזכיר עוד מנהג רע שהנשים נוהגות. יש אשה יושבת בפתח ביתה להניק את הילד, והעובר דרך שם רואה אותה מגולה. ויש אשה שמגלה שער ראשה. אין אלו דרכי צניעות. וכבר ידעת מאמר רז״ל[1] שער באשה ערוה, ואיתא בזוהר: א״ר חזקיה כלה תבוא על האיש שמניח לאשתו שיתראה משער ראשה לחוץ, גורמת עניות לביתה וגורמת לבניה שלא יהיו נחשבים בדור. וגם ידוע מה שאמרו רז״ל[2]: ז׳ בנים היו לקמחית וכולן שמשו בכהונה גדולה ושאלה אותה מה מעשים טובים יש בידך ואמרה: מימי לא ראו קורות ביתי שערות ראשי וכו׳. ואם בבית צריכה להזהר כך כ״ש בשוק, וכ״ש עזות וחציפות אחרת. ואמרו רז״ל[3]: כל זמן שהאשה צנועה בתוך הבית כשם שהמזבח מכפר כך היא מכפרת על ביתה, שנ׳ אשתך כגפן פוריה בירכתי ביתך, ואין ירכתי אלא מזבח שנ׳ ושחט אותה על ירך המזבח. כל בת שכל תשים על לבה איך היא צריכה רחמים בעת לדתה. כל בת ישראל תקח מוסר מצנועות ומכשרות[4] ותבחר ללכת בדרך הישר בעיני אלקים ואדם כדי שתזכה לאורך ימים ותזכה לראות בנים ובני בנים עוסקים בתורה ובמצות.

יען שאמר החכם: צריך הנפש אל המוסר, כשלחן ערוך בלתי יחסר, לכן ראיתי לחתום זה הקונטרס במוסר כללי בתכלית הקצור.

בהיות כי תכלית האדם וביאתו לעולם הזה הוא לעשות רצון יוצרו וללכת בדרכיו ולהמציא נחת רוח לפניו מתוך מעשיו הטובים ופעולותיו המתוקנים, והכל יאמרו עליו: אשרי שזה ילד אשרי שזה גדל, והוא יתברך ויתעלה משתבח ומתפאר בו, כמו שכתוב: עבדי אתה ישראל אשר בך אתפאר, על כן צריך כל האדם השלם בדעותיו לבקר בעניניו ולשקול כל מעשיו במאזני צדק ולא יעשה דבר שלא מן הראוי. וכן יהיו בצדק כל אמרי פיו ויכלכל דבריו במשפט, ולא יצא מתחת ידו דבר שאינו מתוקן; וירחיק עצמו מן הכעור ומן הדומה לו. מן הגזל ומן הגניבה, מן התאוה ומן החמדה, ויהיה לעולם נעלב ולא עולב, שמח וטוב לב מן הבא בידו, טוב עין, מסתפק במותר לו, אהוב, אוהב את הבריות, שפל רוח ומרוצה, נבזה בעיניו ומכבד את הכל, אוהב את התוכחה ומקבל את המוסר ולהשוות את ה׳ לנגדו תמיד, זהיר בתפלותיו ומכוון בברכותיו, ישר במדותיו וחכם בדעותיו, מואס במתנות ומתרחק מן המאכלות, מוותר בממונו ואוכל לשובע נפשו, מצמצם עצמו בפת חריבה ובולם את פיו בשעת מריבה, חונן דלים ומרחם על האביונים, מפקח על עסקי אלמנות ויתומים, מכבד את התורה

---

1. ברכות כ״ד א׳. 2. יומא מ״ז א׳. 3. תנח׳ וישלח ו׳.

4. בס׳ „אורך ימים״: כל בת ישראל תקח מוסר מצניעות נ ש י ם מ ע א ל ותבחר ללכת וכו׳.

שום מצוה לשם שמים, רק כל כוונתו היא ליוהרא, ותמיד הוא חס על כבודו ולא על כבוד הבורא יתברך וכ"ש שאינו חס על כבוד הבריות, אבל הוא מתכבד בקלון חברו ומוציא דבה ושם רע על כל אדם, ומדבר בגאוה ומסתיר פניו מהביט אל עני ונכה רוח. וכן הוא מלביש עצמה בגאוה ואם אין לו הוא רואה לגזול ולגנוב. בעל גאוה רודף תמיד אחר השררה ורוצה שתהיה ידו על העליונה, ומתוך כך הוא בא לידי שנאה ומריבה. צא ולמד מקרח, בעבור שנתגאה בעשרו רדף אחר השררה וירד חיים שאולה הוא וכל אשר עמו, אפילו יונקי שדים נאבדו עמו. אמר החכם[1]: הזורע גאוה וקטטה יקצור דאגה וחרטה. בעל גאוה אינו מודה לעולם על האמת, ולא די זה אלא שגם כן מעקש השקר שלו לאמת ועובר על לא תשא. וידוע שלאו זה הוא קשה מכל לאוין שבתורה, שכתוב בו כי לא ינקה, והוא מחלל שם שמים בפרהסיא בכל עת ובכל רגע, ואפילו לפני דבור קל הוא מקדים השבועה ואין פחד אלהים לנגד עיניו, ואם לא היה בישראל רק עון זה היה מספיק להאריך הגלות. ואני השפל אומר: כל אדם יחרד על הרגל הרע הזה, וכל הרגיל בעברה זו ראוי וטוב הוא לו שיקבל עליו לתת פרוטה אחת לצדקה בכל פעם שיוציא שם שמים לבטלה. והשומע שבועה מחברו ראוי להזכירו שיתן פרוטה לצדקה, ובדרך זה מעט מעט כל אחד ירחיק את עצמו מן ההרגל הרע הזה ומן העונש הגדול.

הנשים רגילות להשבע בחיי בניהן אפילו על כל דבר הבל, גם זה מנהג רע מאד, כי אי אפשר שלא ישבעו לפעמים לשקר. לכן כל אשה האוהבת את בניה תסלק עצמה מן ההרגל הרע הזה.

הנשים יש להן גאוה, ואינן יודעות העונש והנזק הבא מגאוה זו, לכן ראיתי להודיע להן במה יכשלו כדי שירחיקו עצמן מן העון. יש אשה בביתה היא לובשת בגדי שפחה ויוצאת בחוץ בבגדי מלכות, כדי להראות לכל את יפיה, ולא נכון לעשות כך, כי ידוע מה ששנו רבותינו במסכת שבת (פרק ו' משנה א'): לא תצא אשה בשבת בעיר של זהב ולא בטבעת וכו' ואם יצאה בהן לרשות הרבים חייבת חטאת. ומה טוב הירושלמי שאמר אף בחול אסור לצאת בהן לר"ה מפני שהעם מסתכלים בה וגנאי הוא לאשה כשמסתכלים בה. ולא נתנו תכשיטין לאשה אלא שתהא מתקשטת בהן בביתה בפני בעלה כדי שתמצא חן בעיניו ולא תתגנה, וכדי שלא יתן בעלה דעתו באשה אחרת. ואשה היוצאת בחוץ מקושטת היא חוטאה ומחטיאה אחרים, כי אפשר שיפגשנה איש עם הארץ ויעבור על לא תחמוד אשת רעך. ולא זו בלבד אלא בעת שיתחבר הבור עם אשתו יתן דעתו על יופי האשה שראה ביום, והבנים הבאים ממחשבה זו נקראים בני תמורה[2]. ואלה הבנים אי אפשר שיהיו טובים, לפי שבאים במחשבת עון, והנה האשה שיוצאה מקושטת גורמת מכשול עון ותקלה לאיש ההוא.

והנזק הבא מגאוה זו: אנחנו בגלות בעונותינו, והקמים עלינו רואים תכשיטי זהב וכסף ומרגליות ובגדי משי ומבקשים עלינו עלילות שקר. הש"י יצילנו מידם ומכל רע.

1. בס' "מבחר הפנינים" שער הענוה: "אחרית כל קטטה חרטה".

2. נדרים כ' ב'.

ידים וברכת המוציא וברכת המזון, ואם מרוצה במה ששמו לפניו לאכול. וכן יצוה את הנער שילך לביה להתפלל ולענות אמן יהשיר (= יהא שמיה רבא), ושלא ידבר דברים בטלים בביה... ועל כל היוצא בזה ידקדק על הנערים לחנכם במצוות ולברך ענייי (= על נטילת ידים) ואיי (= ואשר יצר), וברכת הנהנין, ברכה ראשונה ואחרונה, וברכת הלבנה ולהרגילם בתרבות ודרך ארץ, ומזה הצד מותר למלמד לקבל שכר מהנערים ולא שכר הלמוד. כל מה שכתבתי למעלה הוא טיב ונקל לעשותו, אבל אם אב ואם רוצים לכסות פשע הנער וזדונו, כמו שיש מנהג רע שאביו או אמו מצוין למלמד, אפילו[1] לפעמים לפני הנער, שלא יכה אותו, והנער שומע שאין רשות לרבו להכותו אז הוא מוסיף זדון על זדונו, הנזק הוא שלהם וסוף שיקבלו הרעה על זה.

ואגב זה אדבר איזה דברים מהנהגת הבנים הקטנים, בהיות כי ראיתי בדור הזה הרבה בנים הולכים בשרירות לבם, בנים לא אמון בם, נתגדלו בלי תרבות ובלי דרך ארץ. אמנם אין להאשים הבנים על כך, כי הפשיעה היא מצד אב ואם שאינן חוששין לראות את הנולד ומונעים מוסר מן הקטנים, גם לאחר שיגדלו אינם מקבלין עוד מוסר, ויש אב ואם חושבים שהם אוהבים את בניהם אהבה שאין למעלה ממנה, ובאמת הם שונאים אותם שנאה גדולה, ועל זה העיד שהעיה (= שלמה המלך עליו השלום): חושך שבטו שונא בנו ואוהבו שחרו מוסר (משלי יג כד). הקטן משיש לו שכל להבין גערת אביו ואמו חייבין לגעור בו אם עושה דבר שלא כהוגן, ועתה בזמן הזה לא די שאין גוערין בו אלא ששמחים ומתפארים על חכמת הילד שיודע להרע ומלמדים אותו לקלל ולדבר דברים רעים, וגם כן ממלאין תמיד רצון הקטן הן באכילה הן בשאר דברים. יש נותנין[2] לו ספר לשחוק בו והוא קורע הספר, וזה עון פלילי לעשות צחוק באותיות הקודש. הקטן יושב לאכל עם אביו ואמו פושט ידו לאכל קודם כל המסובין, ובזה מתגדל הנער בזדון לבו בלי מורא ובלי דרך ארץ עד שיגיע לבן ח' וט' שנים, אז אביו ואמו רוצים לתקן את אשר עותו כבר ולא יוכלו, כי הנער מבקש למודו ואם לא יתנו לו אז הוא בא לקלל את אביו ואמו... בקצור דברים, זאת היא העצה היעוצה, שירגילו האב ואם את הקטן במורא ובמוסר טוב, וישימו לפניו לאכול על שולחן קטן לבדו, ובזה יתגדל הנער בתרבות ובדרך ארץ.

וגם אחר שיזקין ינהוג אימה וכבוד באביו שבשמים וגיכ באביו ובאמו, ובזה יזכה לאורך ימים וימצא חן בעיני אלהים ואדם, והכל יאמרו: ברוך שזה ילד וברוך שזה גדל.

אחר שכתבתי ענין חנוך הנערים, ובלי ספק מי שממלא כל רצון הקטן סופו יעלה למדת הגאוה, על כן ראיתי להוכיח בתכלית הקיצור הנזק המגיע לאדם ממדת הגאוה. דע כי הגאוה היא פתח והתחלה לכל מדות הרעות. בעל גאוה אינו עושה

---

1. העתקת רים גידימן: „מלמד אבלי (beklagenswerthen Lehrer) מוטעת.

2. כמעט כל הדברים האלה — וכן שאר דברי המחבר, עד סוף הספר, — לקוחים מן הס' „אורך ימים' לר' שמואל בנוינישתי, היקר מאד מאד במציאות. בידי יש הוצ' ליורנו תריו שלא נרשמה אצל רושמי רשימות. כמעט כל דברי ס' „אורך ימים' הובאו—בהזכרת שמו—בס' „שבט מוסר' פרק י"ז.

כדי שלא יצטרך המלמד לדאוג על פרנסתו, כמו שכתוב בתשובת הרשב״א בדין חזן ומלמד[1].

ועתה אכתב כיצד סדר משנה של המלמד, איך יתנהג עם התלמידים[2]. המלמד צריך ללמוד עם התלמידים בנחת, מלה במלה, כל אחד כפי ערכו והשגתו ויראה לו פנים צהובות, ולא יקפיד עליהם להתכעס על חוסר דעתם וקוצר הבנתם והשגתם, כי לא כל הדעות שוות, ואעפ״י שנראה לו כפי הראוי שהיה להם להבין בב׳ וג׳ פעמים, אפשר שלא השיגה דעתם לכך מפני קושי הענין או מפני הבנת שכלם באותה שעה, שאין כל השעות שוות, אלא ידבר להם בנחת בדברי רצוי ופיוס בראשונה, עד שידע בודאי שהעכוב בא ממעוט השתדלותם, ומתוך שאין משימין לב אל הענין ומסיחין דעתם למקום אחר, אז ודאי ראוי לכעום עליהם אם הם קטנים בהכאה כל אחד לפי ערכו, ואם הם גדולים לזרוק מרה בהם ולהכלימם ולבישם בדברים עד שיכינו לבם ודעתם על הענין. ואם שואלים ממנו דבר של קושיא יתרץ להם בסבר פנים יפות ויטיב בעיניו על שאלתם ויחדדם בענינים כדי שישאלו ויפתחו לבם בתורה, ואם מעכב בידם מלשאל, ואפילו יהיה דבר שאין בו טעם, פעם אחרת יתקשה בעיניהם דבר של טעם וימנעו עצמם מלשאול, וישאר בידם הדין או ההלכה בספק בלי טעם מספיק וידעו כצפצופי עופות. אדרבה כשאין בהם שואל לשאל דבר בהלכה יתכעס בעיניהם איך לא עלה בדעתם הקושי הזה הנמצא בהלכה הזו וזו. ויראה להם דרך כדי שיפלו מעצמם בקושיא פעם אחרת, כי כשהאדם נופל בקושיא הוא קרוב להבין הענין, כי הקושיא חצי תרוץ, ובזה יעלו בלמודם ויצליחו הצלחה גדולה בע״ה.

וגם אלה לחכמים המלמדים עקר וכלל גדול, אשר צריך כל מלמד ומלמד להשגיח בעינא פקיחא ולהציץ בהשקפה מעולה על הנערים, שלא ישחקו זה עם זה במיני שחוק וערוה, או יספרו לשון הרע ונבול פה חיו, כי הרבה פעמים יש למלמד נערים אשר לא ידעו בין ימינם לשמאלם הולכים לתומם כדעת התינוק, ויש ביניהם גדול היודע כי ערום הוא ופן חיו החוטא ההוא יאבד טובה הרבה מהקטנים וירגילם לדבר עברה. ובפרט בזמן החורף, שהתלמידים לנים בבית רבם וישכבו שנים או שלשה תחת כסות אחת, אז יהיה נזהר, וצריכין שמור ביותר שלא יצחקו וישחקו הנערים ויספרו חיו נבול פה וכיוצא בזה. וגם המלמד יהא נזהר תמיד להשגיח שלא ילכו שני נערים זה עם זה בפעם אחת לבית הכסא, ובפרט שרוח רעה השורה שם הוא עלול לטמא, וטמא טמא יקרא. וגם צריך להשגיח שלא יביאו כלום מבית אביהם וישאו ויתנו ביניהם זה לזה. ויזרוק מרה בתלמידים וידריכם בדרך אמת ויושר, וכן אמרו ז״ל לא המדרש עקר אלא המעשה (אבות פ״א). לכן ראוי למלמד לחקור אם הנער שומע בקול אביו ואם נזהר בנטילת

---

1. עי׳ תשובת מהרי״ו ווייל סי׳ ק״ג: „שכר החזנים שכתבת—המנהג אינו ידוע לי, אבל הדעת מכרעת שדינו כמו מלמד, דמלמד נותנים לו חצי שכרו בתחלת הזמן משום לכלכל בני ביתו״.

2. קטע זה לקוח מלה במלה מס׳ „סדר היום״ לר׳ משה ן׳ מכיר, עי׳ בהוצ׳ ראשונה ויניציאה שנ״ט, דף כ״ז ע״ב.

ותיקון לסבות אחרות בכלל ובפרט הוא חזרת הלמוד כמ״ש (תהלים קמ״ט ו׳):
חרב פיפיות בידם, ר״ל התורה הנקרא חרב, כמ״ש (שה״ש ג׳ ח׳): כלם אחוזי חרב מלמדי מלחמה, צריך כל תלמיד שתי פיות בלמוד התורה, כי פה אחד צריך לו כדי ללמוד הלכה ושעור של אותו יום, ועוד צריך לו פה אחד כדי לחזור על למודו כל יום שעור אחד מה שלומד מקודם. לא כמו שעושין מיד בשבוע אחרת ישכחו מה שלמדו בשבוע שעברה הן במקרא והן בתלמוד, כאשר למדו שיטת הלכה מיד יפנו לדרכם לומר כל אחד: מה לי עוד לזועק, כבר שמעתי שטתה. ואין מרגילין תלמידים לחזור על למודם, וידוע שנמצא הרבה בתלמוד שעקר למודם היה מה שחזרו על תלמודם, כמו שמצינו במס׳ ברכות (ל״ח ב׳): ר׳ חייא היה מהדר תלמודיה כל תלתין יומין, ומפרשי תוספות ביום שלשים וא׳ היה חוזר כל מה שהיה לומד בשלשים יום. לכן ראוי לכל מלמד לנהוג כן, שביום ר״ח לא יגיד הלכה רק יחזור עם התלמידים כל מה שלמדו באותו חדש. והענש על זה בארו גם כן בפ׳ חלק (סנהדרין שם) מן הפסוק הנ״ל: את דבר ה׳ בזה—ר׳ יהושע בן קרחה אומר: כל המלמד תורה ואינו חוזר עליה דומה לאדם שזורע ואינו קוצר. וגם ידוע מה שאמרו במס׳ אבות: כל השוכח דבר אחד ממשנתו מתחייב בנפשו. לכן ירגיל כל מלמד את תלמידיו לחזור תמיד בכל יום יותר ויותר מאשר הם רודפים עתה אחר הפלפול ומבלים כל יום ויום בתוספות, אפילו אם הדף יהא מלא על כל גדותיו מתוספות צריך ללמוד עמהם [1], ולמחר הם ישכחו, אבל כשיחזור במקום זה שטת הלכה בעל פה, או ילמוד במקום זה משניות, או עי׳ (= עין יעקב), או אלפסי ויחזור תמיד עליהם אז יהיה לו תועלת גדולה מזה שיהיה בקי בשטת הלכה במסכת כולה, כמו שמצינו בבעלי תוספות שמביאין בדיבור אחד כמה סוגיות גמרא, ויש בזה גם דבר חכמה: כשיחזור על תלמודו הוא מתחכם ונעשה חריף ויכול להקשות ולפרק.

ומשאר ענינים הנ״ל יתנו הקהל יצ״ו בכל קהלה וקהלה, לפי גדלה ולפי ערכה, לבנות בתי מדרשות קבועים וישבו שם מלמדים בלא נשותיהם ובניהם וילמדו שם בקביעות עם התלמידים. מערב שבת לע״ש ילכו לבתיהם, כמו שהיו בדורות הראשונים היו מעמידים בכל עיר ועיר בתי מדרשות מיוחדים ליתן שם מלמדים עם הנערים וליתן שם גם בני עניים, שבשביל זה יהיה למוד בני העשירים מצליח בידם ולמודם יעלה יפה, ולא יצטרך מלמד להשגיח על השעה, רק יכול להיות לו אפילו ק׳ נערים כנ״ל רק כלם שוים. וגם בעל הבית יניח את בנו ב׳ או ג׳ שנים אצל מלמד אחד עד שימלא כריסו בבשר ויין, ולא יצטרך מלמד להחניף לבעל הבית, ומכ״ש לנער, רק ילמוד באמת ובאמונה ולש״ש ואז יצליח ואז ישכיל כי לא יהיה למלמד שום בטול בעולם. ומענין השכירות של המלמד יתקנו בכל קהלה וקהלה לפי ראות עיני מנהיגי הקהלה יצ״ו הכל לפי הזמן ולפי צורך השעה. על כל פנים יהא מחויב בעל הבית ליתן שלישית השכירות מקודם הזמן, או מדי חדש בחדשו,

1. עי׳ לעיל בדברי מהר״ל מפראג קטע ב׳.

מזה באמרם: טוב שילמוד בנך פלפול הגמרא והתוספות תחלה וחידוד ואח״כ ילמוד הכל מעצמו, והם מעשה חידודים, ומלמדים הנערים לצפצף כעוף המצפצף ואינו יודע מה, ומפסידין שכר הגדול המיועד למשנה, כמו שאמרו במדרש פ׳ צו[1]: אין הגליות מתכנסין אלא בזכות המשנה, שנ׳ (הושע ח׳ י׳) גם כי יתנו בגויים עתה אקבצם.

כן הוא סדר הלמוד במדינות אלו, מה שאין כן בארץ הקדושה, שמצוי הוא ומורגל ושכיחי רבים וכן שלמים הבקיאים בסדרי משנה בעל פה, כאשר אנחנו פה היום בקיאים באשרי, ומכ״ש בחלקי המקרא. והסיבה ללמוד הנ״ל הוא זה הנ״ל בהקדמה, כי במדינות אלו לרובו ככלו יש למלמד אחד תלמידים כלם מגילים שונים, זה לומד סידור וזה לומד קרא מקרא וזה גמרא וזה תוספות וזה חילק על רבו, ולא ראי זה כראי זה, נמצא כל מלמד שיש לו י׳ נערים ואין למודם שוה בתורה אחת להם אז אין כל נער לומד ביום כי אם שעה אחת הקצוב לו, ואח״כ יושב בטל כי אין לו חבר. וגם המלמד אינו יכול להשגיח ולהציץ עליו בשעה שהוא טרוד בלמוד הנער השני בענין אחר. וגם למלמד הדבר הוא קשה מאד למשא ולבלבול, ונבול יבול גם הוא גם הנערים. ואפילו אם לפעמים אדם רוצה לילך עם בנו כסדר הלמוד כאשר הורו לנו חז״ל אז בטילה דעתו אצל הרוב, ואין לו חבר, והוכרח היחיד ההוא להוליך את בנו ג״כ בדרך לא כבושה. וכשבנו מריח בריח המקרא, בריחא דלאו מלתא היא, אז תכף מתחיל הגמרא והלכות ופוסע שש מעלות בפסיעה אחת, ולרוב פעמים שהנער בן י״ב או י״ג אז הוא במעלה העליונה, ואחר כך הוא ח״ו יורד למטה ומתמעט. כל זה הוא לסבה הנזכרת, וכן העצה הנכונה והיא עצת ה׳ היא תקום לעשות כדרך שעושין בא״י, שאין שליח ה׳ עושה שתי שליחות. רק כל מלמד ומלמד בעל מלאכה אחת הוא, מקרא לחוד ומשנה לחוד, וכן מאלפא ביתא ולמעלה כל א׳ עושה מלאכה אחת בסדר הלמוד, ולכל מדרגה ומדרגה יש לו בית תלמוד מיוחד, והתועלת רב הוא לתלמיד ולמלמדו, כי כל תלמיד שונה פרקו מאה פעמים ואחד במה שהוא לומד שעורו ובמה שהוא שומע כל היום הדברים היוצאים מפי חבירו, וגם יש לו חבירים שיכולים לחזור עמו. וגם המלמד יכול בנקל להשגיח על כלם בסיקור אחד, ונמצא שהתלמיד רואה סימן ברכה בלמודו בזמן א׳ יותר ממה שרואה בשנתים ימי הרעב. וגם הוא תועלת באופן זה שהמלמד יכול ללמוד עם נערים רבים, מטעם נר לאחד נר למאה, עד שמלמד א׳ יספיק לכ״ה נערים, ובפרט אם יש לו ריש דוכנא, ואז יוכל המלמד ליקח שכר מועט מנער אחד לא עשרים או שלשים זהובים מנער א׳, ולא יהיה נכר שוע לפני דל, ואם עשיר ואם עני. ואם דל ישכב לבטח שיהיה לבנו מלמד להועיל. מה שאין כן כשאינו כן, כי כסף יענה את הכל, ועניים בשפל ישבו. ונמצא על פי העצה הזאת הנותן והנִתָּן והמקבל כלם על מקומם יבואו בשלום, וראוי לתקנו בקהלות גדולות אשר שם עדרי צאן גדיים וטלאים. ודי בענין זה.

---

1. ויק״ר פר׳ ז׳.

ללמוד התלמוד אשר בו הפלפול דק ועמוק, ולא פלוג רבנן בין תלמיד חריף לשאינו חריף, כי הם הגיעו לסוף דעתן של בני אדם והם הורו לנו את הדרך אשר נלך בה ואת המעשה אשר נעשה, ולא נסור ימין ושמאל, ודלא כהנך אשר טרם ידעו בניהם לקרא אביו ואמו יתחיל ללמוד הגמרא, הלכה ותוספות, נמצא שהנער כל ימי נערותו שהזכרון בתקפו ובגבורתו הוא מכלה אותו הזמן בעסק הפלפול לצלול במים אדירים, ואח״כ משהגדיל והזכרון מתחיל לטשטש והולך וחסור, ואז קשה לו ללמוד חלקי המקרא, ומכ״ש חלקי המשנה שארז״ל (בבא מציעא ל״ג א׳): לעולם הוי רץ למשנה יותר מן התלמוד, והמשנה אם ירצה האדם ללמוד בעל פה צריכין זכרון פנוי ושפוי, זכרון זך וצח כעצם השמים לטוהר. ובהגיע אדם להיות ט״ו שנה אז שכלו טרוד והזכרון טרוד בהבלי הזמן, מחמת שרוצה בשערו לסלסל ובגדיו לשלשל ולהיות נמנה בין הבחורים, ואז אין לו פנאי ללמוד מקרא ומשנה והנה הנם מונחים בקרן זוית, ונמצא כל אופן גלגל הלמוד תסוב על המגדל הפורח באויר שאין לו יסוד המקרא והמשנה. ואמרו במדרש פ׳ צו[1]: המשנה היא עמוד ברזל לתורה, כי על המשנה יש לאדם יסוד ברזל שעליו התורה, הוא התלמוד, נבנה, וכן המקרא. ובמס׳ סנהדרין פ׳ היו בודקין אמרו (דף מ״ב א׳): כי בתחבולות תעשה לך מלחמה — אמר ר׳ אחאי: במי אתה מוצא מלחמה של תורה במי שיש בידו חבילות של משנה, קרי רב יוסף אנפשיה: ורב תבואות בכח שור (משלי י״ד ד׳). ופרש״י מלחמה של תורה — הוריותיה ולעמוד על בוריה ועל עקרה, לא באדם המפולפל ומחודד ובעל סברה ולא למד משניות ובריתות הרבה, כי מהיכן יתגלה לו הסוד. והאריך שם בפירושו, יע״ש. וגם שם בפרק חלק (דף צ״ט א׳) אמרו: את דבר ה׳ בזה — ר׳ נתן אומר כל שאינו משגיח על המשנה, והן הן מעשי הדור הזה, שאין א׳ משגיח על המשנה בחשבו, שלא יקרא חכם רק ע״י תלמוד שהוא פלפול, וזה כי אין למודו אלא בשביל החכמה, שכל אדם מבקש להתחכם בטבע ואינו מבקש לדעת המצוות בעצמם.

לכן טוב לבני אדם, שיתנו ללמוד מקרא תחלה כסדר מראש עד סוף ולחזור עליו מדי יום ביום עד שתהיה שגורה בפיהם, ואח״כ יעתיקו אל המשנה למוד גמור, אבל על כל פנים לא ילמוד גמרא עם הנער כלל וכלל קודם עשרה שנים, ואח״כ תלמוד הלכות לפחות נ׳ שנים רצופים ורש״י עד שיהיה מורגל ושגור בפיהם ואח״כ יתחיל בתוספות. וכל סדר הלמוד ע״פ שגדרו חז״ל כדאיתא במס׳ ברכות פ׳ א׳ (דף ה׳ ע״א): אמר רבי לוי מאי דכתיב ואתנה לך את לוחות האבן והתורה וגו׳ לוחות — אלו י׳ דברות, והתורה — זו מקרא, והמצוה — זו משנה, אשר כתבתי — זו נביאים וכתובים, להורותם — זו תלמוד. הרי נמסר לנו כסדר מקרא ומשנה ותלמוד. ואין צריך להאריך בראיות שהם מלאים במדרשים סדר התורה. וכפי הנמסר לנו כן יהא למודו, ולא כאשר אנשים חוטאים ומחטיאים אשר כל כונתם בתורה לשם יוהרא [2] ומונעים בניהם

1. ויק״ר פר׳ כ״א, ואין זה בפרשת צו כי אם באחרי מות.

2. הר״מ גידימן קרא: לשם מקרא, ונדחק לפרש „לשם מקרא׳ כמו למען יקראוהו רבי. אבל בהעתקה פוטוגרפית שלפני אני קורא: „יוהרא׳ — יהירות, גאוה.

התיקון לסבה ראשונה ושניה, שיכול ורשאי כל מלמד לקחת אפילו עשרים נערים רק שיהיו כלם שוים, או כלם מקרא, או כלם משנה, או כלם גמפ״ת, וילמוד עמהם כל היום כסדר ובלא שעה, כמו שהיה בימי חכמי התלמוד שהיה לכל מלמד כ״ה נערים. וכשהיה לו ריש דוכני היה יכול להיות לו ארבעים נערים, כדאיתא במס׳ בבא בתרא (ד׳ כ״ב ע״א). בודאי לא היה לומד עם השעה ולא היה צריך לשבור המוח כל כך עם הנער שלא היה ראוי ללמוד הלכה ותוספות, כמו שמצינו עתה בזמנינו ובדורנו הללו, שרוצים להתחכם מהר ודולגים הכל מקרא ומשנה ומלמדים עם הנער מבן ח׳ ומבן ט׳ מיד גמרא ותוספות עד בר מצוה, או לכל היותר עד י״ד שנים, ואחר כך קוראים לו שם בחרות ואז הוא ערום ועריה ממקרא ומתלמוד ואינו יודע שום דבר בכל התורה, אבל כך היה סדר: מתחיל מקרא [ולומד] עד גמירא, שהיה בקי בכל המקרא היטב כמו שמצינו כמה פעמים בגמרא: פגע בההוא ינוקא אמר לו: פסוק לי פסוקך, פשוט שהיו לומדין מחמש שנים עד עשרה שנים מקרא ואח״כ מעשרה שנים משנה, כמו שאמרו במס׳ אבות בן ה׳ למקרא וכו׳. זה היה עקר למודם בנערותם והיו בקיאים בהם בעל פה, שהיא יותר קרובה לאדם לזכור מפלפול התלמוד, ומכ״ש מתוספות.

ולכן סדרו חכמינו ז״ל למוד האדם בכדי שיתקיים בו, ואפשר מזה הטעם נתנו חז״ל שיעור לבן ה׳ למקרא ובן י׳ למשנה ובן ט״ו לתלמוד. כי אחר שעסק ה׳ שנים במקרא די לו בזה, כי מקרא מדה ואינה מדה[1], ואין ענין למידתם עכשיו כי אם למלאת בטנו של קטן מכל הענינים והספורים שיש בכל המקרא, בין בתורה בין בנביאים בין בכתובים, ולידע עוד הקריאה עצמה בדקדוק יפה שלא יצטרך לחזור עליה לכתחילה. אבל ענין הפירוש אין זמנו עתה, כי אם בזמן למוד הגמרא, שיש לו זמן רב ויעסוק להבין פירוש המקרא וטעם כל ענין וענין, ולא נתנו זמן יותר מחמש שנים, משום שמי שאינו רואה סימן ברכה בלמודו בזמן ה׳ שנים שוב לא יראה לעולם, ולמדו זה מן הלויים שנ׳ בהם (במדבר ח׳ כ״ד): וזאת אשר ללויים מבן כ״ה שנה יבא לצבא וגו׳ ובמקום אחר כתיב (שם ד׳ ג׳) מבן שלשים שנה, הא כיצד? מבן כ״ה יבא ללמוד הלכות עבודה ומבן ל׳ יעבד, ונתנו להם זמן ה׳ שנים (עי׳ חולין כ״ד א׳). וכן הענין בכל הלמודים גדולים וקטנים, ואחר שהשלים י׳ שנים ונכנס בשנת י״א יש לו לעסוק במשנה, ולאביו להשתדל עם בניו על זה, והענין הוא כי גרסא דינקותא היא מתקיימת וגם כי יזקין לא יסור ממנו, ומשום הכי לא הטריחוהו לעסוק בענין הבנה והעיון כל זמן שהוא קטן, ששכלו עדיין לא נתישב, אבל הטריחוהו לעסוק במקרא ובמשנה, גרסא לבד שתתקיים לו לעת הצורך ואין אנו חוששין מן ההבנה, דליגמר אינש והדר ליסבר (שבת ס״ג א׳).

וכשהוא בן ט״ו אז מתחיל להשיג בשכלו את השלימות האמתי ולמאס בימי הנערות ושכלו מתחזק ומקרב את עצמו אל ימי הבחרות ויש לו דעה רחבה אז יש לו

---

1. עי׳ ב״מ ל״ג א׳. כל הקטע הזה לקוח מס׳ „סדר היום״ לר׳ משה ן׳ מכיר בפירושו למשנת בן חמש שנים.

נל״ל דלא הוו גרמי מחד רביה לא נתקיימה תורתן בידן. ואמרו נמי (עבודה זרה י״ט א׳) בגמ׳ בחד רביה מעלי כי היכי דלא לפלגו בלישניה.

ועל ארבעה לא אשיבנו, שכל מלמד צריך ללמוד עם השעה 1 והשעה רחוקה לו ותוחלת ממושכה מחלת לב, כי כל עת ורגע הוא מביט על השעה אם חצי או רבע, ואין לו מרגוע ואפילו י׳ שעות אי אפשר ללמוד ביום, א״כ אי אפשר שלא יקום בארור עושה מלאכת שמים ברמיה 2.

וחמישיתו אוסיף עליו (ויקרא ה׳ ט״ז), והוא כלל גדול בתורה שמביא לידי שכחה, שאינם נותנים לחזור על תלמודם הן מקרא הן משנה הן תלמוד, מה שלמד בשבוע זו אינם חוזרים בשבוע אחרת ואיך יבא הנער לתכלית ט״ב ואמיתי.

ואת השש (שמות ל״ה כ״ה), שכל מלמד צריך להחניף לבעל הבית כדי שלא יקח הנער ממנו, ועשה זאת ולומד עמו אעפ״י שאינו ראוי למשניות או לגמרא ומהלל ומשבח לנער בפני אביו, וגם לפעמים הוצרך להחניף לנער עצמו כדי שילמוד אצלו. גם זו סיבה גדולה וקלקול גמור.

ואתן חלק לשבעה (קהלת י״א ב׳), כי הרוב בעלי הבתים אין ידם משגת לשכור לבנו מלמד טוב ואצ״ל חברותה טובה, ויש לו בן שיהיה לבו פתוח כפתחו של אולם וצריך לשכור כאשר מצא, וידוע מה שאמרו רז״ל במס׳ נדרים פ׳ בתרא (פ״א א׳) הזהרו בבני עניים שמהם תצא תורה, וזה נמי סיבה שלא יוכל הנער לבא לתכליתו.

וגם לשמונה (קהלת שם), שכל מלמד צריך לדאוג בכל שנה ושנה על דירה, כי בשנה זו יש לו דירה אצל בעל בית זה ובשנה אחרת אינו רוצה להחזיק עד שמעלה אותו בדמים, וצריך ליתן ארבעים או חמשים זהובים ויותר מדירה, ואח״כ צריך לדאוג על שאר צרכי הבית ואין סיפוקו בידו משגת על הוצאות שדומות למרובות והגם למשא כבד על המלמד.

ואת התשיעית, שכל מלמד שלומד בביתו אצל אשתו ובניו א״א שיוכל ללמוד על נכון, כי יש לו בטלים הרבה כנגדו הן מצד אשתו ובניו שמבטלין אותו ושאר צרכי הבית שמוטלין עליו ושמעתתא בעי צילותא, וכ״ש מי שיש לו עסקים אחרים במשא ומתן שמבטלין בזה מלמוד.

ועוד בה עשיריה (ישעיהו ו׳ י״ג), שכירות הלמוד הוא קשה להוציא מיד הבעל בית ואליו הוא נושא את נפשו, וחייו תלואים—זה הסומך על בעל בית 3. ואם אין למלמד על פרנסת ביתו צריך להשכין כל מה שיש לו וללוות, ואם אין לו משכון צריך לסבול דוחק גדול ואיך יוכל לעיין במושכלות וללמד כרת וכהלכה.

לכן כל אשר נגע יראת ה׳ בלבבו וחרד על דברו, דברי תורת אלהינו, לעשות עמודים שלא יפול בכללה ישמור סדר הלמוד המבואר לפנינו:

---

1. מפני רבוי ה״כתות״. 2. עי׳ ב״ב כ״ב א׳.

3. דומה למה שאמרו במד״ר למגלת אסתר: והיו חייך תלואים לך מנגד — זה הלוקח חטים לשנה, עיי״ש עוד דרשות רבות.

שהמנעל דוחקו אלא מי שיש ברגלו, והנה אנכי יתוש כתוש שפל, תלמיד דתלמידי תלמידיהם, ראיתי שהספרים של הגאונים הנ״ל אינם בנמצא כי אם אחד בעיר ושנים במשפחה, וגם אם גדולים בערכם ובמעלתם. לכן לקטתי מספריהם ומשאר ספרי הקודש לקוטי בתר לקוטי ומעט מזעיר שהוספתי מקוצר שכלי, וחברתי קונטרס קטן זה בכמות ורב באיכות על סדר הלימוד תנוקות של בית רבן, ולא באתי כמוהיר רק כמזכיר הדברים איך יתנהגו זקנים עם נערים, ובכלל זה אזכיר הנשים והזכרים, שילכו בדרכי ישרים, וקראתי שם הספר „כיצד סדר משנה" כי השנה הבע״ל יהיה הפרט מ׳ש׳נ׳ה׳, ויקוים בנו המדרש[1]: אין הגליות מתקבצות אלא בזכות המשנה, כאשר אבאר לקמן אי״ה. וגם ראה ראיתי שתי ראיות המניעות והסבות הגורמים הקלקול והבלבול סדר משנה תנוקות של בית רבן הלא המה כמו עשרה דברים. קצתם מצד המלמד וקצתם מצד הבעלים וקצתם מצד הנערים, ואלה הם:

הסיבה ראשונה היא זאת, שכל מלמד יש לו לפחות עשרים נערים, ובתוכם הם ג׳ או ד׳ שלומדין גמפ״ת[2], וב׳ או ג׳ שלומדין חצי הלכות[3], ועוד ב׳ או ג׳ שלומדין מקרא או משנה, נמצא שכל ראש מלמד יפרד והיה לארבעה ראשים ואיך אפשר שילמוד היטב.

וזאת שנית גודל הקלקול והבלבול אשר אין לספר שמתחילין ללמוד עם נער חומש קודם שרגיל היטב בסדור ולומד פרשה אחת בסדרה אחת ואח״כ בשבוע אחרת בסדרה אחרת שקורין בצבור. וכן נוהגין כל השנה עד שקודם שיתחילו [הפרשה] השניה ישכח הראשונה. נמצא בהמשך כל השנה לא ידע שום פסוק בכל התורה ולא שום ענין. ואחר כך כשלומד סדרה אחת או שתים עד גמירא מיד יתחיל משניות ואינו לומד רק מסכת ברכות פרק א׳ או שנים, ומתחיל מיד גמרא, ולומד גם כן בסדר הזה בשבוע זו הלכה א׳ או ב׳ ומדלג בשבוע שניה בשיטה אחרת, ואינו לומד שום סדרה רק ביום ו׳, פסוק אחר פסוק ביחד[4], ומדלג רש״י, ויתחיל עם הנער מיד תוספות אפילו אם בן ח׳ או ט׳ ואינו ראוי לתוספות. וכך נוהגין עד אחר בר מצוה ואז הוא ערום ועריה ואינו יודע שום מצוה בכל התורה, עד שלא נמצא כמעט אף אחד הרגיל במקרא ומכ״ש במשנה. ואם יבא מי שירצה להדריכם בדרך אמת ויושר אומרים: הלא אחר הרוב יש לנטות.

ועוד בה שלישיה גודל הקלקול שהוא, הבעל הבית, בכל זמן וזמן ישכיר בנו אצל מלמד אחר, ואין לך בלבול גדול מזה, כי ידוע מה שאמרו רז״ל במסכת ערובין (נ״ג א׳): בני יהודה דהוו גרסי מחד רביה נתקיימה תורתן בידן, בני

---

1. ויק״ר פר׳ ז׳. 2. = גמרא, פרש״י, תוספות.
3. הכונה שלומדין חצי עמוד ביום או בשבוע, או, לפי״ד גידימן, גמרא בלי פרש״י ותוספות.
4. באופן זה חזרו ביום ו׳ על הסדרה בחדרי ליטא, כל תלמיד אומר פסוק על הסדר וחוזר חלילה.

הקדמה.

אמר המחבר. הנה הואלתי לדבר, מלין לחבר. בהיות שכבר צווחו קמאי דקמאי מענין גודל הבלבול והקלקול סדר לימוד תינוקות של בית רבן, שעליהם העולם עומד באשר הוא הבל פה שאין בו חטא, בפרט הגאון גדול הדור, האב״ד הישראלי, מרנא ורבנא מהר״ל מפראג ז״ל, שכתב כמעט בכל ספריו שחבר[1], ובפרט בדרש שדרש בק״ק פוזנא[2] במ״ת (= במתן תורה, בחג השבועות) שנת שנ״ב לפ״ק ונדפסה אותה הדרשה בק״ק פראג, ושאג כארי והאריך שם וז״ל בסוף דבריו: „לספר כל הקלקולים יטריח וידאיב על המספרים, ועל כל הדברים האלה הנה קולי שאגת אריה וקול שחל ובמר נפשי אבכה ודמע תדמע עיני, ואליכם אישים אקרא ולפני כל אשר תורת אלהינו בלבם וחסים על כבוד הש״י ותורתו אשתטח ואקוד ארצה: תעמדו נא בפרצה זאת והושיעונו כי באו מים עד נפש, כי בארצות אלה פנה הוד התורה, זיוה הודה והדרה, אוי לנפשינו כי גמלנו רעה ומה נעשה ליום פקודה", והאריך שם בדבריו יע״ש. ואחריו בא הגאון תפארת ישראל מרנא ורבנא מהר״ר אפרים מפראנ ז״ל שכתב בספר „עמודי שש", וכתוב בסוף עמוד התורה וז״ל[3]... וגם בסיים עמוד השלום כתב ש„שום מלמד אינו מלמד את תלמידיו מוסר השכל שינהוג כבוד במי שהוא גדול ממנו בשנים או במעלה ואינו מקפיד כי אם ללמוד עמו חקו כדי שיטול שכירותו, ודבר זה הוא סבה להעדר השלום, כי למוד הוא מנעוריו לקנטר ולבעוט, על כן דבר זה צריך תיקון גדול עם המלמדים שידריכו נערי ישראל בנעוריהם בדרך ארץ ומוסר, ושישאו פני זקן ויהיה מורא שמים ומורא רבם עליהם, גם כי יזקינו יהיו מורגלים לשמוע בקול מורים ויכנסו דברי תוכחותיהם באזניהם כי כך הורגלו מעודם, כי מכל דבר שהאדם מתפעל בנעוריו עושה בו רושם ויהיה הדבר אצלו טבע קיים לא יסור ממנו לעולם", ע״כ דבריו דברי פי חכם חן.

הנה אנכי איש רש ונקלה, טלטל גבר טלטלה. חוסר [כל] וריקם דלה דלה, נשלל מכל טוב קטנה וגדולה, מבית הון ונחלה, שהיה לי בארץ מעררין בק״ק פיזענץ (Bisenz) ואני הייתי בתוך הגולה[4], ומימי הייתי עוסק במעשי חייא[5] יום ולילה, ברינה וצהלה, בתלמוד תורה כנגד הכל שקולה[6], הנסתרות לה׳ אלהינו ולנו הנגלה, עד שבאתי לעיר ואם בישראל ק״ק לובלין המהוללה, וגם פה לא עסקתי בעסק אחר רק בעסק מלמדי תינוקות של בית רבן, ומשל הדיוט הוא: אין יודע מי

---

1. עי׳ לעיל ע׳ מ״ט—נ״ב. 2. עי׳ לעיל ע׳ מ״ח.

3. המחבר מעתיק את דברי בעל „עמודי שש" שהובאו לעיל ע׳ ס״ב מן „ובמוסר זה ראיתי לחתום עמוד התורה" עד „פלפול של הבל שקורין חלוק".

4. גירוש כללי של היהודים במעהרין לא היה באותו זמן, אבל היו כנראה גרושים מקהלות בודדות. כך גורשו היהודים מצילץ והוציפלוץ סמוך לשנת ש״ם (עי׳ שו״ת מהר״ם מלובלין סי׳ מ׳) ופרנסי פראג השתדלו להעביר את רוע הגזרה.

5. עי׳ ב״מ פ״ה ב׳. 6. ו„תלמוד תורה כנגד כלם", פאה פ״א מ״א.

גמול דלים. מ"ט פשוטה כרעיה דגימל לגבי דלית, שכן דרכו של גומל חסדים לרוץ אחר דלים, ומ"ט פשוטה כרעיה דדלית לגבי גימל, דלימצי ליה נפשיה וכו' (שבת ק"ד א')... לכך נראה דהיינו מה שהמלמדים כשלומדים עם הקטנים אותיות א"ב אומרים להם, שצורת הגימל יש לה כמין כים תלוי לה בצדה, ובאמת דמות צורתה כך הוא ולא שיחת חולין הוא, אולי רמז הוא לדרשה זו דגומל חסדים צריך להיות לו כים מלא מעות תלוי בצדו, ולרוץ אחר דלים, שיהא מעותיו מזומנים בידו, ולא יאמר לך ושוב ומחר אתן. ואת הדלת מכנים ברגל קצר, רמז דלימציה ליה נפשיה וילך לאט, ולא ירחיב פסיעותיו לברוח ממנו. ואת האלף ממשילין אותם המלמדים לאדם שיש לו כד אחד בידו ושואב מים וכד אחד על נבו, שמא רמז הוא נמי לדרשה זו דאלף בינה, לומר שצריך האדם להתמיד בתורה, להעמיק בה וחוזר ומעמיק בה... דומה לאדם שכבר שאב כד מים מן הנהר והעמידו על גב שכמו ושוחה לשאוב כד שני... וצורת הבית אומרים שפיה פתוח(ים) ורחבה, רמז נמי שצריך האדם להרחיב פיו בבינה...

מט. ספר „כיצד סדר משנה" לר' משה ב"ר אהרן מארפטשיק. נדפס רק פעם אחת בלובלין שצ"ה, ואיידי דזוטר ארכס. ועתה, לפי הידוע, נמצא ממנו רק אכסמפלר אחד בעולם והוא באוצר הספרים אשר באוכספורד. מפני חשיבותו ויקרת מציאותו אני חוזר ומדפיסו כולו בשלמות והשמטתי רק מה שהוא מביא מדברי בעל „עוללות אפרים". הוא מחזיק י"ב דפים עם השער בפירמט 16^0. המחבר, שהיה מלמד תינוקות, נותן לנו תמונה שלמה ובהירה ממצב החנוך בזמנו. קצת ידיעות על המחבר ומשפחתו עי' ד"ר ל. לוין ביאהר־בוך ד. יוה. ליט. גיז. כרך ה' עמ' 106.

(שער הספר) ספר כיצד סדר משנה.

ראו זה דבר חדש הוא כבר לא / היה לעולמים. / קונטרס זה מעט הכמות ורב האיכות, והוא / חבור נאה ללמד את בני יהודא ואת נערי בני / ישראל. כי בו ידובר כיצד סדר משנה / תנוקות של בית רבן, וגם ידובר בו מקצת / מוסר והנהגת הנערים, הגדולים וגם הקטנים. / לכן עושו גושו חושו לקנות זה הקונטרס ברמים / מועטים, ותזכו לראות בניכם ובני בניכם / כבני יששכר יודעי בינה לעתים / ובביאת משיחנו ובבנין בית המקדש כמקדם / בימינו ובימים מועטים.

כה תפילה למשה בן הר' אהרן ז"ל איש / מארפטשיק, המלמד לבני אדם דעת / ובינה ואורחות חיים, חתן ר' איסרל מלובלין.

ולמען זכות בהם את הרבים הובא אל בית / הדפוס פה ק"ק לובלין, בשנת כיצד סדר / מ'ש'נ'ה' (= שצ"ה) לפ"ק, בדפוס אשר הוקם ע"י החכם / השלם מהר"ר צבי ז"ל ב"ר אברהם קלונימוס יפה / ז"ל. תחת ממשלת אדוננו המלך האדיר / וולדסלב יר"ה,

אל יתחיל ללמדו חבור האותיות, דהיינו תפלה, עד שידע היטב לקרא אותיות בנקודתן. ואני הנבר ראיתי רבים, טובים ושלמים ומבינים שלא ידעו לקרות בדיוק לפי הנקודות, ואין זה רק מפני שלא הורגלו לקרותם בדיוק מקטנותם ושבשתא כיון דעל על. והמקדים ללמדו קודם הזמן הנ"ל לא עלתה בידו אלא צער בנו, וקרוב בעיני לומר שלא זו שלא יועיל למוד ההוא, אלא אף זו שגם כי יבא זמנו תהיה דעתו עכורה מלקבל הלמוד כראוי...

גם במקרא יתמיד עד שיהיה רגיל בו מאד, עד שיתחיל משניות וגמרא, והגאון מהור"ר ליוא ז"ל מפראג כתב בספר „גור אריה"[1] שלא יתחיל אדם ללמד את בנו סדרא אחרת טרם שגמר את זו שלפניה, דאם לא כן בסוף השנה אין ביד התינוק רק מעט מסדרא זו ומעט מסדרא אחרת, רק ילמד סדרא אחת עם החבור[2] וכן תמיד עד שיתחיל ללמדו משניות, אבל אני לא ראיתי מי שמקפיד על למוד שכזה.

ואם אין לתינוק לב להבין צורתא דשמעתא ילמדהו מקרא נביאים וכתובים זמן מה, אולי בתוך זה הזמן יתן לו הקדוש ברוך הוא לב להבין. וכשיהיה בן עשר נראה לי שילמדהו משניות, אף אם אין לו הבנה, על דרך ודלוגו עלי אהבה... ואל יתיאש מן הרחמים עד שיהיה הבן בר מצוה ועוד לבבו אטום מהבין סוגיות דאביי ורבא, אז נוח שיסלקהו מלמוד התלמוד... רק ילמדו עשרים וארבעה, שאין צריך להבנתו לב כולי האי ומושך לבו של אדם ליראה, וגם מדי שבת בשבתו עם ששת ימי המעשה הסדרה עם פרש"י, ולפחות עם החבור, וגם ילמדהו הנהגת האדם וסדר היום, שלחן ערוך עד הלכות־שבת.

ד. מה מאד נחשב בעיני לאסור גדול מה שהעשירים שוכרים לבנותיהם יודע נגן ללמדם כלי שיר, כי אין זה אלא להתענג ולהתיהר בם. (סי' תת"ץ).

ה. אמר ר' יוחנן כל הקורא בלא נעימה ושונה בלא זמרה עליו הכתוב אומר ואני נתתי להם חוקים לא טובים[3], ולכן נהגתי בעצמי כשאמרתי לתלמידי עשרים וארבע אמרתי בנינון כמו רות[4] וכיוצא, ואף שהייתי בזה שחוק לכל תלמידי, אבן בגמרא ובפוסקים אין אני יודע נגן, ואפשר דאופן אמירתנו בדרך פלפול מקרי זמרה. (פרק קביעת העת לתורה).

מח. מתוך ספר „תורת חיים" להגאון ר' אברהם חיים שור (מת שצ"ב), בחידושיו למס' סנהדרין פרק י"א.

אמרו ליה רבנן לר' יהושע בן לוי: אתו דרדקי האידנא לבי מדרשא ואמרו מילי דאפילו בימי יהושע בן נון לא אתמר כותייהו: אלף בית–אלף בינה; גימל דלית–

---

1. עיין לעיל ע' מ"ו. 2. = חבור המלים, הפסוקים והענינים, היינו לא רק פרוש המלים כי אם גם המובן הכללי של הפסוק או הפרשה.

3. מגלה ל"ב א'. 4. עי' לעיל ס' חסידים סי' ל"ב.

כשיקום בבקר להפלה יוליך בנו עמו לבית הכנסת, ודוקא כשיודע בנו להתפלל או לפחות לענות „אמן יהא שמיה רבא" וכיוצא... כשילך לביקור חולים ולהכנסת כלה והוצאת המת וכיוצא יוליך בנו עמו כדי שירגילהו בעשית המצוה. ובקור חולים שכתבתי לאו דוקא, מטעם שחיישינן שמא יסכן הילד חם ושלום.

אל ימנע אדם אף מבני הגדול, אפילו הנשוי, מוסרו ותוכחותיו. ובפרט פה עמנו שהעשירים משיאים בניהם כבני י״ד או ט״ו שנה, שראוי לאב לשכור לבנו מלמד גם אחרי נשואיהם, למען לא יפרק הבן עול תורה ויראה מעליו ע״י רוב תאותיו בעושר בלי שום עול כלל, שיש להם כמה שנים מזונות על שלחן אביהם וחמיהם...

כתב ב„מעלת המדות"[1]: „לא ילמד בניו לאכול בשר ולשתות יין אפילו הוא עשיר ביותר, אלא במה שיוכלו לחיות את עצמם". ומתלא אמר: „אויז איינם פייאר איז נוט איין איידילמן צו ציעהען, אבער אויז איינם איידילמן קען מען ניט וואל איין פויאר ציהן".

כלל גדול בהנהגת בניו להרגילם בקטנותם שלא יהיה שום דופי בדבורם הן בלשון הרע, קללה, שבועה, נבול פה או שום כינוי לחברו... ותקון גדול הוא שהאב בעצמו ישמר כמפני חרב שלא ירגיל על לשונו שום דבר רע מכל הנ״ל, גם כשישמע אנשים אחרים מדברים לשון גרוע בפני הבן יקפיד מאד על המדבר וממילא ישמר הבן פיו ולשונו מדברי נגות. אל יכנה האב את בנו בשם מגונה, הן דרך חבה או דרך רוגז, כמו: שרץ טמא, מומר, חמור וכיוצא. וכן לא יאמר לו דרך שחוק: חתול תנשך אותך, וכן כלב או סוס.

ג. סדר למוד בנים קטנים.

מצות עשה שילמד אב את בנו ואת בן בנו תורה או לשכור להם מלמד... ונראה לי שאם האב חכם בתורה טוב יותר שישכור להם מלמד משילמוד הוא עצמו עמהם בעודם קטנים, שהלמוד ההוא מבטלו מלמודו הגדול והחשוב[2]... חזקיהו מלך יהודה הרכיב בעצמו ובכבודו את בניו על כתפיו לבית הספר[3], ואם כן מי לנו גדול ממנו שנחום על כבודנו מלהוליכם לבית הספר... ונראה לי שאין לאב לבטל מלמודו בשביל הולכת בנו לבית הספר, רק יזרז בני ביתו על הולכתם. והאשה ראוי לה להזהרו ביתר שאת על זה...

ואל יכביד על התינוק ללמד יותר מהבנתו, ואם הגיע לכלל שנים ואין לו הבנה כלל יושיבהו בביהמ״ד לשמוע בקול ילדים הלומדים וע״י הרגלם אפשר שיקנה לב. ואל יעתיקהו מלמוד אחד ללמוד אחר עד שיהיה רגיל ובקי מאד בלמוד שלמד כבר. על דרך משל: אל יתחיל ללמדו הנקודות עד שיהיה בקי בהכרת האותיות מאד, וכן

---

1. לר׳ יחיאל ב״ר יקותיאל, נדפס בקרימונה שי״ז ופעמים רבות אחרי זה.
2. עיין דברי „ספר חסידים" לעיל ע׳ י״ם.
3. עיין „מנורת המאור" נר ג׳ פרק א׳ כלל ב׳ חלק א׳ ומס׳ ברכות דף י׳ ע״א.

ב. פרק גידול בנים.

חנוך לנער ע״פ דרכו גם כי יזקין לא יסור ממנה, היינו שמחויב האדם להרגיל ילדיו בעודם קטנים לעבודת הבורא ולכל מדה טובה. ואל ירגילם מפני גענועיו אליהם בדרך שרירות לבם בקטנות, כדרך עולם שהקטן מכה, מקלל ומחרף אבותיו ושאר אנשים חשובים, חושבים האבות מעשים ההמה לחריפות ושוחקין עליו ומלמדין אותו לעשות כזה יותר ויותר. ולא כן הדבר, יען ההרגל על כל דבר שלטון, ואם הנער יחנך עצמו עפ״י דרכים אלו מנעוריו כי גם יזקין לא יסור מהם. רק יטיל אימה עליהם בעוד שהם קטנים קטנים על כל דבר ודבר למען יהיו סרים למשמעתו כשיגדלו. אכן אל יטיל עליהם אימה יתירה ביותר, ובפרט לקטנים שהם רכי לבב ביותר יש לחוש שאם יכבד עולו עליהם בקושי יברח אנה ואנה, ואפשר שיעשה ח״ו מעשה לאבד עצמו לדעת, ולזה צריך דעת ותבונה יתירה איככה להתנהג בהם. וישפוט כל אדם בעצמו טבע ילדיו מהו ועל אופן טבעם יתנהג... אפילו אופן המוסר הראוי להם אל יהיה בתמידות שמפני הרגלם אל ישגיחו כלל. גם יש לחוש שע״י שתמיד חמה שפוכה עליהם יבעטו בו וישימו דברי מוסרו ככלב המנבח, שכן דרך העולם באמת. וענין זה צריך אפילו במוסריו לגדולים כגון בניו ובני ביתו... אמרו חז״ל: יצר, תינוק ואשה תהא שמאל דוחה וימין מקרבת [1], שאחרי הכאותיו ותוכחותיו יחניף לו תיכף בדבר אחר באופן שלא ירגיש התינוק, כאלו נתחרט אביו על הכאותיו. ועל כל פנים לא יגזם לקטן שביום מחר או לאחר זמן יכה אותו על מעשיו הרעים, שיש לחוש שע״י כן יעשה מעשה בנפשו ח״ו [2], רק ענש יענוש אותו תיכף, או ישתוק עד שישלם לו כפעלו.

ילמד [3] בנו תורה בקטנותו מעט כפי שיוכל הנער לסבול והשם יתברך מתעלם כשהקטנים משיחין בתורה אע״פ שהם מגמגמין... כיצד, כשהקטן מתחיל לדבר מלמדו תורה צוה לנו משה, ופסוק ראשון של קריאת שמע ישראל בשעת נגוב ידים, וכשיגדל יותר מוסיף ללמדו קצת פסוקין על פה. וכשיהיה בן שלש שנים מתחיל ללמדו האותיות, ויפים הקטנים במה שהם מתאוים ויאמר להם הנה לכם דבש, קליות אגוזים כדי שילך לביה״ס וילמוד...

ילמוד קטן לנשק ידי אביו ואמו ורבו והגדולים והחסידים [4], וכל מי שהקטן מנשק את ידיו צריך לשום ידו עליו ולברכו...

אם ישמע האב דבר מגונה שעשאוהו אחרים יפליג בגנותם בפני בנו ויאמר: תבא קללה על פלוני שעשה כך ועל כל העושה כמוהו, ואם ישמע דבר משובח שעשאוהו אחרים יפליג בשבחם מאד בפני בנו כדי שיתאוה לעשותו.

---

1. סוטה מ״ז א׳. 2. עי׳ מס׳ שמחות פרק ב׳.

3. פה מביא המחבר איזה דברים מספר „ראשית הכמה״ בהוספת נופך משלו.

4. על זה מעיר המחבר: „נראה לי שזהו לפי מנהגם של הספרדים כמ״ש בס׳ הכונות שבליל שבת המנהג כן״. נראה איפוא שבפרנקפורט לא נהגו כך.

הסדרה המה ידקדקו להבינה ע״י רב שיאמר להם פירש״י, ולפחות חבור הסדרה בעל פה; ומצאתי שבשנה אחת ילמוד רש״י ושנה אחרת רמב״ן ושנה שלישית בחיי [1], וכן יעתיק משנה לשנה למפרש אחר; ובעיני טוב מאד ללמוד המדרש על הסדרה, רבות או תנחומא...

כתיב: מוסר ה׳ בני אל תמאס (משלי ג׳ י״א), לכן יש ליזהר שלא לדלג בלמוד הלכות אבלות וחורבן וכיוצא. רק ראיתי רבותי מקפידין שכשלמדו אלו הענינים קראו בכל פעם אחר סיום שעורם שורה אחת מענין [אחר] שלא לסיים בדבר רע, וכן מצינו בגמרא (ברכות ל״א א׳) בשם נביאים הראשונים, וע״כ נהגו לכפל פסוקי יתק״ק [2] כדי לסיים בדבר טוב. אכן ראיתי מקדמונים נוחי נפש, שקודם שהתחילו ללמוד מסכת חולין בישיבה גזרו תענית, והטעם מפני שלא יקטרג המשטין על ת״ח המראים הלכות שחיטה בעצמם, וכן נהג א״מ החסיד ז״ל כשלמד עם תלמידיו הרי״ף דמסכת חולין והרי״ף דיבמות, וכמדומני גם מועד קטן, שמזכירין בהן עניני מיתה... [3] ראיתי מורי הגאון מהרר״ה סג״ל ז״ל [4] אב״ד פה שלא רצה לדלג, כשאמר לנו מורים אמר לנו גם הלכות כתיבת תפלין, רק בלשונם, וכן סדר נקור, כי אמר שהוא ביוש גדול למה שמדלגין.

כן ראיתי שלא היה מקפיד להתחיל דברי תורה ביום ב׳ ולסיים ביום ד׳ [5], כי אמר בשם הגאון מהרש״ל ז״ל לסימן: ב״ד קודש ילבש [6], דדוקא עניני חול יש להקפיד על ב״ד.

אחרי למוד הנ״ל ילמדו הבעלי בתים ספרי מוסר המביאין את האדם ליראת השם, כגון: ספר המוסר [7], „מעלת המדות״ [8], „שערי התשובה״ [9], „אורחות צדיקים״ [10] וכיוצא באלה; „עין יעקב״, „מנורת המאור״ והמדרשים... ועל כל פנים ידקדקו שלא ילמדו מה שאינם מבינים... או יקראו בספרים בלשון אשכנז.

הסעודות שעושים לסיום מסכתא תמצא ענינו ומנהגו בסוף תשובות מהר״ם מינץ, ואנו בני אשכנז מקפידים מאד בכבוד הסיום כל הקהל כאחד [11], ויפה הוא כאחד...

---

1. ר׳ בחיי ב״ר אשר חבר פרושו על התורה בשנת ה״א נ״א ונדפס פעמים רבות.
2. יתק״ק = ישעיהו, תרי־עשר, קינות, קהלת.
3. עיין לעיל מה שכתב בעל ספר החסידים בענין זה.
4. הוא הגאון מהר״ר הירץ סג״ל אבד״ק פרנקפורט.
5. היו אנשים שהיו נמנעים להתחיל בעסק חדש, או ספר חדש, בימי ב׳ וד׳, והרמב״ן מזכיר זה בשו״ת שלו סי׳ רפ״ב, והובאה גם בב״י לטור יו״ד סי׳ קע״ט. גם ב„עין יעקב׳ למס׳ שבת פרק כ״ד כתוב שהמאמר „אין מתחילין בב״ד׳ שגור בפי הכל. מנהג טפל זה היה נפרץ גם בין האשכנזים, עי׳ „חיי היהודים בימי הבינים׳ לר״א ברלינר ע׳ 52.
6. ויקרא ט״ז ד׳.
7. לר׳ יהודה כלץ, נדפס בקונסטנטינופל רצ״ז.
8. לר׳ יחיאל ב״ר יקותיאל ברומא.
9. לר׳ יונה גירונדי, או ר׳ יונה החסיד, רבו של הרשב״א.
10. עיין עליו לעיל ע׳ כ״ד.
11. עי׳ להלן במנהגי וורמיישא.

ג. קטע מן המכתב מס׳ 6:
בני דורשים שלום כלכם בפרט ליב יצ״ו לומר בשקידה רבה, והוא בא הביתה רק משבת לשבת[1], אולם בני קאפיל לומר עוד יותר טוב תודה לאל... אני משלם לאורך ימים יותר מב״א שוק[2] שכר למוד ל„זמן", הם לומדים אצל טובי הרבנים[3]: ליב לומד אצל מוהר״ר יצחק פפריים, ומאיר וקאפיל שי׳ אצל ר׳ יעקלי נחמה סענדרס...

ד. ממכתב חזקיהו הורוויץ מפראג שנשלח לחותנו בווינא (שם מס. 41).
...מעמדי הוא קשה מאד לעת עתה. אדות למודי התקשרתי עם וואלף בן ר׳ ליפמן קעלין ועם חתנו שלמה בן מוה״ר חיים מניקלשפורג והם נותנים לי ט״ז זהובים ל„זמן" והרשו לי לקחת גם את בן ר׳ משה גולמש ע״ה, וגם הוא משלם לי שני ארומים. גם אני מקבל שלשה אדומים מר׳ ליפמן וגם מהאב״ד...

מז. קטעים מספר „יוסף אומץ" לר׳ יוסף יוזפא האן מפרנקפורט.
הספר נתחבר בשנות ש״פ—ש״ץ ונדפס ראשונה ע״י נכד המחבר בשנת תס״ג.

א. סדר הלמוד בעצמו (סדר למוד לגדולים).
אופן הלמוד הוא הכל לפי מה שהוא אדם... ולנערים ולבחורים אין למוד בעולם המצליח בידים כמו האלפסי, דאיהו כרכא דכולא ביה: מבוא ומפתח לכל הפוסקים ומועיל מאד לעיין התוספות במקומות שמביאים גמרא זרה. ולמוד האלפסי לנערים ובחורים יהיה באופן שאבאר: בתחלה למגרם בו כפשוטו ולחזור כמה וכמה פעמים עד שיהיה בקי בפנים, ואחר כך יעיין ברי״ן ושאר מפרשים, וכן ראיתי לאמ״ו החסיד ז״ל היה נוהג ללמד האלפסי עב תלמידיו במקום הלכה בין ה„זמנים", והוא ז״ל היה הממציא הראשון להרגיל למוד האלפסי בפי הבריות, ועי׳ כן באו לדפוס באזיל[4] האלפסי הקטנים בלי פרוש...

ונראה לי שבראשונה יש לאדם ללמוד פירוש סדר התפלות מחול, שבת ויו״ט ופיוטים וסליחות ותהלים ומעמדות מי שנדבו לבו לאומרם, אחר כך ילמד כל המקרא תורה נביאים וכתובים. לא כמו שבדורותינו יש כמה רבנים שלא ראו המקרא מימיהם. גם יש ללמוד מדי שבת בשבתו, או בכל ימי השבוע, פירש״י על סדר השבוע, לפחות בעלי בתים שאינם מבינים בקריאת שנים מקרא ואחד תרגום ענין

1. היו „חדרים" — פנסיונטים, שבהם נמצאו הילדים כל ימות השבוע ושם גם לנו. עי׳ לעיל „חוקי התורה" ע׳ י׳ וי״ד ולהלן בס׳ כיצד סדר משנה.

2. בכל „שוק" ששים „גדולים" (groschen).

3. המלמדים, ואולי רק מלמדי גפ״ת, נקראו אז גם רבנים ועיי״ש עמ׳ 9 הערה 11.

4. בשנת שפ״ב בפורמט קטן, כדי שיוכל כל אדם להוליך עמו את הספר גם בדרך.

המלמדים כסף לכיסם והספקה מהרב, או מגבאי הקיפה, גם כן. ולכן תעשה בזה כמו שכתבתי לך למעלה: אם אין אני לי מי לי וכשאני לעצמי מה אני ואם לא עכשיו אימתי (אבות פרק א׳). וכן תהא נזהר במה שכתוב להלן, עשה תורתך קבע וכו׳ ותקבל כל אדם בסבר פנים יפות ותוציא את עצמך מן הספק ותשאל אם יקשה לך דבר מה, ולא תדבר כלל דברים בטלים[1].

ב. תכן המכתב מס׳ 3.

ר׳ חנוך ב״ר ישראל האמערשלאג, בעל בית חשוב בפראג, כותב לבנו אהרן היושב אצל חותנו בווין. האב מתאונן על זה שבנו ממעט לכתוב לו, וכשהוא כותב לו פעם בשמונה או עשרה שבועות הוא כותב לו בסך הכל חמש או שש שורות. „אין אתה יכל להתנצל בזה שאתה לומד בשקידה גדולה ואין אתה רוצה לבטל זמן על הכתיבה, כי יודע אני שאין הדבר כן. עוסק אתה במסחר, אבל אלו ידעתי זה מראש לא הייתי נותן אותך ללכת לווינא אפילו אם היה חותנך נותן לי כל אשר לו. חותנך הבטיח לי אהרת בזמן החתונה; שילמד אתך עד שבמשך שתי שנים תזכה לתאר „מורינו"...

אהובי בני אני כותב לך שכל חפצי הוא — ובל תעשה אחרת — שתבא לכאן ללמוד. עדיין לא הגיע זמנך לעסוק במסחר ואני אינני רוצה בזה כלל וכלל. פה אחזיק בשבילך את הרב הכי טוב שיש למצא בפראג, כי ת״ל בביתי לומדים יותר מאשר בבית איזה בעל בית שהוא בכל פראג, כי חתני ר׳ יצחק, ר׳ נח ור׳ מאיר געגזעל ור׳ מאיר יוקלש ואהרן בן אחי לומדים יום ולילה, ולכן אני מקוה שתלמוד פה יותר מאשר שם (בווין), ולא תצטרך להוציא מכספך, כי ת״ל יכול אני לתת לך מזונות („קעסט"). אני מקוה שתשמע בקולי, ותחשוב כאלו נסעת לפולין ללמוד עוד פעם".

אחר כך כיתב המכתב עובר לעסקי הכספים של בנו ומיעץ לו עצות שונות ומוסר לו ידיעות נחוצות. הוא מודיעהו גם כן שבת אחיו זנוויל נתארסה לבן הגאון ר׳ יואל מקרקא בעל ה„בית חדש". וכן הוא מודיעהו ששלח מתנה לאשתו, ומתרעם קצת על שלא כתבה עוד אף פעם אחר החתונה, „אולם כשתבא כאן הלא תוכרח לכתב בכל זמן", והוא חוזר עוד פעם לראש דבריו שיבא בנו אליו לזמן של שתי שנים ללמוד. „אין אני יכול לתאר לך בכתב את גודל השמחה שהשם יתברך משמח אותי בחתני יצחק, המתמיד בלמודו יום ולילה — הוא יהיה גם לך לעזר... חתני יצחק היה כותב לך ברצון, אבל הרב ר׳ ישעיה[2] נתן לו להגיד (חילוק או סוגיא) והוא צריך ללמוד"... „נכתב בנחיצה רבה ביום ו׳ ט״ז כסלו ש״פ".

---

1. מכתב זה מסומן ע״י וואכשטיין ולנדוי במס׳ 18.

2. הוא הגאון ר׳ ישעיהו הורוויץ בעל השל״ה שהיה אז רב בפראג.

לא הגיעו לידי אלה שנשלחו אליהם ונתגלגלו אל הארכיון הממלכתי בווינא. יש בהם הרבה חומר יקר לחקירת החיים הכלכליים והתרבותיים של אותו זמן וגם קצת פרטים מענינים נוגעים לתולדות החנוך. מן המכתבים אנו רואים — מה שידוע לנו אמנם גם ממקורות אחרים — את היחס הנפשי העמוק של אבותינו לחנוך בניהם בתורה ובמעשים טובים. יש בהם גם קצת ידיעות על משכרת המלמדים, שאז נקראו עדיין בפי חלק מהעם בשם „רבנים", ובמכתבים משמשים שני השמות יחד (עי' ע' 5; 7 = 26). גם ה„חדר" נזכר כאן, כמדומני, בפעם ראשונה (עי' ע' 26 שורה 2; 59 שורה 25). רוב המכתבים כתובים יהודית־אשכנזית ומעוטם עברית. את הראשונים תרגמתי לעברית והשתדלתי להשאיר בתרגומי את כל הבטויים העבריים הנמצאים בנוף המכתב.

– שלום שלום לאהובי נכדי המשכיל כמ״ר זלמן יצ״ו. בקיצור בני האהוב אני מבקש אותך שתזכור את הכתוב (משלי כ״ח י״ד) אשרי האיש מפחד תמיד, ותירא את אלהים בכל עת ותחשוב על דבר אחריתך. לשלם למלמד תשעה זהובים ל„זמן" — זהו בשבילנו הרבה מאד, ולכן תראה ותדע שאם אין אני לי מי לי (אבות פ״א י״ד). ותשתדל להגיע לאיזה תכלית ושורש, וגם תזכור מה שהיו אומרים (שם פרק ו'): פת במלח תאכל וכו' והוא שנאמר (איוב ח' ז'): ראשיתך מצער ואחריתך ישגה... רק שתתמיד בלמודך ותהיה מעורב בין הבריות ותציית לרבך ולאמך, והתפלל בכונה ולמוד והזור על למודך ברצינות וגם שתכתוב לעתים, כשיהיה לך פנאי ילמדך הרבי לכתב מכתב עברי... זקנך, הקטן דוד בן לא״א הגאון מוהרר״ם ז״ל.

צריך אני לכתוב לך שיעקב שי' [1] כתב לי, שאין נותנים לו לאכל מן הקופה כי איננו רוצה ללמוד עם תלמיד [2], לפי דעתי הצדק אתו. הוא נותן לר' שמואל, הרב שאכל שבתות בבית ר' ישעיה ליברליו, ז' זהובים, וכתב לי שכל מגמתו וחפצו הוא רק ללמוד [3]... ולכן יראה כל אחד מכם להשתדל שהרבנים (= ראשי הישיבה, המלמדים) יתנו לכם כסף בכיסכם, כמו שהנערים פה, ובמקומות רבים אחרים, מקבלים מן

1. זהו כנראה אחיו הבכור של זלמן. זלמן ישב בווינא, כי שם ישבה אמו, אביו מת ושכר למוד שלח הסבא. יעקב למד, כנראה, בקראקא.

2. כנראה היתה בקראקא תקנה, שכל בחור גדול צריך ללמוד עם קטן ממנו, ואם לא יעשה כך לא יקבל תמיכה מן הקופה. תקנה כזו נפגשת גם בקהלות אחרות. עי' להלן בפנקס ועד המדינה בליטא.

3. פה הוא כותב לנכדו זלמן על ההוצאות הרבות שהוציא על יעקב, כי במשך ד' או ה' שבועות כבר שלח לו ח' זהובים, מה שקשה לו ולאמם.

בשוה פרוטה, .ואל יאמר לך ושוב ומחר אתן, גם לא ידקדק עם הבריות אלא יהיה ותרן בממונו, לא יחמוד של אחרים ואפילו מתנות.

תלמיד חכם עליו להתלבש בבגדים בינוניים, לא טובים ביותר ולא גרועים ביותר, רק שלא יהיו קרועים ומלוכלכים, גם לא ארוכים ביותר ולא קצרים ביותר, וינקה אותם שלא יהא בהם רבב או נוצות... ואל ילך בבגדים מבושמים כי זה מנהג הנואפים, ולא ילך בנעלים קרועים כי כל זה גנאי לתלמיד חכם. גם יתנהג יפה במאכלו, ולא יאכל בחברת עמי הארץ, ואל ירבה סעודתו בכל מקום אלא רק בסעודת מצוה, ולא ירבה לאכול ולשתות יותר מן הדרוש להבראת גופו. גם כשהוא סועד על שולחנו יאכל בנקיות על מפה לבנה, ולא יפרוס הלחם בשניו אלא יחתוך בסכין. ולא יאכל אכילה גסה וישתה בגמיעות גסות, אך הכל במדה ובמשורה...

תלמיד חכם לא ילך לטייל (בשוק), גם לא ילך עקב בצד אגודל, ולא בקומה זקופה בגאוה, רק ראשו מורד מעט, שלא יראה דבר חוץ לד׳ אמותיו, ולא יוציא דבר מגונה מפיו אפילו כלפי עכו״ם, ולא ירבה שיחה עם האשה, אפילו עם אשתו ובתו, יותר מהנחוץ לו... באמת לא הייתי צריך לכתוב את סדר הנהגת ת״ח, כי הן יכולים הם ללמוד זה בספרי המוסר, ועשיתי זה אולי ירצה גם אדם פשוט להתנהג כך.

דרך ארץ לְבָחור ונער הוא, שיתנהג בתרבית בלמודו ובכל מעשיו, לא יהיה עז פנים אפילו בלמודו ובמילי דשמיא וכל שכן במילי דעלמא, ואל יטייל אלא ילמוד יומם וליל, ואל יתלבש בבגדים חשובים ואל יתקשט בתכשיטי זהב וכסף, כי זה מבטל אותו מלמודו.

כיצד יחנכו את הקטנים שאין להם עוד דעת אכתוב בפרק גידול בנים. ודרך הילדים שיש להם שכל הוא, שילכו בתרבות וינהגו כבוד בהוריהם ובאנשים זקנים, ויקבלו תוכחה, ויורידו עיניהם לארץ כשמוכיחים אותם, ויפנו אל התוכחה, שלא יהיה צורך להוכיחם שנית, ולא ידברו בפני מי שגדול מדם וישמעו בקול אבותיהם.

הדרך היותר טובה לילדים היא שירגילום ללכת לביהכ״נ שחרית וערבית, ויבלו כל היום בחדר ולא ירוצו ברחובות, כי זה מביאם לידי עזות ותלמודם משתכח מהם. בשעות הפנאי יחזרו על מה שלמדו, ולא יקללו, וכל שכן שלא יכו זה את זה, ולא ירימו קול צעקה...

דרך ארץ לאשה שתשגיח על מעשי ילדיה, על מאכלם, משקם ושנתם, וביחוד תשגיח עליהם שישבו על יד השולחן בדרך ארץ ובתרבות, ובפרט כשהוזמנו אורחים אל השלחן (פרק חמישי, הלכות דרך ארץ).

מ״ז. לקוטים מן המכתבים שנדפסו ע״י ד״ר א. לאנדוי וד״ר ב. וואכשטיין בשם Jüdische Privatbriefe aus dem Jahre 1619, Wien 1911. המכתבים האלה, כחמשים במספר, נשלחו כלם בט״ז כסלו שנת ש״פ ע״י שליח מיוחד מפראג לווינא, אבל

חובה על כל אב ואם להזהר בתכלית הזהירות שלא להוציא מפיהם דבר מגונה, ובפרט בפני ילדיהם, שלא ילמדו מהם, וכמאמר המשל: וויא דיא אלטי טוען ברומן דאז זינגן דיא יונגן... (מעשי אבות ירושה לבנים). וכשהאב מתעסק באיזו מצוה ירגיל גם את בנו לזה, כמו בקור חולים, הלוית המת, הכנסת כלה לחופה, סוכה ואתרוג וכל שאר מצוות, כי אם ירגילו לזה מילדותו יהיה זה אצלו כטבע שני. גם מחויב האב ללמד כל החכמות לבניו. אסור לאדם לבזות או לקלל את בניו הגדולים בפני הבריות, רק יוכיחם בדברים טובים (פרק ט׳, הלכות גדול בנים).

ב. והמלמדים שהקב״ה אוהבם הכונה לאלה המלמדים לשם שמים, אבל לא למלמדים המתפרנסים מלמוד התורה ומלמדים להנאתם למען יתעשרו, הלומדים עם תלמידיהם רק זמן קבוע, ואחר כך מניחים אותם לרוץ ברחובות.... או אלה המספרים „חדשות הפוסטה" בשעת למודם עם תלמידיהם[1], את המלמדים האלה שונא ה׳... ולכן אמרו בתלמוד[2]: למה נתנה התורה במדבר? – לומר לך מה מדבר זה הוא הפקר לכל, וכל אחד יש לו חלק בו ויכול לזכות בו בחנם, כך ישים כל ת״ח ומלמד תורה את עצמו הפקר שכל אחד יוכל ללמוד ממנו תורה בחנם – כי הרבה נערים הולכים בטל רק מפני שאין להם לשלם שכר למוד – אולם הקהל מחויב להספיק למלמדים את מזונותם וכל צרכיהם, ואשרי הקהל העושה כך ואשרי המלמדים שאינם דורשים יותר מכדי פרנסתם.

כל אחד מישראל מחויב לעשות תורתו עיקר וקבע ומלאכתו טפל וארעי... הקובע עתים לתורה אפילו רק שעה אחת, ולא יפסיק בשעה זו ממשנתו גם בשביל הריוח היותר גדול שבעולם – אדם זה עושה תורתו עיקר, אבל זה שאינו עושה קביעות לתורתו, רק לכשיפנה מעסקיו הוא מעיין בספר, וכשיבא לידו עוד פעם איזה עסק הוא סוגר את ספרו הרי לא עשה את תורתו עקר. לכן יקבע כל אדם שעה קבועה לתורה בכל יום, אפילו שעה מועטת אך שלא יפסיק בה מלמודו אפילו כשמגיע לידו העסק היותר גדול, כי טוב מעט בכונה מהרבה שלא בכונה. גם זה שהוא עם הארץ יקבע לו זמן לתורה, ואם דל הוא ואין ידו משגת לשכור לו רב יקרא את ה„טייטש חומש" או „טייטש תהלים" או ספרים אחרים כתובים אשכנזית, או ישמע בכל יום דין אחד או שנים ויחזור עליו (פרק י״א הלכות תלמוד תורה).

ג. דרך ארץ של תלמידי חכמים הוא[3] שיהיה בעל מדות טובות ויהגה בתורה יום ולילה לשם שמים. לא יהא טרוד בהרבה עסקים ותיכף שיפנה מעסקיו יתחיל לעסוק בתורה, וישכים לבית הכנסת ולא יאחר זמן עשית כל מצוה, ויהא ירא שמים בכל דרכיו ולא יפרוש מן הצבור בשום דבר... תלמיד חכם צריך שיהיה נאה במשאו ומתנו, בבגדיו, במאכלו ומשקהו. משאו ומתנו יהא באמונה, לא יונה שום איש אפילו

---

1. „דיא וואש ריידען פאצפין בשעת זייא לערנען מיט די תלמידים".

2. עי׳ ערובין נ״ד א׳ ובמדבר רבה פר׳ י״ט על הפסוק: וממדבר מתנה.

3. עי׳ על כל זה במס׳ דרך ארץ זוטא וברמב״ם ה׳ דעות פרק ה׳. גם יש לזה מקורות במאמרים שונים בתלמוד. והמחבר שלנו נמשך בעקר אחר דברי בעל „ראשית חכמה" בפרק דרך ארץ.

זאת. וכן גם ילדינו בכל חביבותם עלי הם „שקצים", כי אינם בני תורה. העשיר יכול ללמוד ואינו רוצה והעני רוצה ואינו יכול, ובכן הדברים יגעים (אלזא בלייבטש אונטר וועגן) ודי בזה לכל מבין.

מה. הקטעים האלה לקוחים מס' „לב־טוב" שנתחבר ע"י ר' יצחק ב"ר אליקים מפוזנא, וכולל דברי מוסר והרבה הנהגות טובות. נדפס ראשונה בפראג ש"פ (1620) ואחר כך נדפס פעמים רבות מאד, כי זכה להעשות לספר עממי והיה מצוי עד זמננו זה בכל בית יהודי. הספר כתוב יהודית־אשכנזית. (הקטע הראשון נדפס במקורו על ידי — בין קטעים מספרים אחרים — גם ב„הגנה" שנה א' (אודיסה תרע"ח) חוב' ד־ה, ותרגמו עברית ה' א. עפשטיין).

א. יגדל כל אחד את בנו לתורה ולמצוות ולמעשים טובים עוד בנערותו, וילמדו לפי השגת שכלו ולפי שנותיו עד כמה שיכול לקבל. עוד בטרם שיתחיל לדבר ירגילו לנשק את הספרים, ומתוך כך יתרגל לנהוג בהם כבוד. התחיל התינוק לדבר מלמדו „תורה צוה לנו משה" ופסוק ראשון של קריאת שמע. גדל יותר — מלמדו אלף־בית. אחר כך שוכר לו רב ללמדו תורה. ותמיד ילמדו מתוך פיוס וחניפה. תחלה יתן לו פרוטה, אחר כך קונה לו בגדים לפי הבנתו ושנותיו. אחר כך אומר לו: „בני, הוה שקוד ללמוד תורה ותזכה להיות רבי", וכך יוסיף ללמדו עד שיתחיל לעבוד לשם שמים.

ירגילו ללכת שחרית וערבית להתפלל בביהכ"נ, שלא לדבר דברים בטלים, בפרט בביהכ"נ, וירגילו בציצית ותפלין וילמדו לברך קודם אכילה ושתיה ואחריהן, ולברך ברכת המזון לאחר סעודה, וישגיח עליו בהשגחה מעולה שילך בכל יום לבית רבו, ואם האב טרוד בעסקי פרנסה צריכה האם להשגיח על זה ולהרגילו לכל הנ"ל.

והנשים מחויבות להדריך את בניהן בדרך הישרה אפילו בזמן שט־חה רבה כרוכה בזה... והנשים המוליכות את בניהן לבית רבן וממתינות בסעודתן לבעליהן שיבאו מבית המדרש אשריהן ואשרי בעליהן ובניהן [1].

חובה על כל קהלה להושיב מלמדי תינוקות לפי הצורך... ואין שוכרין מלמדים לתינוקות ואין מוליכין אותם לבהמ"ד אלא מן השנה החמישית. ואחר חמש שנים יש לחוש שמא יברח מפני רבו בשמעו גערה מפיו, ולפני חמש שנים עדין התינוק חלוש ביותר.

כל אב ואם צריכים לאהוב את ילדיהם בכל נפשם ומאודם, אך לא יגלו אהבתם בפניהם, כי אז לא ייראו מהם ולא ישמעו בקולם. וכל איש יחנך את בניו שייראו מפניו ומפני אמם.

---

1. עי' ברכות י"ז א'.

זמן החורף שע״ו לפ״ק למדתי בק״ק פיזענץ במדינת מעהרין... על ישיבת מורי ורבי מוהר״ר מרדכי... והיה לי שבתות בבית כהר״ר מאיר לאזורום ראש המדינה, והייתי גבאי בתוך הבחורים.

זמן הקיץ שע״ו לפ״ק למדתי בק״ק אוסטרליץ... והייתי גבאי על הבחורים.

זמן החורף שע״ז הייתי מקרי דרדקי בכפר אולסהיים... זמן הקיץ שע״ז הייתי מקרי דרדקי באצטבך...

כל שנת שע״ח לפ״ק למדתי בק״ק מ״ץ על ישיבת הגאון מוהר״ר יוסף אשכנזי[1].

שנת שע״ט הייתי מלמד בעיר וואלקנבורג... זמן החורף ש״ף לפ״ק הייתי מקרי דרדקי בעיר טכשטיין...

זמן הקיץ ש״פ וכל שנת שפ״א למדתי בק״ק מ״ץ.

אחרי כן נשא לו אשה, עסק במסחרים שונים, שודדים וגנבים לקחו מאתו את כל כספו ובזמן הקיץ בשנת שפ״ח נשכר שוב למלמד וקבל בשכרו ארוחה על שולחן בעל הבית ול״ו ר״ט (= רייכסטאלר).

כדי שיהיה לנו מושג יותר ברור על ערך משכרתו, נביא בזה את המחירים של צרכי אוכל באותו קיץ: רביעית חטים, „דהיינו ששה זעשטר (Sester) והוא משא איש בריא", ה׳ זהובים (חצי ר״ט, כי בר״ט יש עשרה זהובים). שעורים – ג׳ זהובים. שבולת שועל – ב׳ זהובים וחצי. ליטרא בשר – פץ (Patz). בשר עגל וכבש – יו״ד פשיטים (פפעניג).

מד. מתוך הספר „יודישער טירייאק" (פרק ד׳ סי׳ ז׳), שנתחבר ע״י ר׳ שלמה צבי אופהוזין נגד ספרו של המומר פרידריך פרענץ מאיטינגען „דער יודישי שלאנגן באלג". נדפס בהאנויא שע״ה והוא יקר המציאות.

עוד כותב המומר: היהודים קוראים לילדי הרחוב בשם „שיגוץ". בכל זה רוצה לומר „שקץ" היינו מתֹעָב. אני אומר שזה אמת: את המשתובבים ברחובות העיר, וגם את ילדינו העושים כל מיני תעלולים, הרוקדים ורצים ברחובות ואינם לומדים, קוראים או כותבים – אנו מְכַנים בכינוי זה... אבל הנוצרים, ביחוד בזמננו זה, אינם „שקצים": הם לומדים כמעט כלם, והלמוד חשוב בעיניהם מאד, בעוד שאצלנו בעונותינו הרבים הוא ממש להיפך: עוסקים בתורה רק מעט והכל להוטים אחרי הכסף וקוראים הב! הב! (אלש נעלט נעלט, שרייהט די גאנצי וועלט) אמנם בפולין, פיהם (=בוהמיה) ואטליה המצב הוא, תודה לאל, יותר טוב מאשר באשכנז. גם באשכנז נמצאים עוד חסידים שאינם יראים ונרתעים גם ממי שהוא יודע תורה והם מתחתנים עמו בכל

1. הוא בר פלוגתיה של מהר״ם מלובלין, עי׳ שו״ת מהר״ם סי׳ פ״ח, ונכדו היה ר׳ יוסף שטאטהאגן מחבר ס׳ „דברי זכרון", עי׳ עליו להלן.

כי לא זו בלבד שאינם יודעים פירוש המלות ושמוש הלשון, אלא אף זו שאינם יודעים קריאת המלות בדגש ורפה, ונע ונד, וכיוצא באלה... והסדורים שמלמדים בהם את התינוקות הם בלתי מוגהים[1]...

מג. לקוטים מספר הזכרונות של ר׳ אשר ב״ר אליעזר הלוי מק״ק רייכשהויבין[2] (י״ל ע״י ד״ר מ. גינזבורג, ברלין תרע״ג). המחבר נולד ביום נ׳ אלול שנת שנ״ח. בזכרונותיו הוא מגולל לפנינו תמונה בהירה מחייהם ונדודיהם של צעירי הישיבות, שלא הצטיינו ביותר בלמוד התורה ונעשו אחר כך למלמדים בעירות ו„ישובים״.

בן שש הייתי כשהתחיל אבי... ללמוד עמי אלף בית[3].
זמן החרף ש״ע לפ״ק התחלתי תוספות.
שנת שע״ג למדתי בק״ק פראג... והנה התחיל... הַדֶּבֶר, בר מנן, בקהלת פראג, וינוסי העם איש לדרכם. וגם אני הפכתי פני לארץ מולדתי, למדינות אשכנז, בצירוף חברותא עשרה ביהעלפר[4], עד ורנקפורט דמיין.
זמן החרף שע״ד הייתי מקרי דרדקי בכפר היזילשטט אצל ורנקפורט, כי נלאיתי לטלטל ממקום למקום.
זמן הקיץ, מכח דלות, נשכרתי למלמד...
בין ראש השנה ויו״כ שע״ה באתי שנית לפראג... ולמדתי בזמן החורף אצל השני אחים, כהר״ר ענזקי וכהר״ר זעליקמן וואל.
זמן הקיץ שע״ה למדתי בק״ק ברעזניץ... בישיבת הגאון מוהר״ר ישראל סג״ל, והוא שיחרר אותי לבחור[5] (בסוף הקיץ קבל מן הרב הזה „קבלה״ על שחיטה).

---

1. דברים חשובים בענין זה כתב ר׳ יעקב באבאני בראש ספרו הקטן „שֹׁרֶשׁ יעקב״, נירנבורג תקכ״ח.

2. = Reichshofen, עיר בעלזאס. הזכרונות נכתבו בשנות ש״פ—שצ״ה.

3. מה שהתחילו ללמוד עמו רק בהיותו בן שש מתבאר, כנראה, בזה שבהיותו בן שנה „נפל לתוך האש ויבש עורו ובשרו, כמעט נשרף חלילה, אחר הדברים האלה חלה מאד״.

4. „בהעלפר״ במקום זה אין הכונה לריש דוכנא, אלא כנראה לנערים הזוקקים עוד ל„בחור״ שיעזרם בלמודם, ועי׳ להלן בתקנות ק״ק פרנקפורט.

5. נתן לו את התאר „בחור״ והרשה לו ללמוד בעצמו בלי עורת רב. עי׳ להלן בדברי בעל „כיצד סדר משנה״: „ואחר־כך קוראים לו שם בחרות״. ועי׳ גם בספרו של הרב מ. הורוויטץ Frankfurter Rabbinen II s. 42. בחורים אלה נקראו „משוחררים״. עי׳ בס׳ „חוט המשולש״ ח״א דף ו׳ ע״א, בתולדות בעל „חתם סופר״, שזכה לתאר „משוחרר״ בהיותו בן י״ד שנה. „ולבחור משוחרר היו הכנסות קבועות מקופת הקהל ומבעלי בתים יחידי סגולה״.

כהלכה והתורה חוגרת שק על למוד זה... הלא כל הארץ רחבת ידים לפניכם: תלמוד בבלי וירושלמי, ספרא, ספרי, מכלתא, רבות, תנחומא, שוחר טוב, פסיקתא, כולם שייכים לענין הזה, וכי אין ראוי להשען עליהם כמו שעשו הקדמונים?...

מא. מתשובת הרב ר׳ שבתי סופר מפרעמישלא להגאון מהר״ם.
נכתבה בשנת שס״ג ונדפסה בס׳ „תשובת הגאונים׳, אמשטרדם תס״ז.

...מה שכתב מכ״ת להודיע שאין חכמת הדקדוק עיקר – על זה יש להפליא עד מאד, כי ידוע שחכמת הדקדוק הוא יסוד כל התורה... וכבר הוכחתי בקונטרס מיוחד חיוב למוד חכמה זו והכרח הראיות בתורה מן השכל ומן הכתוב, ומן התרגום ומן המשנה ומן הגמרא ומן המדרש, ומן ספר היצירה ומן הזוהר ומהתיקונים, ומן הקנה, ומספר הקמיצה לרב האי גאון [1] ומ„הפרדס׳ [2] ומ„ראשית חכמה׳ [3] והמפרשים ופוסקים...

מב. מן „ההקדמה הכללית׳ לסידור ר׳ שבתי הסופר הנ״ל (י״ל מכת״י ע״י ר״א ברלינר ז״ל בפרנקפורט דמיין שנת תרס״ט). את פירושו המצוין על סדר התפלות כתב בשנות ש״ע־שע״ז, והבל שעד עתה לא נדפסה רק „ההקדמה׳, שאמנם ע״פ כמותה ואיכותה יכולה היא להחשב לספר שלם. בראשית הקדמתו כותב המחבר שאחד מן הטעמים שבשבילם נתעורר לחבר את פירושו, הוא:

בהיות כי מלמדי תינוקות אשר באלה הארצות נוהגים, שמיד אחר שיודע ומכיר התינוק את אותיות הא״ב אז תיכף הוא מלמד אותו לחבר האותיות בתיבות מתוך סדורי תפלות הנדפסים, ובכן נתתי אל לבי להתבונן ברוב מלמדי תינוקות שבאלה הארצות ובכל הסידורים הנדפסים, ומצאתי כי המלמדים אינם באותה המדריגה שכתב בעל „מכלל יופי׳ [4] בהקדמתו, רק הם פחותים וירודים מאותה המדריגה,

---

1. עי׳ עליו שי״ר, תולדות רב האי גאון הערה 33.

2. הוא ספר „פרדס רמונים׳ לר׳ משה קורדובירו.

3. לר׳ אליהו די וידאש, תלמיד ר״מ קורדובירו. נדפס כמה וכמה פעמים ונתפשט בין העם במדה מרובה.

4. לר׳ שלמה ן׳ מלך. נדפס ראשונה בקושטא ש״ט. אחרי שהוא מביא את דברי בעל „חובות הלבבות׳ בפרק ד׳ מהשער השלישי על „האנשים שלמדו החומש והמקרא והסתפקו בגירסת הפסוק מבלי הבנת ענין, ואינם יודעים פירוש המלות ושמוש הלשון, והם בבחינת „חמור נושא ספרים׳, הוא מוסיף: „והנה אלו הם רוב מלמדי בני עמנו בעונותינו, והלואי היתה קריאתם בלתי טעיות מפורסמות׳.

כי בודאי בשנה אחת יגיע לתכלית בחריפות התלמוד, מה שאין כן בלמוד דידן בכמה שנים. חי ראשי באם יתאספו ראשי גאוני ארץ יחד ויעשו תיקון וסדר הלמוד כסדר הזה להיות לימוד מוסד ולחק עולם לא יעבור – אין ספק שחפץ ה׳ בידינו יצליח, והלבבות יהיו מחודדים בתורת אמת ביתר שאת.

...גם קורא אני תגר על הכותבים ספרים וחולקים על הראשונים בדברי קנתורים, אף שלוקח הלשונות הללו מן התלמוד מכל מקום אין לומרין הלכה זו מן התלמוד [1]. כי הלא ת״ל כולנו חכמ״ם כולנו נבונים כולנו יודעים את התורה, ויש לנו להבחין איזה דרך האמת והישר, ומה חרי האף הגדול הזה להעלות בספר דברי קנתורים.

גם שערוריה ראיתי שלמוד המשניות נתפשט מפראג, וכוונת המתקנים היתה כדי ללמוד ותהיה המשנה שגורה בפיהם, ותקנו הלמוד בביהכ״נ שלא ישכח במהרה, ועקר כונתם היתה ללמוד המשניות אחר כלות התפלה לקיים ילכו מחיל אל חיל, וראיתי קצת בני אדם שלומדים הפרק משניות בלא עיון למוד מקודם, ולפעמים באים בבית הכנסת באמצע התפלה, אף קרוב לגמר התפלה, וממהרין לקרות הפרק תוך התפלה כדי שיהא נמנה עם החבורה ללמוד הפרק ועדיין לא התפלל, ולפעמים קורא הפרק תוך התפלה, עינו האחת במשניות ועינו אחת משוטטת במחשבתו על ענין הלמוד להתחבר התפלה והלמוד, ובאמת לא קרב זה אל זה, וכמה פעמים הייתי גוער להולכים בדרך הזה, כי זמן תורה לחוד וזמן תפלה לחוד.

ענין לימוד של החילוקים, אוי לי אם אומר אוי לי אם לא אומר, מאחר שראיתי וקריתי שהרבה גאוני עילם מ״חים בהם... אך לאחר שקראתי ב„תורה בעל פה״ של אדוני אבי (בס׳ השל״ה) הניח מקצת לתרץ כל ו„פריך״ ו„פרכינן״, ואי״כ היה לי מקום לומר כיון שהותרה מקצתה הותרה כולה לחוק הדבר ולחזור ליושנו. אמנם לא כן עמדי. בודאי אותן שאומרים: „מקשן״ ו„תרצן״ [2] ורוצים לעייל פילא בקופא דמחטא, וחושבין הרבה מחשבות במקשן ותרצן, באומרם: המקשן לא הבין התרצן והתרצן לא הבין המקשן, ומתוך דבריו באו לתוכחה המקשן עם התרצן... ואומר כאלו המקשן קורא התרצן עם הארץ או להפך – יסכרו פיות האומרים כן. או לאמר שיש חסרון ברש״י [3] – קבלה בידינו: מי שאומר יש חסרון ברש״י – יש חסרון במחו. היכן אתם האריות והכפירים... לעקיר הרים ולטוחנן זה בזה ולפלפל בקושיות ותירוצים בשמעתא אליבא דהלכתא ולישב דברי התוספות ורש״י להיות אחרים... ובלמוד הזה יתענגו הבחורים ובעלי בתים זקנים ונערים ובלמוד הזה תרבק...

...חולי רעה ראיתי ושמעתי, שרבים מהדרשנים מראים בקיאותם ברבים שלמדו טורים ופוסקים ומעמ״דין הדין על מקום שלית ביה דין ולא דיין. בודאי הדין הוא לאמתו במקומו השייך לו, ברם שלא במקומו בודאי הוא כמגלה פנים בתורה שלא

---

1. עי׳ שו״ת „חות יאיר״ סי׳ קנ״ב.
2. עי׳ בקטע המובא להלן מס׳ „לקט יוסף״.
3. עי׳ לעיל בדברי מהר״ל מפראג קטע ד׳.

מתחלה ועד סוף, כי הוא מדבר בלשון צח ומצוחצח ומחבר הענין, ומי שיש לו מעט שכל יתן לבו ויבין הדבר, ואחר כך יהיה לכם ספר הפרדם [1] בשלחן ערוך, ולא תזוזו ממנו עד שתגמרוהו כמה פעמים (כ״ה — כ״ו).

ענין גידול בנים. סדר למוד: תחלה ויקרא, ואח״כ מבראשית עד גמירא. במשניות סדר מועד וסדר נזיקין, אחר שיהיו בקיאין בהן תתחילו ללמוד גמרא. גם תלמדו עמהם דקדוק, שידעו ויבינו נוכח נסתר, יחיד ורבים לזכרים ונקבות. וכשתזכו להיות בעלי הוראות, אחר למוד טור יורה דעה ובית יוסף ראו שיהיה סביב לש״ע תורת חטאת [2] שערי דורא [3] ש״מ [4], באפן שיהי׳ שנונים בפיכם להורות...

כשתדרשו ברבים תרגילו עצמיכם שלא להאריך, כי לא ישרים בעיני בני אדם. אמנם תראו שיהיו מתוקים הפשטים והפלפול נכון... ובכל דרוש יצא איזה מוסר כי זהו תכלית הדרוש... (סי׳ כ״ז–כ״ח).

מ. מתוך ס׳ „ווי העמודים׳ לר׳ שעפטיל הנ״ל, עמוד התורה פרק ה׳.

...מהראוי לכל איש ישראל לעסוק בדברי תורה, אפילו בעל משא ומתן יבחר לו שעה אחת ידועה מדי יום ביומו ויתחבר לחבירה שילמדו. ובהיותי אב״ד וריש מתיבתא בק״ק פרנקפורט המנהג שמה בכל יום ויום, בהגיע חצות היום, נאספו עדרים עדרים, כתות כתות, חבורות חבורות, ולכל כת וכת ראש, למרן אחר, המגיד להם איש כחכמתו ובינתו ואומרים קדיש דרבנן ומטילין לקלפי מטבע אחת, ובמעות האלה משמחים אלהים ואנשים. אשרי עין ראתה כל אלה. ואשרי הדור שגדולים נשמעים לקטנים, קטן כמוני, שבכל אתר ואתר קהלות קטנות וגדולות ילמדו מזה ויעשו כסדר הזה.

וגם למוד הנערים צריך לקיים חנוך לנער ע״פ דרכו. חי ראשי בזכרי נחתכו בני מעי, בעברי מפרנקפורט לפוזנא הלכתי דרך הים ועברתי את ק״ק אמסטרדם, ומצאתי שמה אנשים חשובין והרבה תלמידי חכמים מהם. והייתי בבתי מדרשות שלהם אשר לכל אחד מחיצה בפני עצמו, ראיתי שהקטנים לומדים המקרא מבראשית עד לעיני כל ישראל, ואחר כך כל העשרים וארבע, ואח״כ כל המשניות, וכשנעשה גדול אז מתחיל ללמוד גמרא, פירוש, תוספות. ונדלו והצליחו וגם עשו פרי. ואנכי בכיתי על זה למה לא יֵעָשֶׂה כן בארצנו? הלואי שיתפשט המנהג הזה בכל תפוצות ישראל, ומה יזיק בזה שימלא כריסו במקרא ובמשנה עד שיהיה בן י״ג שנה ואח״כ יתחיל ללמוד התלמוד.

---

1. הוא ספר „פרדם רמונים׳ לר׳ משה קורדוביירו.
2. נתחבר ע״י הרמ״א. 3. לר׳ יצחק מדורא.
4. ש״מ — שני מנינים, אבל ר׳ שעפטיל הן מת בשנת ת״ך והמנינים נדפסו ראשונה בשנת תנ״ב. ואולי זוהי הוספת המדפים. ואפשר שיש לקרא וש״מ = ושאר מפרשים.

להניח אתכם, בתחלה תאמרו בפה רך ואח״כ בפר״ך, ותודיעו צערכם לרבים שאתם מבקשים להחזיק ישיבות, כי ירושה היא לכם מאבותיכם, ואם לא ישגיחו אזי תעשו מה שתוכלו לעשות כי זהו מחלוקת לשם שמים... ואתם בני אם תזכו להחזיק ישיבות אל תהיו מכת הפזרנים יותר מדאי גם לא תחזיקו כילות, ראוי לכבד לומדים עניים כפי הברכה אשר ברך ה׳ אתכם (סי׳ י״ד–י״ח).

אתן בנותי וכלותי תהיו רגילות לקרות חומש בלשון אשכנז, גם ספר „לב־טוב״[1], כתוב ב„עמק הברכה״[2]: אשה בשעת הריון תתפלל תמיד שיהיו לה בנים ת״ח (סי׳ כ״ב).

סדר הלמוד – גמרא ופרש״י תוספות הוא חיוב כמו הנחת תפלין. למוד כל המשניות – אשריכם אם תהיו רגילין בהן ובשמותיהן. וקבלה בידי שאין אדם בקי במשניות רואה פני גיהנם, וזהו לא חומרא[3]: עשה לך סדר בכל יום, אפילו כשאתה יושב על השולחן לאכול, ראה להחזיר איזה פרקים, וזה חוזר חלילה כל ימיכם עד שיהיו שגורים בפיכם כאשרי, כי דבר קל הוא. בלימוד הרי״ף והטורים איני צריך להזהיר אתכם, כי מוזהרים אתם למי שירצה להרביץ תורה בישראל... ראה לחזור תמיד ב„שולחן ערוך״ שתהא רגיל בו כאשרי, שתהא בקי למצוא דבר חפץ ואח״כ תעיין בגוף הפוסק, כי בקיאות מגדיל שמכם... ואשריכם אם תזכו ללמוד הגמרות כי זהו תכלית כל התכליתות. אהובי בני ראו בראשון שתהיו בקיאים באלו המסכות: ברכות – ענין גדול, שבת – ענין מפואר, כתובות – כוללת כל התלמוד, מסכות חולין, עבודה זרה ונדה – כלל גדול. ואלו מסכות שהזכרתי כמעט חיוב הוא ולא תשנו. בלאו הכי הנני מזהירכם על זה פעמים ושלש ואז תצליחו, ואם תוסיפו כהנה וכהנה אשריכם וטוב לכם.

על לימוד הישיבה עיינו בסוף תורה שבע״פ של אבי מורי ז״ל מה שהוא מדריך כיצד לקרא הלכה תוספות וכיצד יחדש[4]. אני מוסיף להזהיר: במקומות שתוספות מקשים על רש״י ז״ל ראו לישבו, וזהו חידוד של אמת בחילוקים. וסגולה לזה – עיין ברי״ף ובר״ן וכל הפירושים סביב על האלפסי ואז תוכל לעשות פלאות ברש״י ותוספות. גם ראה שתהיה בקי בעשרים וארבע. ועיין בנקודות, כי מי שמשנה הנקודה מהריב עולמות. ואם תאמר ברבים ח״ו שלא כהלכתו אזי יהי׳ חוכא ואטלולא. בפירושים של רש״י ז״ל בחומש בכל שנה קח לך מפרש אחד. בשנה זו „מזרחי״ ובשנה אחרת ק״מ וג״א[5]. הרמב״ן בחומש הוא דבר גדול... וראוי לעשות קביעות בביהכ״נ בערבית, כי בערבית יש יותר פנאי, וכל מה שלומד אדם בביהכ״נ לא במהרה משתכח[6]. וראו אחר שתמלאו כריסכם בתלמוד ובפוסקים תלמדו חכמת הקבלה, כי אין אדם ירא שמים מי שאינו לומד חכמה זו, ואתם בָּנַי ספר „שפע טל״[7] לברכה תלמדו תחלה

1. לר׳ יצחק ב״ר אליקים מפוזנא, עי׳ עליו להלן.
2. נתחבר ע״י זקנו ר׳ אברהם ב״ר שבתי, עי׳ לעיל ע׳ ס״ד. 3. אין זה דבר קשה.
4. עי׳ לעיל ע׳ ס״ו. 5. ק״מ — קצור מזרחי; ג״א — גור אריה למהר״ל מפראג.
6. ירושלמי ברכות, ריש פרק אין עומדין.
7. מר׳ שבתי (שעפטיל) הלוי ב״ר עקיבא הורויץ, נדפס ראשונה בהאנוי שע״ב.

בהן, ע״כ אין שום טענה והתנצלות בעולם לפטור האדם עצמו מזה, ומה גם בעת שקצת מוסרים [עצמם] בלמוד הפלפול החיצוני, בודאי יותר טוב להחליף ולהמיר הענין... ואם נאמר שהם תולים עצמם במאמרם ז״ל שאמרו[1]: העוסק במקרא מדה ואינה מדה, ואמרו עוד[2]: מנעו בניכם מן ההגיון, ופירש שם רש״י ז״ל מן למוד המקרא, וכן מה שכתבו הפוסקים בשם ר״ת ז״ל[3]: שתלמוד בבלי בלול במקרא במשנה ותלמוד ואדם יוצא בו ידי מקרא משנה ותלמוד, ועוד אמרו שתקנו לומר כל יום פרשת התמיד ומשניות איזהו מקומן וברייתא דר׳ ישמעאל במקום מקרא משנה ותלמוד, הנה בודאי מי שירצה לסמוך על אלה המאמרים כדי לפטיר עצמו מלמוד המקרא טעות הוא בידו, כי מצאנו מאמרים לבדיים[4] לזה, שאמרו החכמים במקום אחר[5] שצריך האדם לשלש שנותיו שליש היום במקרא, שליש במשנה ושליש בתלמוד, ובהדיא דרשו על הפסוק[6] „ככלותו לדבר אתו״ — מה כלה מקושטת בכ״ד קישוטין אף ת״ח צריך להיות בקי בכל כ״ד ספרים, ומביאו רש״י ז״ל בפר׳ כי תשא. והנה המאור הגדול הזה בכבודו ובעצמו וגם שאר המאורות הגדולים הגאונים שבחכמי התלמוד למה הטריחו עצמם והוציאו זמנם ועשו פירושים על עשרים וארבעה ספרי המקרא, אלא הכי הוא קושטא דמילתא, שהמאמרים הנזכרים מיירי דוקא כשאדם רוצה לעסק כל ימיו, או אפילו רובן, ולקבע רוב למודו במקרא, וכן דברי ר״ת בנויים על יסוד מאמרם ז״ל שאמרו שהאדם צריך לשלש את שנותיו שליש היום במקרא שליש במשנה ושליש בתלמוד, על זה אמר ר״ת שמי שמלא כרסו ממעדני המקרא ובקי בכל כ״ד ספרי הקדש אז אין צריך לעסוק בכל יום שליש במקרא, כי תלמוד בבלי בלול מהכל, אבל שלא לשים לב על ספרי המקרא — חלילה להעלות זה על הלב.

ועתה בנים שמעו בקולי והנני מצוה אתכם צואה גמורה, מיד ולדורותיכם חקת עולם, שתעשו ככל אשר זכרתי למעלה, ונוסף עוד על אלה באתי להזכירכם שזולת שאר תלמוד שתלמדו — תלמדו גם כן משניות בכל יום עד שתגמרו ש״תא סדרי משנה המהוללה, וכל ימי חייכם תמיד דבר יום ביומו תהיו על ספרי המקרא והמשנה חוזרין חלילה, כדי שלא ישכח מכם שום ענין ומלה... וכמה טובה כפולה ומכופלת אם תרגילו עצמכם שיהיו סדרי המשניות שגורים בפיכם ובקיאים בהם בעל פה, כי על כן נקראות תורה שבעל פה...

לט. מצואת הגאון מוהר״ר שעפטיל, בן השל״ה, בעל „ווי העמודים״ (מת ת״ך). הוא היה אב״ד בקהלות גדולות כפרנקפורט ופוזנא.

שוב אני מצוה על מחלוקת: ברחו ממדה זו שהיא מאוסה במאוד... ואם אמרתי נגד יחיד — קל וחומר נגד צבור... זולת אם תזכו שתחזיקי ישיבות וקהל אינם רוצים

1. בבא מציעא ל״ג א׳. 2. ברכות כ״ח ב׳. 3. עיין תוספות בקדושין ל׳ א׳.
4. המתנגדים. 5. קדושין שם. 6. שמות רבה פרשה ל״א.

מה שראיתי נוהגים הרבה חכמים שלמים, דהיינו שלומדים בכל יום תלמוד משתי מסכתות; מסכת אחת לומדים בו הרבה במרוצה בלי עיון גדול ואחר כך מסכת אחרת לומדים בה מעט ובעיון ופלפול וחדוד.

לאחר שמלא כריסו במקרא, במשנה ובתלמוד יתעסק בקדושה בחכמת הקבלה, בזוהר ובתיקונים ובמפרשי דבריהם וביתר ספרי הקודש...

הרחקת למוד הפלוסופיא ואסורה מבואר בדברי הקדמונים והאחרונים [1]...

לח. צוואת ר' יעקב ב"ר אברהם הלוי הורביץ, אחי בעל השל"ה. צוואתו זו באה בתור הגהות לצואת אביו ר' אברהם ונדפסה יחד עמה ב„יש נוחלין".

ידוע שמורנו ורבינו הגאון מרנא ורבנא יהודה ב"ר בצלאל, נקרא ר' ליב מפראנ זלה"ה, בכמה מקומות בספריו קרא תגר על ענין וסדר הלמוד הנהוג אצלנו בזמננו זה, שאין סדר למשנה. ראוי לעמוד על דבריו האמורים באמת ובצדק בספרו „גור אריה" ובספרו „דרך חיים" פרק שנו חכמים [2]. זאת ועוד אחרת, אני קורא תגר ותגרי תגריהן והוא קשה מהכל, שהם משליכים אחרי גיום למוד המקרא ואינם עוסקים בו כלל, ואינם מחנכים לנעריהם ותלמידיהם ע"פ דרך למוד המקרא, כאשר אנו רואים שקצת מבעלי התורה אינם בקיאים במקרא ומקיימים בזה „אמור לחכמה אחותי את" [3], אכן לאידך גיסא, שאם ישאלהו אדם בנביאים וכתובים אינו מגמגם, וכשם שברור לו שאחותו אסורה עליו כך ברור לו שאינו בקי בספרי הנביאים והכתובים. אנה נוליך את חרפתנו, שאין אנו בקיאים במה שהתינוקות של בית רבן היו בקיאים בימים הראשונים שהיו טובים מאלה. ובודאי שלמוד המקרא הוא הלמוד הראשון והעצמי לכל מי אשר ירצה להיות בשם בעל תורה יכונה...

וברם זכור אותו האיש לטוב, החכם רלב"ג, שפקח עינינו בכתביו בקצת ספרי המקרא והראה על התועליות הנמשכות מכל ענין וספור, כי רובא דרובא מתועליותיו הם תועליות לגוף ולנפש, והחכם יוסיף וישמע לקח, רק שיקרא בספר תורת אלהים בשום שכל ויבין במקרא וישים הדבר אל לבו, לא כמי שקורא בספר מספרי דברי הימים ההדיוטיים. ואף למי שתורתו אומנתו אי אפשר שיהא שום למוד בעולם דומה לגמרי ללמוד המקרא, דהיינו תורה נביאים וכתובים מתחלתן ועד סופן ושיהא בקי

---

1. ראוי להביא בזה מה שמספר על השל"ה בנו הגאון ר' שעפטיל בספרו „ווי העמודים", ש„מימיו לא פסקו משולחנו שמונים נפשות אשר האכילם מטעמים, ברבורים אבוסים ופטומים, בחול ובשבתות ובמועדים". גם אשתו הצדקת ראויה לשבח, כי ידה „היתה לסייע לאדוני אבי, שבזבז כל הממון שהכניסה מבית אביה הגביר והקצין להספקת לומדי תורה, ולא זה שלא רעה עינה על זה, אדרבא הוסיפה עוד משלה".

2. עי' לעיל ע' נ"א. 3. עיין קדושין ל' א'—ב'.

ומדבר סרה על תורת אמת, ועוד איך נעשו ר״ת ור״י וכל בעלי תוספות מחודדים רק ע״י למוד תורת אמת ובקיאות מסכתות והתמדה וחוזרים תמיד, ו„זמן״ ו„בין הזמנים״ שוים; רק דבר זה מצוה ובו ידבקון ויהיה גם כן חידוד, דהיינו לתרץ בדרכים אמתיים כל אוישברענגר[1], וכל נירן־בערגער וכל רעגנשפורגר[2], וכן ב„תוספות״ לקשר כל וא״ת או „תימא״[3] שהוא „בלא זאת״[4]. דברים כאלה הם בכלל תורת אמת והם גם כן חידוד. בודאי מי שלומד דבר יום ביומו, „זמן״ ו„בין הזמנים״, גמרא, פירוש, תוספות עם כל הדקדוקים ובפרט דקדוקי רש״י, כי בכל דבור ודבור של רש״י יש בו ענינים נסתרים נפלאים, כי חבר החבור שלו ברוח הקודש... ואח״כ עיון בגמ׳, פירוש, תוספות בקושיות ותירוצים ואח״כ לתרץ בדרכים אמתיים, ודבר זה יהיה נוהג „זמן״ ו„בין הזמנים״, ולא יזכר ולא יפקד שם „בין הזמנים״[5], אז תהיה תורתנו תורת ה׳ תמימה. חבל על דאבדין מה שהוצאתי רוב זמני ב„חילוקים״ גדולים ונפלאים, חטאתי, עויתי, פשעתי, על כן באתי להזהיר הדורות הבאים...

אמת הדבר טבא פלפלא חריפתא... אבל כל זה נאמר על פלפול של אמת... אבל בפלפול של שקר – דובר שקרים לא יכון...

ובענין למוד משנה ותלמוד, איזה מהן להיות רוב עסקו בו – איתא במציעא[6], ולעולם הוי רק למשנה יותר מן התלמוד... ומכל שכן האידנא שזכינו לפירוש הרמב״ם והר״ע ברטנורה, שמבארים המשנה כפי ההסכמה שבתלמוד, וגם כתבו פסק ההלכה הרי מעלת המשנה רבה... על כן רוב העסק יהיה במשניות ללמוד ולחזור אותם בלי ערך והפסק, ויהיה שונה הלכה בתלמוד בכל יום ולפלפל פלפול של אמת, ואשרי הזוכה שיהיו שיתא סדרי משנה שגורים בפיו בעל פה... ואשרי מי שיבחר ונוהג כפי

---

1. = אוישברענגער. כך קראו לסוג אחד של קושיות בתלמוד, וזהו: בשהתלמיד מביא בתוך השקלא וטריא ברייתא או משנה והוא מְצַטֵט את כולה („אויסברינגט׳ קראו לזה), אף שלבאורה די היה לו להביא לתכליתו רק את הרישא בלבד. מתעוררת איפוא שאלה: לשם מה הביא התלמוד את הסיפא? והלומדים השתדלו להוכיח שגם הבאת הסיפא נחוצה לשם הראיה שמביא התלמוד ממשנה או ברייתא זו, ובלעדיה אפשר היה לפרוק ולסתור את הראיה. ג ר י ץ קרא אמנם „אוישבורגר׳ =אוינשבורגר, ופרש שזהו סוג חלוקים שהיה נהוג בישיבת א ו י ג ש ב ו ר ג, ועי׳ על זה במאמרו של הד״ר ע ה ר נ ט ר י י א המובא בהערה הבאה.

2. קושיות וסוגי פלפול ידועים ומקובלים בישיבות נירנבורג ורֶגנשבורג, ועי׳ על מהותם וטיבם במאמרו של ד״ר ע ה ר נ ט ר י י א ביאהרבוך ד. יוד. ליט. געז. כרך III ע׳ 206–210, ושם גם נאסף רוב החמר הספרותי הנוגע לזה. מעניין לדעת שעוד בשנת 1737 הדפיס ליאונרד אפולטום דיסרטציה על נושא זה, מבלי שירד אמנם, כמובן, לעומקו של דבר.

3. = „ואם תאמר׳, „ותימא׳ — בטויים רגילים בתוספות בהתחלת קושיא.

4. „בלא זאת׳ — בטוי רגיל בפי המפולפלים לסוג ידוע של קושיות וחילוקים: „בלא זאת ניחא׳, או „גם בלא זאת קשה׳ וכו׳. ועי׳ בקטע המובא מספר „לקט יוסף׳.

5. גם בן דורו הגאון המפורסם מהרש״א מתאונן בחדושיו לסוף מס׳ שבת: „בטול תשב״ר הוא מצוי בכל קהלה, גם הבחורים מבטלים רוב הימים בבין הזמנים...׳.

6. ל״ג א׳.

לו. מהקדמת הגאון ר' אברהם הורביץ הנ"ל לפרושו על שמונה פרקים להרמב"ם, שקראו בשם „חסד לאברהם".

...רוב דברי הפרקים האלה, ואפשר כלם, בנויים על יסודי הפילוסופיא, ואינם קלים על כל אדם להבינם... לכן ראיתי כי טוב הוא לעשות באור ופרוש על הפרקים הנזכרים לתועלת הגברים, כת הבחורים, אשר לא נסו ללכת בדרכי החקירה, כי תפארת בחורים כחם במשנה וגמרא, בפלפול ובסברא, ולא בגדולות ונפלאות, מופתי הפילוסופיא וההצעות, בעבורם הכנסתי ראשי, וסכנתי נפשי, לעשות פרישה קצרה, בשפה ברורה... וצדקה תהיה לי, כי מעתה לא יצטרך הבחור לשמוע השמונה פרקים מפי רבו בין הזמנים, כאשר עשה לפנים זה כמה שנים, כי עין בעין יראה שפרושי יספיק כולו, די מחסורו אשר יחסר לו, וישמע חכם תחתיהם משנה וגמרא, ויוסף לקח בסמ"ג כי הוא לנו עוז ואורה[1]...

לז. דברי הגאון החסיד ר' ישעיהו הורוויץ בספרו „שני לוחות הברית" (מסכת שבועות), ונקרא בקצור של"ה. המחבר היה אב"ד בקהלות היותר גדולות, קרקא, פוזנא, פפד"מ ופראג. אחר כך נסע לירושלים ומת שם בשנת שפ"ט.

ולמדתם את בניכם כסדר הזה: הנער כשיתחיל ללמוד מקרא לא יזוז עד גמר תורה, נביאים וכתובים היטב היטב. לא ידלוג מפרשה לפרשה של שבוע רק זה אחר זה, ולא יזוז משום פסוקים עד שידע הנער פירוש המלות עם הפעולה והחבור, דהיינו ביאור הפסוק, וגם חלק גדול מחכמת הדקדוק טוב ללמוד בעודו נער, שאז כתובים על לוח לבו והם לזכרון תמיד. אחר כך משניות כולם מן שתא סדרא משנה שנונים בע"פ, ואחר כך התלמוד באורך ורוחב ופוסקים. ועיקר הכל יהא נעקר ונשרש מן העולם השם של „בין הזמנים", רק כל העתים שוים לטובה... וענין „החילוקים" יהיו בטלים ומבוטלים ומי יתן שלא היו בעולם, ואף אם יאמר האומר שהוא מגיד קרוב לפשוטו ומגיד הרבה ענינים אמיתיים, מכל מקום כשמעורב בו אפילו דבר אחד שאינו אמת אוסר במשהו. והנה שמעתי דבת קצת חכמי הדור האומרים: באם לא עוד „החילוק"—מה נבר בגוברין, כי אז יקומו הרבה לתפוס ישיבה, על הדברים האלה ראוי לקרוע להיות ממעט בכבוד שמים כדי להרבות כבודו, ומי יתן כל עם ה' נביאים כי אז יתרבו הדעות.

והנה יש כת משונעים האומרים: החילוק מחדד, האומר כן ראוי לנזיפה... כשנעשה מחודד מה עושה בחירודו? הלא אין חידודו אלא שמבלה ימיו בדבר הזה

1. עי' לעיל ע' ל"ד.

לה. מתוך צואת ר׳ אברהם ב״ר שבתי הלוי הורביץ, אביו של מחבר השל״ה ותלמידו של הרמ״א. הוא גם מחבר הספר הידוע „עמק ברכה׳ (נדפס ראשונה בפרג שנ״ז). לצואתו זו קרא שם „יש נוחלין׳, ויש בה הרבה הנהגות ישרות ועצות טובות בכל דרכי החיים.

...תרגילו עצמכם לעמוד אפילו בקיץ זמן מועט קודם עלות השחר, או כמו השחר עולה... וכן בחורף כשתעמדו קודם היום ללמוד תעשו ברכות שחרית כסדר הכתוב בספרי „עמק ברכה׳... יהיה לכם תמיד ספר מוכן בבית הכנסת כגון טורים או משניות, וכשהחזן מנגן קדיש או קדושה, או אנא או הודו, או שאר דברים שרגילים החזנים להאריך במחזור וביוצרות בניגונים אז תלמדו באותה שעה מן הספר, לא להוציא הדברים מן הפה, כי זהו איסור משום הפסק, רק לראות בתוך הספר ולעיין בו עיון בעלמא.

היו זהירים לקבוע עתים לתורה, ולא תבטלו הקביעות שקבעתם אם לא מדוחק גדול, ואפילו הכי תשלימו אותו בו ביום או בלילה של אחריו. וזמן הראוי לקבוע עתים לתורה בכל יום תמיד פעמיים בבקר ובערב, בבוקר קודם האכילה מיד אחר יציאת בית הכנסת, ולא תעסקו בשום דבר כ״א לעסוק בד״ת כדי שתקיימו הפסוק: (תהלים פ״ד ח׳) וילכו מחיל אל חיל – מביהכ״נ לביהמ״ד, ועל כל פנים אל תלכו בבוקר חוץ לבית לשום עסק, אפילו הוא צורך שעה, עד שתלמדו מקודם הלכה אחת או דין, אפילו פסוק אחד אם נחוץ הענין, ובלילה גם כן תקבעו ללמוד מיד אחר יציאת ביהכ״נ קודם האכילה, ולאחר האכילה גם כן קודם שכיבה... ואל תסמכו שתעמדו קודם אור הבוקר ללמוד שיעור הקביעות כי שמא תתקוף עליכם השינה. אפילו בלילות היותר קצרים בקיץ תלמדו מעט קודם שכיבה... היו זהירין לדבר דברי תורה על השולחן או ללמוד מתוך הספר מדי אכלכם.

תזהירו בניכם ובנותיכם על התפלה ועל ברכות הנהנין ועל שאר מצות ועל דרך ארץ. הוכח תוכיחו אותם אפילו מאה פעמים [1] ותלמדו בנותיכם להיות צנועות ואל יגלו שער ראשם אפילו אין רואה, וכן ראוי ללמדן להיות תמיד באוהל, כל כבודה בת מלך פנימה (תהלים מ״ה י״ד), ותתחילו להטותם אל הדרך הישרה בנעוריהם, דאם לא עכשיו בילדותם אימתי... ואפילו הוא נער קטן בן ב׳ או ג׳ שנים חל עליו חובת הגידול והדרכה מעט מעט... ולא יסיר שבט המוסר מהם עד שיחזירם למוטב... ווהי לדעתי כונת הפסוק: בניך כשתילי זיתים סביב לשולחנך, שיחשב בניו דוגמת זית, מה זית זה אינו מוציא שמנו אלא ע״י כתישה כך הוא עושה עם בניו הקטנים, מיסרם בדברים ובשוטים עד שיוציאו מהם שמן זית זך...

---

1. בבא מציעא ל״א ב׳.

ושבתי אני ואראה את התועלת הגדולה הבאה מלמוד המשניות אשר יסד הגאון מהריד ליב זצ"ל פה ק"ק פראג בכל בתי כנסיות ללמוד בחברותא אחר התפלה פרק אחד, ויוצא מזה שגם בעלי בתים שאין כח שכלם מגיע ללמוד הלכה בכל יום, וגם קצתם מאפס הפנאי, מ"מ לפחות יוכלו ללמוד פרק א' משנה בכל יום. לכן גם אני אומר ומסכים לחזק תיקון זה בכל תקף ועז, בפרט כעת שנתחדש חבור „תוספות יו"ט" על המשניות[1], וגם בכל עיר ועיר קהלות קדושות... התקינו גם כן תיקון זה, כי רב הוא גם בענין סדר למוד הנערים. וכבר כתבתי שעיקר הלימוד מיד אחר מקרא יהיה משנה, ושום איש ירא ה' המלמד את בנו להועיל לו לא יתן להתחיל עם בנו גמרא עד אשר ידע הנער וילמוד לפחות סדרי המשניות הנוהגים בזמן הזה...

ועם חכמי הדור הגדולים היה לי ויכוח לפעמים רבות לבטל לימוד של החידוד שקורין חילוק, ולא יכלתי לנצחם. והסבה לזה היא מה ששבים המה הרודפים אחר יותרת הכבוד והשררה וחפצים להיות כל אחד יושב בשבת תחכמוני ואומרים: אלמלא פלפול זה מה גבר בגוברין[2]. וטוענים עוד ממה שרואים בחוש שהשכל נעשה מחודד על ידו בכל התורה, והאמת אינו כן, כי גם עינינו הרואות שבאותן הארצות שאין לומדין פלפול שקר זה, כמו בארץ־ישראל ובשאר ארצות העמים, ידם רב להם בכל החכמות ובכל הפוסקים לפי שיש להם פנאי יותר, ואינם מבלים בהבל ימיהם ורוב זמני השנה כאשר עושים בארצות אלו. בפרט הבחורים נראה עין בעין איך חידוד זה גורם להם קלקול גדול, כי כל אשר אין לו יד ושם בהבל זה אינו נחשב למאומה ובעל כרחו הוא פוסק מלמודו, אבל אם היה עקר הלמוד מקרא משנה ותלמוד ופוסקים היה גם הוא כאחד מהם, ותופשי הישיבה עושים כל זה בעבור כבוד עצמם כי ברוב עם הדרת מלך, ויתקבצו אליו בחורים וגם פסולת מרובה על האוכל ויצברו חמרים חמרים, הללו שותקים והללו מקרקרין. הייטב בעיני ה' למיד כזה. כי ידעתי גם אני שיש בדור הרבה בחורי חמד... ועי' שאינן בקיאים בפלפול זה אינן נחשבין לכלום, ובסבה זו הם פוסקים ללמוד מיד אחר חתונתם בחשבם שאין להם תקוה. זולת מי שיראת ה' בלבבו, שאינו מקפיד בשבח הבריות או בגנותם, הוא לומד על כל פנים. ואף שגם אני למדתי החילוקים מכל מקום אקוה לאל שפלפולי היה קרוב לפשוטו וקרוב אל האמת ופלפול כזה אין להרחיק כל כך כי יש בו קצת תועלת, אבל מ"מ טוב הוא שלא ללמדם כלל, כי כל אחד אומר האמת אתו, ולכן טוב לבטלם מכל וכל, וכל שכן השקר המפורסם לכל. ורבים מן הגדולים מסכימים על ידי לבטלו מכל וכל כדי שנהיה כל ימינו עוסקים בתורת אמת וחוקים ישרים וטוב לנו (בחתימת ספרו הנז' „עמודי שש").

---

1. נדפס ראשונה בשנות שע"ד — שע"ז.
2. עי' גם דברי השל"ה בענין זה.

גם כי מלמדו גמרא הוא מלמדו מסכתות אשר אין לו עדיין צורך בידיעתם כמו ערובין, חולין ודומתן, ואחרי עבור ה„זמן" הכל נשכח ולא נשאר בזכרונו כלום מכל מה שלמד, ואינו מקבל כי אם שיטת התלמוד אבל לא ידיעת שום מצוה לעשותה כתיקונה ולא שום מוסר אשר הנער צריך אליו, וסבה לכל זה הגאוה שאינו רוצה אביו כי אם להגדיל שם בנו שיאמרו: ראה זה רך בשנים ולומד הלכה או תוספות או חילוק, יודע לעייל פילא בקופא דמחטא בפלפולו. ובבואו בשנים ויזכה להיות יושב בשבת תחכמוני אז עיקר הלימוד הוא החידוד ופלפול של הבל ותוהו שקורין „חילוק". שמו שמים על זאת, שרב זקן ויושב בישיבה ישנה את הידוע לו ולאחרים, כי יאמר חדשות אני מגיד וכך הוא פשט הגמרא והוא בעצמו יודע שאין הפשט כן, וכי יש כעור כזה בעולם שישקר לעצמו ולאחרים, וכי זה דבר אשר צוה ד' שיחדד עצמו בשקרים לכלות בהבל ימיו ונורם גם לשומעיו שיכלו בהבל ימיהם, והכל כדי לעשות שם תפארת לעצמו. וידעתי גם אני שיש ברור זה יחידי שרידי הדור אשר רצונם תמיד לבטל למוד כזה אך אין בידם, כי המה בעיני רוב עם כמתעתעים ויתלו בו בוקי סריקי וחסרונות והם בטלים במיעוטם נגד הרבה רבנים אשר קמו לעשות לו יתד תקוע בארץ ומסבירים הדברים בעיני ההמון שפלפול זה הוא עקר התורה, ועל ידי זה נתקלקל עמוד התורה מכל וכל. ובחתימת ספר זה נדבר עוד מסדר הלמוד, עין לקמן (עמוד התורה).

ב. הסדר הנכון הוא ללמדם תחלה מקרא עם חיבור פירוש המלות מן בראשית עד לעיני כל ישראל, לא כדרך המלמדים שבדורנו... ואחר שכבר למד כל המקרא ויבין במצוות ה' אז יש ללמדו משניות, תחלה אותן שנוהגים בדורות הללו, ואחריהם גם ממסכות קדשים וטומאה וטהרה... ואחרי אשר הודיע אותו כל זה יכול ללמדו גם תלמוד, ואם אינו בר הכי ילמדו במקום זה העשרים וארבעה ספרים, ובכל יום ויום ידריכהו בספרי מוסר וביראת ה' כל היום, לא כמו שעושים המלמדים בדורות הללו כי כלם אינם מקפידים כי אם על קבלת שכרם, ואינו חושש כי אם להשלים עמו חוקו דבר יום ביומו שעה אחת ביום, ואינו חושש ללמדו לא יראת שמים ולא מוסר ולא דרך ארץ. על כן רוב הנערים בצאתם לחפש לביתם תבקע הארץ לקולם אשר לא ישאו פני זקן, גם ביניהם אין משא פנים רק כעגלים ירקדו ברחובות קריה בלא תרבות ובלא דרך ארץ על כן נעשה ההרגל בקצתם טבע, וגם כי יגדלו יהיו סרבים וסלונים בועטים במוריהם ופני זקנים לא יהדרו כי לא למד זה מרבו בנעוריו. וזה בינינו מכה בלתי סרה אשר לא ירגישו בה רוב המונינו המה ראו כן תמהו: למה זה נמצא בנערי ישראל יותר מבכל האומות, והאמת הוא שבפשע רבם כל זה, מצורף אל מה שרוב האבות כל אחד מפנק בנו מנוער וחושך שבטו לפי שהוא סומך על מלמדו, והמלמד אינו מקפיד על התכלית האמתי כל עיקר. ואדרבה הם מטעים גם אבותם ע"י החנופה שבפניהם משבחים ואומרים: הנער הזה גדול בתורה יהיה, כדי שישכור אותו למלמד, וכשהנער ראוי ללמוד הלכה הוא אומר לו שהוא ראוי ללמוד תוספות, וגם האב ניחא לו שאומר כן, ומקפץ עמו על ההרים והגבעות ללמדו בגדולות, ונפלאות ממנו, ולבסוף נשאר ריקם מכל, וכל מה שלמד בין לילה היה ובין לילה אבד.

ר׳ שבתי כתב גם הקדמה קצרה ביהודית, וגם בה הוא מעיר על זה ש„אטייל מלמדים פרטייטשן די יונגן, וואס זיא קומט אויף דר צונגן״[1].

לד. מספר „עמודי שש׳ להגאון ר׳ אפרים לונטשיץ בעל „עוללות אפרים׳ ושאר ספרים. הוא היה מגדולי הדרשנים בזמנו ודרש כמה פעמים בפני גדולי הרבנים והפרנסים בימי התועדות „ועד ארבע ארצות׳. בדרשותיו לא נשא פנים לשום איש והוכיח את מומי הדור על פניו, ועל כן רבים היו גם שונאיו. בסוף ימיו נתקבל לאב״ד ור״מ בפראג ומת שם בשנת שע״ט. סגנונו יפה מאד ור׳ יהודה עשהאל, בן איטליא, מחבר ס׳ „כסאות לבית דוד׳ (וירונה ת״ו) הלועג על האשכנזים נלעגי הלשון, מעיר על סגנונו היפה של ר׳ אפרים וכותב: „ואשתומם על המראה להיותו אשכנזי לא ספרדי׳, „לשונו לשון יחידי בדורו ושלי לשון רבים כמוהו איכא בשוקא׳. את ספרו „עמודי שש׳ חבר בשנת שס״ז.

א. עמוד התורה בדורנו רופף הוא מאד ותולה על בלימה, כי בכל דרכי הלמוד אין בהם מתום מיום עמדו על דעתו עד כי יזקין. כי בטרם ידע הנער מאום ברע ובחור בטוב יתן אותו ליד המלמד ללמדו מקרא כמה פסוקים מפרשת בראשית ואח״כ לשבוע הבאה כמה פסוקים מפרשת נח וכן כלם, ואינו מלמדו כי אם פירוש המלות ולא פירוש חבור הפסוקים, ואף אם ילמוד עמו כל הפרשה לא ילמוד עמו חבור הענינים, ואחר זה הוא מתחיל ללמוד משנה או גמרא והרי עדיין אינו יודע לא אחדות ה׳ ולא קבלת עול יראתו. ועל מה הוא מלמדו משנה או גמרא כי כל הלמוד שכבר למד מקרא אין בידו מאומה ממנו, **וכל מה שלמד מקרא אין בלמוד ההוא שום למוד של תורה, אלא למוד הלשון** לבד שלמדו לדבר בלשון הקודש, כי לא יזכור כי אם פירוש המלות, והיה יכול ללמוד עמו לשון הקודש בלא שום ספר בדרך שמלמדין לאדם שאר לשון לועז, ותמה אני איך יקרא ללמוד הלשון לבד למוד של תורה, וכי זו תורה.

---

1. דוגמאות מתרגומו של בעל „באר משה׳:

בראשית — אין ערשטנים אדר אם אנפאנג. ברא — בשעפנים. ורוח — גמיט אדר נבואה. מרחפת — שוועבט, י״א (= יש אומרים) ער מכט שוועבען דעם כסא הכבוד. יהי רקיע — עז זאל זיך שטערקין איין שפרייטונג. לך לך — גייא פון דיינר טובה וועגין. עמק השידים — איין טאל דער פעלדר. עצי — האלץ. גופר — פימסין. תיבת גומא — איין לאד פימסין. דק מחספס — דין אנטפלעקט, י״א עש וואר בירייפט. ויחד יתרו — אונ׳ ער פרייט זיך אדר שטאך זיך. רכבי הרכש — רייטר דער מיילר. האחשתרנים — דיא טרומפיל פרעריש. בני הרמכים — יונגי לייפר.

שבת או יו״ט תלך להתראות את אביה ואמה בבדי לשמחן, זוהי גם כן מצוה. ולא תלבש בגדי שבת בחול גם לא בגדי שבת ביו״ט וראש חדש, אלא תלבש לכל חג הבגדים המיוחדים לו, ובזה תראה שהיא בעלת סדר.

ירגילוה להשכים קום בבקר ושתציע בעצמה את מטתה, או שתעמוד לפחות על יד מטתה בזמן שמציעין אותה למען תראה שלא ימצא בה דבר אי־נקי. ילמדוה שלא תתגאה בפני חברותיה ושתדבר עמהן דברי חכה — רק לא דברים בטלים — בפנים מסבירות, והעשירה והעניה יהיו שוות לפניה. ישגיחו שלא תצעק או תדבר בקול רם ושלא תהיה יצאנית, שקרנית והולכת רכיל ובעלת קנאה.

יתנו לה מעט כסף למען תוכל ליתן לקופה של צדקה. כשבאות נשים עניות אל הבית לא תצעק עליהן ולא תכלימן. ומרגילין אותה לכל העבודות, כי מי יודע מה הוא הדבר שיביא לה תועלת ושתצטרך אליו. ואם גם תהא עשירה הרי זה טוב שתוכל ליתן צדקה ממעשי ידיה (כי תאפה או תבשל לעניים), וכשיצוו לה לעשות איזה דבר לא תשיב: איני רוצה, ובכלל שלא תאמר: זה אני רוצה שיהיה לי וזה אי אפשי בו. עוד בקטנותן יעשו הכל לשם שמים, ואם גם אינן מבינות את זה עתה יפה— תבינה לכשתגדלנה ויעשו כל ימי חייהן הכל לשם שמים.

גם את הבנים יש ללמד איזו אומנות, ואז לא יצטרך לחוש שמא יגנוב או ילסטם את הבריות... אולם את התורה צריך ללמדו קודם שילמד מלאכה, וכבר אמר המלך שלמה (משלי ח׳ י״א) יקרה היא מפנינים.

לג. ספר „באר משה״ לר׳ משה ב״ר יששכר הלוי שערטלש, מבאר כל המלות הקשות בתורה על פי סדר הפרשיות. נדפס פעם ראשונה בפראג שס״ה ופעמים רבות אחר כך, כי היה רצוי מאד למלמדי תינוקות, ובהרבה קהלות גם הטילו חובה על המלמדים שיתרגמו על פיו את התורה לתינוקות (עי׳ בתקנות קהל קראקא להלן). בשנות תכ״ט ותמ״ב הדפיסו שנית ושלישית הביבליוגרף והמדקדק הידוע ר׳ שבתי משורר בס, בעל „שפתי ישנים״, והוסיף לו הקדמה קטנה זו:

שבתי וראיתי אנשים, חשובים ונבוני חרשים... בקיאים בפוסקים, ובדקדוק אין עוסקים, ובפרט מלמדי הנערים, בתולות ובחורים... המרגילים את הילדים מה שמלבם בודים וראוי לשתקם כאומר מודים מודים[1], כי צריך ללמוד בדקדוק ובכונה גדולה... והשתא דאתא לידי ספר „באר משה״, כל תיבה חמורה בו מפורשה... [הוספתי] איזה כללים מדקדוק... לחנך הנער בילדותו ולא יסור מהם בזקנותו...

---

1. עי׳ מגלה כ״ה א׳.

פילדים לקחת חלק בריב, וכן לא יניחו להם להמצא בחבורת משחקים בקוביא. הרבה רעות יכולות לצמוח מזה. חכמינו שונאים את המשחקים ופסלום לדין ולעדות... מי יכול לתאר את כל הרעה המגיעה מן הצחוק.

חובת חנוך הבנים מוטלת ביחוד על האם... אם חנכה אותו יפה אומרים הבריות: אשרי יולדתו. ואם חנוכו רע אומרים הבריות: ארורה זו שילדתו, אוי לזו שגדלתו.

אם יש לאדם שני בנים או שלשה ילביש את כלם בשוה, ולא יבדיל בשום דבר את האחד לטובה מחבריו (עי׳ שבת י׳ ב׳).

וכששוכרים רב בשביל התינוק צריך להשגיח שילך בכל יום לבית רבו ולא יחסר גם יום אחד. מוליכה האם את התינוק ללמוד, מניחה לו לרוץ אל החדר אצל רבו והיא עצמה לא תכנס, ומצוה גדולה היא להוליך את הילד לבית רבו. התחיל התינוק ללמוד בפעם ראשונה, מפייסין אותו ומחניפים לו ורבו זורק לו פירות שיהיו נופלים מלמעלה ואומר בשעת מעשה: „הרי מלאך זרק לך את זה כדי שתלמד בחשק", או: „על שלמדת בחשק", ומתוך כך יתרגל לכוון לבו לשמים ויתמלא יראה ופחד מפני שמו יתברך ויהיה מתפלל לפניו כשיגדל על פרנסת יומו ועל כל הצטרכויותיו, וגם זוהי מצוה להרגיל את הילד לכך. וילמדהו שיהא שגור על פיו הפסוק: לישועתך קויתי ד׳, שיתרגל לשים כל מבטחו בשמו יתברך.

ואם יש לו לאדם בנות ירגילן במדות טובות ושיתבישו מפני הבריות מילדותן. ואם יהא קצת מבשרן ערום יכסוהו. וכשנכנסים אנשים זרים לבית יסתירו פניהן מהן ולא תעמדנה כנגדם ויקרצו בעיניהן, וכשידברו עמהן אנשים יורידו עיניהן לארץ. גם ירגילן שלא תהיינה לקקניות, ותסתגלנה לכל עבודות הבית ותבאנה בהן לעזר. בכל עת יהיו בגדיהן נקיים ועליהן להתלבש בנקיות בזמן סעודה ובכל זמן שבתן בבית. תאכלנה במדה ולא תשתינה יותר מדי. ירגילן שתסתפקנה במה שיתנו להן ולא תסתכלנה במה שיש לאחרים, ולא תחשבנה בלבן שלאחרות יש תמיד יותר ממה שיש לי. גם אין להן לברור מה שהן צריכות לאכול, ולא תזלזלנה באוכלין שעל השולחן לומר: תבשיל זה מלוח יותר מדי וזה מחוסר מלח, זה מעושן וזה חרוך ושרוף, זה לח יותר מדי וזה יבש יתר מן המדה, זה היה לו להיות מתובל בתבלין ולזה היה צריך ליתן חומץ, רק תשבנה בסברה ותשתקנה והכל צריך שימצא חן בעיניהן ויטעם להן. ואם רוצות הן שהמאכל יהא מבושל יפה הרי רשאיות הן להכנס אל המטבח לטעום את התבשיל ולתקנו לפי טעמן.

תכבדנה את אביהן ואמן וכן את הזקנים, ותשמשנה אותן בכל מה שצריך. ואם גם יש בבית שפחות ומשרתות בכל זאת טוב שתעשנה המצוה בעצמן. עליהן לפחד מפני גערת אבא ואמא. כשמוליכין אותן למחולות או לסעודת מצוה עליהן ללכת ברב דרך ארץ ולהיות צנועות בהליכתן. אם יש להן בגדים יפים לא תלבשנה אותם להנאתן בזמן שיעלה הרצון לפניהן רק בשבתות ויו״ט, ראשי חדשים וחתונות לכבוד השי״ת ולשמו. יש לה בעל עליה להתקשט בפניו בכדי שתהיה חביבה עליו — וזהי ג״כ מצוה — אבל לא בפני אנשים זרים. גם כשהיא מתלבשת ומתקשטת לכבוד

ונותנין לו קצת מעות, אבל לא הרבה, שלא יתרגל בממתקים ובשעשועים. וקורין לפניו ברכת המזון הקצרה: בריך רחמנא וכו׳ ומטילין ציצית בכנפי בגדו, ואם ידיו נקיות נותנין לו לכרוך את התפילין ויראו לו האיך לנהוג בהן זהירות. וינשק את התפלין שתהיינה המצוות חביבות עליו ויהיה זהיר בהן יותר, ואף על פי שאין הקטנים חיבים בקיום המצוות, מכל מקום יש להרגילן בברכות.

כתוב ב„שבילי אמונה״[1]: הגיע הילד לכלל דעת אומרים לו: למד יפה בכדי שיכבדוך הבריות. ובעזר השי״ת כשהוא לומד יפה הוא נעשה חכם וחסיד ואינו רוצה כלל שיכבדוהו בשביל זה, כי הן הוא יודע שהגאוה והכבוד מוציאים את האדם מן העולם הזה ומן העולם הבא. ושוכרים לו רב ירא שמים ובעל מדות טובות, שלא יראה התינוק לפניו שום מעשה מגונה, ומשלמים לו בעין יפה ומתיחסים אליו בכבוד הראוי, למען יתקשר אל תלמידיו באהבה וילמדהו באמונה ויחנכהו בדרך טובים. ואל יחוש אדם לזה, שמא יתרושש בשלמו שכר הגון לרבי, כי הקב״ה ישלם לו כפלי כפלים לאין שעור.

כתוב עוד ב„שבילי אמונה״: כשמוליכין תינוק אצל רבו בפעם ראשונה, אופים בשבילו רקיקים משוחים בנופת ודבש, כדי שתחשק נפשו בתורה, וכשנותנים לו הרקיקין יאמרו בדחילו ורחימו בזו הלשון: יתן השם וכשם שהרקיקים מתוקים כך ימתקו עליך דברי תורה ויהיו כדבש על לשונך וכנופת על שפתותיך. שמע בני, למד בחשק ואתן מעדנים לנפשך ותמצא חן ושכל טוב בעיני הבריות. דברים כאלה משמיעים באזניו עד שיתרגל בלמוד התורה. לבסוף יהיה בוחל בכל אלה הדברים וילמד תורה לשמה ויעשה מעצמו מצוות ומעשים טובים. וצריך להזהר שלא לדבר בפני הילדים דברים מגונים, לשון הרע ורכילות כדי שלא יתרגלו בזה, ורק כל הליכותיהם יהיו בתרבות ובנימוס וככה יתנהגו כל ימי חייהם.

ובני אדם המרחמים יותר מדי על בניהם ומראים להם חבתם במילוי כל תאותם ואומרים: קטנים הם עוד, ולכשיגדלו יבינו לבחור בטוב ומאס ברע, ועל כן אין הם גוערים בהם ומיסרים אותם — אלה יקבלו מבניהם רק חרפה ונזק, ומוטב לבניהם שלא נבראו משנבראו. הרבה צער יצטערו והועיל לא יועילו, כאשר יאמר משל אשכנזי: קשה לאסר כלב זקן בשלשלאות. צריך להרגילו לזה מנעוריו. כשמיסרין את הילד בהבאת שבט קלה בילדותו הוא מחזירו למוטב בלי טרחה יתרה, ואם מחכים עד שיגדל עולה תוכחתו בעמל גדול. אם מוכיחים אותו בדברים אינו שם לב, ואם מיסרים אותו בהלקאה הן יכול הוא גם להתנגד לזה ולהגן על עצמו...

וכשעושין דבר מצוה או אחרים מקיימין את המצוות, ומתנהגים בטהרה, בצניעות ובסברה — יַראו לו לתינוק ויתנו דעתו על זה. וכן כשמוליכין אדם לענשו על מעשיו המגונים, שדנו אותו לתליה או למלקות — יראו לו גם זאת ויסבירו לו על מה הגיע לו לאותו אדם ככה, ויבארו לו כמה גדולה היא הבושה שהוא גורם לעצמו לאביו ואמו למען יראה ויקח מוסר ויזהר מן החטא. כששנים מריבין זה עם זה לא יתנו

---

1. להרופא ר׳ מאיר אלדבי, חי במאה חשנ״ה לאלף חזה.

הבית, בכדי שיהיו רגילים בלשוננו הקדושה[1], וכשמושיטים ידם לאדם ישתדלו שתהא עמידתם נאה ופניהם יהיו מסבירות. קודם שלמדו ללכת ישאום בשבת ויו"ט אל אביהם ואמם כדי שיברכום. התחילו לילך — הולכים בעצמם ויעמדו לפניהם בכפיפת הגוף ויורכינו ראשם בכדי לקבל מהם ברכה, ויתרגלו באופן זה במצות כבוד אב ואם ויקבלו מרותם. עליהם ללכת גם כן אל הדוד והדודה ואל הרבי לקחת מהם ברכה, כי חייבים אנו גם בכבודם. ויהיו זהירים גם בכבודם של זקנים וזקנות ויהיו מבקשים להתברך מהם.

ירגילום לאכול מדי יום ביומו בעת ועונה אחת, שלא יהיו תמיד מעלים גרה כבהמה ושלא יהיו לקקנים. לא יתנו להם בכל עת ממתקים ומגדנות אלא נותנים להם את המועיל לגופם ולא יותר מן המדה. שלא יתאוו לאכול עם אנשים זרים ויסתפקו בזה שנותנים להם בבית אבא ואמא. ובשעת אכילה ישבו בתרבות ובסברה ובנקיות ולא יאכלו אכילה גסה ולא ינמאו נמיאות גסות. ולא יתאוו תמיד לאכול בשר כחיות רעות. וכשיאכלו יפרסו מלחמם גם לאחרים בכדי שיתרגלו במצות הכנסת אורחים. ויאכלו ברצון מה שנותנים להם ולא יאמרו: „בזה אי אפשי וזה ניחא לי!". זהו חטא גדול, והבריות ישנאו אותם כשיתנהגו בכך, ומי שהבריות שונאים אותו גם הקב"ה שונאו. כדברי ר' חנינא בן דוסא במסכת אבות (פרק ג' משנה י'): כל שרוח הבריות נוחה הימנו רוח המקום נוחה הימנו...

חובה לחנך הקטנים שלא יבקשו מבני אדם מה שיראו אצלם, ולא יהיו להוטים דוקא להשיגו: כל כעין זה נקרא „פושט יד". ואותם הבריות שלבם חומד כל מה שרואים אצל אחרים וניחא להם בשל אחרים יותר מבשל עצמם — הללו כל ימיהם רעים, לא ידעו שלו בבטנם ונפשם לא תשבע... לא יניחום לאכול בחפזון ובחטיפה, זה מגונה מאד גם אפשר שיזיק לו; האוכל לא יתעכל יפה. חובה מוטלת על ההורים למנעו מתפנוקים, כי המתפנק מילדותו תאב להן כל ימיו ואינו יכול להסתלק מזה גם לעת זקנה.

גדל הילד וכבר למדוהו קצת פסוקים ילמדוהו „אלף בית" ומשדלים אותו בדברים וקונים לו אגוזים כדי שילמוד. אחר כך קונים לו חגורה נאה ונעלים נאות

---

1. לתכלית זו נתחבר, ע"י מחבר בלתי ידוע, ספר „חנוך קטן". בספר זה יש קרוב לאלף מלים, הרגילות פחות או יותר בחיי יום יום, מסודרות לפי עניניהן (מלבושים, כלי בית, מדות ומטבעות, ירקות ופירות וכו' וכו') ותרגומן האשכנזי בצדן. על שער הס' כתוב: „אונזרי ספרי מוסר שרייבין דש אידר פאטר אונ' מוטר זיין מחויב דיא קלייני קינדר צו גוויינן לשון קודש צו רידן, אונ' וועיל עש זיין פיל מאנן אונ' ווייביר דיא זעלברט נים וואול אין פורמירט (informirt) זיין אין דש לשון קודש, האב איך נום גיפונדן דש מן זאל דיא מצוה רעכט מקיים זיין... פיל ווערטר פון לשון הקודש אונ' דען טייטש דא אונטר גישטעלט...". ספר קטן זה נדפס ראשונה בקרקא שנת ת' (1640) ופעמים רבות אחר כך (עי' לעווינשטיין ברשימת ספרי דפוס פיורדא Jahrbuch d. Jüd. Lit. ges. Frankfurt Bd. X s. 160) גם נדפס בס' „קהלת שלמה" לרש"ז לונדון (פפד"ם תפ"ב ופעמים רבות אח"ז).

תופרים לתינוקות בגדים שלמים ומלמדים אותם לנהוג בהם זהירות ונקיון, ואל ילבישום בגדים חדשים אלא ישנים, מפני שהתינוקות הולכים וגדלים ואין בהם תועלת, גם זה עולה בכסף רב, ביחוד אם יש לו לאדם בנים רבים. גם אם יהיו רגילים במלבושים נאים בקטנותם יתאוו להם גם לכשיגדלו וישתדלו להשיגם בכל האמצעים, בין בהיתר ובין באיסור, ורעות רבות יכולות לצמוח מזה, וכשאדם מקשט את בניו בתכשיטי זהב וכסף והברכה מצויה בביתו, הנה מי יודע כמה ימשכו ימי הטובה ואפשר שיהא זקוק למוכרם. ואם אָשרו יתקיים בידו הרי לא יאחר להִנאותם מטובו לכשיגדלו — רק את הבת צריך להרגיל בזה למען תדע איך להתקשט בפני בעלה. חוץ מזה הנה הוא נוטע בזה בלב הקטנים גאוה, והרבה תקלות באות מן הגאוה. מרגלא בפומייהו דנשים זקנות: „אין דר יוגינט האדר, אין דר עלטר מאדרי (בימי הילדות הדר, בימי הזקנה רקבון), ובפרט בגלות אסור לקשט את הילדים, בכדי שלא לעורר קנאה בלב השונאים היושבים יום ולילה וגוזרים עלינו גזירות רעות והעברתן עולה בהון רב. גם הסלסול וההדור מסירה יראת ה׳ מלבם של הילדים. ואם הם הולכים בבגדים חדשים בילדותם, יש לחוש שלא ילכו בבגדים ישנים בזקנותם.

ירגילום ללכת בכסוי הראש. ראיתי שקשרו לתינוקות את מצנפתם מתחת לסנטרם בכדי שלא יוכלו להסירה... ירגילום ללכת בחגורה תפורה על הבגד מאחוריהם[1], כי לכשיגדלו מעט יברכו ברכות שאין לברכם בלי חגורה. יקשרו להם את נעליהם באופן שלא יוכלו להסירם מרגליהם. וכך יתרגלו לבלי ללכת יחף לכשיגדלו. זהו גנאי, גם אפשר שתדקר רגלו. ביחוד יש להשגיח שלא ילכו הילדים יחף בחדשי טבת ושבט, כי זוהי סכנה, מפני שבאותו זמן החתולים מזדוגים זה לזה ומטילים צואה, ואם יגע בה אדם ברגלו תִּבָצק וזמן רב דרוש להתרפא מזה.

התחיל התינוק לדבר בשפה ברורה ילמדוהו „תורה צוה לנו משה״ וקצת פסוקים. גדל יותר מוסיפים ללמדו פסוקים, שתהא יראת אלהים קבועה בלבו מילדותו. כשמשכיבים אותם לישון מקפלים את בגדיהם בסדר נאה ומראין זה להם. ומרגילין אותם לומר בערב „ליל מנוחה!״, בבקר „צפרא טבא!״, בשבת „שבת שלום!״ — („גוט שבת!״) ובמועדים: „מועדים לשמחה!״ („גוט יום טוב!״). יושבים אנשים וסועדים אומרים: „ברוכים היושבים!״, כשנפטרים מן הבריות אומרים: „ברשותכם״ וכשנפגשים אתם: „השם עמכם!״. בגרו בשכלם קצת יותר מלמדים אותם לצרף את „השם״ אל ברכותיהם: „יברך השם בבקר טוב!״, „יברך השם בליל מנוחה!״. קדמו פניהם בברכת הבוקר או בברכת הערב צריכין התינוקות להשיב בחן ותודה, ולא יעשו עצמם כאלו לא שמעו מה שאמרו להם; הבריות מתרעמים כשאין משיבין להם תודה על ברכתם.

טוב שילמדו את הילדים לקרא שמות עבריים לבגדים וכלי

---

1. גם Thomas Platter, שחי סמוך לזמן מחברנו, מספר שיהודי צרפת הדרומית היו עושים חגורה לבניהם הקטנים, וכן היו מקפידים מאד על הליכה בגלוי־ראש, Revue d. Etudes Juives כרך ב״ח ע׳ 87.

מקבלה שרדה ושכר גדול בעולם הזה ובעולם הבא... ולכן צריכה אשה צנועה ויראת ה׳ להזהר בזמן שהיא מעוברת או מיניקה שיהיה מאכלה נקי, ותאכל מאכלים טבעיים שאינם גורמים עצירות או שלשול... גם תזהר להתלבש יפה שלא תקרר את חלבה, ושלא תלך בבוקר זמן רב אליבא ריקנא (מבלי שתאכל דבר מה), ותאכל בבוקר איזה תבשיל חם ולא תשתה משקאות קרים, ולא תלך במקומות המטונפים ובמקום שמי השופכים נשפכים לשם בבוקר, או במקום ריח רע. ראיתי נשים זקנות שָׂמחו בידי הנשים הצעירות לשתות יין שרף ואמרו שזה עוצר את הרחם, וטוב שתאכל במדה, לא יותר מדי, ובזמן אחד קבוע, ולא תעלה גרה כבהמה. אם היא רעבה תשב על יד השלחן ותאכל, ולא תאכל מן היד או בעמדה לפני הארון או התיבה לאכול מהם. הילדים יעשו אחרי כך גם כן כמוה וילקקו או יאכלו מן היד.

לא ישאו את התינוק ערום ולא יתנוהו לשכב במערומיו בפני הבריות, אך ילבישוהו או יכסוהו בחתוליו כדי שלא תראהו עין רעה או שלא תעבור עליו רוח רעה, וגם למען לא יעקצוהו זבובים או תולעים – וטוב שילבישוהו אפילו כתנת קצרה מאשר ישכיבוהו ערום. גם יחשבו מילדותם שאין רע בזה שהוא הולך ערום ולא יתבישו גם בזקנותם לגלות בשרם. גם אפשר שביום תשופם השמש ובלילה תזרח עליהם הלבנה ואפשר שזה יזיק להם, כי לעתים קרובות יבוא נזק מן הלבנה... גם לא יניחוהו להשתין בלילה דרך החור או החלון; רוח רעה יכילה לפעמים להזיקו, ולא יפשיטוהו או ילבישוהו כתנתו אלא בתוך המטה, שלא יתרגל ללכת בגילוי בשר וידע שראוי לו להתביש בפני השם ית׳ ובפני הבריות; ואם ילכו לפעמים בלי לבוש צריך לומר להם: בושה וכלמה! כסו מערומיכם! וירגילו אותם שלא יעשו צרכיהם בפני הבריות ויגיד להם בכל עת שזוהי חרפה. ויאיים עליו בשבט למען יירא, וילקהו בו לפעמים הלקאה קלה למען ידע למה השבט משמש... ישבו לסעוד והתינוקות מתלכלכים או מטנפים עצמם באכילתם, לא יושיבו אותם לשלחן ומכל שכן שלא יקחו אותם לבית הכנסת...

גם ירגילוהו מקטנותו שיושיט ידו לשלום לאביו ולאמו וגם לכל אדם זקן, ומתוך כך יתרגל לכבדם גם כשיגדל...

אם אין הילד שומע לדבריו הנאמרים בנחת יראה לו פנים זועפות. אם גם זה אינו מועיל ילקהו בשבט קטן, ולכשיגדל יקח שבט גדול מעט יותר. שלמה המלך אמר (משלי י״ג כ״ד) חושך שבטו שונא בנו... חכמי המוסר כותבים: כל המשעשע את בניו סופו לנחול צער הרבה, והרוצה לשבוע נחת מבניו לא יראה להם חבתו בגלוי. צריך להרגילם, לאיים עליהם ולהזהירם שיתנהגו בנימוס ותמיד יטילו עליהם אימה, והשוט יהא מוכן תמיד... יַרְאו להם כעס אבל לא יכעסו, ועונשין אותם בנחת ולא מתוך הקפדה. וכשעונשים אותם ראוי להזהירם, אולי יבינו ויתנו אל לבם. כשהתינוקות אינם מתנהגים כשורה יאיימו עליהם ולא יענשום עד שיעבור הכעס, ובבוקר כשעודם במטתם מזכירין להם את חטאתם ומלקין אותם בשבט על גבי העור המגולה למען יזכרו ימים רבים... משל אשכנזי אומר: „אין גוטי רוט מכט איין בויז קינד גוט״ (ילד שסורו רע השבט מחזירו למוטב).

בסוף לוח א׳: ...והזהר כאשר הנער יהיה רגיל ובקי היטב בלוח זה שתרגיל אותו בתוך המקרא עד שידע היטב הפעולות של כל אות ואות, כי רגילות הלוח לבד לא תועיל לנער, כמו שלא יועיל לנער רגילות הא״ב אם לא תרגיל אותו גם כן מתוך הספר. סליק לוח א׳.

לוח שני בלשון אשכנז מגופי הנדברים שהם שבעה:

נכח ליחיד — דוא.

נסתר ליחיד – ער.

יחיד מדבר בעדו – איך.

נוכח לרבים – איר.

בסגנון זה תאמר לתלמיד:

נוכח ליחיד – ווען מן רעט מיט איינם דר דא ביי אים שטיט זאגט מן דוא...

לב. מתוך ספר בְּרַנְטְשְׁפִּיגֶל שחבר ר׳ משה ב״ר הענך איש ירושלמי (מת בפראג בשנת שצ״ג בהיותו בן ס״ט שנה ובנו ר׳ חנוך חבר באותה שנה את מגלת פורי הקלעים שנדפסה בס׳ היובל לכבוד גריץ). ספר זה נדפס פעמים רבות, אולם בזמננו הוא יקר המציאות. לפני מונחת הוצאת בסיליאה משנת שס״ב, כנראה הראשונה. שם המחבר לא נקרא על הספר. זהו אחד מספרי המוסר היותר מצוינים שנכתבו בשפת יהודית־אשכנזית בשביל הנשים והמון־העם. (חלק מקטע זה פרסמתי בירחון „הגנה״, שי״ל באודיסה, והתרגום העברי של אותו חלק נעשה ע״י ה׳ א. עפשטיין).

פרק מ״ז. כיצד מחנכים את הילדים בדרך טובים.

...אשה מעוברת צריכה להזהר שלא תתאוה למאכלי טרפה ולמאכלים נסים היכולים לטמטם את לבו של הילד, וכן היא צריכה להזהר מזה בזמן שהיא מיניקה, כי הילד מקבל יניקתו ממה שהיא אוכלת[1]. חכמינו מקפידים מאד על זה שיהיה לילדים חלב טוב, ובמדה מספקת, שלא יטמטם את לבם ויהיו בעלי אופי טוב ואז יוכלו ביתר קלות לקבל מוסר והדרכה לתורה ומעשים טובים. צריך להשתדל שלא ירגישו הילדים מחסור בשום דבר בכדי שיגדלו יפה ויחזקו לעבודת השם יתברך. החכמים חושבים לדבר גדול מה שאשה יולדת ילד, זנה אותו ועושה לו כל צרכיו ומשגיחה שלא יחסר לו דבר.

האשה היא מופקדת על ילדיה, ואם היא שומרת עליהם בשקידה ומחזיקה אותם בנקיון ובמזון טוב, והכל בזמן הראוי, היא מקרבת את לבם לעשות מעשים טובים והיא

1. עי׳ ע״ז גם ב„אור זרוע״ ח״ב ס׳ מ״ח ומסיים: „וצריך להזהיר את המניקות... כדי שיהיו יהודים טובים״.

זה יקר במציאות אני נותן פה את ה„שער", הסכמות הגאונים, ודוגמא ממנו.

שער הספר.

ספר אם הילד

הוא לוח על כל הפעולות, לפי דקדוק המלות, לתת דעת ומזמה לנער קטן בן שבע שנים להבינו פעולות כל מלה ומלה ואותיות הגורמים כל פעולה, ונוכח ונסתר, עתיד ועבר, ויחיד ורבים וזכר ונקבה. גם ישכיל ויבין מאיזה בנין או מאיזה גזירה יוסד כל מלה ומלה, מלבד התועלת הגדול שירגיל לנער לדבר צחות ולכתוב לה״ק כפי דקדוק הלשון, כאשר יעידון יגידון על כל דברי אלה עדים נאמנים גאוני עולם היה אב לחכמים הגאון הגדול מהור״ר ליב מפראג וגם הגאון מוהר״ר מרדכי יפה אבד״ק פוזנא, החתימים מעבר לדף. אשר הם זרזוני להביא חבור זה לבית הדפוס, כי בעיניהם ראו ובאזניהם שמעו ענין זה מתלמידי הקטנים שידעו כל הפעולות בידיעה גמורה ככל אשר כתבנו.

נדפס פה ק״ק פראגא

בשנת או תבין לפ״ק.

אמת ואמונה כי מצוה גדולה שירגיל אדם את בנו ללמדו להי״ק ובדקדוק הלשון כמו שעשו קדמונינו ז״ל.

דברי יהודה ליוא בלא״א בצלאל זלה״ה.

אחר כך באה הסכמת ר' מרדכי יפה מיום ג' מנחם אב שנ״ח:

„שמע שמעתי באזני... בני שבע שנים, תלמידיו של המחבר, שידעו כל הפעולות... וראיתי רב תועלת בחבור הלז, ע״כ באתי היום להעיד על דבריו שהם כנים ואמתיים, כדי שכל מלמד בהגיע לידו החיבור הלז יחוש ולא יתמהמה לחנך תלמידיו הקטנים בפעולות כפי הסדר הנכתב בחיבור הלז...".

אח״כ באה הסכמת ר' אברהם ברודא, ר״מ בפראג, מיום ו' אדר תס״ב להוצאה ז':

„כבר הסכימו גאוני ארץ ורבני קשישאי... על ספר הנקרא „אם הילד" שהוא אם למקרא לפני זקנים עם נערים... וכעת אינו בנמצא... וראיתי ספר הלז ביד האלוף מוהר״ר חנוך בן האלוף מוהר״ר זעליג קורא יצ״ו... וזרזתי אותו... להעלותו על מזבח הדפוס לתועלת הבחורים בני הישיבה, גדולים וקטנים...".

לוח ראשון מאותיות המשמשות שהן י״א:

א. אשמור, אשמיר, אֶשָׁמֵר, אֵרָאֶה, אֻכַּל.

ב. בהר, בביתך, בהבליהם, ברחל.

ה. האיש, האשה, השופט, הושב.

בסגנון זה תאמר לתלמיד:

איין א' פארנן אן ווארט מאכט אשמור, איך וויל היטן, ובפתח מאכט אשמיר, איך וויל מאכין היטן...

(איכה רבה פר' ב') אם יאמר לך אדם יש חכמה בגויים — תאמין... יש תור בגויים — אל תאמין... [הרי שחכמת הגויים] נקראת חכמה גמורה, שהרי אין מחלק ב חכמת ישראל ובין חכמת האומות, רק כי לישראל נתן חכמה מפיו, וכמו שאמו (ברכות פרק ט'): אשר חלק מחכמתו ליראיו, ואצל חכמת האומות: אשר חלק מחכמו לבשר ודם. אבל שם חכמה עליה רק שאין חכמתן חכמה אלהית, שאינה נבדלת מ הגשמי לגמרי. ואם כן מזה נראה כי יש ללמוד חכמת האומות, כי למה לא ילמו החכמה שהיא מן השם ית'.

ואין סברא לומר כי אף שהחכמה היא חכמה גמורה מכל מקום אין לו לפנו מן התורה כדכתיב והגית בו יומם ולילה, ויש להביא ראיה אל סברא זאת ממסכו מנחות (צ"ט ב') שאל בן דמא בן אחותו של ר' ישמעאל: כגון אני שלמדתי כל התור כלה מהו שאלמד חכמה יונית? קרא עליו המקרא הזה: לא ימוש ספר התורה הזו מפיך, צא ובדוק איזוהי שעה שלא מן היום ומן הלילה ולמוד בה חכמה יונית... אבל נראה דחכמה יונית דהתם אמרו בחכמה שאין לה שייכות אל התורה כלל... אבל החכמות לעמוד על המציאות וסדר העולם בודאי מותר ללמוד... כי למה הי קוראין אותה חכמה יונית אם היא לעמוד על המציאות שהוא בעולם, הלא החכמה הזאת היא חכמת כל אדם...

אמנם עדיין צריך עיון שהרי אסור ללמוד מרב שאינו הגון, כמו שהתבאר למעלה אצל ר' מאיר שלמד תורה מאחר. וגם זה אין ראיה, דשם אמר כשהוא לומד מפיו ויש לו התחברות אל הרב שמקבל ממנו ולכך אסור, אבל מן החבורים שחברו אין שייך זה מכל מקום צריך עיון ללמוד בחבורים שלהם, אשר הם דברים נגד תורת מרעיה בחדוש העולם ובידיעת השם ית' ובהשארת הנפש ועולם הבא, אם יש לעיין בהם, כי אולי יש לחוש שיהיה המעיין נמשך אחר דבריהם. כמו שמצינו בני אדם שהיו נמשכים אחריהם לפחיתת שכל האדם הקצר להשיג הדבר על אמתתו. אך אמנם אם דעתו כמו שאמרו: ודע מה שתשיב לאפיקורוס (אבות פ"ב מי"ט)... מותר, ולא נחוש שיהיה נמשך אחרי דעתם אם תחלת כוונתו לסתור דבריהם שדברו נגד התורה ודעת חכמים („נתיבות עולם", נתיב התורה, פרק י"ד).

לא. אחד מן הספרים הראשונים שנכתבו כדי להקנות לילדים את דעת דקדוק לשון הקדש הוא הספר „אם הילד". מחברו חותם את שמו בסוף הקדמתו: יוסף ב"ר אלחנן היילפרין ז"ל מארץ לועז גר ותושב בק"ק פוזנא. נדפס בפראג שנ"ז, קראקא שנ"ח, פראג תס"ב, ולפני מונחת ההוצאה האחרונה. על הספר באה הסכמת הגאונים מהר"ל מפראג ור"מ יפה בעל ה„לבושים". על הוצאת פראג תס"ב באה גם הסכמת הגאון ר' אברהם ברודא. בהיות ספר

והתורה היא תורת אמת ואיך יעלה על דעת אדם כזה, הלא ראוי שיקרע אדם לבבו על זה להפוך האמת על שקר ולומר לחדודי בעינן, ויותר מזה כי אף דבריהם אינם נכונים, שאם היה הפלפול שהוא פלפול הבאי ושקר מתדמה אל פלפול אמת אפשר לומר ,כי יעלה בסוף מפלפול זה שאין בו ממש לפלפול אמת, אבל אין הדבר כך; כי אין דומה בשום דמוי כלל, לא הקושיות ולא התירוצים, ואיך יחדד עצמו בפלפול כמו זה עד שידע לפלפל בפלפול של אמת, ואדרבה הדעת נותן בהפך זה, שהוא מטפש ולא יחכים כי הורגל בפלפול שאינו דומה לשום חכמה כלל ואיך יהיה האחד לימוד אל השני, דבר זה עינינו רואות ולא אחר. ואם יאמר דסוף סוף הוא חדוד, ואף כי אינו דומה לפלפול של אמת, איכ יותר יש ללמוד אמנות הנגרות ושאר אומנות, או שחוק הידוע[1], שבו חדוד חכמה ותחבולה, ויחדד עצמו גם כן בזה, וזה היה יותר ראוי ממה שיגלה פנים בתורה שלא כהלכה והרה עמל וילד שקר, כי כאשר האדם מרגיל עצמו בשקר כל מעשיו נמשכים אחרי השקר ומשקר הוא במעשים גם כן...

ואתם התלמידים היקרים אשר נתן ה׳ לכם לב שומע אל תתנו חילכם לזרים ולדברי שקרים... ואל יבטיח אתכם יצרכם, או המורה לכם, כי טוב הוא דבר זה, כי בשוא מבטיח אתכם על זה, וראיתי בנים אשר לבם כפתחו של אולם, עד שראויים לקבל כל התורה ואחריתם נאבדו והיו כשאר עמי הארץ... אחר כך מצאתי בדברי החסיד שחבר ספר המדות[2] האריך מאד בשער ת״ת, ג״כ לפרש מומי הדור מה שאין חוזרים על תלמודם, אך לא היה ג״כ בדורו הקלקלה והמכשלה הגדולה הזאת לחדד בדברי שקר והתול. גם יעשו קושיא בדברי רש״י וקורין אותה ,חסרון׳ – חסרונם ומומם בם! אוי לאזנים שכך שומעות ולא זכיתי בעונותי העצומים לראות (בימי נעורי?) דברי ספר החסיד[3] שהוא היה מוציא אותי מן המכשול הזה שהיה תחת ידי יותר מכל, תהא צערי כפרתי (באורו למס׳ אבות פרק ו׳, בשם ,דרך חיים׳).

בקטעים הקודמים הכרנו דעתו ושטתו של מהר״ל בסדר הלמודים בכלל ודרכו בלמוד התורה, המשנה והתלמוד בפרט. על הצורך שיש בלמוד השפה העברית ודקדוקה הוא מראה בהסכמתו לספר ,אם הילד׳ (עי׳ למטה). בקטע המובא בזה נראה עד כמה הכיר בנחיצות למוד המדע הכללי.

ז. הרואה חכמי אומות העולם אומר: ברוך שנתן מחכמתו לבשר ודם, והרואה חכמי ישראל אומר: ברוך שחלק מחכמתו ליראיו (ברכות נ״ח א׳)... ואמרו במדרש

---

1. הוא שחוק השחמט שהיה חביב תמיד על היהודים. ועי׳ מחברתו של ר״מ שטיינשניידר: Schach bei den Juden, Berlin 1873.

2. רומז לס׳ ,,אורחות צדיקים׳ שנקרא גם בשם ספר המדות, ובתרגומו ליהודית־אשכנזית ,,זיטטענבוך׳.

3. כונתו לספר המדות שהזכיר לעיל.

באיזה דרך ילך כשהוא עוסק בגמרא... כי דרכי הגמרא ונתיבותיו נעולים וחתומים מאד... ולפיכך חברו הפוסקים למצוא דברי חפץ, ובדבר זה הארכנו במקום אחר... („תפארת ישראל" פרק נ"ו).

ו. אמר יהודה בן בצלאל זלה"ה: אחר שנתבארו לך כל אלה מ"ח דברים שהתורה נקנית בהם יש לעיין בענין למוד הדור הזה אם אלו מ"ח דברים שעל ידם קנין התורה הם צריכים לתורת הדור הזה. והנה עם חסרוננו הגדול והעצום אין אנו צריכים לכל אלו המעלות, אף לאחת, ועם כל זה חשבו חכמי הדור הזה שיצא חסרוננו בריוח גדול, אך לפי האמת זאת ההרוחה ראוי להיות אנחה. ואחלה בשברון לבי ורוחי בקרבי ובקידה והשתחויה מפני קטן וגדול בישראל, והאמת לא מהיותי מחזיק עצמי: כי ראוי אני להוכיח או שאומר כי הדברים שאומר ואדבר לא נמצאו בי, כי גם אני החלתי כמוהם, ויותר מהם, בתלמודי, ומפני זה ראיתי את חסרוני הגדול אשר נמצא בי, ולכן לי ראוי להתאונן ולקונן על דבר זה ביותר באולי ישמעו התלמידים ההגונים אשר בכחם להתגבר כארי בתורה ולעלות מעלה עד שכל חכמי הדור יהיו נחשבים לפניהם כקליפת השום, ואל יפנו אל מנהגנו אשר הוא רע ומר ללכת אחרי ההבל... כמו שהיא הנהגת הדור הזה, שאין אחד מאתנו מבקש לקיים תלמודו שיהיה חוזר על למודו הן מקרא הן משנה או תלמוד... הלא לא נהיה הדבר הזה מיום שנתנה תורה בהר סיני, ויותר מזה, כי הראשונים היו מקיימים התורה מרותק גדול ומלחץ האומות, ועתה אנו יושבים בבתינו כל אחד שאנן ושקט, וכשבא דין אחד לפנינו או הוראה אחת אנו מחפשין בחורין ובסדקין, יותר מבעור חמץ, למצוא דבר ומחפשים בסימנים[1] עד שימצא מבוקשו, או דמיונו אשר מדמה לו, ואז יאמר יגעתי ומצאתי תאמין, ויאמין. בשביל כך אין התורה נקנית אלא בסימנין כדאיתא בפרק כיצד מעברין[2] רק שהוא טועה בפירושו. ונתחדש עוד דרך קצרה עד שנמצא שולחן ערוך[3] לפני האדם יאמרו זה השלחן אשר לפני ה', וגדול וקטן קרואים ומזומנים אל השולחן, ומשלחן גבוה זכו הכל, לא ידע טעם ולא סברא... ודבר זה הוא בודאי מבלה העולם כאשר אנו רואים לעינים.

והאדם אשר הוא חכם, כאשר יעלה על דעתו מנהגינו ראוי שישתומם על זה איך הפליא ה' מכותינו ואבדה חכמת חכמינו כי היינו לאחור ולא לפנים, כי הראשונים, התנאים, האמוראים והגאונים וכל האחרונים התחילו בסדר המסודר ללמד תחלה מקרא ואח"כ משנה ואח"כ התלמוד, ובדור הזה מתחילין בתלמוד, שמחנכין הנער בן ששה ושבע בתלמוד ומסיימין במשנה... אמנם הסבה הגורמת הקלקול הגדול הזה השקר בהתחלה יוליד בסוף העוות והקלקלה, וזה כי מתחילין לפלפל דברי הבאי בהלכה, אשר יודעים כי פיהם לא כן דִבֵּר, ומגלים פנים בתורה אשר לא כן ויאמרו: לחרודי בענין! ואף כי דבר כזה חם ושלום לא תהא בישראל לחרודי בדברי שקר,

1. כונתו למפתח הסימנים של השלחן ערוך.
2. ערובין נ"ד ב', ששם הכונה שהלומד יעשה לו סימנים שעל ידיהם יזכר מה שלמד.
3. רומז ל„שלחן ערוך" של הרי"ו קארו.

עצמם כמתעוררים. ללמוד בפרקים אלו[1] פוסקים, ולא יהיה זה כי אם לימים אחרים...
(„דרוש על התורה", ושם דרש באריכות יתרה בדברים נלבבים ויקרים).

ה. ...וכך הם מעשי הדור הזה; באשר ידעו בעצמם כי לא יגיעו אל המעלה שהגיעו אליה הראשונים בחכמתם נתיאשו מן הדבר לגמרי, והוציאו ימיהם בדברים אין מועיל לתלמודם, בהויות משא ומתן שאין בו ממש. וצעירי הימים מוניחים תורת אמת והולכים אחר דברים אלו, כי האדם חושק לדברים האלה, כמו שהאדם בוחר בדברי שחוק וכיוצא בזה מן השבושים, ואלו היה מועיל להם [קצת] עד שהם היו דומים לאדם שמאבד ככר זהב ומרויח כלי שהוא שוה פרוטה [—החרשתי], אבל הדבר הוא הפך זה: במקום החדוד הוא מבלבל ומעקם שכלו, כי אין המבולבל מפולפל... ואינו מתיחס לפלפול, רק שהוא מעוות האמת, וכי בזה יאמר לחדודי בעינא. ויותר היה ראוי שיהיה מתעסק באומנות שיש בה חכמה, כמו הנגרות וכיוצא בה מן האומנות ויאמר לחדודי בתורה בעינא, ואם יאמר שאין חדוד האומנות מתדמה ומתיחס לתורה הלא חדוד זה שהם מתעסקים בו הוא יותר רחוק מן התורה, כי החדוד של אומנות הוא תחת סוג אחד עם חדוד התורה, ששניהם מבקשים לעמוד מתוך החדוד על האמת, והחדוד שלהם כונתו לשקר, והאמת והשקר הפכיים.

ועוד דבר רע יותר מגונה, כי לפי מעוט השכל שיש לנו היה ראוי שיהיה הלמוד מסודר בתכלית... וגם זה רחוק מאתם... וגם בזה לא הלכו, כמו שהארכנו הדבור וההתעוררות בחבור „גור אריה" ובכמה מקומות, כי לגודל שברון רוחי בקרבי אמצא מרגוע לנפשי בהוצאת רוחי הנשבר על דבר זה בכל מקום שידי מגעת...

בדורות אלו כל מה שאפשר להיות הפך הסדר הכל הוא אצלנו, וזה שכאשר הוא בן שמונה או תשע שנים מתחיל הנער הקטן גמרא, וכי ערך שֶׂכֶל זה ראוי אליו?... ואם כן מה ערך יש לנער אל הגמרא. והרי עקר התורה שיש לה קיום אצל האדם היא גירסא דינקותא, וכל זה הוא לבטלה כאשר יקנה הקטן בשנים דבר שאינו מתיחס אל שכלו, ואי אפשר שיהיה קיום אל דבר שאינו ערך ואינו מתיחס אל שכלו, לכך גירסא דינקותא אינו מועיל, כמו שנראה לעינים... ובשביל כך אין אצלם מן התורה מאומה.

ומה הם עושים לקנית דיני המצות? — הם עוסקים בחבור אחד מן הפוסקים למען יקנה הדינים בדרך קצרה, ובזה הם היפך מה שסדרו חכמים, כי המשנה היא קודם ומן המשנה יבוא האדם אל הגמרא, ובדרך הזה קונה התורה שתהיה אצלו כעץ שתול על פלגי מים... כך הוא הסדר השכלי, והם באים מן הגמרא אל פסקי הלכה השנויים בקיצור, והנה הפכו האילן, כי השורש ראוי שיהיה נטוע קודם והוא נושא לענפים. ויש לך לדעת כי הראשונים שחברו הפוסקים לא היה חבורם כלל על דרך זו שיהיה הגמרא (= הלמוד) בהם בדרך קביעות, רק שיהיו הפוסקים מורי דרך לאדם

1) בפרקים אלו = בזמנים אלו; ועי' להלן בדברי ר' נתן נטע הנוכר.

יכנסו דברי באזני אלה אשר נגע אלהים בלבבם ויקבלו עצה ומוסר... להציל אחד מיני אלף את שראוי להציל, ולא אשים לב לאלף סכלים הנותרים (בהקדמה ל„דרוש על התורה", פראג שנ"ב).

ד. אנחנו בני עורון השכל רוצים לקנות התורה ועוזבין המשנה, מפני שבטבע האדם חפץ בתלמוד יותר כשהוא חדוד ופלפול... ולכן ביארו חכמים ענשן (סנהדרין צ"ט א'): כי דבר ה' בָּזה וכו' רבי נתן אומר כל מי שאינו משגיח על המשנה, והן הן מעשי הדור הזה שאין אחד משגיח על המשנה בחשבו שלא יקרא רבי רק ע"י התלמוד... ואלו היה האדם מבלה את כל ימיו בתלמוד היה זה יציאה מדרך החכמים ומדרך הישר די והותר, אלא שגם זה אינו שוה להם עד שמבלים ימיהם בהבליהם אלה ויכנוהו פלפול חדודי. וכבר התחלתי להדריך בני אדם שיתנו ללמוד בניהם משנה תחלה ואחר כך כל סדר הלמוד על פי שנדרו חז"ל בדרכי התורה, ולא עמדה לי, באשר מתמצעים תמיד אנשים חוטאים ומחטיאים... ומנעום מזה, באמרם טוב שילמד בנך פלפול הגמרא, בו יעלה מעלה מעלה והוא לתהלה ולתפארת לך ולבניך עד עולם, ומלמדים הנערים לצפצף כעוף המצפצף ואינו יודע מה.

זהו הנהגת הדור השפל ופחות ההולכים בדרכי עקלקלות ומפסידין שכר הגדול המיועד למשנה[1], כמו שאמרו במדרש (ויק"ר פר' ז'): אין הגליות מתכנסות אלא בזכות המשניות, ולמה דוקא בזכות המשניות? אבל הוא הדבר אשר דברנו, כי התורה היא צורת ישראל, בכן פיזור ישראל מיוחס לשלא תמצא הלכה ומשנה ברורה במקום אחד, יחויב גם כן שבלמדם המשנה שבה לפחות סדר הדינים יחד, לא כן הפלפול שלפעמים ע"י משא ומתן הוא בה מענין לענין שלא באותו ענין, כידוע... ומובטח אני שכל זמן שלא ימצא דבר זה בין הגדולים והחשובים, שמהם ילמדו הקטנים וכן יעשו, חי ה' צבאות שאין תורה ואין מעשים בישראל...

ויותר מכל הוא בטול הלמוד, שאין תורתם כי אם באקראי, לא תמידית כי אם לתקופת השנה, ואחר כך יקראו דרור לארץ לכנות הזמן „בין הזמנים"... ואם הראשונים הנהיגו כך בודאי היה זה לכמה סבות עצמיות לתורה, כידוע, אך עתה אין זה כי אם להסרת התורה, לקיים אם תעזבני יום יומים אעזבך[2], ועל ידי בטול זה מרגילים עצמם לשחוק וקלות ראש וזולתם מהדברים המגונים, והטובים שבהם יעשו את

---

1. על ערך פעולותיו של מהר"ל להרחבת למוד המשנה מספר לנו בן דורו הצעיר הגאון ר' יו"ט ליפמאן הֶלֶר: „רבנו הגאון ר' יהודה ליווא ב"ר בצלאל זלה"ה שנתעסק בישיבת והרביץ תורה לרבים במדה הגדולה, היא מדת הגמרא, כמפורסם, הדר דרש לרוץ למשנה עד שיתחברו חבורות חבורות, כתות כתות רבנן, ומתעסקין יום יום בפרק מפרקי המשניות וחוזרין חלילה, ומאת ה' היתה זאת חוק ולא יעבור. ולא רק בק"ק פראג אשר בה הדת נתונה מהגאון הנזכר, כי אם גם בשאר קהלות קדושות קרובות ורחוקות" (הקדמת פירושו של בעל „תוספות יום טוב" על המשנה, וע"י זה גם נתעורר לחבר פירושו. ועי' גם להלן דבריו של הגאון ר' שפטל בן השל"ה).

2. עי' ירושלמי סוף מסכת ברכות.

נוהג עד שיכתוב כתובה לאשה, או הושלך משמים ארץ ונדמה לו כאלו חלם חלום כל ימיו, יפרוש מן התורה לגמרי, לא ישא בידיו מאומה, לא מקרא ולא משנה ולא תלמוד ולא דרך ארץ... ועל הרועים לרעות עלות הצאן לרגל המלאכה, לא לדפוק אותם ביניעה בדרך קצרה והיא ארוכה, לא שהיא ארוכה אך ימותו ולא יבואו לכלל תורה... וכאשר רציתי לתקן מה שאפשר הלא גם זה לא עלתה בידי, באמרם נתקה עולו אשר הכביד עלינו... ואם לא מפני הכבוד היה ראוי לומר מה שנמשך מזה, אמנם המפורסמות יגידו והגלויות ידברו, והם יענו ויעידו ויוסיפו על דברינו כהנה וכהנה („גור אריה" על התורה, פרשה ואתחנן).

ב. בדור הזה תחלת למודם את התורה שלא תשאר אצלם התורה כלל... אוי לאותה בושה וכלימה, שנשתנינו מכל הדורות שהיו, והכל בשביל שיאמר שהוא מחדד עצמו בפלפול... איך יאמרו שהם מחדדין אין זה אלא שמטפשין טפשות גמור, והרי עינינו רואות החדוד הזה ומה שהעלו בידם. והנה הבחורים רכי השנים אם היה בהם גירסא דינקותא אין ספק כלל שהיו רגילים ויודעים כמה וכמה מסכתות קודם שיכנסו לחופה לישא נשים, ועתה אין להם מאומה בידם. והכל בשביל שלמודם תוספות, דבר שהוא הוספה[1]. וכי לא היה טוב יותר שיקנה גוף התלמוד קודם, והכל בשביל שנדפסו התוספות אצל הגמרא, ואלו נדפסו פסקי הרא"ש ושאר חידושים שחברו האחרונים אצל הגמרא היו לומדים הכל על שיטת ההלכה, אף הנערים הקטנים, ומה לנערים אל דברים אלה? שדבר זה גורם לו שאינו עומד על שטת ההלכה על בוריה, כי איך הגדולים והקטנים ישוו יחד בלמודם. ואם אומרים לאבי הנער שיניח ללמוד את בנו שיטת ההלכה ולא ילמד עדיין התוספות — כאלו אומרים לו שלא ילמד כלל, כי אין האב חפץ רק בְּשֵׁם... ואלו נמצאו אנשים מעטים, אחד מאלף, היתה הנחמה באלה מעטין, אבל שלא יהיה נמצא אחד מני אלף על דבר זה עיני בוכיה...

ולכן לומדי תורה המרבים בישיבה חזקו ונתחזקה בעד תורת אלהינו ועמדו נא בפרצה הזאת ותלכו בעקבות הראשונים... ומי שמחזיק הדבר כמו שהוא, קוץ מכאיב וסילון ממאיר לתורת משה, ברור אצלי שהוא נמנה עם אותם המגלים פנים בתורה שלא כהלכה ואין לו חלק לעולם הבא („נתיבות עולם", נתיב התורה פרק ה', ועי' שם גם בפרק א' ופרק י"ד).

ג. ותיתי לי כי מיום עמדי על דעתי נתתי אל לבי לדעת חכמה והוללות מעשה הדור בהנהגת התורה והלמוד ולא ישרו בעיני, באמרי: לא זו הדרך אשר הלכו בה אבותינו וקדמונינו... לכן התגברתי כארי לפני איזה שנים שעברו לתקן בזה מה שהעלתה דעתי, ולא עמדה לי, כי בני הדור הזה אומרים אחרי רבים נלך. ולפני זמן מה נתעוררתי לכתוב למדינות פולין ורוסיא לגדור איזה דברים הראויים לגדור בזה, גם היא לא עלתה בידי, וככחי אז כחי עתה באולי

---

1. ואמנם נדפס התלמוד בקרקא בשנות שע"ו — ש"פ בלי התוספות, ובמקומם הדפיסו את פירושי ס' הערוך. מדפוס זה נשמרו רק שני אכסמפליארים, ועי' מה שכתב ע"ז ר"מ שוואב ב־R. E. J. כרך ס"ב ע' 301. קרוב לשער שיש בזה מהשפעת דברי מהר"ל.

א. „ושננתם לבניך", שיהיו דברי תורה מחודדים בפיך שאם ישאלך אדם אל תגמגם בהם (קדושין ל' א'). ובדורות האלו ובארצות האלו הולכים נתיבות עקלקלות, חושבים ללכת לפנים והנה הם שבים לאחור... הראשונים הם הלכו נתיבות יושר... ועתה בדור הפחות הזה סרו מהדרך הישר... הם נוהגים כמו הסכל אשר יראה אומן אחד בונה חומה חופר יסוד עמוק לחומה... והסכל חושב כי דבר זה מעשה הבל, כי למה יחפור מתחת לארץ, רק יעמיד החומה על קרקע שוה, וגורם בזה שהחומה קודם שתבנה ראשון ראשון מתרוסס[1]. וכך בארצות אלו. בדורות הראשונים נתנו גבולות ועתים לחנך נער ע"פ דרכו: בן חמש למקרא, בן עשר למשנה, בן ט"ו לתלמוד, והכל כדי לתת לנער משא כאשר יוכל שאת לפי טבעו... והגבילו חכמים את הנער לפי טבעו: בן חמש למקרא, ודבר זה יקבל הנער לפי טבעו ויגדל את שכלו גם כן, ומה שלמד קבל אותו קבול חזק עד שיגדל יותר ואז יתחיל המשנה דבר שהוא עתה לפי ערכו, וכבר התחיל ליסד הב"ת בלמדו במקרא עיקרי הדינים על דרך הבנה מה, והוא לו יסוד במשנה; וכאשר כלה מלאכת הקודש במשנה, שהיא היסוד הגדול ועמוד ברזל לכל התורה, כאשר יקרב אל התלמוד אז יוכל לבנות מגדל ראשו בשמים, והכל על היסוד הקיים הוא המשנה... אך הטפשים בארצות אלו מלמדים עם הנער מקרא מעט מן הפרשה, ומפסיקין ומתחילין בשבוע אחרת פרשה שניה קצת מן הפרשה, ובכלות השנה לא ידע הנער, כי נשכח ממנו הראשונים ואז יחזור בשנה שניה, ומפני שֶשכל הנער יותר מלמד עמו יותר ממה שלמד עמו אשתקד, וכן שלישית ורביעית וכמה שנים, וכאשר נעתק מן המקרא מאומה לא ישא בידו, יציאתו כביאתו.

ועוד דרכם כסל למו, מלמדו בפירוש רש"י על התורה. ומנהג זה נמשך ממלמדי תינוקות יושבי כפרים, שלא היו להם ספרים והנהיגו הדבר לבלות ימי הנער באין מועיל אל הנער[2]. ויש שמעתיקין אותו מיד אל הגמרא, יצפצף הנער בקול דברים בלבד ותמונת הפשט לא ידע להבין, ולא דמסיק ממנו כדמסיק תעלא מבי כרבא רק כדמסיק זבוב מאבן שיש, וכאשר יגדל הנער ואז יתגבר קצת שכלו מעתיק אותו אל למוד התוספות, ובסכלות דעתו (חושב) כי למוד הגמרא וההלכה הוא הועיל לו, והאנשים האלה הוכו בסנורים, אין זה רק כי שכל הנער גדל מעצמו, אבל שיהיה מוסיף בשכלו ממה שהלעיטו דבר שאין ראוי לו ואינו לפי ערך שכלו זה אי־אפשר, ואין ספק שאם היה הולך בלא תורה והתחיל ללמוד – בזמן מועט יגיע למה שעסק זה מהתחלתו.

ואז יעסוק ב„תוספות", ומי יתן והיה לו העיקר ולא יבקש תוספות! ועוד יעלה בסולם... לעסוק בפלפול של הבל, אוסף רוח בחפניו והיה לרוח שקר בפיו, ודבר זה

---

1. סוטה י"א א'.

2. נראה שהוא מערער רק על שלומדין פרש"י עם ילדים קטנים שאינם מבינים אותו, ולא על למוד פרש"י בכלל, כי מהר"ל החשיב מאד את פרש"י וספרו זה „גור אריה" הוא פירוש לפירושו של רש"י על התורה.

מגדים שחידשו הראשונים וגם האחרונים וכמעט שלא הניחו אחריהם מאומה, וגם מעשה הדפוס בא אחריהם ומוציאים לאור תעלומות כל חכמה עד שמלאה כל הארץ דעה וכולם יודעים לדרוש מעל ספר, ואם קשותה ה״א מפני קושי המושג, אם מפני חולשת המעיין, אם מפני טרדת הזמן... הן עתה רבים עמי הארצות ההולכים חשכה ולא נוגה ברצוא ושוב אחר חיי השעה, נגועי התאוה, מוכי הבטלה, נרפים גם נרפים וסומכים על הספרים המונחים בקרן זוית, ובין כך התורה משתכחת ודברי הספרים כחתומים וסתומים, ולא יועילו עוד דברי המפרשים הראשונים אשר האירו עינינו כי יצטרכו פירוש לפירושיהם, ואפילו הספרים שהם קרי בי רב, כמו פירש״י על החומש, כמה קולמוסים נשתברו עליו וכמה דיו נשפך בשבילו וכמה באורים נעשו עליו פנים מפנים שונים ומשונים, איש איש לפי שכלו [1]. יהולל וישתבש לפלפל ולבלבל עליו... וזה לי ימים ושנים אשר תלמידי, ורבים זולתם, לדברי ייחלו ואותי ידרשו מדי שבת בשבתו לשמוע מפי פרש״י על החומש, כאשר קבלתי אותו בימי חורפי בדיוק רב עם פשטים וביאורים מפי רבותי הזקנים ז״ל [2], ויהי כאשר מתקו הדברים בפי תלמידי בקשו פני לתת אותם הדברים בכתב...

ג. המשרת המביא את התינוק לבית הספר גם לו יש שכר קבוע על שהוא מסייע לדברי תורה, וגם המשרת מתוך כך יבוא לשמוע גם הוא (ספר החיים, ס׳ חיים טובים פרק ב׳).

ל. לקוטים מספריו של הגאון המפורסם יהודה ליווא ב״ר בצלאל, הידוע בשם מהר״ל מפראג. גאון זה הקדיש תשומת לב מרובה למצב החנוך בזמנו והשתדל בכל כחו להרימו משפל מצבו. כמעט בכל ספריו ובכל הזדמנות הבאה לידו הוא מתריע על קלקולי החנוך ומראה על התקונים הנחוצים. הוא כתב בענין זה מכתבים גם לגאוני פולין ורוסיא ועוררם לעשות מעשה רב, אבל הוא מתאונן שדבריו לא עשו פרי, וכנראה שנמצאו גם מתנגדים לדעותיו. גם בני פראג, עיר מושבו, שבה השתדל לגשם את תכניותיו, אמרו „נתקה עולו אשר הכביד עלינו״. בכל זאת לא שבו דבריו ריקם לגמרי, כי השפיעו על יחידי הסגולה בדורות הבאים, ומזמן לזמן פוגשים אנו דבריו ורעיונותיו בספרי המחברים המאוחרים לו. מהר״ל נפטר בי״ח אלול שס״ט.

---

1. ע״ש הכתוב: לפי שכלו יהלל איש (משלי י״ב ח׳).
2. בהקדמתו לספרו „אגרת הטיול״ שחבר בשנת שכ״ט הוא כותב: „מורי ורבי הר״ר יצחק ספרדי זצ״ל אשר מנוחתו כבוד בירושלים עה״ק אשר גדלני על ברכו ולמדני מקרא בדיוק, וגם פירש״י על החומש בעיון רב״.

ידעו קדושת התלמוד שהוא מיוסד על אדני פז משפט דקדוק להי"ק, עד שאמרו כי הרב הקדוש איש אלהי רבנא אשי ובני ישיבתו כאשר חתמו את התלמוד בחותם הקודש חתמו עמו עוד ספר אחד על חכמת הנקוד ודקדוק להי"ק[1]. וכל זה להודיע שמשולבות הנה אשה אל אחותה... רק כי בהיות שהגלות המר והארוך הזה גבר עלינו מיום אל יום נתמעטו הלבבות, שלא הי'ה בידם יכלת ללמד את בניהם את כל החכמות, ע"כ ראו אבותינו הקדושים, ובפרט חסידי אשכנז, למשוך את בניהם אחר התלמוד בלבד ולהרגילם ולחנכם אחר הספר הקדוש הזה, כי בו חכמה ויראת ה' במקום אחד, והוא הלחם והמזון האמתי אשר בצלו נחיה בגויים, ועם כל זאת יחידי סגולה אשר בכל דור ודור שמלאו כרסם מלחם התלמוד למדו גם חכמת הלשון בכלל שאר החכמות, גם חברו ספרים על זה...

ואחר הימים הרבים האלה קם הדור השפל הזה, יתמי דיתמי, נשתכחה חכמה זו לגמרי, ובפרט במדינת אשכנז, ודברי הספרים האלו כחתומים ואין עמנו היודע להימ"ין או להשמא"ל, לפעי"ל פעול"ה או לבנו"ת בנין, והדבר הזה כדי בזיון וקצף נגד השרים והעמים, על כן... קנא קנאתי לה' צבאות ואמרתי עת לעשות ולהפר מעט זמן מלמודי ולהתבונן מפי הספרים שחברו הראשונים וגם האחרונים. גם שקדתי על דלתי הגויים המחרפים עצמם... והנני קמתי לפתוח ג' שערים ולהיות מקצר ועולה ולכתוב רק כלל החכמה הזו בדרך משא ומתן ובלשון שהורגלו בה נערי בני ישראל, כי לא טוב היות האדם ערירי מחכמה זו מפני לעג האומות. גם הוא יסודו גדול והקדמה ליסוד התורה ובפרט לבני דורנו, דור טהור וחכם בעיניו, אשר בלאו הכי מבטלין זמן רב בחכמות החיצוניות חדשים מקרוב נדפסים[2] ונעשים, כי החכמה הזו היא על כל פנים מדה שמקבלין עליה שכר, אבן להתמיד על למוד החכמה הזו אין נכון כלל...

בהקדמת ספרו „באר מים חיים" (פרוש לפרושו של רש"י על התורה), שנתפרסמה גם כן ע"י נייבואיר ב„המגיד" שם, כותב הגאון הזה:

ב. ...מצאתי וראיתי כי הלמוד של בני זמננו קל מצד וקשה מצד. אם קלותה מפני רוב ההצעות שנמצאו עכשיו לפני כל איש ואיש שלחן ערוך[3], ועליו כל מיני

---

1. הוא „ספר הנקוד הגדול" שחבר רב אשי, הנזכר מאת ר' משה בוטריל בפירושו לס' יצירה. אולם כבר נחשד ר' משה זה להביא ספרים שלא היו בעולם. עי' שי"ר תולדות רב האי גאון, הערה ל"ג.

2. רמז לספר „מאור עינים" לר"ע מן האדומים, שנדפס במנטובה של"ד. גם אחיו מהר"ל קורא תגר עליו ב„נתיבות העולם" נתיב התורה פרק ט"ו, אף כי אינו קורא שמו מפורש. אולם בספרו „באר הגולה" הוא כותב: „ומובטח אני כי לא ישאירו לספר הזה שם ושארית בישראל..." ועי' בתולדות ר"ע מן האדומים שכתב צונץ, ע' 12—15.

3. רמז לספר „שלחן ערוך" של מהרי"י קארו.

ב ח כ מ ת ה מ ס פ ר ו ה ה נ ד ס ה: ספר המספר למהר״ר אליהו מזרחי, וספר אוקלידס שבעה מאמרים ממנו, ומתוכם בארתי ההלכות החמורות במשנה ותלמוד המדברות בחכמת התשבורת.

ו ב ח כ מ ת ה ת כ ו נ ה: ספר הגלגל[1] הנקרא אישפירא הגדול והקטן, וספר תטיאורקה הנקרא מהלך הכוכבים[2] וספר צורת הארץ וספר שש כנפים[3] וספר יסוד עולם לר׳ יצחק הישראלי וספר אלמגסט הקצר, המיוחס לאבן רשד. עוד חברתי לוחות קצרים ברורים יודעו מתוכם מקומות כל הכוכבים ולקיות המאורות וכל הקורות אותם באורך וברוחב בכל עת ובכל שעה בדקדוק רב...

ו ב ח כ מ ת ה ח ז י ו ן (אסטרולוגיה): ספר ראשית חכמה הישן, חובר בשנת ד׳ אלפים תקי״ח והעתיקו החכם הראב״ע[4] ופרש אותו בארבעה ספרים... את כלם בארתי ופרשתי פרוש רחב...

כט. הרב ר׳ ח י י ם ב״ר ב צ ל א ל (אחיו של מהר״ל מפראג), נפטר בשנת שמ״ח, כותב בהקדמת ספרו „עץ החיים" (ספר זה נמצא בכת״י באוקספורד, והר״א נייבואיר פרסם את הקדמתו ב„המגיד" לשנת 1869, ע׳ 293), שחבר בשנת של״ט על חכמת הדקדוק, כדברים האלה:

א. כי שמעתי דבת רבים מגור מסביב, בן השפחה מחרף את בן הגבירה לאמר: היהודים האומללים האלה הן היו עם שפה אחת מימות עולם לשונם, לשון הקודש, היה נחלת אבות, ועתה נשכח מפיהם ומפי זרעם לגמרי... ויחפאו דברים על בני ישראל אשר לא כן ואמרו במליא פוים[5]: כל העם הזה מקצה הֻכו בסנורים נלאו למצא את הפתח, עשו זאת חוק ומשפט מן היום שלא ללמד נערי ישראל דקדוק להיק לפי שידעו שהורס את מצב משפט התלמוד שלהם, וכהנה דברי חרופים ונדופים רבים... ואשיבה את חורפי לאמר... הלא אין לכם מחכמה זו רק מה שנגנבתם מספרי העברים הקדמונים, כמו החכם ר׳ אברהם בן עזרא והקמחי, וספרי ר׳ יודא המדקדק הראשון[6] הגדול וספרי רב יונה[7] והאפודי[8] וכיוצא בהם, והם

---

1. הוא ספר צורת הארץ לר׳ אברהם ב״ר חייא הנשיא שנדפס ראשונה בבסיליאה ש״ז, ובשנת ת״פ נדפס באופנבך עם נמוקי ופרושי המחבר שלנו, ר׳ מנוח.

2. לר׳ אפרים מזרחי. פרושו של מחברנו שמור בכת״י בין ספרי ר״ד אופנהיים באוקספורד, ע׳ „אוצר הספרים" לבן־יעקב.

3. ע׳ „אוצר הספרים" לבן יעקב בערכו.

4. זהו חלק מס׳ „חקות השמים" להראב״ע, ע׳ עליו ב„אוצר הספרים".

5. בפה מלא. 6. הוא רב יהודה אבן חיוג. 7. אבן גנאח.

8. ספר „מעשה אפוד" על דקדוק לה״ק מאת ר׳ פרופיאט דוראן ויצ״ל מכת״י ע״י פרידלנדר בווין שנת תרכ״ה.

גם ר' משה ב"ר אברהם מפרעמישל, תלמיד מהרש"ל, מדבר בספרו „מטה משה" (קרקא שנ"א) ע"ד למוד הפילוסופיה ושאר החכמות באריכות רבה, ואם כי הוא נוטה לצד המתנגדים ללמוד החכמות בכל זאת אינו דוחה אותן בשתי ידים, אלא הוא סובר שראוי לאדם שימלא תחלה כריסו בתורה ותלמוד ויעשה את החכמות רק ל„רקחות וטבחות", וגם ילמדן דוקא מרב מובהק ובקי בחכמות אלה שלא יטעה מן הדרך. גם מסגנונו של בעל „מטה משה" נכר שידע את ספרות המחקר. באותו זמן ממש ישב בעיר פרעמישל גם המדקדק הגדול ר' שבתי סופר (עי' עליו להלן) ויחסי ידידות היו בין ר' משה ובינו, כי אנו רואים שר' שבתי חבר גם שיר תהלה לס' „מטה משה". מכל זה — וגם ממקורות אחרים שלא יכלתי להביאם כאן ולהאריך בהם — יוצא שגם בפולין לא הרחיקו את למוד המדעים מכל וכל.

את פרושו היפה לספר חובות הלבבות חבר בזמן שלמד אותו עם חברים ותלמידים. הוא כותב: ונתאמצתי בכל עוז לשער הענינים הצריכים פירוש לרוב בני אדם כפי מה שראיתי מהבנת תלמידי וחברי מה שמסופק ומה שפשוט אצלם. גם בחלוף זמנים הרבה שניתי ושלשתי וכתבתי שלשים במועצות ודעת...

...ואלה הם הספרים ששקדתי עליהם להבינם ולפרשם כיד אלוה הטובה והרחבה: ראשונה כל ספרי המקרא בקצרה על דרך פשוטם ודקדוק לשונם. לקטתי פרושי זה מבין עמרי ואמרי גדולי המפרשים והמדקדקים הראשונים והאחרונים. וספר ארבעה טורים כלו [פירוש] קצר בכמות ורב באיכות...

במלאכת הדקדוק: ספר המהלך[1] וספר לשון למודים[2] וספר המכלול[3].

במושכלות: ספר רוח חן[4] וספר מלות הגיון[5] וספר בחינת עולם[6] וספר המורה (להרמב"ם) וספר העקרים (לר"י אלבו) וח' פרקים שחבר הרמב"ם בהקדמתו לפירוש מס' אבות וספר העקדה (לר"י ערמאה)...

בחכמת הקבלה: ספר המערכת[7] וספר שערי אורה[8] וספר פרדס רמונים החדש (לר"מ קורדובירו) וספר רבינו בחיי[9] וקצת מאמרי הזוהר החמורים...

---

1. „מהלך" או „מהלך שבילי הדעת" לר' משה קמחי.
2. לר' דוד ן' יחייא, נדפס ראשונה קושטא רס"ו.
3. לר' דוד קמחי (הרד"ק), קושטא רצ"ב.
4. לר' יהודה אבן תבון (?), על באור המלים והמושגים הפילוסופיים.
5. להרמב"ם בתרגום ר' משה אבן תבון.
6. לר' ידעיה הבדרשי.
7. „מערכת האלהות" לר' פרץ הכהן, פיראדה שי"ח.
8. לר' יוסף גיקטיליא, ריווא די טורנטו שי"ם.
9. הוא פירוש ר' בחיי ב"ר אשר על התורה, שנכתב ברוח הקבלה.

בחכמת הדקדוק, כי כתביך הם כחומה פרוצה לרוב בנוכח ונסתר ונקיבה וזכר ויחיד ורבים...

ב. רש״ל כשהיה שומע מפי תלמידיו שאמרו: וכי היה המקשה משוגע, או איך היה גרייזר (משובש וטועה), וכיוצא בזה — היה מרגיל לתלמידיו שיאמרו לשון כבוד, כגון: דברי המקשן אינם מובנים לי לרוב עומקם (של״ה שער האותיות אות ר׳).

כז. מתוך תשובת הרמ״א (נפטר ה״א של״ג בקרקא).

...הנצנים נראו בארץ — דם התלמידים, שזמן התורה הגיע ונשמע בארצנו, והוא סמוך לר״ח חשון שמתחילים ללמוד. וצריך אני להמציא ספוק הבחורים [1] והם המטרידים אותי שלא אוכל להשיב בדברים שאינם צריכים לעת עתה (שו״ת הרמ״א סי׳ ק״ט).

כח. מתוך הקדמתו של ר׳ הענדל מנוח ב״ר שמריהו, תלמיד מהרש״ל, לפרושו על ס׳ „חובות הלבבות״ שקראו בשם „מנוח הלבבות״. מהקדמתו זו אנו רואים עד כמה היה גדול הקף הלמודים של המחבר. הוא עסק בפרוש המקרא וס׳ הטורים ומקומות קשים בתלמוד ויחד עם זה הוא מפרש ספרי דקדוק, הנדסה, תכונה, פילוסופיה ואסטרולוגיה. מספר הספרים שנתפרשו על ידו עולה לעשרות. מפרושיו וחדושיו נדפסו רק מועטים [2] וחלק מהם עודנו שמור בבתב״יד באוצרות הספרים.

וכאן המקום להעיר, שהוא לא היה היחידי באותו הזמן שעסק בלמוד החכמות והמדעים. בזמנו נמצאו בין חכמי פולין עוד כמה וכמה אנשים — ומהם שנחשבו בין גדולי הדור — שעסקו בחקר הלשון העברית, בפילוסופיה וכו׳, אם כי לא באותה מדה של ר׳ מנוח. ולא לחנם קובל מהרש״ל על הרמ״א: „וחכמת אריסטו הערל אליו היית פונה בכל פינות״, כי הן הרמ״א חבר מלבד ספריו בהלכה גם את ס׳ „תורת העולה״, שבו באו גם עניני תכונה ופילוסופיה.

---

1. באותם הימים לא שלחו הישיבות משולחים ושד״רים לארצות וקהלות אחרות וכל קהלה החזיקה את ישיבתה על הוצאותיה. הרב ביחד עם הפרנסים היו מחלקים את הבחורים בין בעלי הבתים שבעיר ודאגו לכל צרכיהם.

2. חוץ מפרושו „מנוח הלבבות״ נדפסו חדושיו על הש״ס בהוצ׳ התלמוד דפוס ראם בשם „חכמת מנוח״.

כה. דברים אלה נדפסו בהקדמת ר׳ יהודה ליב ב״ר משה נפתלי ברעש המו״ל את העתקת התורה לשפת יהודית־אשכנזית, הנודעת בשם ההעתקה הקרימונית, ע״ש העיר קרימונה אשר באיטליה, שבה נדפסה בפעם הראשונה בשנת ש״ך. שנית נדפסה בבאזיל שמ״ג, ושלישית שם שס״ג.

איך האב ניזעהן דיא גרוש בידרפניש פון דיא תורה אין דיזן ניבורד און דש יעדר מאן לוסט האט דאצו, צו פאָר אויז אין אונזערי לאנד[1] דש בעו״ה מיר ניט ויל (פיעל) לערנן הבן, אונ׳ דיא ווייבר אונ׳ בחורות[2] אונ׳ פוילצילש[3] די זעהן עז פון די מאָנן דש זיי ניט לערנן, דא לערנן זייא אויך ניט. און עטליכי בעלי בתים וועלטין נערן לערנן, דש זיי אין איהֶר יוגינט ניט הבן וועלן לערנן אודר ניט קאנן לערנן, אונ׳ אין איר אלטין טענין וולטין גערן אונ׳ שעמין זיך דיא סדרה צוא לערנן מי איין רבי. דש אלש האב איך גיזעהן און הון (האב) מיר גידאכט צו זיין מזכה את הרבים אונ׳ הון מאכין דרוקן דיזן חומש אין טויטצי שפרוך... אזו וועט אטליכי ורויא (פרויא) אדר פולציל מוגין ווישן פון לערנונג גאט ית׳, ווען זיי ווערן אל שבת אונ׳ יום טוב לייאן אין דר אינן[4]...

כו. מתוך תשובת מהרש״ל להרמ״א שנדפסה בשו״ת הרמ״א סי׳ ו׳. מהרש״ל מקפיד בעקר על הרֻמ״א על שרצה להסתייע בדברי אריסטו בחכמת הטבע לענין טריפות הריאה.

א. קבלתי כתבך... והרגשתי כאזמל בבשר והקפתני בחבלות חכמות ורובן חיצוניות, וחכמת אריסטו הערל אליו היית פונה בכל פינות... העבודה יש לי יד בחכמתם כמותך אלא שארחיק מהם נדוד... ועתה אני הגבר ראיתי כתוב בתפלות ובסדורי הבחורים רשום בהם תפלת אריסטו, וזו היא אשמת הנשיא כמותך שנושא להם פנים מאחר שאתה מערבו בדברי אלהים חיים... ובאלף מחילות: יותר היה למר לעיין

---

1. באיטליא.

2. כך קראו באשכנז לבתולות ומצוי הוא שם זה בספרות ימי הבינים.

3. פוילצילש = Pucelles.

4. ...ראיתי את הצורך הגדול בלמוד התורה בדורנו, ושכל איש מתאוה לזה, וביחוד בארצנו, שבעונותינו הרבים אין אנו מרבים לעסוק בתורה, והנשים, הבחורות והעלמות הצעירות רואות שהגברים אינם לומדים ולכן אינן לומדות גם הן. וקצת בעלי בתים שלא יכלו או לא רצו ללמוד בנעוריהם, רוצים אמנם ללמוד בזקנותם אבל הם מתבישים ללמוד את „הסדרה׳ עם רבי — את כל זה ראיתי וכונתי להיות ממזכי הרבים והדפסתי את החומש הזה בשפת אשכנז, ועתה תוכל כל אשה ועלמה צעירה לדעת מתורת ה׳ יתברך אם תקראנה בו בימי השבתות והחגים...

מאכל אשר אין לי כשר, רק נותר מאשר, פגול לא ירצה לעמי
חזה התנופה אינו בכי יותן, לפחתו יקריב אותן [1] אשמרה מחסום לפומי [2].
מן השעות וכו'...

מחים עולות לשולחן גבוהים [3] אין ידי משגת להגיעה,
ונקרב בעל הבית אל האלהים, לשלח יד לשביעה [4]
מלמד ידי למלחמה [5], עצם עצמי שוק התרומה, חלקי הבל ורבה רעה [6]
להפים דעתי נותנים המרק, אשר שטף ומרק [7], נפשי ברעות שבעה [8].
מן השעות וכו'...

נפשי קצה בלחם הקלוקל [9], פת קבר והמקפה,
לו כעסי שקול ישקול [10] פרק עור ורוטב והקיפה [11],
עם הנערים אני לומר מדה במדה אני גומר [12], פרי בבשר לי מחלפא [13],
כאשר עשה כן יעשה לו [14], מדד מים בשעלו [15], השעורים נעשו יפה [16].
מן השעות וכו'...

בני שמעון [17] לדר מעון, תנו הודיה,
ורב נאון, ישימכם און, במלי דשמיא,
וגם אתם במכריזים, ופתחתם על הר גריזים, כנגד המברכיא,
דויל ירבון [18] ישלמכון, ויסגא אף שלומכון לעלמי עלמיא.
מן השעות וכו'...

---

1. מלאכי א' ח'. 2. תהלים ל"ט ב'.
3. מלשון הכתוב „עולות מחים" (תהלים ס"ו ט"ו), אלא ששם עולות הוא שם וכאן פעל בזמן הוה (א.).
4. שמות כ"ב ז': ונקרא בעה"ב אל האלהים — לשבועה — אם לא שלח ידו במלאכת רעהו. כונת המחבר שבעה"ב אוכל לשביעה את הטוב והמובחר, אבל למלמד נותנים רק לחם ועצמות, ולהפים דעתו נותנים לו גם את המרק הנשאר בקדרה.
5. תהלים י"ח ל"ה. בעה"ב נותן למלמד את העצמות ומלמד ידיו להלחם בהן ולשבר אותן (א., ק.).
6. קהלת ב' כ"א (ק.). 7. ויקרא ו' כ"א. 8. תהלים פ"ח ד'.
9. במדבר כ"א ה'. 10. איוב ו' ב'.
11. המלמד לומד עם תלמידיו פרק העור והרוטב (חולין פרק ט') ובעה"ב מלמד פרק זה עם המלמד, כי הוא נותן לו לאכל עור, רוטב וקיפה.
12. ע"פ החרוז יש להגיה: מדה במדה אני נָמַד, במדה שאני מודד מודדין לי (א.).
13. חולין ל"ד א'. במקום הבשר נותנין לי פירות וירק.
14. ויקרא כ"ד י"ט. 15. ישעי' מ' י"ב.
16. פסחים ג' ב'. המרק עשוי מגריסי שעורים עם מים הרבה.
17. כנוי למלמדים, ועי' לעיל ע' ל"ו הערה 7.
18. צ"ל: ידיכון, כמו מדויל ידית משתלם (פסחים כ"ח א').

בעל בית רוחק אם תמאן, והתמכרתם וקונה אין[1], שדי לי הרע[2],
בסלע שקל מתנה עמנו[3] ותוכן לבנים תתנו[4] מעבודתכם לא נגרע.
מן השעות וכו׳...

נפשי תאבל יכאב בשרי, על סדר מנהגנו
גם כי תבא על שכרי, וחצו את כספנו[5]
חציו לאור ארבעה עשר[6] סימן קללה לשני נמסר, אל התקופה[7] תכלנה עינינו,
הננו נמשלנו כמת[8] ברוך דיין האמת, אם נפלנו קמנו[9].
מן השעות וכו׳...

חזק[10] מגן צנה תביא, וקומה לי לעזר,
ברכני גם אני אבי[11], ענתותי[12] אבי עזר.
דין פשוט בכל היהודים, כי לי בני ישראל עבדים, פועל בחצי היום חוזר,
במקרא זה לא אני, חלוט כעבד כנעני[13] קצץ סמלוני[14] ונזר.
מן השעות וכו׳...

אם יטרפני לחם חוקי, לבו בל עמי[15].
ריר חלמות בלעי רוקי, המה כדוי לחמי[16],

---

1. יש לנקד: וקונה אָיִן, בהתאם אל תמאן, אע״פ שהי׳ ראוי לבא אַיִן, והוא מלשון הכתוב דברים כ״ח ס״ח (א.).

2. רות א׳ כ״א. 3. עי׳ ב״מ ל״א ב׳. במקום סלע הוא נותן שקל.

4. שמות ה׳ י״ט. ואולי יש לנקד כאן: לְבֵנִים, עי׳ להלן בסוף הקטע שהובא מס׳ „אומר מיהודה״.

5. שמות כ״א ל״ה. גם כשהמלמד בא על שכרו נותנים לו רק מחצית המגיע לו.

6. רק מחצית השכר משתלם בסוף ה„זמן״ באור לארבעה עשר בניסן, וזהו סימן קללה שהחצי השני לא ישתלם כלל (א).

7. לתקופת השנה, לסוף „זמן״ הקיץ (א.). 8. עני חשוב כמת (נדרים ס״ד ב׳).

9. מיכה ז׳ ח׳, ור״ל אם נפלנו ב„זמן״ זה קמנו ונתעודד ל„זמן״ הבא (א.).

10. חָזָק! (כנוי לאלהים) מגן וצנה תביא וקומה לי לעזר, עי׳ תהלים ל״ה ב׳.

11. בראשית כ״ז ל״ד.

12. כינוי להקב״ה על שם שהוא עונה אותו בעת צרה, ואולי צ״ל: „ענה אותי״ (א.).

13. פועל יכול לחזור בו אפילו בחצי היום, משום שנאמר כי לי בני ישראל עבדים, אולם מלמד המשכיר עצמו ל„זמן״ אינו יכול לחזור בו, וחלוט הוא כעבד כנעני.

14. סמלוני=יתרות או רצועות העל, עי׳ שבת נ״ב ב׳ (א.).

15. אם גם יטריף בעה״ב למלמד לחם — לבו בל עמו. תמיד הוא נותן לו רק את הפגול והנותר. את החזה אינו נותן לו רק לפחת הוא מקריבו.

16. איוב ו׳ ז׳, ויש לחנות: כדוי לחמי.

ריב מלמדים אינם פקחים, שכר שבת המה לוקחים[1], מרה תהיה באחריתם.
בקושי התירו לחזנים, היות בשבת מכודנים[2] ימקו בעונם שכריהם[3]...
מן השעות וכו'...

יעקב הפיצם בישראל, קלל אפם ועברתם[4]
חמא יעון לא חמאו לאל. שיר והמור לא נפלו בשחיתתם[5]
כבלי חמס, לבבם ימס[6], עבדים היו למס, למען ענותו בסבלותם
על פני כל הארץ נטישים[7], מלמדים כופרים ושמשים, בסדר ברכה[8]
לא מכרו שמותם.
מן השעות וכו'...

חיש עינים פרוצות כתרמודים, מפני דרי החולות[9],
מכותם מכת מצרים[10], קולי הקולות
ראשיהם ואבריהם כבירות[11] בדד ישבו כנדות, לביאת אנשים מפילות[12],
מתילין לפרחי ליליא, קיפופא יקריא[13] בבקר מי יתן לילית[14].
מן השעות וכו'...

ותף ה' אשא[15] על כל המאורע
אם ישא על ומשא, מאנרי יפרע[16].

---

1. הם מלמדים גם בשבת ונוטלים על זה שכר.

2. בקושי התירו לחזנים להשכיר עצמם לתפלת השבתות וליטול שכר על זה (עי' מרדכי לכתובות סוף פרק ה' וב"י לטור או"ח סי' תקפ"ה). מפני זה היו החזנים היראים מדקדקים לעבור לפני התיבה לפחות גם בימי החול. מכודנים, עי' ב"ר פר' ס"ז: ישפדיות מכודנות.

3. שכר המלמדים ימק בעונם, על קבלת שכר שבת. ואולי צ"ל: „שאריתם".

4. רומז לבראשית מ"ט ז' ולמאמר חז"ל שהובא לעיל עי' ל"ו הערה ז.

5. רמז לכתוב בראשית מ"ט ו'.

6. רמז לכתוב: כלי חמס מכרותיהם אומר המחבר שהמלמדים להפך הם מוני לב ולבבם ימס מכלי חמס.

7. שמואל א' ל' ט"ז. 8. בסדר וזאת הברכה. 9. שבת ל"א א'.

10. אולי יש לקרוא: מכה מצרים קטריאליים בתרגום אל תרמודים. וזהו פירוש של קולי קולות ובמעשה דרבי, ב"מ פ"ה א'.

11. צ"ל: כבירות.

12. „אל ילך אדם לדבר עם מלמדי תינוקות בשעה שהם מלמדים פן יבטלם מדברייהו" (ס' חסידים סי' תתנ"ח).

13. נדה כ"ג א'. תרגום יונתן — קיפופא וקריא. 14. דברים כ"ח ס"ז.

15. סוכה ד' ב'.

16. אם ישא בעל הבית על יכסא מאורי — מספרי, יפרע — ינבה.

בחצר המשכן[1] גבולי, חמשים בחמשה לבלא[2].
ערב שבת כי יבא, שרי חמשים לצבא[3] כאשר תריד ופרקת עלו,
ואם אחת מהן[4] חסרה, הימב לחן תרה, שלם ישלם הבערה.
מן השעות וכו׳...

וארבע ימים דרוש ידרוש, ברר מלולי,
בחמשי תחזר לראש[5] ברכת הרגים לא יועילו[6].
הבכיר ראשי ראשית אוני, בוחן בשמשון השמעוני[7], עבודת לילה פסולה,
תמיד הבקר עולת חובה[8], רק אל המקדש לא תביא ואל מנחתו לא שעה[9].
מן השעות וכו׳...

לא אליכם כל עוברי דרך, אם יש מכאוב כמכאובי,
הגם נמכרתי לעבודת פרך, מה פשעי ומה חטאתי?
תקיוות ארבע ועשרים ישבו חכמי הודים ולא תאמר העשירתי[10]
אני, אב רם[11], יצא המפרי בשכרי. האף הגדיל מה חרי, עמל לרוח עמלתי.
מן השעות וכו׳...

בקורי עכביש יארגו, ולא יתכסו במעשיהם[12]
רמידם[13] כרונג נמגו, כלא היו להם.

---

1. חמשים אמה על מאה.
2. יש לנקד: לְבָלֹא ע״ש התרח עם עֻלּוֹ (א.). והכונה שהמלמד צריך ללמד בחמשת ימי השבוע חמשים שעה, עשר שעות ליום. ורק בערב שבת אחר בחינת התלמיד יהיה חפשי, „כאשר תריד ופרקת עלו" (בראשית כ״ז מ׳).
3. שרי חמשים — כינוי לבחורים. בקצת מקומות היו הבחורים, או גבאי הת״ת, באים לבחון את הילדים ביום השישי ולא ביום החמישי, עיי׳ „יין מצולה" לר׳ נתן הנובר, ועי׳ גם בתקנות קהלת מיץ.
4. ואם אחת מן השעות חסרה, על המלמד להשלימה בלילה לאור המנורה = הבערה.
5. על המלמד לחזור בכל יום עם תלמידיו כל מה שלמדו בארבעת הימים הקודמים ולברר מלולו.
6. ברכת הרגים שנאמרה ביום ה׳ אינה מועלה למלמד להקל עליו, יעי׳ בתוספות ה׳ א׳.
7. השמעוני — כנוי למלמד ע״ש דרשת חז״ל (במד״ר) שרובן של עניים ומלמדים משבט שמעון הם, והמלמד בוחן בשמשון (שופטים ט״ז כ״א).
8. על המלמד מוטלת החובה ללמוד עם תלמידיו בכל בוקר.
9. בראשית ד׳ ה׳. ואולי יש לגרוס גם כאן: ואל קָקָתִי, כי המלמדים היו מתפללים עם תלמידיהם מנחה וערבית בחדר ואל המקדש (בית הכנסת) לא באו. „אל המקדש לא תבא" פסוק הוא בויקרא י״ב ד׳.
10. כ״ד תקיוות ישבו אנשי כנודג על מלמדי תינוקות שלא יעשירו.
11. המחבר מכוה בקריאה זו אל ה׳: אב רם! (ק.).
12. ישעיהו פרק נ״ט ה׳—ו׳. 13. = כסמם.

הסופר מנחם אלדנדורף מפרנקפורט. כמה מן השירים נתחברו ע״י סופר זה עצמו, אולם ברובם הגדול נתחברו ע״י אנשים שחיו עוד לפני זמנו של הסופר. יש שמחבריהם ידועים ויש שמחבריהם בלתי ידועים. את השירים האלה שרו בנגון „הערצאג ערנסט״, או „הוך ריף דער וועכטער״ (שירי עם אשכנזיים ידועים בימי הבינים) וכדומה. הסימן ל״א בקובץ זה כולל שיר „נתיסד על טענת המלמד לבעלי הבתים״, שאני מביא אותו בזה, אע״פ שאינו „משובח״ ביותר. הוא מראה לנו, שעוד לפני ארבע מאות שנה שמש יחסם של בעלי־הבתים אל המלמדים נושא לשירי תלונה והתמרמרות. שם מחברו רשום בראשי החרוזים: „שמואל ב״ר יעקב חזן, חזק, אמן״. שיר זה יחד עם עוד אחרים מקובץ זה, נתפרסמו מתוך כתב־יד על־ידי הד״ר לֶוֶנשְטֵין בספר היובל לכבוד הרב ר׳ עזריאל הילדסהיימר, ברלין, תר״ן. קצת הערות לשיר זה נשלחו לי מאת ר״א אברונין ורש״ח קוק, וצינתי אותן באותיות א., ק.

שוקד מרקד בחול החול[1], כבד ויותרת,
מודד נודד, שוחק דוחק, השעה לאחרת,
עליונים למטה קלוטה, תחתונים למעלה חלילה, גלגל חוזרת[2].
תוך אספקלריא המאירה[3], בני מרדות נעות הארורה[4], דלפון ארידתא עשרת.
מן השעות הרעות... יצילנו אל דעות[5] לו נתכנו עלילות,
כאשר תעשינה הדבורים[6] יעלו לרבית העבורים[7], ולי אינן עולות.

מחול ומים[8] יכבד עמלי, דין[9] יוצא ונכנס לי,

---

1. צ״ל: מחול, וכונתו שבימות החול שוקדים כל קרביו על עבודתו, המחול וכו׳ (א., ק.)
2. גלגלי השעה (=השעון) חוזרים, עליונים למטה ותחתונים למעלה, והמלמד שוקד על עבודתו.
3. אולי צ״ל: המארה, מלשון קללה. הוא קורא לחדרו „אספקלריה של מארה״ (א.).
4. למלמד יש עשרה תלמידים שהוא קורא להם „בני נעות המרדות״ (שמואל א׳ כ׳ ל׳) או עשרת בני המן.
5. השוה לתפלת „אב הרחמים״ הנאמרת בשני וחמישי: „ויציל נפשותינו מהשעות הרעות״.
6. יש כנראה להגיה: [נושכים] כאשר תעשנה הדבורים.
7. בעלי הבתים, אבות־התלמידים, לוקחים רבית גם בעד חדש העבור, אבל למלמד משלמים כמו בשנה פשוטה.
8. צ״ל: מחול ימים, איוב ו׳ ג׳. (א.).
9. צ״ל: אין יוצא. אך לפי דעת מר ק. יש לקיים הגירסא ורומז לדברי הגמרא בחולין ד׳ א׳ ומק״א. והכונה, שהמלמד נתון תחת השגחה תמידית.

ע״ד מחלוקת שהיתה בעיר אבולינה (ולונה) אשר באלבניה בין קהל הפורטוגיזים והקשטיליאנים, שהעיזו פניהם כגבורים בעצם יום הכפורים׳ (בשנת רע״ב)—כותב על הקשטיליאנים שהמרו את פיו כדברים האלה:

...ואם כן אפילו לא למד לו אלא מעט נקרא רבו, כל שכן אלו שלמדו בכל יום בביהכ״נ פסק רבינו יעקב בעל הטורים בתכלית הפלפול והבקיאות, אפילו לפי דבריהם, שהיו אומרים שלא שמעוהו כמותו בכל ספרד... ואע״פ שהפסק המיוחד בפלפול באיטליה ובאשכנז וצרפת הוא „ספר המצוות הגדול״ [1] לר׳ משה מקוצי, ששם מורנו כל רב את גבורותיו... גם רציתי להודיעך את כחי בהבנת ההגהות המיימוניות [2] האלו, שהן עמוקות אצלנו בישיבות ומפולפלות ומורגלות אצלנו, כמו ה„מרדכי״ [3] על התלמוד, כי שני הספרים חוברו משני תלמידי מהר״ם מרוטנבורק הפוסק הגדול האשכנזי... ובשביל שהורגלנו באלו הספרים בישיבות הגדולות מנעורינו, כמו שנהגנו בסמ״ג מקוצי, שאנו מפליגים בהם בפלפול התכליתי, כדרך מה שאנו מחרדין בלמוד „התוספות טוך״ [4], ובפרט „תוספות שנ״ץ״ [5] ומרפ״א (=מר׳ פרץ אליה [6] ושפה [7] ורבינו יהודה מפריש רבו של סמ״ג... לכן ראיתי לדקדק בזאת ההגהה המיימונית שזכרתי בתכלית מה שאפשר, וידעו החכמים הספרדיים דרכנו בישיבות האשכנזיות ויראו פלפולנו החזק הוא הרפה, המעט הוא אם רב (ע׳ 70־80).

והנה נכנסתי בגבול החכמים הספרדיים לפלפל בחידושי הרמב״ן, **אע״פ שאינו ממנהגנו בישיבות אשכנז ואיטליא**, כי כל פלפולנו הוא בתוספות, ובפרט העמוקות הקצרות של טו״ך, וכמו שהם מפלפלים בחידושים כן אנחנו עושים בתוספות, וכמו שהם לא נהגו התוספות כן אנחנו לא נהגנו החידושים, אבל מכל מקום דרכי להמשך אחרי חידושי הרמב״ן הרבה, בין בתורה ובין בתלמוד, כי היה בתכלית הפלפול והדקות (ע׳ 130).

כו. כתב היד מס. 25 של הביבליותיקה שהיתה שייכת לר״א מֶרצבאכר במינכן, כולל מ״ג שירים וזמירות בלשון העברית וביהודית־אשכנזית. קובץ שירים וזמירות זה נכתב בשנת רע״ז (1517 לספה״נ) ע״י

1. הידוע בר״ת בשם סמ״ג.
2. חברם ר׳ מאיר הכהן על ספרו של הרמב״ם.
3. מאת ר׳ מרדכי ב״ר הלל.
4. נתחברו ע״י ר׳ אליעזר מטוך, והם קיצור תוספות שנץ ותוספות ר׳ משה מאיבורא, בהוספת חידושי הגדולים שהיו אחריהם וחידושי עצמו. התוספות שלנו ברוב מסכתות הש״ס הן תוספות טוך.
5. מיסודו של ר׳ שמשון משאנץ.
6. ר׳ פרץ ב״ר אליהו מקורבייל.
7. תוספות שפה, מחברן אינו ידוע בבירור.

שכירו, ואח״כ נתן ההדס לבחורים, ווכורני שהיה ממתין לבחורים עד שהריחו כלם״ (א׳ 57). „בעיו״כ עשה לו כפרה ולכל בני ביתו וגם להבחורים״ (א׳ 139).

„כל הבחורים עומדים על רגליהם בביהכ״נ שלו משרואים שיבוא, כל זמן שמשתחוה ומניח טלית ותפילין, עד שיושב במקומו״ (א׳ 8). הרב היה מתפלל עם הבחורים בביהכ״נ שלו, „רק בימים הנוראים ולגשם ולמגלה כשהוא בריא הלך הוא וכל הבחורים אל ביהכ״נ של קהל״ (א׳ 31). ויסופר על הגאון ר׳ מאיר פולדא ז״ל שהיה דר בווינא „כשהבחורים שלו רצו ללכת – לביהכ״נ של הקהל – אל המילה אמר להם הגאון: ש״י בויטיל״ש נאמין[1], מה אתם רוצים לעשות אצל המילה כדי לענות אמן על הברכה – תלכו לבית השחטן ושמעו כמה ברכות וענו אמן״ (א׳ 28). „ולא רצה שיאכלו הבחורים על הישיבה, אע״פ שהתנה בשעת הבנין להשתמש בו״ (א׳ 31).

יש מהתלמידים שהיו משמשים שנים רבות את רבם בכל מיני שמוש כדי ללמוד את הנהגותיו. תלמיד כזה היה בעל „לקט יושר״ עצמו, ור׳ זלמן משוטיגווערא, שכתב על ספר את מנהגי מהרי״ל.

כב. לקוטים משו״ת „תרומת הדשן״ לר׳ ישראל איסרלין (נפטר ערך ה״א ר״ך) ופסקיו.

א. מה שכתבת מאיזה טעם רגילים העולם לומר זה רבו של זה בשביל שלמד ממנו „זמן״ אחד תוספות או פי׳ (פירוש רש״י), ואפשר הרבה שמע מן התלמיד יותר חדושים ממה ששמע הוא ממנו – אין לדקדק כל כך אחרי זה המנהג, כי מנהג אבותינו תורה היא[2].

ב. תלמיד רוצה לצאת ממדינתו ללמוד תורה לפני רב אחד, שהוא בוטח שיראה סימן ברכה לפניו... ואביו מוחה בתוקף ואומר לו: בני, אם תלך לאותה מדינה שהרב שם תצערני עד מאד, כי אדאג עליך תמיד פן תהא נתפש או יעלילו עליך, כמו שרגילים באותה מדינה. מה יעשה התלמיד: ישמע לאביו או ילך כחפצו ללמוד? – יראה דאין צריך לשמוע כי האי גוונא לאביו[3]...

כג. ר׳ מיסר דוד ב״ר יהודה מיסר ליאון בספרו „כבוד חכמים״ (י״ל מכת״י ע״י „מקיצי נרדמים״ בשנת תרנ״ט) – שחבר

---

1. = אם טויפעלס נאמען, אך נזהר שלא להוציא דבר מגונה מפיו.

2. פסקים וכתבים למהר״י איסרלין סי׳ רל״ז.

3. שו״ת „תרומת הדשן״ סי׳ מ׳. להוראה זו היה ערך חשוב, כי התנועה והתנודה של בחורי הישיבות באותו זמן היתה גדולה מאד למרות סכנת הדרכים. כך אנו רואים את מהרי״ל הולך ממגנצא לווינא, ושם הוא מניח את אשתו—שהוא מוקירה מאד—מעוברת ונודד לאטליא, לערי וויניציאה ווירונה. עי׳ ע״ז ב„התורה והחיים״ לר״מ גידימן ח״ג ע׳ 8—47, וכן עי׳ להלן בזכרונותיו של ר׳ אשר הלוי.

ד. וזכורני שהיה מאריך ביום ה׳ על הישיבה יותר משאר ימים, ואמר לי מהר״א אייזיק ס״ל (=סגן לויה) ז״ל שכן המנהג בניאושטט (ע׳ 40).

ה. וזכורני שאמר פעם אחת: הבורא ימחול לי לפי דעתי שאין הפלפול כדאי לעשות עליו ברכת התורה[1] (ע׳ 44).

ו. ואותן הבחורים הנעורים כל הלילה צריכים לקרות ק״ש... וראיתי בחור אחד בבית הגאון מהרי״ו וייל ז״ל שישן בתחלת הלילה מחמת שאין לו ספרים (ובלילה היה לומד בזמן שאחרים ישנים).

ז. מלמד שיש לו ו׳ שעות אין צריך להתענות [שובבי״ם ת״ת][2] (א׳ 116).

ח. במדינת רינום ובאושטריך וסביבותיה ראש הישיבה פטור ממסים[3]... אבל שאר ת״ח אינו מצוי בזמנינו שתורתן אומנותן (ב׳ 38).

ט. וזכורני שאמר: בחורים זקנים שלומדים כל ימיהם צריך לנהוג בהם כבוד, והיה משמע אפילו לקרות להם לס״ת בלשון ה„חבר" (ב׳ 39).

י. וזכורני שבקשתי ממנו ללמד את בני שעות בשכר... והשיב לי ע״י שליח: אין חכמה ואין תבונה ואין עצה לנגד ה׳ (משלי כ״א ל׳), פירוש: לעולם ישכור אדם הטוב שבמלמדים לבנו ואל ילך אחר קורבה או מיעוט שכר (ב׳ 39).

יא. ...מהרי״י (איסרלין) פסק שעל התינוק הלומד חייב לחזור על השעה[4] לקנותו ואין המלמד חייב לקנותו... ואני תמה הלא הסופר חייב בקולמוס והחייט במחטו... ואולי הטעם שהמלמד אומר אני יכול לשער השעה בלי כלי ואם אינך מאמין לי קנה לך כלי שעה (שו״ת ר״י ברונא ס׳ קמ״ז).

יב. על היחס בין הרב ר״י איסרלין והתלמידים, ועניינים אחרים הנוגעים לזה, אנו מוצאים פרטים אלה: בליל שבת אכלו כלם על שלחנו (א׳ 33). כששלחו לו הרבה דגים ויין משובח נתן גם לבחורים (א׳ 35). כשקדש בליל שבת, או ביום, נטל ד׳ כוסות, ומאותן כוסות היה נותן לבחורים כוס א׳ או ב׳ לטעום את כולם, ואח״כ נתן לכל אחד מן הבחורים חתיכת פשטירא. ואם נשלח לו יין ביו״ט מן הבעלי בתים לדורון שפך לאותן כיסות ונתן כוס אחד להבחורים או יותר (א׳ 36). ובשבת שחרית הולכים אצלו כמעט כל הקהל, וכ״ש ביו״ט, ועשה קידוש בנעימות ובאריכות על כל הבחורים, והבחורים שותים כל אחד מכוס שלו... אבל ברכת המוציא נתן להם מפרוסה שלו חתיכה אחת, והבחורים אין להם מפה על לחם שלהם (א׳ 50). וכשעשה הבדלה נתן לכל הפחות לבחורים ב׳ כוסות, ולפעמים נתן להם ד׳ או ה׳ כוסות, כשהיו הרבה בחורים... וכשמסיים ברכת מיני בשמים מריח בו ונתן ההדס לאשתו ואח״כ לקח ההדס בידו ובאו כל בניו וכלותיו ונינין. ומריחים בהדס

---

1. ע׳ ברכות י״א ב׳.

2. = שמות, וארא, בא, בשלח, יתרו, משפטים, תרומה, תצוה. מתענין בכל יום ה׳ בשבוע מפרשה שמות עד תצוה, אבל המלמד אין לו להתענות, כדי שלא יחלש.

3. ע׳ מאמרי „לקורות הרבנות׳, „רשומות׳ כרך ב׳ ע׳ 283.

4. = שעון.

אשכנז במאה הט״ו. תלמיד זה שמש את רבו הגדול כל צרכו, וכל הנהגותיו רשם בספר. הספר הוא בשני חלקים: א׳ — חלק אורח חיים; ב׳ — חלק יורה דעה.

א. אחד מרבני הדור כותב בתשובתו בין שאר הדברים: ...הוצאתי לבחורים בעז״ה כפלים מאשר נפל לי מהרבנות מכל צד, ואיזה בחור אשר לא שלמתי לו מה שנדרתי לתת לו להספקה יתבעני לפני כבוד אדוני מורי הגאון יצ״ו, וכל אשר יחייבני הגאון אפרע תחת פרוטה זהוב. כבר בקשתי לכבוד מורי הגאון יצ״ו[1] לשלח לי בחורים ותיקין ועלי לתת להם כל מה שיפסוק ויקציב עלי. עתה מקרוב כתב לי אהובי הח״ר יעקב ריינר[2] אם רצוני ליתן ח׳ זהובים להר״ר תעביל יצ״ו, וגם לבחור חשוב עוד ד׳ זהובים ונעתרתי לו. השם יתברך יודע אם יבוא החורף אם לא גרוע אחד היה בביתי אינו ראוי לתת לו ב׳ פשיטים להספקה נתתי לו בערך ב׳ זהובים. וחצי „זמן" שתה בגניבה תמיד מאחד מחביותי של יין ובכן נתקלקל. באישון לילה לאחר חצות פתח כיפה שלי וגנב ממנה לחם ובשר ויתר ענינים שאבדתי, ויען כי הרגשתי בדבר מוציא לעז על ישיבתי, מה אעשה שימצא שומעין לו, כבר גליתי לך שמו, וזולתו איש בריתו המצורף לו שלום ברינער... והשם יתברך יודע שאיני מתנגד לכל הבחורים הלומדים אצלי בכלום, אלא שלפעמים קשה עלי הרבות עסקיהם במשתאות ובהתערבותם בדברים שהם להמראת הבעלי בתים וכהאי גונא, וד״ל כי באלה ימעט כבוד השם ית׳ והישיבה בכל צד, זאת תוך זמן קצר הכו כנגד[3] עשרה זוגים זה את זה, ושלום ברינער הכה את גיסו זוסמן וצעק זוסמן עליו בְּפָנַי ובפני רבים, וכל המוכים צועקים ואין נענין, לית דין ולית דַּיָּן... כי מרוב רגילותם באלה... מבטלים התמיד[4] עד אשר לסוף ילאו בעצמם... (ח״ב ע׳ 62). נוסף לזה היו הבחורים להוטים אחר שחוק הקוביא[5] (עי׳ שם ע׳ 26).

ב. אותם הבחורים העשירים המפונקים, שעשו להם שולחנות, כשיושבין במקומן הופכין השולחנות לאיזה צד שירצו ועליו הרבה ספרים לא טוב הם עושים. אדרבה כשמבקש אחרי הספר ובא לו בטורח גדול זכור באותו מעשה מה שרוצה ללמוד (שם ע׳ 39).

ג. כשמגיד לבחורים ההלכות לא היה [ר׳ ישראל איסרלין] מסיים בסוף הפרק, אלא הניח קודם הפרק מעט או אמר בפרק שני המשנה ומעט גמרא, וגם אינו מניח בתיקו[6] (שם).

---

1. רומז כנראה לגאון ר׳ ישראל איסרלין.
2. עי׳ שם חלק א׳, ע׳ 116: ...מת מן הבחורים בחור אחד חשוב ושמו החבר ר׳ יעקב ריינר.
3. = בערך, וכן גם לעיל בלקוטים מס׳ חסידים סעיף ל״א.
4. את השעורים הקבועים.
5. עי׳ עוד פרטים שונים אצל ר״מ גידימן, התורה והחיים, ח״ג ע׳ 47—51; 67—70.
6. לא היה מסיים שעורו במקום שסוגית הגמרא מסתיימת ב„תיקו".

ז. ברוב מקומות קוראין בשמחת תורה כל הצבור בסדר וזאת הברכה... ולבסוף קורין כל הנערים (נ״ד ב׳). מנהג זה נהוג עד היום בהרבה קהלות.

ח. מהרי״ל היה דר בבית לבד (= מיוחד) עם הבחורים אצל בית אשתו הרבנית [והיא] ובניה עמה [ישבו] בביתה. ולא היה נהגה מנכסי אשתו בחייה פרוטה ולא היה סועד עמה [רק משבת לשבת], רק פרנסי המדינה היו מספיקין לו נכסים להספיק בהן לומדי ישיבתו, ומחית הרב לגופו הרוב היה שכר שדכנית[1] שהיה כותב ושולח מכתב ידו בכל המדינה לזוג בתולות ונערים, כי כל הארץ היו מקשיבים לו ואחרי דברו לא שינו (נ״ז ב׳).

ט. אמר לנו מהר״י סג״ל, ששמע מפי רבו מובהק מהר״ש (= ר׳ שלום מנישטט) שהוא ראה פעם אחת בבית מהר״ם סג״ל[2], שנכבד אחד מבחירי הישיבה זרק בחרונו קערה לראש השמש שהיה משרת לבחורים, וכשנשמע הדבר באזני מהר״ם אמר להחרים אותו... וכל החבורה טרחו טורח גדול עד מאד טרם חמת המלך שככה, והצריך את הבחור ההוא להרבות פיוסים שימחול לו המשרת. ואני המלקט ראיתי מעשה, שרק בנו של שמש העיר בל״ג בעימר עם הבחורים לשמוח עמהם ונפל ריב בינו ובין החבר ר׳ לעמלין... והיה קורא את הבחור בחרונו בלשון אשכנז זויא שעלם (Sau schelm) ר״ל נבלת חזיר, ויודע הדבר באזני מהרי״ל והחרים את בן השמש. ואמר לו: איך אתה רשאי לקראת הבחורים שלי דבר אחר, והיה יושב בן בחרמו ובנדויו עד יום שני אחר ל״ג בעימר... שאז, כשהלך הרב בבית הישיבה ויותר מחמשים בחורים עמו, עמד שם השמש עם בנו והיו מבקשים מחילה, הבן בפני עצמו והאב בשביל בנו, מאת הרב ומן הבחור ההוא ומכל בני הישיבה, ומחלו להם. ולא נשמע שהחרים מהרי״ל סג״ל קודם לכן או אחרי כן שום בן אדם בעולם[3] (פ״ו א׳).

י. הרבנים ראשי הישיבה היו מתפללין בחול ובשבת בבית הישיבה יחד עם תלמידיהם (עי׳ שם ל׳ א׳; פ״א ב׳) ועם הצבור היו מתפללין בבית הכנסת רק בשבתות ידועות.

כא. לקוטים מס׳ „לקט יושר״ לר׳ יוסף ב״ר משה תלמיד הגאון ר׳ ישראל איסרלין בעל „תרומת הדשן״ (י״ל ע״י „מקיצי נרדמים״ עם הגהות ומבוא מאת הד״ר פריימאנן, ברלין תרס״ג), ויש בהם ענין רב לתאור חיי בחירי הישיבות ודרכי הלמוד בישיבות

---

1. רבני אותו הזמן היו בושים רובם לקבל שכר רבנית יהיו מחפשים מקור אחר למחייתם. השדכנות נחשבה להם לעסק של מצוה, והשכר היה מפל, ועי׳ מאמרי „לקירות הרבנות״ ב„רשומות״ כרך ב׳ ע׳ 276.

2. הוא הרב ר׳ מאיר הלוי, ראש רבני אשכנז שנפטר בשנת ק״ל בערך. מושבו היה בוינה. עי׳ עליו גרין—שפ״ר ח״ו ע׳ 12—18; גידימן, התורה והחיים חלק ג׳ ע׳ 17—19.

3. עי׳ ספרי: העונשין אחרי חתימת התלמוד (ירושלם תרפ״ב) ע׳ 34.

רבן הנזכר... בתוך כך עמד אחד מן התלמידים, אלמן כבר שיתסר, שמו נתן לוי, לקח יד מרת רחל המשרתת בידו... נתן לה שלש עשרה זהובים ואמר שהוא מקדש את זאת... וביום השבת, שהוא סקבא דשבוע[1], שהמשרתים וכל אדם פנוי, נתגלה הענין לגמרי ויצא הקול מפורסם: פלוני קידש פלונית... נתתי לבי לחקר אם החבר ר' זלמן חייב כלום למקדש... והשיבני דלא, אלא לאבי המקדש היה חייב מעט, שנתן לו בזמן שעבר קצת שכירות יותר מכיסו וגמר בלבו להחזיר לו לאב, ומזה לא ידע הבן מאומה... (שו״ת מהרי״ל סי' ק״א).

כ. לקוטים ממנהגי מהרי״ל (אני מציין עפ״י דפוס ווארשא תרל״ד). את מנהגיו רשם על ספר אחד מתלמידיו. מהרי״ל נחשב לגדול הדור באשכנז ולמנהגיו נתנו ערך מיוחד.

א. היה מנהג במגנצא, ששמש העיר היה מקבץ אליו בבית הכנסת כל הנערים אחר סיום תפלת ערבית והיה מברך עמהם בקול על ספירת העומר (דף כ' ב').

ב. ביום אחרון של כל רגל, היה רגיל מהרי״ל ליטול חומש קטן בידו והיה מסבב מאיש לאיש, כדי שכשיקום האיש נגדו יהיה זה לכבוד התורה שבידו, והיה מברך בעבור שיתנו „מתנת ידי"[2] לכבוד התורה ולכבוד הרגל, וכן היה מברך גם כן כל נער שהוא בר מצוה' (כ' ב'). מנהג זה נהג בכל קהלות אשכנז, ואותנו מענין כאן היחס אל הנערים.

ג. נשים הקונות פירות מן הגוי בשמחת תורה כדי לזרוק לשמחת הנערים[3], כמנהג, מן הדין היה אסור... אך קורא אני עליהן מוטב יהיו שוגגין ואל יהיו מזידין (בבא בתרא ס' ע״ב) שאין מקשיבות בקיל האומרים זה (כ״ה א').

ד. אמר מהרי״ל: „מה ששוחקין נערים ובתולות בשבת לגלגל אגוזים מן הדף, והנוגע את שלו בגלגולה את של חברו הרויח כולם, נכון לאסור בשבת... אך מי ימחה, קורא אני עליהם מוטב יהיו שוגגין ואל יהיו מזידין' (כ״ט ב').

ה. אמר מהרי״ל: „מה שנוהגין הנערים לשחק באגוזים ביום כפורים הוא לעגמת נפש ולעגוי; שמיצר להם בשחקם עמהם ואינם רשאים לאכולי' (מ״ז א').

ו. מהרי סג״ל (הוא מהרי״ל) היה מנגן הקריאה דשחרית ומנחה ביום כפורים כלמידת הנערים, שקורין שטובן טרופא[4] (מ״ט ב').

1. רומז לדברי הגמרא בקידושין פ״א א': סקבא דשתא רגלא, „ריעוע של ימות השנה ליחוד ולעבירה — ימות הרגל, כיון שאוכלין ושותין ובטלין ממלאכתן' (פרש״י וס' הערוך).

2. על שם הכתוב: איש כמתנת ידו.

3. עי' גם במאמרו של ר״א עפשטיין Die Wormser Minhagbücher (בס' הזכרון לכבוד ר' דוד קויפמן) ע' XXV.

4. שטובן טרופא = נגון הבית או החדר. כך קראו לנגון המיוחד שבו קראו הנערים את כתבי הקודש לפני רבם, ועי' בס' חיי היהודים בימי הבינים לר״א ברלינר ע' 31.

יח. מצואת ר׳ אליעזר ב״ר שמואל הלוי (מת קי״ז) ממגנצא.
נדפסה ראשונה מכת״י ע״י ר״א ברלינר ז״ל ב„יודישע פרעסע״ לשנת 1870 ע׳ 90 ואילך, ושנית ע״י ר״מ גידמן בספרו.

אלה הדברים אשר יעשו בני ובנותי בבקשתי: ישכימו ויעריבו לבית התפלה ויזהרו מאד בתפלה ובקריאת שמע, ומיד אחר התפלה יתעסקו מעט בתורה או בתילים או בגמילות חסדים... בני ובנותי אם יוכלו בשום צד ידורו בקהלות [1] למען ישמעו ולמען ילמדו בניהם ובנותיהם דרכי יהדות. ילמדו בניהם ובנותיהם תורה ואפילו יצטרכו לחזור על הפתחים על ככה לא יניחום ללכת בטל...

תמיד יהיו בנותי פנימיות ולא יצאניות ולא יעמדו בפתח הבית לראות כל דבר. בבקשה ובצואה שלא ישבו הנשים פנויות, כי הבטלה מביאה לידי זמה [2]; או יטוו או יבשלו או יתפרו... בני, פחותו מאכילה ושתיה רק כדי צורך ואל תבזבזו ממון לאכילה ושתיה... אך הרגילו עצמיכם ונשיכם ואת בניכם ובנותיכם ללכת בבגדים נאים ונקיים, בזה יהיו אהובים ומכובדים בעיני השם והבריות ועשו יותר מיכלתכם על דרך זה [3]... הזהרו מאד לכבד ביתכם ולהחזיקו בנקיות מאד, ובזה נזהרתי מאד, כי כל מזיקים וחלאים מצויים בבתים מטונפות... כל אלה המדות טובות כל מי שעוסק בתורה מתרגל בהם, כי גדול תלמוד תורה שמביא לכל מעשים טובים, לכן אשרי מי שע(ו)מל בתורה. ובכל יום תקבעו עתים לתורה הן רב הן מעט, ולכל הפחות תלמדו בכל שבוע הפרשה עם פירוש רש״י...

יט. מתוך שו״ת מהרי״ל (ר׳ יעקב ב״ר משה הלוי, מת בוורמייזא שנת קפ״ז). משאלה ששאל את פי רבותיו אשר באוסטריה. מכאן אנו למדים קצת פרטים מחיי הישיבות הפרטיות שהיו קיימות בכל קהלה חשובה, חוץ מן הישיבה הכללית שהחזיקה הקהלה.

הנה יש פה — במגנצא — בחור [4] חשוב אחד מחברי, שמו החבר ר׳ זלמן שטן, ויש לו בחורים תלמידים וחבירים בביתו אוכלי שולחנו בשכר, ומהם ד׳ יניקים פחותים מעשרים, ומגיד להם הפשט וקצת משא ומתן כאשר יוכלו שאת, ויש לו משרתת אלמנה כבת מ׳ ושמה רחל... ויהי הלילה, אורתא דרביעי נגהי חמשי פרשת וישלח, כמו ב׳ שעות בלילה [5] נתקבצו ד׳ התלמידים לשמוע קושיות מפי

1. לא בכפרים ו„ישובים״. 2. כתובות נ״ט ב׳.
3. עי׳ בבא מציעא נ״ב א׳ז עשיק לגבך ושוי לכרסך.
4. בחור = חכם צעיר, כי מן התשובה נראה שהיתה לו אשה ושמה גורבין.
5. וזהו בשמונה שעות בערב.

כאשר תדרשו ברבים ותשיבום מעון... גם תרגילו עצמיכם ללמוד בס׳ „חובות הלבבות׳ וב„ספר הישר׳ [1] ובאגרת התשובה לר׳ יונה... והתפללו עם הצבור... ולא תעשו כאשר אתם עושים, שאחר ההלכה אתם יוצאים מיד ואינכם מתפללים במקום שהצבור שם... הזהרו מאד שלא תהיו מד׳ כתות שאין רואות פני שכינה [2] והם: כת שקרים, כת לצים, כת חנפים, כת מספרי לשון הרע...

יז. מתוך תוכחת ר׳ יְעקב בן הרא״ש, בעל הטורים, לבניו. נדפסה גם כן ב„בית התלמוד׳ שם, ע׳ 377-379.

...לא תכעום על שום אדם, והוי קורא לכל אדם בסבר פנים יפות, ולא תשב במושב לצים, ולא תהיה מיושבי קרנות ולא מהולכי מדברות ושוקים אם לא לצורך עצמך, ולא תוציא דבר מפיך אלא לצורך, עשה תורתך קבע וכל מלאכתך עראי... והוי זהיר באהבת השם יתברך ובקידוש השם בגופך ובממונך עד שתתיר עצמך להריגה ולשריפה, ולא תחשוב בעצמך צער הַכְּלָה [3] כלום כנגד העונג שאחר המיתה, והוי זהיר בצדקה ובגמילות חסדים ובהכנסת אורחים.

והוי זהיר בתלמוד תורה לשמה, ותשמור עצמך מן העבירות ושתזכיר בהם אנשי דורך, כי בעונותינו התורה משתכחת ממנו בכל יום, ולא תתעצל מללמוד כל ימי חייך ולעולם תן עיניך במי שלמעלה ממך במעלת החכמה. ודע כי למוד חכמה וספרים אין קץ, והרבה אדם מפסיד ביום אחד ובשעה אחת אם הוא מתבטל בהגאת העולם, והוי זהיר להאריך ולהעמיק ולחפש אחרי כל הספרים בדרך פסק ההלכה בדבר הצריך לעולם [4] ולא תאריך ולא תעמיק בדברי קושיות שלא לצורך, כי אינם עושים [ואת] רוב בני אדם כי אם לקנות שם מערבב בעלי הגמרא. ובכל מסכתא שתלמוד תכתוב מעט בכל מן הפוסקים, ומן ההלכות המעורבבות כתוב הכללים כדי שיהיו בידך, ואם תסתפק באחד מהם תמצאם בפעם האחרת ובזה יצאו דבריך לאור, ותזכור מה שתקרא, ותוציא לשון הגמרא בפיך ולא תגמגם בקריאתה... הזהר שתהיה תמים עם השם, ולא תבטח בדברי חלומות ולא בשום נחוש ולא תשאל לחוזים, ולא תשליך גורלות ולא בנקודות ולא בשום דבר כי הכל הבל...

---

1. ספר מוסר המיוחס לר׳ זרחיה היוני הלוי.
2. סוטה מ״ב א׳.
3. = צער כלה ועובר.
4. הדברים הולמים יפה מאד את ר׳ יעקב, שטרח כל ימיו בחבור ספר הטורים וקנה לו שם עולם כאחד מגדולי הפוסקים.

שוא ידברו – כי לא למדתי חכמה – לפי ההטעאה קצתו נתקיים, שמרמין העולם שאני יודע ספר... ובהיותי בן שלשה חדשים בעיני חליתי... ברוך השם שהפליא עמי חסדיו ופתח לי מאורות לראות מעשי ידיו. ומאז למדתי המסכתות שהיה מגיד אבי ז"ל בישיבה, כפי השגתי בלבד לא בקושיא ותשובה [1], ואני כבן שלש עשרה שנים מארץ גזירה הוציאני ולטלטלה גבר טלטלני, ומשנות למוד אשכנז יצאתי ולשנות למוד צרפת לא באתי, כי הגלות מבלבל הדעת, וגם לא היה לי כתב ולא לשון ללמד בכתב ספריהם, ולהבין לשון מליצותיהם [2] וגם לא יכולתי למרוח ימים ולילות מחולשת העינים כי הן אפלות...

ובשביל חולשת עיני עזבוני אבי ואמי לעשות כל הישר בעיני ולא יסרוני, גם לא הוכיחוני, ועל כן להוכיח אחרים לא הורגלתי, כי לא לִמדוני. ואפילו לבני לא ארע להוכיח, ואם לא יוכיחו עצמם – ממני אין להם מוכיח. גם אין לי פנים להוכיחם בפה פן אלבין פניהם...

ועתה מלאני לבי לכתוב להם זאת האגרת תוכחת מוסר... מדוע לא תלכו בדרכי אבותיכם, ולא תהיה יראת השם תמיד נגד עיניכם, ובתורתו לא תהגו תמיד כל ימותיכם ולילותיכם, ואינכם משכימים ומעריבים לבית תפלותיכם, ולפנים הוא כל למודכם [3], ובמשא ומתן בהלכה אתם כאלמים, לא תפתחו שפתותיכם, ואתם מתחברים עם מי שאינם הגונים לכם להתחבר עמהם, גם אינכם מכבדים אביכם ואמכם... ומה יש לאב לעשות לבנים ולא עשיתי לכם; בכל עת וזמן מזומן מאכלכם ומשתיכם, וכל צרכיכם, וספרים רבים יש לכם וכל מחשבותי עליכם... ועתה בנים שמעו לי יראת ה' אלמדכם, הביטו אל צור חוצבתם ואל מקבת בור נוקרתם, ולמה לזה העולם הובאתם, לא לאכול ולשתות וללבוש שש ורקמה, רק לעבודת האל... והאכילה לאדם כשמן לנר, אם ירבה יאיר ואם ימעיט יכבה, ויותר מהר יכבה ברב מבמעט, ועל כן יש לכם להשמר מאכילה גסה, ואכילה גסה קשה לגוף כחרבות, מלבד שמונעתו לעסוק בתורת האל ויראתו...

הוו זהירין לעסוק בתורה בקבע ותשאו ותתנו בה, והשתדלו להגיד הלכה בכל יום לאחרים ובזה תצטרכו לדקדק בה, גם בהוציאכם אותה בפה לאחרים תקבע בלבבכם, ותחזרו תמיד מלמעלה, ואם תוכלו – מראש המסכתא. כל הלכה תקראו מאה פעמים [ואחד], וגם תקבעו שעות למוד הלכה מפוסקים בכל יום, וגם תשתדלו ללמוד מסכתא עם פירש"י... וגם תקבעו עתים ללמוד הפסוק בדקדוק ופירוש. ולפי שבקטנותי לא למדתי אותו – לפי שלא הורגלו ללמדו באשכנז – לא יכולתי ללמדו בכאן (בספרד). גם על הפרשה תקראו בכל שבוע פירוש רש"י ופירושים אחרים. גם תרגילו עצמכם בדרושים ומדרשים, ובזה יגדל שכרכם

---

1. נראה שילדים אחרים היו לומדים כבר ב,קושיא ותשובה' עוד קודם שהגיעו לי"ג שנה.

2. ר' יהודה הלך מאשכנז לספרד דרך צרפת. בישיבות צרפת לא יכול ללמוד כי לא הבין את השפה הצרפתית.

3. כל למודכם הוא רק לפנים, למראית עין.

מעיקרא לינמר אינש והדר ליסבר, וכל זה אינם עושים עתה, כי כל אחד רוצה ללמוד תוספות, כל חידושים וחידושי דחידושים קודם שידע צורת התלמוד, איכ איך יצליח כיון שעושים להיפך ממה שאמרו חכמי התלמוד... על כן מרוב טורח הלימוד העיון והפלפול רבים פורשים מן הלמוד מרוב טורח השמועות והדקדוק שאומר בעל פה, כי אומרים: מה נוכל להבין סברות מבחוץ הלואי שהיינו יודעים מה שבתוך הספרים, ואם היו לומדים בקביעות יום ולילה אז היו בקיאים בתלמוד והיו מתאוים ללמוד, כי היה להם להבין בקל והיה אדם בא ללמוד לעולם, נים ולא נים תיר ולא תיר (מגילה י״ח ב׳), והיו מוסיפים בכך יראת שמים שלמה וגם היו מתרבים התלמידים והיו עוסקים תמיד בתורה, אבל עתה מרוב טורח השמועות נעשית עליהם ההלכה כמשא כבד ולא יוכלו עוד להביט בה ומתוך כך עוסקין בשגעון ובליצנות ומבלבלין ומבטלין, ועוסקים במיני תחבולות ואין להם יראת שמים.

ואמרינן בפ׳ השוכר את הפועלים [1]: ר׳ זירא צם מאה תעניתא דלשתכח מיניה תלמודא בבלאה, ואמר בויקרא רבה [2]: נכשל אדם בעברה אחת ונתחייב מיתה בידי שמים מה יעשה ויחיה, אם היה רגיל לקרא דף א׳ יקרא ב׳ דפין, או לשנות פרק פעם אחת ישנה פעמים, או ללמוד פרק אחד ילמד ב׳ פרקים, אלמא רוב גירסא עיקר, כי אם היה הפלפול עיקר, לצעוק ולהרים קול חצי יום בדבור אחד, אז היה לו לומר: אם מתחלה היה רגיל להקשות קושיא אחת יקשה ב׳ קושיות... והא דאמר בפרק במה מדליקין [3]: אמר רבה בשעה שמכניסין אדם לדין שואלים אותו נשאת ונתת באמונה, פלפלת בחכמה? משמע שצריך לפלפל, והו לימוד הגמרא שמקשי׳ משניות על הבריתות ומתרצינן להו, או נמי ע״י עסק והגיון בתורה נותן דעת לדקדק ומוצא טעמו, אבל לישב כל היום לפטפט–פשיטא שלא לעשות כן, וכן עתה רוב הלומדים מודים בעצמם שאין לומדין כהוגן ויודעים שאינם לומדים דרך הישר, כי מרוב טורח הפטפוטים שהם מפטפטים הם מתבטלים לגמרי, ולא ישיגו ללמוד לא תורה ולא נביאים וכתובים ולא אגדות ולא מדרשים ולא שום חכמה מחמת רוב תחבולות שלהם...

מז. מצואת ר׳ יהודה בן הרא״ש ז״ל, שנדפסה מכתב־יד ע״י רש״ז שכטר ב„בית תלמוד" שנה ד׳. ר׳ יהודה מלא מקום אביו הרא״ש והיה רב בטולידה, אחת הקהלות החשובות ביותר בספרד. הוא השאיר אחריו גם קובץ שו״ת, שנדפס בברלין תר״ו בשם „זכרון יהודה". ר׳ יהודה מת בשנת ה״א ק״ט, ועי׳ תולדתו ביאהרבוך ד. יוד. ליט. געז. כרך XIII ע׳ 212־242.

בהיות אמי הורתי הרה ממני אמרו לה בחלום שתלד בן, ואם היתה רוצה שיהיה חכם או עשיר, והשיבה שהיתה רוצה שיהיה חכם, ואם לפי האמת החלומות

1. בבא מציעא פ״ה א׳. 2. ויק״ר פר׳ כ״ה. 3. שבת ל״א א׳.

ז. אותם ספסלים קטנים שמושיבים עליהם את הקטנים בבית הכנסת אין הבעלים רשאים להוליכם לבתיהם ולישב עליהם, ואע״פ שנותנים אחרים תחתיהם אין לשנותם מקדושתם[1].

טו. מתוך הספר „אורחות צדיקים״, שער התורה. שם מחברו לא נודע, אבל נראה שחי בסוף המאה הראשונה לאלף הששי, כי הוא מזכיר את גירוש היהודים מצרפת בשנת ה״א ס״ו. הספר תורגם גם ליהודית־אשכנזית ונקרא בשם „זיטטענבוך״.

... גם רבינו שלמה ע״ה (רש״י) ראה בימיו מעוט הלבבות, שהיו בדורות בעו״ה מתמעטים והולכים, ועל כן נתעורר לבו לפרש התלמוד ללמד בני ישראל דעת, ואחר כך עמדו יוצאי ירכו, רבנו תם ור׳ יצחק ושאר רבנים, ופלפלו פלפול גדול עד שחברו התוספות בישיבתו של ר״י, ושם היו גדולים... ומסרו נפשם על התורה, וידעו בלא עיון כל התלמוד, פירוש ותוספות. ואח״כ בעו״ה רבו הצרות ונתמעטו הישיבות והיו אותם התוספות אחרונים כבדים עליהם ולא יכלו לשאת – ובאו גדולים אחרים וקצרו התוספות ההן, כל אחד כפי חכמתו, להקל לאנשי דורו הלימוד, ועדין בימים ההם היו בקיאים בכל התלמוד והיו יודעים המצות מתוך התלמוד עד שנתגלגל שנתגרשו בצרפת[2] שהיו מחזיקים בתורה והיו לומדין בעסק גדול, כענין שעשו ראשונים בימי חכמי התלמוד שהיה עיקר למודם לחזור התלמוד... ויש ראיות גדולות וברורות בכמה מקומות בתלמוד שהיו כלם רגילים בחזרה ולכל אחד היה לו סכום מנין, כך וכך פרקים ליום, וכשהיו טרודים ביום היו פורעים בלילה, ובכל ל׳ יום היו חוזרים תלמודם, ובזה הענין היו לומדים נ״כ בצרפת עד שהגיעו למעלות רבות ולידיעה גדולה, ולא הוצרכו לספרי פוסקים, כי היו יודעים המצות מתוך התלמוד והתוספות.

אבל מיום שנתגרשו מצרפת נתמעט הלימוד מאד מאד ועוד בדור הזה נשכחה התורה, מחמת כי הלומדים הללו סבורים לעשות כמו הראשונים, להחזיק בפלפולים, ואינם דומים לחכמי צרפת כלל וכלל, שלבם היה פתוח כפתחו של אולם, ותורתם היתה אומנותם והיו ממיתים עצמם עליה יומם ולילה ולכן השינו וידעו בפלפולם, אבל עכשיו אינם יודעים כן, אלא מבלבלין זה את זה ומבטלין רוב היום ועוסקין באותו למוד כחצי יום, והלמוד שלהם עראי דעראי והביטול קבע, אבל בימי חכמי התלמוד הלכו ללמוד עשר שנים ויותר... וכן בארץ צרפת היו עוסקין בעסק גדול וזמן רב, והיו יושבים במקום אחד ללמוד כל התלמוד... ואמרינן[3]

---

1. תשובת ראבי״ה שהובאה בשו״ת מהר״ם הוצ׳ מק״נ ע׳ 826 סי׳ ט׳. ספסלים קטנים מיוחדים לקטנים וקבועים במקום מיוחד בביהכ״נ — היו גם בבתי הכנסת בספרד, עי׳ שו״ת הריב״ש סי׳ רמ״ט.

2. צ״ל: מצרפת, והיהודים גורשו מצרפת בשנת ה״א ס״ו.

3. שבת ס״ג א׳.

יג. מתשובת ר' אביגדור הכהן (חי בראשית האלף הששי). נדפסה ע"י ד"ר כהן בנספחים לספרו Mordochai b. Hillel, ברסלוי תרל"ח.

ראובן שטען על שמעון: השכרתיך ללוי ללמד את בנו ונעשיתי ערב עבורך אצלו, והתנה ליתן לך ב' זקוקים כדי שתלמד את בנו מן הסוכות עד חג המצות, והנה נתן לך שכרך משלם ועזבת את בנו ולא עמדת במלאכה אלא עד חצי שבט וברחת לך עם כל השכר....

יד. לקוטים משו"ת מהר"ם מרוטנבורג (נפטר בשנת ה"א נ"ג).

א. בעלי בתים חייבים במס אם יש להם זקוק [1] אחד ומלמד רק אם יש לו שני זקוקים. זה ממנהג הקהלות [2] (שו"ת מהר"ם, קובץ לבוב סי' ל"א).

ב. ...וחמיו פסק ונדר בשעת שדוכין להלביש בני כראוי ולהשכיר לו מלמד[3] חשוב (שם סי' שפ"ו).

ג. מלמד שחלה יקח שכרו משלם... וכן קבלתי מרבותי בצרפת [4] (שו"ת ד' פראג סי' פ"ח; שו"ת הוצ' „מקיצי נרדמים" ע' 6 סי' י"ז).

ד. מלמד שחלה ד' חדשים או ג' אם שכרוהו לקיץ או לחורף לבד וחלה מעוט זמן שכירותו נראה דאין חייב להשלים, אלא נותנים לו שכרו משלם... (ד' פראג סי' שפ"ה).

ה. ראובן ושמעון ששכרו את לוי ללמד בניהם והקדימו לו שכר תקופה אחת, ולאחר ה' שבועות מת בנו של ראובן ותובעו לוי לתן לו שכרו... נראה דחייב ראובן לתן לו שכרו משלם... מיהו אם יכול למצא נער אחד שלומד כל כך בטוב כמו אותו שמת יתן לו במקומו... (ד' פראג סי' תל"ד, ועי' שם גם סי' קל"ח ושפ"ו; מרדכי לב"מ פ"ו; חשן משפט סי' של"ה).

ו. השואל ספר לפני הפסח או לפני ר"ה יכול לעכבו עד פסח או עד ר"ה, כי סתם המלמדים מסיימים מה שלומדים באלו הזמנים (שו"ת הוצ' מק"נ ע' 319 סי' תשנ"ה).

---

1. הזקוק הוא בערך חצי ליטרא. הזקוק הפריזי משקלו היה 244 גרם כסף.

2. עי' גם נמוקי מהר"ם ממרזבורג בסוף שו"ת מהרי"ו. בארצות אחרות יש שהמלמדים היו פטורים לגמרי ממס, עי' שו"ת תשב"ץ ח"ג סי' קנ"ג.

3. מנהג זה שהחותן יחזיק מלמד לחתנו היה רגיל גם בפולין. ועי' עוד להלן בקטע שהובא מ„יודישע פריוואט בריעפע".

4. בענין זה יש ספרות שלמה, ועי' תוספות קדושין י"ז א'; או"ז לב"מ סי' רמ"ב—רמ"ד; מרדכי לב"מ פרק ו'; טור ושו"ע חשן משפט סי' של"ג ועוד ועוד.

לט. עד כמה מחויב אדם ללמד לבניו ולתלמידיו? – עד שיראה לבניו ותלמידיו שכבר אינם צריכים לו, וכבר למדו כל כך הרבה שכבר מלמדים הם לאחרים והרב רואה ובודקם ובטוב הם לומדים, שאינם טועים (שם).

מ. אחד תיקן עץ קטן להראות בו לנערים האותיות והתיבות טיינטדוריי״ר (Tendoir)[1] ולא עשאו בסופו משופע, שפיי״ץ בלשון אשכנז, והראה בו התיבות והאותיות ואחר כך היה בקצהו גוררו כדי לשפע אותו והנגרר היה משליך לארץ. אמר לו החכם: לא נכון לעשות כן... (תתתתקנ״ז).

יא. עוד לקוטים מספר חסידים שנעשו ע״פ ההוצאות הקודמות של ספר זה. לפני מונחת הוצ׳ פפד״מ משנת תפ״ד.

א. זה ספר תולדות אדם, מכאן רמז כשמשימין הנער בערם וקורין לו שם משימים ספר תורת כהנים מראשותיו. וכשמגיע ללמוד, שהוא בן חמש, מתחילין לו בספר ויקרא... שבהבל פיהם של תינוקות בית רבן העולם מתקיים כמו בזבות הקרבנות. אל תגעו במשיחי – בשיחת התינוקות (תתשי״ם, ועי׳ גם בקטע שהובא מתוך מחזור ויטרי לעיל ע׳ ג׳).

ב. ודגלו עלי אהבה[2], הם עצים של התינוקות של בית רבן, שמראין בהם האותיות (תתשנ״ב).

ג. אל תערב בנות עם בנים פן יחטאו. תשמח בתולה במחול לבדה[3] אבל בחורים וזקנים יחדיו. וכן (זכריהו ח׳ ה׳) ילדים וילדות משחקים ברחובותיה, ילדים לבד וילדות לבד (קס״ח).

יב. מתשובת ר׳ ברוך ב״ר שמואל ור׳ יהודה ב״ר קלונימוס, רבני מגנצא הקדמונים (בערך ד״א תתק״ף), שהובאה במרדכי לבבא בתרא ריש פרק השותפין.

א. ...כמה סופרים יקרים מלמדים חשובים מחמת צוק העתים וכובד הזמן משכירין עצמם רק עבור היציאה בלי שום שכירות.

ב. נוהגין העולם לתת לסופרים ולמלמדים קצת מן השכירות קודם גמר מלאכה (מרדכי שם).

---

1. בהוצאות הקודמות של ס׳ חסידים סי׳ תתצ״ג כתוב כאן: „ובל״א (= ובלשון אשכנז) טייט העלצלי. בעצים אלה השתמשו גם בתקופת התלמוד. עי׳ מדרש איכה פ״ב, שבני ביתר היו אומרים: אם יבואו השונאים עלינו — ב מ כ ת ב י ן הללו אנו יוצאין ודוקרין אותם.

2. דרש ו ד ג ל ו עלי כמו ו ג ו ד ל ו עלי, אלה הם העצים שמראה בהם באצבעו וגודלו עלי.

3. לשון הכתוב (ירמיהו ל״א י״ב) הוא: אז תשמח בתולה במחול, בחורים וזקנים יחדיו.

ל. בכפר אחד היו רק עשרה בני מצוה, בשלשה או בארבעה בעלי בתים בכפר, והיו להם בנים והיו לומדים להם תרבות טוב. וכשהיו אומרים ברכות ושבחות היו כולם אומרים, ולא היו מדברים שיחת חולין בבית הכנסת, ויש מהן שאמרו לשלוח בניהם לפני תלמידי חכמים שבעיר גדולה. אמר להם חכם: אל תשלחו! כי יותר [טוב] ילמדו בזה הכפר שלכם מבעיר, כי הרבה פריצים בעיר, ולא רצו לשמוע לו, ושלחו בניהם וראו שאותם שלומדים היו מדברים בברכות ובשבחות שקוראין שלמ״ש... ולמדו הרבה, אבל חזרו להם מתרבות הטוב שהיה להם. וכששבו לא היו חוששים באביהם כשמוכיח אותם. אמר להם החכם: הלא זה דברתי לכם. ועל זה נאמר (משלי כ״א ט׳) טוב לשבת על פנת גג, (שם כ״א י״ט) טוב שבת בארץ מדבר... (תתתרפ״ד).

לא. ההולך לארץ מרחקים למקום תורה ובידו כסף ללמוד כנגד סדר אחד או שנים, ילמד תחלה מה שנוהג תדיר ויכול ללמד לאחרים, שאיך ילמד תחלה סדר קדשים ועדיין אינו יודע שחיטת חולין[1], שבת וברכות וכיוצא בהן, כי כשלומד יהיה בלבו כדי ללמד, ולא יתכן לאותם שלא למדו עדיין מסכתות הצריכות להם להורות בכל יום שילמדו תחלה מסכתות שנהוגים לימות המשיח, ובמקום שיש מחלוקת במשא־ומתן צריך לעסק בסדר נזיקין (תתתרצ״ה).

לב. לא תסיג גבול רעיך אשר גבלו הראשונים, שתקנו הנגונים, שלא יאמר נגון של תורה לנביאים ולכתובים, ושל נביאים לתורה ולכתובים ושל כתובים לתורה ולנביאים, אלא כל נגון כמו שהוא מתוקן (תתי״ז).

לג. הרב שדורש ברבים ושמע התלמיד ויש לו קושיא במה שהרב אומר – אם יודע התלמיד שהרב שמח אם יקשה לו, ולא יהיה בוש שלא ידע, ישאל; ואם לאו – אל ילבין פניו ברבים. ואל יקשה אדם למתרץ הבלים ודוחה אותו בקש (תשפ״ד).

לד. אחד היה מגמגם בדבריו, קודם שהיה מוציא מפיו דבור אחד היתה שעה גדולה, וכשהיו משחקין עליו היה כועס. אמר לו רבו: אל תשאל בפניהם, המתן עד שיצאו, או תכתב בכתב מה שקשה לך ואתרץ לך (תשפ״ה).

לה. נשים היו בארץ כנען[2] שהיו אומרות כל נחמות שבישעיה בגירסא[3], ועמי הארץ היו יודעים בגירסא כל דברי נחומים (רי״ב).

לו. הרב שכועס על תלמידו לא יכנו בספר והתלמיד לא יגן [על עצמו] בספר לקבל הכאות, אלא אם כן יש בהכאות סכנת נפשות (תרס״ב).

לז. „בניך כשתילי זיתים סביב לשלחנך" (תהלים קכ״ח ג׳), תעסוק שיהיו בניך כשתילי זיתים סביב לשלחנך. שאם יש לאדם בנים גדולים אל יניחם לאכול בבית אחר, שלא ימשכו לבם להיות זוללים וסובאים... ופן יצאו לתרבות רעה (תתרפ״ד).

לח. אין בנים יכולים להיות בלי חברים (שם).

---

1. כידוע קראו הראשונים למס׳ חולין — שחיטת חולין, ולמס׳ זבחים — שחיטת קדשים.

2. בספרות ימי הבינים נקראו ארצות הסלבים, וביחוד בוהמיה, בשם „ארץ כנען" ושפתם בשם „שפת כנען".

3. = בעל פה.

כג. „...שהרי בירך את לוי שעתידין בני לוי והכהנים ללכת וללמד תורה, שלא ישובו לביתם עד שילמדו תורה, שבכל מקום שישאלו להם דבר הלכה או טעם שידעו להשיב, שנאמר: (דברים ל״ג ט׳) האומר לאביו ולאמו לא ראיתיו ואת אחיו לא הכיר ואת בניו לא ידע, כי שנים רבות יתעכב לפני הרב עד שילמוד כל צרכיו ואחר כך ישוב ולא יכיר אב ואם וקרוביו, כמעשה דרבי חמא בכתובות (ד׳ ס״ב ב׳)...״ (תתתרע״ד, ועי׳ גם חוקי התורה).

כד. אהוב לך את המצוה הדומה למת מצוה שאין לה עוסקין, כגון שתראה שבני עירך לומדים סדר מועד וסדר נשים וסדר נזיקין אתה תלמוד סדר קדשים; ואם תראה שאין חוששים ללמוד מועד קטן ופרק מי שמתו [1] אתה תלמדם ותקבל שכר גדול כנגד כולם (תקפ״ח, גם תשס״ו).

כה. מי שיש לו בן קטן מוטל בעריסה לא ירננו לו ברננות שירים וזמירות של גויים, כדי שלא יבכה, וגם לא נגוני ישראל שהם להקב״ה... (שמ״ו).

כו. אע״פ שאמרו (בבא מציעא ל״ג א׳) העוסק במקרא מדה ואינה מדה, פעמים שגדולה יותר מעסק התלמוד, כגון שיש עמי־הארץ ואחרים שאין עוסקים בתלמוד והולכים ושומעים מפיו מקרא, שאם לא היה מלמדם מקרא לא היו לומדים כלל, לא תלמוד ולא מקרא. ויש פעמים שאסור, כגון שאין מומחה בעיר ובקי באיסור והיתר, לכך טוב שכל עסקו יהיה בתלמוד (תשס״ה).

כז. כשרואה אדם שיש לו פרנסה והוא יכול במלאכת עראי להרויח כדי צרכו אז לא יאמר: אם אין קמח אין תורה, ולא יעשה תורתו עראי ומלאכתו קבע, אלא תורתו קבע ומלאכתו עראי. ולא ישב בטל רגע אחד, כי יותר מענישין את האדם כשיושב בטל או עוסק בדברים בטלים, ממה שעוסק במלאכתו אף־על־פי שיש לו הרבה. וכשרואה האדם שיש לו נאמן שיעסוק במה שיש לו והוא מאמינו אז יעשה כרבי שמעון בר יוחאי (ברכות ל״ה ב׳) לקיים (יהושע א׳ ח׳) והגית בו יומם ולילה, ולא יעסוק כלל במלאכה... ואם לא היה לו לפרנס אלא בני־ביתו לא היה צריך לעשות מלאכתו קבע, אלא [בזמן] שיש עמו יתומים ואלמנות, או עניים או זקנים, שאינם יכולים לעמול אז יעסוק במלאכתו קבע (תשע״ד).

כח. מי שיש לו ממון לא יאמר אעשה בית הכנסת ובית המדרש, אלא יתן לצדיקים שיעסקו בתורה. ולא לאותן שגורסין קושיות, כדי שיהיו העולם סבורים שיודע[ים] כל התלמוד ולא עסקו אלא ראו קושיות וגרסות להראות חריפותם, אלא יתן ליראי ה׳ הלומדים לקיים המצוות (תתתתק״ו).

כט. אם יש לאדם תלמידים יעסק בתקנתם, וכך [אם יש] רב אחד טוב בעיר ויש לו תלמידים טובים כתלמידיו יעסק בתקנתם כמו בתקנת תלמידיו. ואם יש לו „תוספות״ ואין לרב אחר „תוספות״ לא יאמר: לא אשאיל לו ויבואו תלמידיו לפני ללמוד, לכך אומר: יהי כבוד חברך חביב עליך כשלך (תתתרע״ח).

---

1. מס׳ מועד קטן ופרק מי שמתו לא נלמדו מפני שיש בהם הלכות אבלות ונזהרו שלא לפתוח פה לשטן.

שידעו. אבל האיש מצווה ללמוד בלשון הקודש, וחייב ללמוד אפילו תורת כהנים וסדר קדשים (תתל״ה, גם תתתש״ב).

יד. ילמד אדם את בנותיו כדי שידעו להתפלל (תתתש״א).

טו. לא יתכן לבחור ללמד לבנות שנדלו (תתל״ה, גם תתתש״א).

טז. אל יניח בין תלמידיו רכיל, כי לעולם לא יהיה להם שקט מפני רכילתו (תת״ב).

יז. אל תשכן באהלך עולה (איוב י״א י״ד), שלא יאמר הרב אניח לתלמיד עָוֶל כדי שאזכהו וילמוד ממעשי, לא יועיל, כי יותר ילמד לבני ביתו עולה (תת״ג).

יח. כשיש לאדם תלמידים חנוך לנער עפ״י דרכו. אם מבינים בסתומות דבריך כפי מה שהוא תגיד, ואם אינו יודע בסתומות פרש לו... ולמה אין שונין לחכם ולמה אין מפרשין לחכם (ספרא פרשת מצורע, פרק זבים ג׳)? לפי שכתוב (משלי א׳ ה׳) ישמע חכם ויוסיף לקח, וכיון שהוא חכם אם היה מפרש לו לא ישים לבו להבין דבר מתוך דבר, ובזמן הזה שאין חכמה יתירה צריך לרב לפרש הכל; גם אם יכתב פירושים יפרש הכל, כדי שלא יהא יגיע לחשוב, ויתבטל משאר דברי תורה (תת״א).

יט. כל אדם שתחפוץ לדַעת חפצו – במה שתדיר מדבר בו הוא חפצו, ואם תחפץ לידע תלמידים מה בלב זה ומה בלבו של זה—תשים לפניהם מיני ספרים הרבה הרי מה שיראה ויסתכל ויעיין בו ביותר אותו לבו חפץ. מה שיעתיק, או ישכור שיכתבו לו, בו חפץ (תשצ״ה).

כ. כתיב (דברים א׳ א׳) „אשר דבר משה אל כל ישראל״ וכתיב שם (א׳ ג׳) „דבר משה אל בני ישראל״ ולשם אינו אומר כל ישראל, ואחר כך כתיב (שם א׳ ה׳) „הואל משה באר את התורה״ ולא כתב למי, אלא בתחלה דבר לכולם, אפילו לטף ונשים, דברים המקובלים לכל, כגון אגדה ומדרש ותלמוד בלא קושיות, אבל דברים חמורים כגון קל וחומר, ול״ב מדות שהתורה נדרשת בהן, דבר זה לחריפים שבהם, וזהו דבר משה אל בני ישראל ודלג „כל״, אבל באור התורה במקום רמז וסודות ותגין ומעשה מרכבה זה מסר בצנעה לב׳ או ג׳ צנועין (תשצ״ו).

כא. לעולם ישליש אדם את שנותיו שליש במקרא, שליש במשנה ושליש בתלמוד[1], ב׳ ימים מקרא, ב׳ ימים משנה, ב׳ ימים תלמוד, שלשתם[2] בשבת, דבר אחר [בשבת] אגדה. ויש אומרים שליש היום, זהו ד׳ שעות, מקרא, שליש משנה ד׳ שעות, שליש תלמוד ד׳ שעות. ויש אומרים ישליש אדם שנותיו שנה למקרא, שנה למשנה, שנה לתלמוד, כמו בן חמש שנים למקרא, בן עשר למשנה בן חמש־עשרה לתלמוד, ומשם אין ראיה – כי הקטן לא יבין תלמוד (שם).

כב. אם יש לאדם עושר לשכור אחרים אל ילמד בניו, כדי שלא ימעט בלמודו שלו, וישכור מלמדים לבניו (תשנ״א).

---

1. קדושין ל׳ א׳.

2. מקרא, משנה, תלמוד.

ה. אם תראה איש מפולפל ואין בו יראת ה' אל תתן את בנך ללמוד לפניו (תתי"א).

ו. אל יתן אדם את בניו לפני כעסנים ללמדם, כי יכום או יענישום. אחד לא נתן שכר המלמד כששאל לו השכירות מהרה, אמר לתלמידיו: יהי רצון שלא תצליחו בלימודיכם. אמר לו חכם: מה פשעו? ואמר לאביהם: שמע לעצתי ותשכר מלמד אחר לבניך שלא יהא כעסן, ולזה תתן השכירות שלו, אעפ"י שלא הגיע סוף ה„זמן" תפרידהו לשלום ממך (תתכ"א).

ז. אל יעשה אדם חסד במקום שיש עברה. כגון שיש בנים לראובן ובנים לשמעון, ואומר שמעון לראובן: אתה עשיר ואני עני ואין לי במה להשכיר מלמד לבניי ואין לך כל כך שתשכור מלמד לבניי, אלא עשה עמי חסד ותעזוב לבניי ללמוד עם בניך לפני הרב שהשכרת – אם בניו של שמעון אינם הגונים ובטלנים, ויוציאו את בני ראובן לתרבות רעה, אל יניח לבניו של שמעון ללמוד עם בניו (תתכ"ב).

ח. מי שמלמד תינוקות, ואחד חריף מחברו, והרב שלהם רואה שאין תקנתם שילמדו יחד וצריכים החריפים רב להם לבד, אל ישתוק, ויאמר לאביהם: אלה צריכים רב לבד ואלה לבד, אעפ"י שיפסיד אם יפרידם (תתכ"ג).

ט. „חנוך לנער על־פי דרכו גם כי יזקין לא יסור ממנה" (משלי כ"ב ו'). אם תראה שיצלח במקרא ולא בתלמוד אל תדחוק לו ללמדו תלמוד, ואם יבין בתלמוד אל תדחק ללמדו מקרא. במה שיודע בו תחנכנו (תתכ"ד).

י. „בן חמש־עשרה לתלמוד". מאי נפקה מינה? אלא כיון שאדם רואה שאין בנו זוכה לתלמוד ילמד לו „הלכות גדולות"[1] ומדרשים וקרייה[2] (תתכ"ה).

יא. אל ילך אדם לדבר עם מלמד תינוקות בשעה שהוא מלמדם פן יבטלנו בדבריו (תתכ"ח).

יב. אדם שבני אדם רגילין אצלו אל ישכיר עצמו למלמד תינוקות, כי יבואו אצלו ולא יעסוק בטוב בהן, ואל יאמר אדם הואיל ואני מלמד ילדים ביום אשכים ואלמד לעצמי, מפני שנמצא ישן בלמוד תינוקות וקבל שכר על מנת ללמדם בטוב (תת"ל, גם תתתרצ"ו).

יג. חייב אדם ללמד לבנותיו המצוות, כגון פסקי־הלכות[3]... כי אם לא תדע הלכות שבת היאך תשמור שבת... וזהו שאמר (דברים ל"א י"ב) הקהל את העם האנשים הנשים והטף, וזהו (שם כ"ט ט') אתם נצבים היום כלכם... טפכם נשיכם... מחוטב עציך עד שואב מימיך, כדי שידעו עבדים ושפחות פסקי המצוות מה לעשות ומה שלא לעשות... אבל בעומק ההלכה ופלפול אין הנשים מחויבות, ומצוות שאינן מחויבות לקיימן לא נצטוו ללמוד, אבל מצוות שנצטוו צריכות ללמוד לדעת באיזו לשון

1. רומז, כנראה, לס' הלכות גדולות של רב שמעון קיירא. ועי' גם שם סי' תשמ"ה.
2. קרייה — מקרא, עיי"ש סי' תשמ"ח וסי' תתתש"ד.
3. עי' גם שו"ת מהרי"ל סי' קצ"ט.

י. לקוטים מ„ספר חסידים" לר׳ יהודה החסיד מרגנשבורג (מת ד״א תתקע״ו). ספר זה הוא מרגלית יקרה בספרות המוסר העולמית. אולם ערכו חשוב מאד גם מצד־ אחר: זהו אוצר גדול של ידיעות חשובות להכרת החיים התרבותיים והכלכליים של היהודים בראשית ימי הבינים. גם בעניני החנוך והלמוד אנו מוצאים בו הרבה דברים של טעם והערות נפלאות. ספר החסידים, שהיה חביב על העם, נדפס פעמים רבות, ובשנת תרנ״א הוציאה אותו חברת „מקיצי נרדמים" מחדש עפ״י כת״י פארמא, ויש בהוצאה זו הרבה חומר חדש שלא היה בהוצאות הקודמות. — אני השתמשתי בהוצאת „מקיצי־נרדמים" ועל פיה ציינתי את הסימנים.

א. אמרו עליו — על תלמיד חכם זקן אחד — שהיה רגיל במקום שהתינוקות היו רגילין ללכת לבית רבן והיה מחלק להם פירות ואגווים כדי שיעסקו בתורה, וכשעומדים מבית רבן היה נותן להם פירות ואגווים ושואל להם מה היו לומדים, והיו עוסקים בתורה בשביל זה (תשס״ד).

ב. ומרה יהא לאהבה. לא יאהב אדם את רבו והוא יודע שאין לו הצלחה לפניו ובעבור אהבתו ילמוד לפניו, או יניח בנו ללמוד לפניו... (תשפ״ז, גם תקפ״ד).

ג. כתיב (משלי ד׳ ח׳) „תחלת חכמה קנה חכמה, ובכל קנינך קנה בינה" — מתחלה כשאדם משכיר לבנו מלמד ישכיל באותו דבר שלומר, שאם בניו ילמדו מקרא והרב בקי בתלמוד ועם הארץ הוא במקרא [לא יצליחו], במה שהבנים צריכים צריך שיהא לו ידיעה. „ובכל קנינך קנה בינה" — שיהא לו רב שידע, אעפ״י שאינו לומד אלא עברי צריך שיהא מבין מה לומד, וכשלומד מקרא צריך להבין לו [לנער] כשיגיע לדברי יראת שמים, כגון לכבד את התורה ולומד שהבורא בשמים והוא הנותן והוא המפרנס, ואם יגדל ילמדהו שיש גיהנום וגן־עדן, כי הילדים לבם כְּלֵב גדולים בחלום, סבורים שהכל אמת, כך הילדים סבורים שכל דבריך אמת קודם שירגילום חברים רעים (תת״כ).

ד. „ראשית חכמה יראת ה׳ שכל טוב לכל עושיהם" (תהלים קי״א י׳); „יראת ה׳ ראשית דעת חכמה ומוסר אוילים בזו" (משלי א׳ ז׳); „תחלת חכמה יראת ה׳ ודעת קדושים בינה" (שם ט׳ י׳)... הרי ג׳ פסוקים, כנגד ג׳ מדות שבמקרא ושבמשנה ושבתלמוד... אמר ג׳ מקראות הללו, כי אז היה רב למקרא רב למשנה ורב לתלמוד, ועתה ג׳: אחד לתורה, ב׳ לנביאים, ג׳ לתלמוד[1]. ומגיד שכל הרבנים צריכים שיהיו יראי שמים, שכל מי שלא ילמד תחלה להיות ירא שמים לבנו לא יועיל אחר כך כלום. וג׳ מלמדים הם: האב והאם, והרב והמְגַדֵּל ב׳, והחברים ג׳[2] (שם).

---

1. נראה מזה שבכבר באותו זמן עשו את למוד המשנה טפל לתלמוד.

2. המספר אינו מכֻוָּן, ומו״ל הספר, ר״י ויסטינצקי, מגיה: האב, והרב, והחברים. ואולי יש לקרא: האב ואם—א׳, הרב והמגדל—ב׳, והחברים—ג׳.

ישראל מה ה' אלהיך שואל מעמך כי אם ליראה וגו' (דברים י' י"ב), מפני שהעם רדופים במלאכתם על כן די להם בקבלת האמונה, אבל הפרושים יכולים להתחתן בשתים, במדרש ובמעשה. וגם ראשי הישיבות יתנו שיעור לתלמודם, סדר מועד לב' שנים, סדר נזיקין לב' שנים, סדר קדשים לב' שנים. והכל מתלמוד נמרא בין יהיו קבועים למדרש הפשט בין יהיו קבועים למדרש התוספות. ואל יתעכבו ראשי הישיבות בתפלת השחרית בבית הכנסת עד גמר התפלה רק עד קדושה רבה, מפני שיהיה שהות לתלמידים לחזור תלמודם.

סליק ספר חוקי התורה.

בריך רחמנא דסייען.

ט. למצב החנוך אצל יהודי צרפת לפני הגרוש של שנת ה"א ס"ו (1306).

ענייני החנוך היו מסודרים יפה מאד אצל יהודי צרפת, בין בקהלות שבצפון המדינה ובין באלה שבמרכזה ובדרומה. בקהלות גדולות וחשובות, בנרבונה ואורליאנס ורבות אחרות, התקיימו גם ישיבות גדולות. בניני בתי הספר והישיבות היו מרוחים ומפוארים. הרבה מהם היו מוקפים גנים נחמדים, אף שבתי הספר עמדו על פי רוב במרכז הרובע היהודי הצפוף. לאחרי הגרוש נמכרו לנוצרים כל הבתים שהיו שייכים להיהודים ומחירם נפל לגנזי המלך. מן התעודות שהגיעו לנו בנדון זה אנו רואים שמחיר בתים רגילים היה מחמש עד עשרים וחמש ליטרות, ורק בתים מועטים לפי הערך נמכרו במחירים יותר גבוהים. אולם מחירם של בניני בתהים בקהלות שונות עולה לסכומים עצומים, ומכאן ראיה על גדלם היוצא מן הכלל [1]. כך נמכרו בתי הספר העממיים, או „המדרש הקטן" (petite Ecole) שבנרבונה בשלש מאות וחמשים ליטרות טורניש[2]; בתי הישיבה, „המדרש הגדול", (או כמו שהוא נקרא בתעודות Scole Antique) נמכרו במחיר עצום של שש מאות ועשרים ליטרות טורניש. בתיה"ם העממיים שבאורליאנס נמכרו במאה וארבעים ליטרות, ובית הישיבה בשלש מאות וארבעים ליטרות. בטולוזה נקרא רחוב אחד בשם „רחוב בתי הספר היהודיים". נראה אפוא שהיו בתי ספר אחדים. הם היו מוקפים חומה, וגן גדול היה נטוע סביבם. על יד בתי הספר היו גם בתי מלאכה (Ouvroirs), שבהם למדו כנראה חלק מהילדים מלאכות שונות. אחרי הגרוש נמכרו בתים אלה במחיר גבוה של שבע מאות ליטרות[3].

---

1. בבתי הישיבות היו גם חדרים מוכנים בשביל בחורים עניים שבאו אליהן ממרחק (עי' שו"ת מהר"מ מרוטנבורג ד' קרימונה סי' ק"ח).

2. livres Tournois על שם העיר Tours. בכל ליטרא היו עשרים דינר.

3. עי' על כל זה Revue des Etudes Juives II p. 17—18 ובתעודות הרבות שנתפרסמו באותו כרך ע"ד מכירת רכוש היהודים בכל ערי צרפת.

הקרובים למלכות[1] לעסוק בעבודת המלך בששת ימי המעשה וביום השביעי יעסקו בתורה, ויזכרו דברי אלהים חיים לקיים כמה שנא׳ למען תהיה תורת ה׳ בפיך לכל הפחות יום אחד בשבוע, ונאמר לא ימוש ספר התורה הזה מפיך והגית בו יומם ולילה.

ג.

כיצד מלמדים את הנערים וכיצד נוחלין למלמדים שעור על תלמודם? אמרו חכמ׳ ז״ל בן חמש שנים למקרא. אדם נותן בנו לתלמוד תורה ביד המלמד כבן חמש שנים בר״ח ניסן[2] שהוא כשר לכל דבר, כאשר אמ׳ חכמ׳ ז״ל[3] מוציא אסירים בכושרות (תהלים ס״ח ז׳) זה ניסן שהוא כשר לכל דבר, לא קר ולא חם, ואומר למלמד בפירוש שיעור התלמוד: אודיע לך שתלמד לבני בזה החדש הכרת האותיות והחדש השני הניקוד ובחדש השלישי צירוף האותיות במלות, ומכאן ואילך יבא טהור ויעסק בטהרות בספר ויקרא, ואם לאו תתפרע כפועל בטל[4]. ובכל חדש וחדש תוסיף לבני, אם ילמוד בני החדש הזה חצי סדר ובחדש אחר גמר הסדר ומתמוז ועד תשרי ילמוד הסדר עברי שלם בכל שבוע, ומתשרי ועד ניסן לעז, והיא שנת ששי לנער. ובשנה השנית שהיא שנת שביעית לנער ילמד תרגום במכתב ולא על פה, וילעיז התרגום כמו העברי, ובשמינית ותשיעית נביאים וכתובים.

אמרו חכמ׳ (אבות סוף פ״ה) בן עשר למשנה, אז יכניסו הנער בגמרא מסכת ברכות ומסכתות קטנות הכתובות בסדר מועד ג׳ שנים, ובשנה הרביעית קדש לה׳ שהיא י״ג לנער. אמרו חכמ׳ בן י״ג למצוות, וסמך לדבריהם: עם זו יצרתי לי תהלתי יספרו, (ישעיהו מ״ג כ״ב) זו בגימטריא י״ג[5], פירוש כאשר יגיעו עמי למנין ז״ו אז תהלתי יספרו, וראוין הם להמנות במנין העדה ולהתפלל וראוין הם להפקד במנין הפרושים. ויקח האב את בנו הפרוש וימשיכהו בדברים טובים: אשריך שזכית למלאכת הקדש, ויכניסהו אל הבית הקבוע לפרושים, וחובת הפרישות אינו חל על הנער עד שיגיע לי״ז שנה[6] ויביא אותו לפני ראש הישיבה ויסמך ידיו עליו לאמר, זה קדש לה׳, ויאמר לבנו אני מצוך הנה את אשר תאכל בביתי כי לתלמוד תורה הקדשתיך, וישב שם ז׳ שנים ללמוד מסכתות גדולות. גם אמרו חכמ׳ (אבות פ״א) לא המדרש עקר אלא המעשה, ועוד (ברכות ה׳ ב׳) אחד המרבה ואחד הממעיט ובלבד שיכוין לבו לשמים, פי׳ דרשו חכמים אלה הדברים על ההמון כדי להמשיכם אל האמונה ואל היראה, וסמך לדבריהם: ועתה

---

1. גידימן מעיר שאמנם בצרפת היו הקרובים למלכות, כר׳ נתן אופיציאל וחבריו, לומדי תורה ויראי שמים.

2. ועי׳ ברוקח, שמנהג אשכנז היה למסור הילדים למלמד בחג השבועות.

3. תנחומא פרשת בא.

4. כפועל בטל, עי׳ סי׳ של״ג, של״ד ושל״ח (ג.).

5. גידימן מצא גימטריא זו בשו״ת מהרי״ל סי׳ נ״א, ורייפמאן מעיר שב"מנן אבות" (פירוש על מס׳ אבות להתשב״ץ) מובאה גימטריא זו בשם מדרש.

6. כלומר מי״ז חובה, ומי״ג עד י״ז רשות (ג.).

ו) ועוד תקנו על המלמדים יהיה מלמד חשוב מקבץ עד ק׳ תלמידים נערים ללמד תורה וליקח בזכותו ק׳ ליטרין, ומשכיר להם י׳ מלמדים בשמונים ליטרין, ועשרים ליטרין הנותרים יהיו לחלקו, ולא ילמד הוא שום נער, אך יהיה שוטר ומשגיח על המלמדים לתת להם שיעור עלי תלמודם, ומשכיר להם בית גדול ללמד בחדרים ובעליות וכל נער ונער יתן חלקו בשכירות הבית, וזה הבית נקרא מדרש קטן, וישבו שבע שנים, [ב׳ שנים] חומש, וב׳ שנים נביאים וכתובים, וג׳ שנים מסכתות קטנות, וילכו לבית המדרש הגדול העומד אצל בית הכנסת ללמוד מסכתות גדולות לפני ראש הישיבה וישבו עמו ז׳ שנים כחוק הפרושים.

ז) ועוד תקנו ראשי ישיבה בלתי שרים, פי׳ אם יהיה לפני ראש הישיבה ארבעים תלמידים יעמידו לפניו ארבעה מתורגמנים, אחד לעשרה תלמידים, ובצאת ראש הישיבה בבקר מבית הכנסת יבא בבית המדרש בלי הפסק, פי׳ שלא ידבר בינתים, ויפרש ההלכה כמשמעותה[1] והמתרגמנין יקבלו שטתו על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון, וכשישלים הרב מלפרש יצאו המתרגמנים והתלמידים מלפניו וילכו בחדריהן ועליותיהן, וכל מתרגם ומתרגם יבאו לפניו עשרה תלמידים המוטלים עליו ויחזור ההלכה לתלמידיו פעמים וילכו לאכול, וכאשר יעמדו מעל שלחנם יחזרו ההלכה פעם שלישית וישובו וישבו לפני הרב והרב יפרש להם ההלכה אחרת[2] ויצאו מלפניו כמשפט הבקר ויחזרו ההלכה פעמים, ואם יש להם שהות ביום יחזרו ההלכה של בקר וההלכה של ערב ביחד, ויעמד החק הזה מניסן ועד תשרי. ובחרף כמו כן יפרש הרב שחרית כאשר בארנו ופעם אחרת בצאתו מבית הכנסת בלילה, ויצאו מלפניו ויחזרו ההלכה פעמים טרם יאכלו, ואחר גמר השלחן יחזרו ההלכה פעם שלישית ויחזרו הלכת בקר והלכת ערב ביחד וילכו לישן. ואם ירצו התלמידים לחזור תלמודם כל הלילה הרשות בידם. אמרו חכמי׳ ז״ל[3] אין רנה של תורה אלא בלילה, שנא׳ (תהלים מ״ב ט׳) יומם יצוה ה׳ חסדו ובלילה שירה עמי, ואומר (איוב ל״ה י׳) נותן זמירות בלילה.

ח) ועוד תקנו חכמ׳ אל (כן!) זקני העדה לעסק בשבת במלאכת הקדש: לדרש תורת אלהים להסיר מכשול ולהרים המוקש, כדי שיהיו נזכרים מדברי אלהים חיים. וכן דר׳ חכמ׳ ז״ל[4] ששת ימים תעבד ועשית כל מלאכתך ויום שביעי שבת לה׳ אלהיך פי׳ לשם ה׳, כי לשון מנוחה שייך אצל האדם שהוא עייף וינע מעסקיו, וזאת המדה אינו אצל הבורא י״ש, דכ׳ (ישעיהו מ׳ כ״ו) לא ייעף ולא ייגע אין חקר לתבונתו, על כן פי׳ לה׳ לשם ה׳, לעסוק במלאכת הקודש: לדרש בתורת אלהים ולהרים מכשול מתוך הקהל ולהרבות זכות וצדק עליהם להדריכם בדרך ישר, וכך משפט הגדולים

1. מראש החק ועד כאן כבר בא לעיל בחק ד׳, וגידימן חושב שבחק ד׳ טעה הכותב והתחיל מחק ז׳, ובתוך כך הכיר טעותו והניח חק ד׳ כמו שהוא וכתב אחריו חקי ה׳ ו׳, וכשהגיע לחק ז׳ התחילו מחדש וכתבהו בשלמות, כמו שהוא לפנינו.

2. לפי״ד קויפמן הכונה, שהרב יפרש להם אחרי הצהרים אותה ההלכה שלמדוה בבקר „כמשמעותה" בהעמקה יתרה, אבל אין זה נראה מלשון התקנה: „יחזרו ההלכה של בקר וההלכה של ערב ביחד". 3. עבודה זרה ג׳ ב׳. 4. ע׳ מכילתא לפר׳ יתרו סוף פר׳ ז׳.

הבית, כאשר הם נותנים שכירות הרב והמתורגמן[1], ואותו הבית קנוי מהקדש הקהל, אך בשכירות הוא עומד לפרושים ולעשירים והשכירות לראש הישיבה או לפרעון המתורגמן.

ב) ועוד תקנו לקבוע מדרש לפרושים בעיר שעיקרה במלכות[2] וכל הקהלות אשר סביבותיה תשלחנה נדבות בכל שנה ושנה לעזרת המדרש, לפרנס את התלמידים ולפרוע את הרבנים והמתורגמנין, ואותו מדרש נקרא מדרש הגדול, אשר ממנו יוצאים חוקים ומשפטים בישראל.

ג) ועוד תקנו על ראשי ישיבות שלא יקבעו בית המדרש בבתיהם רק בבתי הפרושים פן יהיו מצויין אצל נשותיהן תמיד, ויעמדו שם כל ימי השבוע ובערב שבת יחזרו לביתם ושמחים עם נשותיהם ואנשי ביתם. ובמוצאי שבת חוזרין בבתי הפרושים, והיו להם חליפות שמלות, האחד לובשים בבתיהם והאחד לשרת בקודש בבתי המדרש. וכל זה פן יהרסו בערות דבר ויבאו לידי קרי, ורצונם לדבר דברי תורה בטהרה. וראשי ישיבות לא יקבלו לפניהם בעלי בתים, לפי שאין תלמודם עקר, מפני מחשבות עסקיהם, לבד תלמידים שאין להם עול בית, כדי שיהא להם עסק למדרש. ויעמידו מתורגמנים לתרגם ההלכה פעמים או שלש עד שתהא שגורה בפיהם.

ד) ועוד תקנו ראשי ישיבה בלתי שרים[3], פי' אם יהיה לפני ראש הישיבה ארבעים תלמידים יעמידו לפניו ארבעה מתורגמנין, אחד לעשרה תלמידים, ובצאת ראש הישיבה בבקר מבית הכנסת יבא בבית המדרש בלי הפסק, פי' שלא ידבר בינתים, ויפרש ההלכה כמשמעותה.

ה) תקנו קדמונים ז"ל להקדיש הבן הבכור בעודו בבטן אמו, וסמך למנהג: בטרם אצרך בבטן ידעתיך ובטרם תצא מרחם הקדשתיך. וזה פירוש אשר קדש ידיד מבטן[4]. וזה היה אברהם, דדרשינן ידיעה, כתב לגבי ירמיה בטרם אצרך בבטן ידעתיך ולגבי אברהם כתב (בראשית י"ח י"ח) כי ידעתיו למען וגו', כלומר כבר, מה להלן נקדש בבטן, אף הבא נקדש בבטן. ומקבל עליו ואומר: אם תלד אשתי זכר יהיה קודש לה' ובתורתו יהגה יומם ולילה, והיה ביום השמיני אחר שנכנס לברית מילה מושיבין הילד עלי מצעות, וחומש התורה על ראשו, ויברכוהו זקני הקהל או ראשי ישיבה, וכן יברכיהו: ויתן לך דאלהים מטל השמים עד מברכיך ברוך, ויסמוך ראש הישיבה ידיו עליו ועל החומש ויאמר: ילמד זה מה שכתוב בזה נ"פ, יקיים זה מה שכתוב בזה ג' פעמים, למען תהיה תורת ה' בפיך (שמות י"ג ט'), לא ימוש ספר התורה הזה מפיך וגו' (יהושע א' ח'). ויעשה האב משתה ושמחה על הברית ועל הפרישות, דכ' שם גבי חנה וישב שם עד עולם (שמואל א' א' כ"ב)[5].

1. קאי על העשירים שבהם, כאמור להלן בפרוש (ג).

2. בעיר חשובה שבמלכות, ואולי הכונה לעיר שבה מושב הממשלה.

3. בלתי שרים, נידימן מפרש „בלתי הפשים", שעל כן עליהם לקחת מתורגמנים כשמגיע מספר התלמידים לארבעים. וקויפמן (שם ע' 213) מפרש שחוץ מראש הישיבה, שהוא שר הישיבה ומנהלה, יהיו גם ראשי ישיבה רבים בלתי שרים, שאינם לוקחים חלק בהנהלה והם ממלאים רק תפקיד מתורגמנים.

4. בברכת ברית מילה.

5. וכאשר גמלתו העלתו עמה לבית ה' בפרים שלשה ואיפה אחת קמח ונבל יין.

תורה אולי תכנס היראה בלבבם. וכן מנהג צרפתים לקרא הסדר בשבת שנים מקרא ואחד לעו בלשון בני המדינה[1].

ח) חק שמיני ללמד לנערים תרגום [אונקלוס] בלעז על המכתב[2] למען ירוצו בגרסת התלמוד ויהיו נוחים להכנס בהלכה, ולא יצטרכו המלמדים לטרוח על התינוקות, אלא בסוגיא ולא במשמעות מתוך שהורגלו במשמעות התרגום.

ט) חק תשיעי על המלמדים להרגיל הנערים לשאל זה מזה בכל יום לעת ערב, שיתחדדו ויהיו מפולפלים ויתגדל בהם הדעת, שנ׳ (משלי כ״ז י״ז) ברזל בברזל יחד ואיש יחד פני רעהו, ועל כן יתביישו זה מזה הנערים שלא ידעו להשיב זה לזה כהוגן מאימת המלמד.

י) חק עשירי על המלמדים להחזיר לנערים בששי לשבת מה שלמדו בשבוע זה ומה שלמדו בשבוע שעבר, ובראש חדש יחזרו מה שלמדו בחדש זה ובחדש שעבר, ובתשרי יחזרו מה שלמדו בקיץ, ובניסן יחזרו מה שלמדו בחורף, פן ישכחו דבר, ויהיו זכרנים יותר. וכן שנינו (מנחות צ״ט ב׳) השוכח פרק אחד או הלכה אחת עובר בשני לאוין[3], על השמר לך ושמור נפשך מאד, פן תשכח את הדברים אשר ראו עיניך ופן יסורו מלבבך כל ימי חייך והודעתם לבניך.

יא) חק אחד עשר על המלמדים ללמד הנערים בלילי החרף מר״ח מרחשון עד ר״ח ניסן (רק) רביעית לילה, כי ימי החורף קטנים הם, וכל נער ונער יתן חלקו שמן למאור.

יב) חק שנים עשר על המלמדים שלא יעשו שום מלאכה ולא סופרות במעמד תלמודם, פן יבטלו מתלמוד, ולא ייבלו למלאות חוקם, ויהיו נקיים מאמנתם שהם חייבים לעשות מלאכת שמים באמונה, ימשפט עסק המלמדים כפי חכמתם ועל פי השוטרים הממונים על עבודתם.

ס ל י ק.

ב.

א) תקנו קדמונים ז״ל לקנות בית המדרש אצל בית הכנסת לחבר שתיהם יחד, מקום לתפלה ומקום לתלמוד, על פי מדרש ילכו מחיל אל חיל יראה אל אלהים בציון (תהלים פ״ד ח׳). ויהיו מקומות הפרושים בשכירות, וכל פרוש יתן חלקו בשכירות

---

1. ויש להביא בזה את דברי התוספות בברכות ח׳ א׳ המתנגדים להאמור כאן: „שנים מקרא ואחד תרגום, ויש מפרשים והוא הדין ללועזות בלעז שלהן הוי כמו תרגום... ולא נהירא...". ואולי היו המנהגים חלוקים בקהלות שונות.

2. מכתב = כתבי הקודש, ובחק ז׳ באה במובן כתב דברים הכתובים בספר (ע.)

3. הר״ם נידרמן ציין אבות ג׳ ח׳ והעיר שהגירסא שם אחרת, אולם הרי ריפמאן ציין הגמרא במנחות צ״ט ב׳. אך נידרמן משיב שהלשון „שמור מורה על משנה בפרקי אבות.

ערב. וזה המנהג כשר, לקיים והייתם נקיים מה׳ ומישראל (במדבר ל״ב כ״ב). על כן המלמדים לא ילמדו בבתיהם רק בבית המדרש לשם מצוה, ושם הבית נקרא מדרש קטן[1]. וזה המשגיח נקרא למלמדם[2]. ואם יראה המשגיח בתוך הנערים נער קשה ואטום, יביאהו לאביו ויאמר לו: השם יזכה בנך למעשים טובים, כי לתלמוד תורה הוא קשה מאד, פן ילכו הנערים הפקחים בשבילו אחורנית. ולא יקח מעותיו בחנם פן יחשב לגזלן ושמא ילך הנער אצל מלמד אחר ויצליח שם לפניו.

ו) חק ששי שלא יקבלו המלמדים יותר מעשרה תינוקות בענין אחד. ואע״פ שאמרו חכמים (בבא בתרא כ״א א׳) מקרי דרדקי כ״ה [ינוקי], דווקא בארץ-ישראל דאוירא מחכים ובזמן שישראל שרויין על אדמתם וידם תקיפה, כי נפש החפשית היא גבוהה וחזקה וזכה וצלולה ויכולה לקבל שכל ומדע על שאינה משועבדת לזולתה. ונפש אשר משועבדת היא שפלה וחלשה ויבישה ואינה יכולה לקבל שכל ומדע, על שהיא משועבדת לאדונים קשים ועזי פנים, וכל יגיעה ועמלה הולך לאיש אשר לא עמל בו, טרודה בהתמד בעבודות קשות, ומפילין עליה אימה ופחד, והחמה[3] מסלקת החכמה. על כן נזהרו המלמדים שלא לקבל לפניהם למעלה מעשרה תינוקות, וסמך לדבר אלהים נצב בעדת אל (תהלים פ״ב א׳), ועדה עשרה[4] כדילפינן מבכל מקום אשר אזכיר את שמי אבוא אליך (שמות כ׳ כ״ד), אבוא בגי׳ עשרה[5]. וכאשר עשו חכמ׳ חיזוק וסייג לדבר תורה כן עשו הגאונים סייג בכל דברי חכמים.

ז) חק שביעי על המלמדים שלא ילמדו הנערים בעל פה כי אם במכתב, למען[6] ילעיזו להם התרגום על המכתב כמו שלועזין העברי להיות נוחין בגרסת התלמוד ולהכנים בהלכה. ותרגם אונקלום התורה בלשון ארמית מפני בני בבל שהיו מדברין בה, כדי להשמיע תורה להם בלשונם. וכן פי׳ רב סעדיה גאון זצ״ל התורה בלשון ערבי כדי שיבינו מפני שלא היו מבינין בלשון הקודש. ונהגו חכמים תלמידי ראש גולה לקרא הסדר בשבת שנים מקרא ואחד תרגום, שנים מקרא בשביל חביבות התורה, כי כל דבר שהוא חביב יִקָרא שנים, ואחד תרגום להשמיע לנשים ולעמי הארץ דברי

---

1. להבדילו מן ,המדרש הגדול׳ היא הישיבה שעליה ידובר לעיל בחק ב׳. מדרש קטן יהיה, כמובן, בכל עיר ועיר (ג.)

2. אולי צ״ל למלמדים, היינו שהמלמדים קוראים אותו להשגיח על הלמוד (ג.). לפי דברי לאעב (שם ע׳ 262) יש להגיה: יקרא למלמדים.

3. צ״ל: והאימה, כמו שאמר קודם: ומפילין עליה אימה ופחד (רייפמאן).

4. עי׳ סנהדרין ב׳ א׳ ואבות ג׳ ו׳, ושם נלמד זה מן הכתוב: עד מתי לעדה הרעה הזאת — יצאו יהושע וכלב. ומן הכתוב: בכל מקום אשר אזכיר את שמי למדו, שאפילו אחד העוסק בתורה שכינה עמו.

5. גימטריא כזו ישנה גם בספר חסידים סי׳ שצ״ג (ג.).

6. לפי״ד גידימן נכתבו המלות מן ,למען׳ ועד ,ותרגם׳ שלא במקומן, והן שייכות לחק ח׳, ופה ידובר רק על העתקת התורה ולא על העתקת התרגום הנלמד אחר כך, ועי׳ נוסחא ג׳.

לי, כלומ׳ מבטן אמם, וכת׳ (דברים ל״ג י׳) יורו משפטיך ליעקב, ונאמר (יחזקאל מ״ד כ״ג) ואת עמי יורו דעה, ונא׳ (מלאכי ב׳ ז׳) כי שפתי כהן ישמרו דעת. וכל בני ישראל כמו כן יבדילו מבניהם, כי כן הפריש יעקב, דכ׳ (בראשית כ״ח כ״ב) וכל אשר תתן לי עשר אעשרנו לך, בשתי מעשרות הכתוב מדבר, במעשר ממון ובמעשר בנים. וכן אמר יחזקאל (כ״ג ל״ז) וגם את בניהם אשר ילדו לי העבירו להם לאכלה, מלמד שהיו מקרשים מבניהם לתלמוד תורה מבטן אמם, ילדו ל י פירוש ל ש מ י.

ב) חק ש נ י לקבוע מדרש לפרושים המקבלים עליהם עול תורה אצל בית הכנסת. ואותו בית נקרא מדרש גדול, כי כאשר מעמידין חזנים להוציא רבים ידי חובתם מן התפלה, כך מעמידים תלמידים קבועים להגות בתורה בלי הפסק, להוציא רבים ידי חובתם מתלמוד תורה, ולא תהיה מלכות שמים נסוגה אחורנית[1]. פרושים—הם תלמידים המקודשים ללמוד תורה, ונקראין בלשון משנה פרושים ובלשון מקרא נזירים, שנא׳ (עמוס ב׳ י״א) ואקים מבניכם לנביאים ומבחוריכם לנזירים, והפרישות מביאה לידי טהרה, שנא׳ (ויקרא כ׳ ז׳) והתקדשתם והייתם קדושים[2], ואומר טהרו וקדשו.

ג) חק ש ל י ש י על הפרושים שלא יצאו מן הבית עד ז׳ שנים, ושמה יאכלו וישתו ושמה ישכבו, ואל ידברו במדרש דברים בטלים. ואין חכמה נכללת בתלמיד הנכנס ויוצא, לבד כמי שממית עצמו באהלי תורה, שנא׳ (במדבר י״ח י״ד) זאת התורה אדם כי ימות באהל[3]. וכל המספר בדברים בטלים בבתי כנסיות ובבתי מדרשות עובר בעשה, שנא׳ (ויקרא י״ט ל׳) ומקדשי תיראו. וכאשר[4] יקדיש אדם אחד מנכסיו לשמים, כך יקדיש אחד מבניו לתלמוד תורה. ואם יצאו הפרושים מן המדרש קודם ז׳ שנים, יפרעו קנס ידוע. וסמך לדבר ותופשי התורה לא ידעוני (ירמיהו ב׳ ח׳), מלמד שהיו אוסרין עצמם[5] לדעת חקי האלהים ותורותיו.

ד) חק ר ב י ע י לנבות מכל ישראל יב״פ[6] בשנה לעבודת המדרש במקום מחצית השקל שהיו אבותינו מביאין לעבודת בית המקדש ולצורך הקרבנות. כן אנחנו חייבין להביא נדבה לעזרת המדרש מדי שנה בשנה, לפרנס התלמידים ולפרוע הרבנים והמתרגמנים ולקנות ספרים. וכאשר הקרבנות מביאים שלום בעולם כך תלמידי חכמים, שני׳ (ישעיהו נ״ד י״ג) וכל בניך למודי ה׳ וגו׳, ונא׳ (תהלים קי״ט קס״ה) שלום רב לאוהבי תורתך ואין למו מכשול וגו׳.

ה) חק ח מ י ש י להעמיד משגיח על התלמידים, לתת שעור על תלמודם ולראות פקחות הנערים ועצלנותם, כי המלמדים דומים לפועלים השואפים תמיד כי ינטו צללי

---

1. מכאן ואילך זוהי הוספת באור של איזה מעתיק (רייפמאן בהערותיו, בית תלמוד שנה א׳ ע׳ 248).

2. כאן צ״ל: וטהרה מביאה לידי קדושה, ואומר טהרו וקדשו, עי׳ ירושלמי שבת פ״א ה״ו; שקלים ספ״ג (רייפמאן).

3. עי׳ ברכות ס״ג ב׳.

4. אין מקומו של מאמר זה כאן כי אם לעיל בחק א׳ (רייפמאן).

5. כונת המאמר היא: וסמך לדָבר שבתם במקום אחד ז׳ שנים כ ת פ ו ש י ם ו א ס ו ר י ם יש בלשון ו ת ו פ ש י התורה, המרמז על היותם תפושים ואסורים במקום אחד בשביל התורה (רייפמאן).

6. י״ב פשיטים (Deniers). על ערך המטבעות בימים ההם עי׳ צונץ, צור געשיכטע ע׳ 540.

בארצות אחרות. מנהג זה מתאים ל„חוקי התורה", שעל פיהם היו התלמידים — גם בזמן שיש להם הורים בעיר — עוזבים את בית הוריהם והיו אוכלים ושותים וישנים בחדרים שעל יד בית הישיבה (עי' נוסח א' חק ג' ונוסח ב' חק ז'). ואם נקבל דעת שוה"ה, שחוקי התורה נתחברו על יסוד ספוריו של ר' פתחיה — קרוב להניח שמוצאם הוא מבוהמיה ואולי מפראג. ר' פתחיה היה כידוע יליד ארץ זו ואחיו ר"י הלבן, אחד מגדולי בעלי התוספות, היה מתושבי פראג. ואף ר' פתחיה התחיל לעשות את סבובו מעיר זו[1], ויש לשער שגם בשובו ממסעותיו בקר את פראג. בבוהמיה היו כבר באותו זמן חכמים גדולים בתורה, שלמדוה בנעוריהם בישיבות צרפת ואשכנז, וקצתם ידועים לנו בשם ע"י חליפת השאלות והתשובות שהיתה בינם ובין חכמי אשכנז[2]. אבל למוד התורה לא חדר עוד לכל שדרות העם כמו באשכנז וצרפת, וחכמי הארץ השתדלו בהפצתה בכל כחם ולרגלי זה נחקקו החוקים האלה, שחלק מהם נתקבל ע"י הקהלות ורשומם היה נכר גם מאות בשנים אחר כך.

לבסוף יש להזכיר עוד, שלפי דעת הח' בן אברהם (בבקרת שפרסם על ספר התורה והחיים ב„האסם", הוספה ל„המליץ" שנת תרנ"ח) „נכתבו החוקים בארץ לא רחוקה מצרפת, אשר יושביה היו ישמעאלים, וקרוב לודאי להחליט כי היא ארץ אלגייר..." ומסתיע הוא גם במה שכתוב בנוסח ב' חק ח': „ועוד תקנו חכמי' אל (כן!) זקני העדה", ולפי השערתו יש לקרא: חכמי אל־אלגייר, ואת הקו הרשום על מלת חכמי' יש להעביר על מלת אל'.

א.

זה ספר חקי התורה הקדמונים, לכבוד התלמידים והרבנים, אשר גבלו ראשונים. אלה החקים והמשפטים והתורות, להבין ולהורות, אמרות ה' אמרות טהורות, ואשר תקנו אנשי שכל הראשונים, יראי השם בהסכמת הגאונים, על אודות התורה להכין אותה ולסעדה, להרבותה בישראל וביהודה. ויקבלום בני יעקב איש תם, לחק עולם לדורותם.

א)[3] החק הראשון על הכהנים והלוים להבדיל אחד מבניהם להקדישו לתלמוד תורה, ואפילו בעודו בבטן אמו. כי כן מְצֻוים מהר סיני דכ' (במדבר ח' ט"ז) נתונים המה

---

1. עי' ראשית סבובו: „הלך מפראג שבפיהם לפולין".
2. עי' במבואו של הרב שי"ר לספר „גל עד" ע' 42 וביחוד בס' 35—38 Germania Judaica s.
3. החלוקה לסעיפים נעשתה ע"י ר"מ גידימן.

יודה שאין ראיה זו מספיקה בכדי להשיב על שאלה זו בחיוב. ראיות אחרות אין לנו, כי בספרי חכמינו הצרפתים לא נמצא עקבות החוקים האלה (אפשר אמנם מפני הגרוש שבא בשנת ה״א ס״ו, שעל ידו עבר ובטל הישוב היהודי בצרפת מן העולם), כן לא נמצא עקבותם בספרי חכמי אשכנז. אולם תחת זה נמצא שרשומם של החוקים היה ניכר בבוהמיה ומורביה.

בס׳ „כיצד סדר משנה״ לר׳ משה ב״ר אהרן מורבציק, יליד מורביה (עי׳ עליו להלן), אנו מוצאים הצעות חשובות לתקון מצב החנוך, והצעות אלו מזכירות לנו בסקירה ראשונה את חוקי התורה, ויש גם לשער שחוקים אלה היו לנגד עיניו של בעל כיצד סדר משנה (עי׳ גם גידימן Quellenschriften ע׳ 99 בהערה).

אני נותן בזה השואות אחדות:

„חוקי התורה״	„כיצד סדר משנה״
א) „ועוד תקנו על ראשי ישיבות שלא יקבעו בית המדרש בבתיהם רק בבתי הפרושים [1], פן יהיו מצויין אצל נשותיהם תמיד; ויעמדו שם כל ימי השבוע, ובערב שבת יחזרו לביתם ושמחים עם נשותיהם ואנשי ביתם ובמוצאי שבת חוזרים בבתי הפרושים״ (נוסח ב׳ חק ג׳).	„יתנו הקהל יצ״ו בכל קהלה וקהלה לבנות בתי מדרשות קבועים וישבו שם מלמדים בלא נשותיהם ובניהם וילמדו שם בקביעות עם התלמידים. מערב שבת לערב שבת ילכו לבתיהם, כמו שהיו בדורות הראשונים; היו מעמידין בכל עיר ועיר בתי מדרשות מיוחדים ליתן שם מלמדים עם הנערים״.
ב) „בראש חדש יחזרו (המלמדים עם התלמידים) מה שלמדו בחדש זה ובחדש שעבר״ (נוסח א׳ חק י׳).	„ראוי לכל מלמד לנהוג כן, שביום ר״ח לא יגיד הלכה רק יחזור עם התלמידים כל מה שלמדו באותו חדש״.

וראוי להתעכב עוד על פרט אחד. מס׳ כיצד סדר משנה אנו יודעים ש„בימי החורף היו התלמידים לנים בבית רבם״. והיו מבלים אפוא בביתו כל ימי השבוע. דבר זה היה נהוג באותו זמן גם בפראג (עי׳ יודישע פריוואט־בריעף המובאים להלן). אבל לא פגשנו זה

1. ככה נהג אמנם גם מהרי״ל, שהיה בא לביתו רק מערב שבת לערב שבת, כמסופר במנהגי מהרי״ל.

ח״ב ע׳ 285). ויש להעיר כאן על עוד פרט אחר. בחוקים נזכרו ראשי הישיבה או „המדרש״ בתאר „רבנים״ (עי׳ בהקדמה לחוקים: לכבוד התלמידים והרבנים; בחוק ד׳: לפרנס התלמידים והרבנים). תאר זה היה רגיל כבר באותו זמן בצרפת ואשכנז (עי׳ התורה והחיים ח״א ע׳ 14 הערה 7 וע׳ 53 הערה 4), בעוד שבספרד לא נפגשהו.

ר׳ דוד קויפמן יש לו דעה אחרת בזה. הוא סובר שמוצא החוקים הוא ממקום שעמד תחת השפעה ישרה מבבל, כי הלא בהקדמה נאמר שנעשו „בהסכמת הגאונים״, גם נזכרו „תלמידי ראש גולה״ (עי׳ Gesammelte Schriften Bd. II, S. 211), והקדימם לזמן רב מן הי״ג. אולם גידימן סותר דעה זו ושואל: היתכן הדבר שבני בבל והמושפעים מהם יסמכו על „מנהג צרפתים״ (נוסח א׳ חוק ז׳) וידרשו ללמוד את „מדרש התוספות״ שחברו חכמי צרפת? מה שנאמר שהחוקים נעשו ב„הסכמת הגאונים״ הכונה לגאוני צרפת ואשכנז, שגם הם נקראו גאונים. אולם החכם שזח״ה (שלמה זלמן חיים הלברשטם) כאלו בא לפשר בין שתי הדעות. הוא מראה על קצת שווי בין סדר הלמוד לפי „חקי התורה״ ובין סדר הלמוד שהיה נהוג, ע״פ ספור ר׳ פתחיה מרגנשבורג ב„סבובו״, בישיבת בגדד ובבל, וע״פ זה סובר הח׳ שזח״ה כי ר׳ פתחיה, שלפי חשבון גרֶץ עשה סבובו בשנות 1175—1190, רשם לו סדר הלמוד שבבבל ויביאהו עמו לאירופא, ועל היסוד שהניח ר׳ פתחיה נכתבו „חקי התורה״ בהצטרף אליו השפעת סדר הלמוד בבתי הספר הנוצרים אשר בצרפת (ח״ב ע׳ 285). הערה זו של שזח״ה חשובה היא בודאי, והביאה אותי לידי השערה אחרת ע״ד מקום חבורם של „חוקי התורה״.

לא פחות חשובה מן השאלה ע״ד מקום חבורם של החוקים היא גם השאלה: אם יצאו החוקים האלה מכלל מחשבה ובאו לכלל מעשה? גידימן משיב ש„זאת לא נדע אל נכון; אבל כפי הנראה כן הוא[1]; כי הנה החוקים האלה נמצאים לפנינו בשלש נוסחאות המשלימות זו את זו (הרשומות אצלנו באותיות א, ב, ג,) וההכפלה הזאת תבאר לנו רק אם נחליט שהחוקים יצאו מכח אל הפועל, והשמוש בהם הורה למחבר איך לתקנם ולשכללם״. אבל כל איש

1. אולם איזידור לאעב סובר (עי׳ Revue des Etudes Juives II, 160) שחוקים אלה הם פרי עבודת הדמיון ואי אפשר לחשבם לדוקומנט היסטורי. הוא כותב ג״כ שגידימן הביא הרבה ראיות על מוצאן הצרפתי, אבל אין ראיותיו מכריעות.

ח. חוקי התורה.

חוקים אלה יקרים וחשובים לנו מאד, כי בהם אנו מוצאים תכנית שלמה ומפורטת ע"ד יסוד בתי ספר נמוכים וגבוהים, שיטת הלמוד שתונהג בהם, סדריהם הפנימיים והכנסותיהם. החוקים, בשלשת נוסחאותיהם, נדפסו ראשונה ע"י ר"מ גידימן בספרו (בהעתקה העברית באו בחלק א' ע' 73—80), ושנית ע"י ר' מאיר איש שלום ב"בית תלמוד" שנה א' ע' 61—62, 91—94, מכת"י אוקספורד מס. 873. כת"י זה כולל בתוכו את ספר הסמ"ק, פסקים שונים לבעל הסמ"ק (שכל אחד מהם מתחיל: ועוד משמו...) ו"ספר עץ חיים על הלכות טוען ונטען". "חקי התורה" כתובים בו בדפים קצ"ו – קצ"ט. בסוף כתב היד יש כתבת זו: "אני אבינדור בן כה"ר יעקב ישראל ישע"ם ומ"ך (יבוא שלום ינוח על משכבו ומנוחתו כבוד), סיימתי זה ספר המצות ועוד משמו וספר חקי התורה ועץ החיים (מלה אחת מחוקה) ר' יצחק ב"ר יוסף ביום חמשי פ' ויקהל בכ"ב לירח אדר שנת חמשת אלפים וששים ותשעה לפרט". ברור שאי אפשר לאחר זמנם של חוקי התורה מן המאה הי"ג, ויותר נראה להקדימם קצת, כי בתחלתם נאמר: זה ספר חוקי התורה הקדמונים.

באיזו ארץ נתחברו החוקים? גידימן (עי' שם ציון II וח"ב ציון VIII) סובר שמוצאם מצרפת, והוא מסתיע מזה שנזכרו בהם התוספות (סוף נוסח ג'). גם המנהג להניח חומש למראשותי הילד (עי' נוסח ב' חוק ח') הוא צרפתי־אשכנזי ונזכר במחזור ויטרי ובספר חסידים סי' תתקע"ג. גם השם "פרושים" ללומדים חסידים הנוהגים בפרישות היה מצוי באותו זמן בצרפת ואשכנז (עי' רוקח סי' ת"ז; שו"ת מהר"ם מרוטנבורג ד' לבוב סי' שי"ז וס' האסופות המובאים ע"י גידימן שם). אולם יש פרט אחד המעורר פקפוק בהחלטה זו. כבר העיר ר"מ גידימן עצמו על השמוש התמידי בשם "מדרש" במובן של "בית המדרש" וישיבה, המצוי רק בספרי המחברים הספרדים, שנמצאו תחת השפעת השפה הערבית, ולא אצל מחברי צרפת ואשכנז[1], אבל ליחס חוקים אלה לספרד אי אפשר, כי אין בהם זכר ללמוד החכמות והמדעים. מצד אחר אנו מוצאים אמנם שישיבת ר' יחיאל מפארים נקראה בשם "המדרש הגדול בפריש" (עי"ש

1. השם מדרש מצוי גם בספרות הגאונים ובפי חכמי איטליא הקדמונים. עי' אפשטיין בספרו Beiträge zur Geschichte und Literatur ע' 206 הערה 3, וגם במקורות אחרים.

שיש לו על המפקיד. ורבנו יעקב [תם] הוסיף שלא לעכב כל פקדונות, רק מלמדי תינוקות יכולים לעכב ספר שלומדים בו ולא דבר אחר [1].

ו. מתשובת רבי אליעזר מביהם (בוהמיה) להרב ר׳ יהודה חסיד (הובאה באור זרוע חלק א׳ סי׳ קי״ג).

ר׳ יהודה החסיד קָבַל על זה שהחזנים מקבלים הכנסה גם ממגבת פורים וכדומה בעוד שזה שייך לכספי הצדקה, וע״ז השיב ר׳ אליעזר: „אם אתה תבטל להם מגבת פורים ונדבת שמחת תורה ונדבת חתנים, הנה ברוב המקומות שבפולין ורוסיא ואונגרין שאין שם לומדי תורה, מתוך דחקם, ושוכרים להם אדם מבין מאשר ימצאו והוא להם שליח צבור ומורה צדק ומלמד לבניהם ומבטיחים אותו על כל אלה, ומשתבטלם לא יספיק שכרם למחייתם וישארו בלי תורה ובלא תפלה ובלי מורה צדק...״.

ז. מתשובות ר׳ יצחק ב״ר שמואל ופרושיו, הוא ר״י בעל התוספות (נפטר בערך ד״א תתק״נ).

א. ... מלמד תינוקות שחזר בו בשעה שאין בני אדם מצוין לשכור... ויצטרך התינוק לבטל זמן מרובה בשביל כך יש לחושבו דבר האבד וידו על התחתונה, אף על גב שאין כאן אבוד לגמרי כמו בפשתן אם לא יעלהו מן המשרה (עי׳ בבא מציעא ריש פרק ו׳) כי גם בכאן יש הפסד מרובה – קלקול התינוק, כדאמר אם תעזביני יום יומים אעזבך [2]. וגם בלא קלקול – פסידא דלא הדר חשיב מה שהוא מתבטל בימים שהוא ראוי ללמוד... אבל עכשיו שמצוים העוברים והשבים החפצים להשכיר עצמם [למלמדים] ולא יצטרך התינוק לבטל רק דבר מועט אין כאן דין דבר האבד... כיון שידוע שימצא מלמד בקרוב. וגם באותו זמן מועט אפשר שאינו דבר האבד, כגון שהתינוק יכול לקרות בעצמו בתורה נביאים וכתובים בלא מלמד באותו זמן מועט. וגם בלא למוד פעמים שהוא בריאות לתינוק שנותנים לו ריוח מן הלמוד ואין כופין אותו אלא לרצונו, ואין האב רגיל לרחוק עצמו על שכירות מלמד בזמן מועט כזה עד שיזדמן לו [3]...

ב. תלמידי חכמים... אין חולצין מנעליהם אלא בליל שבת, לפי שלומדים בכל הלילות של חול ושוכבים מעט בלבושיהם [4].

1. עי׳ על זה גם ש. אסף: „עם הספר והספר״, ב„רשמות״ כרך א׳ (אודיסה תרע״ח) ע׳ 296.

2. ספרי פר׳ עקב וירושלמי סוף ברכות.

3. אור זרוע לבבא מציעא סי׳ רמ״ב; שו״ת מהר״ם מרוטנבורג ד׳ פראג סי׳ תע״ז; ועי׳ שם סי׳ שפ״ז תשובת ר׳ שמשון בר׳ אברהם; מרדכי ב״מ פרק ו׳; אור זרוע שם סי׳ רמ״ד.

4. דבריו אלה הובאו בסמ״ג מצוות ל״ת סי׳ ס״ה בד״ה „והקושר״. בני הישיבה ותלמידי החכמים שמו ממש לילות כימים לעסוק בתורה; ולא היו ישנים רק שינת עראי מבלי שפשטו את בגדיהם ונעליהם.

לאותיות הקודש: גם הצאן והבקר אל ירעו אל מול ההר ההוא[1]. כעלות השחר יום עצרת מביאין הנערים, על שם: בהיות הבוקר ויהיו קולות וברקים[2]. ומכסין אותו תחת המקטורן[3] מביתם עד בית הכנסת או עד בית הרב, ונותנים אותו בחיקו של הרב המושיבם ללמוד, על שם: כאשר ישא האומן את היונק[4]; ואנכי תרגלתי לאפרים קחם על זרועותי[5]. ומביאים הלוח שכתוב עליו אבג״ד תשר״ק, תורה צוה לנו משה[6], „תורה תהא אומנותי״, ויקרא אל משה[7]. וקורא הרב כל אות ואות מן א״ב והתינוק אחריו וכל תיבה של תשר״ק והתינוק אחריו, וכן „תורה תהא״, וכן ויקרא. ונותן על הלוח מעט דבש ולוחך הנער הדבש שעל האותיות בלשונו. ואח״כ מביאין העוגה שנלושה בדבש וכתוב עליה: ה׳ אלהים נתן לי לשון למודים לעות את יעוף דבר, יעיר בבקר בבקר, יעיר לי אזן לשמוע בלמודים. ה׳ אלהים פתח לי אזן ואנכי לא מריתי, אחור לא נסוגותי[8]. וקורא הרב כל תיבה של אלו פסוקים והנער אחריו. ואחר כך מביאין ביצה מבושלת וקלופה הקליפה ממנה וכתוב עליה: ויאמר אלי: בן אדם! בטנך תאכל ומעיך תמלא את המגלה הזאת אשר אנכי נותן אליך ואוכלה ותהי בפי כדבש למתוק[9], וקורא הרב כל תיבה ואחריו הנער, ומאכילין להנער העוגה והביצה, כי טוב הוא לפתיחת הלב. ואל ישנה אדם מן המנהג[10].

ה. מתקנות ר״ת וחבריו הנוגעים לעניני חנוך ולמוד. תקנות אלו נדפסו בסוף שו״ת מהר״ם מרוטנבורג. ורובן באו גם בס׳ כל בו סימני קט״ז—קי״ז, וקצתן גם בשו״ת מהר״ם שם סי׳ קנ״ג.

א) במקום שאין מספיקין כמה שנותנים למלמדים של התינוקות, שאין מספיק ההקדש, שאין שם כל כך, יקחו משאר הקדשות שהניחו נוחי נפש עבור נשמתן ויתנו למלמדים אם לא פירש השכיב מרע לצורך מה הקדיש.

ב) כל אדם יקבע זמן ללמוד, ואם אינו יכול בתלמוד יעסוק במקרא ובפרשה או במדרש לפי יכלתו, אחד המרבה ואחד הממעיט.

ג) חרם קדמונים שאין לנפקד לעכב ספרים המופקדים אצלו בשביל שום תביעה

---

1. שמות ל״ד ג׳. 2. שם י״ט ט״ז.
3. על המקטורן עי׳ גידימן, התורה והחיים ח״א ע׳ 215, ומכאן נראה שהוא מעיל עליון.
4. במדבר י״א י״ב. 5. הושע י״א ג׳.
6. דברים ל״ג ד׳. 7. ויקרא א׳ א׳. 8. ישעיהו נ׳ ד—ה. 9. יחזקאל ג׳ ג׳.
10. הגאון יעב״ץ מעתיק בסדורו, ברכת גבעון תעלה א׳, את כל הקטע הזה וכותב: „ובאמת לא ידעתי מדוע בטלו המנהג ההוא מכל וכל. ואף אם מנהג אכילת העוגה שכתובים עליה פסוקים ושמות יש להרהר אחריו והיכא דנהוג נהוג, אבל כל מה שכתב מתחלה עד סוף נראה טוב וישר והגון מאד, ואיך נהיתה כזאת לעקור דבר נאה כזה בלי טעם, אין זה כי אם ממעוט מחשבה על עסק הלמוד הישר והטוב״.

ואכלה ותהי בפי כדבש למתוק, כלומר כשם שנוחים לו האותיות ללחוך כן תהא לו תורה נוחה ללומדה וללמדה...

ומה טעם מתחילין בספר ויקרא? דתניא[1]: א״ר יוסי מתחילין לתינוקות בסדר ויקרא, אמר הקב״ה: יבואו טהורים ויתעסקו בטהרות ומעלה אנכי עליהם כאילו הקריבו קרבן לפני. ומפני מה מרגילין אותו לנענע בגופו כשהוא לומד? שכן מצינו בנתינתה של תורה: וירא העם וינועו... ומה טעם מסיים בפסוק כל חלב וכל דם לא תאכלו[2]... בשביל התינוקות שנתמעט חלבם ודמם, אמר הקב״ה מעלה אנכי עליהם כאילו הקריבום לפני... ולפיכך קורא אותו פסוק כעין שירה, שנותן שירה ושבח להקב״ה שהגיעו למצוה כזו... ולפיכך צריך לעשות לו משתה. והנהנה מסעודתו חייב לברכו ולומר: המקום יאיר עיניך בתורתו[3]...

ד. מתוך ספר „הרוקח" לר׳ אלעזר מווירמיישא (נפטר ד״א תתקע״ו). נדפס ראשונה בפאנו רס״ה. לפני הוצ׳ קרימונה שי״ז. הקטע — בהלכות עצרת ד׳ מ״ג עמוד ח׳.

מנהג אבותינו שמושיבין התינוקות ללמוד בשבועות, לפי שנתנה בו תורה. רמז לזה שמכסין הנער שלא יראה גוי וכלב ביום שמחנכין אותו

---

1. ויקרא רבה פר׳ ז׳. והנה כדאי להעיר פה על דברי בעל שמושא רבא (קובץ הלכות עתיק מתקופת גאוני בבל הקדמונים) שהובאו במחזור ויטרי ע׳ 645 ובשאר הפוסקים הראשונים: „לא אכשר לאחותי תפילין אלא מאן דקרי בתורה נביאים וכתובים ותלמוד. בתורה — בספר בראשית, בנביאים — בס׳ שמואל, בכתובים — בס׳ תהלים. ואי הוי במשנה שפיר דמי. מסייעא ליה מתניתא לדשמואל [הקטן] דאמר: בן חמש שנים למקרא, בן עשר למשנה, בן י״ג למצוות". וברא״ש על הלכות תפילין מביא את השמושא רבא בנוסחא זו: „תורה במאי? בס׳ בראשית פסוק אחד, בנביאים—בשמואל פסוק א׳, בכתובים — בס׳ תהלים פסוק אחד, בתלמוד — תמאני מתיבא (באשכול ה׳ תפילין: בתלמוד תמניא מתניתא). מנא לן? דתנן: שמואל הקטן אומר בן חמש וכו׳". בכל אופן נראה ממנו, שהילדים היו מתחילים בתורה מס׳ בראשית, בנביאים מס׳ שמואל ובכתובים מס׳ תהלים. אגב אנו רואים, שגם בעל שמושא רבא מיחס את המשנה של בן ה׳ שנים וכו׳ לשמואל הקטן.

2. ויקרא ג׳ י״ז.

3. כל הדברים האלה מובאים כמעט בשלמות גם בספר „אורחות חיים" לר׳ אהרן הכהן מלוניל (חי במאה הראשונה לאלף הששי) חלק ב׳ ע׳ 5—24, ומסיים שם: „והמנהג הזה היה מנהג הקדמונים, והיו נוהגין אותו אנשי ירושלים, ועוד היום נוהגין כך במקצת מקומות. ועוד היה מנהג יפה וטוב בירושלים, שהיו מחנכין את בניהם ובנותיהם להתענות ביום התענית כבן שלש או כבן ארבע עד עצומו של יום, ומארבע עד חמש היו מחנכין אותו להשלימו, ואחר כך היה אביו סומכו ומביאו לפני כל זקן לברכו שיזכה לתורה ולחופה ולמעשים טובים. וכל מי שהיה בעירו גדול ממנו הוא עומד ממקומו ועומד לפני הגדול והיה משתחוה לפניו שיתפלל בעדו, ללמדך שהן נאין ומעשיהן נאין וכל יצר מחשבותם היה לשמים, והיו מוליכים בניהם הקטנים לבתי כנסיות לחנכן ולזרזן במצות" והנה כל הקטע הזה מ„ועוד היה מנהג יפה" עד הסוף לקוח ממס׳ סופרים פרק י״ח.

ג. מתוך המחזור וִיטְרִי לר' שמחה מויטרי תלמיד רש"י (סי' תק"ח). מנהגים אלה נהגו גם באשכנז, כמו שנראה בסמוך מדברי בעל הרוקח. בכלל היו באותו הזמן תחומי אשכנז וצרפת מעורבבין.

ומנהג לאחר המילה, לזמן קרוב שירצו, יאספו עשרה ויקחו חומש, והקטן בעריסה מלובש כביום המילה בתפארת, ונותנין הספר עליו ואומר: יקיים זה מה שכתוב בזה, ואומר ,ויתן לך' וכל פסוקי הברכות עד ואז תשכיל [1], וקסת וקולמוס נותנין בידו, כדי שיזכה להיות סופר מהיר בתורת ה'...

וכשאדם מכנים את בנו לתלמוד תורה כותבין לו את האותיות על לוח, ומרחיצין אותו ומלבישין אותו בגדים נקיים, ולשין לו ג' חלות של סולת בדבש — ובתולה לשה את העיסה — ומבשלים לו ג' ביצים, ומביאין לו תפוחים ומיני פירות ומחזרים אחר חכם וחשוב להוליכו לבית הספר ומכסהו תחת כנפיו ומעלהו לבית הכנסת, ומאכילין אותו חלות בדבש, ומן הביצים והפירות, ומקרין לו את האותיות, ואחר כך מחפים אותן בדבש ואומרים לו: לחוך, ומחזירין אותו לאמו אף מכוסה.

וכשמתחילין ללמדו, בתחלה מפתים אותו ולבסוף רצועה על גביו, ופותחין לו בתורת כהנים תחלה, ומרגילין אותו לנענע בגופו כשהוא לומד, וכשהגיע לחוקת עולם[2], קורא אותו כעין צבור[3] ועושה לו סעודה עליו.

דע שדומה הענין כאילו הקריבו לפני הר סיני... ללמדך שתנהוג בבנך כשתכניסהו לתלמוד תורה כסדר הזה, לכסותו ולהעלותו, שכן מצינו במשה שעשה כסדר הזה לישראל... ויתיצבו בתחתית ההר[4] כאלו הם מכוסים תחת ההר... ולמה מרחיצין ומלבישין אותו בגדים נקיים? כדרך מתן תורה... וכבסו שמלותם[5]... ולמה לשין את החלות בחלב ודבש? משום שנאמר[6] ויניקהו דבש מסלע, ומעין מקרא של פתיחת לב שנאמר[7] דבש וחלב תחת לשונך. ולמה אין מניחין ללוש את העיסה אלא לבתולה?... תבוא בתולה שהיא טהורה ותלוש לקטן שהוא טהור. — ומפני מה מביאין לו ג' ביצים מבושלין כראוי? לא מפני צריכי מצוה אלא לתשמישי מצוה, שצריך לאוכלן בליפתן[8], שאם אוכל אכילה נסה יש לחוש שמא יפליג דעתו, אלא כשם שמחנכין אותו לתורה שלימה, כך צריך שיהיו כל תיקונין משֻׁלם. ולמה ביצים? שדעתו של תינוק אצל ביצים[9]... ולמה החכם מכסה אותו תחת כנפיו? דרך צניעות ודרך ענוה... דבר אחר, שלא לעשותו עָלִיל ופומבי לעוברי דרכים, שלא ישלוט בו שום עין הרע ולא שום נזק... ולמה מחפים האותיות בדבש ואומרין לו לחוך? זהו כענין שמפורש ביחזקאל (ג' ג')

---

1. יהושע א' ח': לא ימוש ספר התורה הזה מפיך והגית בו יומם ולילה... ואז תשכיל. אך איננו בפסוקי הברכות, שאנו רגילין לומר ב,ויתן לך' במוצאי־שבתות.

2. ויקרא ג' י"ז. 3. ר"ל בנגון ובפעמים כמו בשעת קריאה בצבור. 4. שמות י"ט י"ז.

5. שם י'. 6. דברים ל"ב י"ג. 7. שיר השירים ד' י"א.

8. צ"ל: בלי קליפתן, ועי' לחלן בדברי בעל הרוקח.

9. עי' גם תורתן של ראשונים, הוצ' רח"מ הורוויץ, פפד"מ תרמ"ב, 1 ע' 58.

א. מתוך פרושו של ר' ליאונטין [הוא ר' יהודה ב"ר מאיר] רבו של רבנו גרשם מאור הגולה, על התורה [1].

מה שאנו נוהגים ללמוד את הנערים באלף בית ולקרות קרשת [2] באלפא ביתא שני פעמים. מה נשתנו אלו ד' אותיות יותר מכל האותיות שבאלפא ביתא, שכולם אין אנו עושים תיבה מהם אלא מזו בלבד? פירש ר' ליאונטין, לפי שבפסוק תורה צוה לנו משה הוכפלו אלו האותיות.

ב. מתוך תשובת רבנו גרשם מאור הגולה (ב"תשובות חכמי צרפת ולותיר" סי' צ"ט). נפטר בשנת ד"א תשפ"ח (1028).

...טוען ראובן לשמעון: חזרת עלי והכנסתני לביתך ללמד ג' בניך ונתת לי עליהם ג' ליטרים [3] לשנה [וקבלת עליך] להוסיף רֵעִים לבניך מן החוץ להשלים לי עד י' ליטרין... ועל הוצאה של צפורי [4] שטוען ראובן: הולכתני להיות עם בור ולהפקיחו [5] ולהכניסו בשערי חכמים שחרית וערבית וללמדו [מקרא]... ועל ההוצאה שהוציא כשיצא מביתו כשהקניטו בדברים, שטוען ראובן: אמרת לי להיות בביתך ללמד לבנך כל המקרא לפי דעתי, ובתוך הזמן הקנטתני ויצאתי מביתך, וסמכתי על הוצאתי ולמדתי בנך עד שהשלים המקרא, אין בטענה זו כלום. מה טעם, שלא התנה עמו אזון אותך בכל מקום שאתה מלמד את בני, אלא הקְנָם בביתי ולמד את בני, וכשיצא מביתו שמא אם היה אומר לו: פרנסני במקום הזה שאני – היה שמעון משיבו: איני חפץ לא בתלמודך ולא בהוצאותיך...

---

1. הובא ב-.R. E. J כרך מ"ט ע' 237.

2. אותיות ק, ר, ש, ת.

3. הליטרא עלתה בימים ההם עשרים דינר, ע' תשובות חכמי צרפת ולותיר ע' 17 וע' 20; Revue des Etudes Juives IX s. 22

4. המלמד נשלח עם אחד הבנים לעיר אחרת שילמדו שם תורה, ורבנו גרשם קורא לה, לפי הנוסח הידוע של "ראובן ושמעון", בשם "צפורי".

5. לעשותו פקח וחכם, או — לפי דעת רא"מ ליפשיץ — לפקח עליו.

אף על פי כן אין הוא מתיאש עוד. הוא כותב לגדולי הרבנים אשר במדינות פולין ורוסיא[1] שיקומו לעזרתו „לגדור איזה דברים הראויים לגדור בזה". אך הוא לא קבל מהם את העזרה שקוה לה. יש לשער שביחוד לא נתקבלו ברצון דבריו ע"ד דרך הלמוד הנהוג בישיבות. אמנם בין רבני הדור היו „יחידים שרידים" אשר דעתם כדעת מהר"ל „ורצונם תמיד לבטל למוד כזה, אך אין בידם, כי המה בעיני רוב העם כמתעתעים... והם בטלים במעוטם נגד הרבה, רבנים אשר קמו לעשות לו יתד תקוע בארץ, ומסבירים הדברים בעיני ההמון שפלפול זה הוא עקר התורה"[2].

מהר"ל איש הפלאות היה כחידה סתומה בעיני בני דורו שלא הבינו לרוחו ולא ירדו לסוף דעתו. והוא מכיר את המצב. רואה הוא שכל התאמצויותיו לא הצליחו, ואע"פ כן הוא ממשיך להטיף לדעותיו בפה ובכתב ו„ככחו אז כחו עתה" בתקוה ש„אולי יכנסו דבריו באזני אלה אשר נגע אלהים בלבבם, ויקבלו עצה ומוסר... ויוכל להציל אחד מני אלף את שראוי להציל, ולא ישים לב לאלף הסכלים הנותרים"[3]. מנתר הוא על ההמון ושם פניו ליחידי הסגולה. ואמנם ביניהם נמצאו מחזיקים בשטת מהר"ל, והם הוסיפו להחזיק בה גם אחרי פטירתו, ואף העמידו לה תלמידים מובהקים בדור הבא שהשתדלו להפיצה ברבים[4].

מכל שאיפותיו של מהר"ל לא נתגשמה בחייו רק אחת, אמנם לא בשלמות. דבריו על החשיבות הגדולה של למוד המשנה עשו פרי. ואף שלא הכניסוה לתוך תכנית הלמודים של החדר באותה מדה שדרש מהר"ל והקדישו לה רק זמן מועט — הנה נוסדו בפראג „חבורות חבורות, כתות כתות רבנן, ומתעסקין יום יום בפרק מפרקי המשניות, ומאת ה' היתה זאת חוק ולא יעבור. ולא רק בק"ק פראג, אשר בה הדת נתונה מהגאון הנזכר, כי אם גם בשאר קהלות קדושות, קרובות ורחוקות"[5]. ואם עד היום אין לך קהלה בישראל שלא תמצא בה חברה ללמוד המשניות — יש לזקוף את זה לזכותו של מהר"ל.

---

1. רוסיא הארומה, היא גליציא.

2. דברי בעל „עוללות אפרים", עמ' סב. 3. שם עמ' מז—מח.

4. מחבריו, תלמידיו ותלמידי תלמידיו נזכיר כאן את ר"א לונטשיץ; רי"ט ליפמן העלר, בעל „תוספות יו"ט"; ר' ישעיהו הורוויץ בעל השל"ה; אחיו ר' יעקב; בנו ר' שבטיל, בעל „ווי העמודים"; ר' משה ב"ר אהרן מורבציק, בעל „כיצד סדר משנה"; ר' משה שמשון בכרך (אמו חוה, המפורסמה בלמדנותה המופלגת, היתה נכדת מהר"ל). ובנו ר' חיים יאיר, בעל „חות יאיר".

5. הקדמת רימ"ל העלר לפרושו על המשניות. ועי' גם דברי ר"א לונטשיץ, מקורות עמ' סג, ור' שבטיל הורוויץ, שם עמ' עא.

אף בעל השל״ה סובר ש„חלק גדול מחכמת הדקדוק טוב ללמוד בעודו נער, שאז הם כתובים על לוח לבו, והם לזכרון תמיד״[1]. וכן מזהיר בנו ר׳ שפטיל את בניו שילמדו עם בניהם את הדקדוק[2]. ר׳ משה ב״ר העניך, תושב פראג ובן דורו הצעיר של מהר״ל, מיעץ בספרו „ברנטשפיגל״ „שילמדו את הילדים לקרא שמות עבריים לבגדים וכלי הבית, בכדי שיהיו רגילים בלשוננו הקדושה״[3].

אלה הם חמשת התקונים העקריים שרצו מהר״ל וחבריו להכניס לתוך תכנית הלמודים שהיתה נוהגת בזמנם[4], ויפה כחם של תקונים אלה לו יצאו לפועל לחדש את התכנית ולשנותה כולה.

מהר״ל עשה כל מה שהיה בכחו לנשם את תכניתו בחיים. הוא „התחיל להדריך בני אדם שיתנו ללמוד בניהם משנה תחלה, ואחר כך כל סדר הלמוד על פי מה שנגדרו חז״ל בדרכי התורה״. לפי הנראה נמצאו כאלה ששמעו לקולו, אך נסיון זה לא האריך ימים, וההורים חזרו בהם, „באמרם נתקה עולו אשר הכביד עלינו...״. גם נמצאו „אנשים חוטאים ומחטיאים״ שאמרו להורי הילדים: „טוב שילמוד בנך פלפול הגמרא״. „ואם אומרים לאבי הנער שיניח ללמוד את בנו שיטת ההלכה ולא ילמד עדיין התוספות — כאלו אומרים לו שלא ילמד כלל, כי אין האב חפץ רק בְּשֵׁם...״[5]. מהר״ל נתקל, כנראה, גם בהתנגדות נמרצה מצד המלמדים, ש„אינם מקפידים על התכלית האמיתית כל עקר, ואדרבה הם מטעים את האבות ע״י החנופה, שבפניהם משבחים ואומרים: הנער הזה גדול בתורה יהיה, כדי שישכור אותו למלמד, וכשהנער ראוי ללמוד הלכה הוא אומר לו שהוא ראוי ללמוד תוספות, וגם האב ניחא לו שאומר כן, ומקפץ עמו על ההרים והגבעות ללמדו בגדולות ונפלאות ממנו״[6].

ההתנגדות שפגש בה מהר״ל מצדדים שונים מצערת אותו מאד. „ואלו נמצאו אנשים מעטים, אחד מאלף, היתה הנחמה באלה מעטים, אבל שלא יהיה נמצא אחד מני אלף — על דבר זה עינו בוכיה״.

---

1. שם עמ׳ סה. 2. שם עמ׳ סט-ע. 3. שם עמ׳ נו—נז ובהערה שם.

4. יש להעיר שאין אנו מוצאים שמהר״ל וחבריו ידרשו להכניס את המדעים הכלליים, כגון חשבון וגיאוגרפיא, לתוך תכנית הלמודים של החדר, אבל יחסם אל למוד המדעים היה חיובי, והם מכירים בנחיצות ידיעתם. עי׳ בדברי מהר״ל, מקורות עמ׳ נב; ר״א לונטשיץ מציג למופת את „שאר ארצות העמים״ שהיהודים היושבים בהן „ידם רב להם בכל החכמות״; ר׳ דוד גנז, תלמ״ד מהר״ל ובן פראג, חבר מלבד ספרו „צמח דוד״ ספרים בתכונה ומתמטיקה שרובם לא הגיעו לידנו. ספרו „נחמד ונעים״, במקצע התכונה והגיאוגרפיא המתמטית, נדפס ביעסניץ תק״ג. לו מיחסים גם את ס׳ „צורת הארץ״ שנדפס בכושטא חש״ד. גם תלמיד אחר של מהר״ל, בעל תוספות יו״ט, עסק בתכונה, מתמטיקה ופילוסופיה. 5. שם עמ׳ מז ומח.

6. שם עמ׳ סב. גם ועד המדינה בליטא נתן בשנת שצ״ט־לב לוה ש„קנת מלמדים כחניפים לאבי הילד וממהרים להתחיל עמו משניות בטרם ידע הנער המקרא על בוריו, גם מתחילין ללמוד גמרא טרם ידע ויבין המשנה״, „על כן עלה ונגמר: אפילו כשיתחיל ללמוד משניות לא ימוש המקרא מפיו״.

כזה... אף דבריהם אינם נכונים, שאם היה הפלפול שהוא פלפול הבאי ושקר מתדמה אל פלפול אמת אפשר לומר כי יעלה בסוף מפלפול זה שאין בו ממש לפלפול אמת, אבל אין הדבר כך, כי אינו דומה בשום דמוי כלל, לא הקושיות ולא התירוצים... ואדרבא הדעת נותנת בהפך זה, שהוא מטפש ולא יחכים, כי הורגל בפלפול שאינו דומה לשום חכמה כלל... דבר זה עינינו רואות ולא אחר. ואם יאמר שסוף סוף הוא חדוד, ואף כי אינו דומה לפלפול של אמת, אם כן יותר יש ללמוד אמנות הנגרות ושאר אומנות, או שחוק הידוע[1], שבו חדוד וחכמה ותחבולה, ויחדד עצמו גם כן בזה, וזה היה יותר ראוי ממה שיגלה פנים בתורה שלא כהלכה"[2]. „ואם יאמר שאין חדוד האומנות מתדמה ומתיחס לתורה — הלא חדוד זה שהם מתעסקים בו הוא יותר רחוק מן התורה, כי החדוד של אומנות הוא תחת סוג אחד עם חדוד התורה, ששניהם מבקשים לעמוד מתוך החדוד על האמת, והחדוד שלהם כונתו לשקר, והאמת והשקר הפכיים"[3]. הוא עומד גם על השפעתו המזיקה של למוד החלוקים על מדותיו ומעשיו של האדם העוסק בו, „כי כאשר האדם מרגיל עצמו בשקר כל מעשיו נמשכים אחרי השקר, ומשקר הוא במעשים גם כן..."[4].

ה. עוד דרישה אחת דרשו מהר"ל וחבריו, והיא: ללמד את הילדים דקדוק לשון הקודש. אחד המלמדים מקהלת פראג, היא עיר מושבו של מהר"ל, חבר ספר בשם „אם הילדים" שתכליתו היא „להרגיל לנער לדבר צחות ולכתוב בלשון הקודש כפי דקדוק הלשון". מהר"ל ור' מרדכי יפה[5], בעל ה„לבושים", זרזוהו להביא חבורו לבית הדפוס. מהר"ל כותב בהסכמתו על הספר ש„מצוה גדולה היא שירגיל אדם את בנו ללמוד לשון הקודש ודקדוק הלשון כמו שעשו קדמונינו". ומהר"ם יפה מעיד ששמע באוזניו ש„בני שבע שנים, תלמידיו של המחבר" הצטינו בידיעת הפעלים, הבנינים והגזרות והוא מאיץ לכל מלמד ש„בהגיע לידו החבור הלז יחוש ולא יתמהמה לחנך תלמידיו הקטנים בפעולות, כפי הסדר הנכתב בחבור הלז"[6]. גם אחיו של מהר"ל, ר' חיים, חבר ספר הכולל את הכללים העקריים של חכמה זו — חכמת הדקדוק — בדרך משא ומתן ובלשון שהורגלו בה נערי בני ישראל, „כי לא טוב היות האדם ערירי מחכמה זו מפני לעג האומות. גם הוא יסוד גדול והקדמה ליסוד התורה". ו„החכמה הזאת היא על כל פנים מדה שמקבלין עליה שכר", אף ש„להתמיד על למודה אין נכון כלל..."[7]

---

1. הוא שחוק השחמט שהיה חביב תמיד על היהודים.

2. מקורות עמ' נא. 3. שם עמ' מט. 4. שם עמ' נא.

5. ר' מרדכי יפה היה יליד פראג והיה ר"מ באותה עיר. הוא שמש בכתר הרבנות בקהלות לובלין ופוזנא. כשיצא מהר"ל מפראג בשנת שנ"ב לשבת על כסא הרבנות בפוזנא נתמנה ר"מ יפה לרב בפראג, ואח"כ, כשחזר מהר"ל לפראג, שמש ברבנות פוזנא.

6. מקורות עמ' נג. 7. שם עמ' מד.

האלפסי ויחזור עליו. הכמות בלמוד התלמוד היא גם איכות: על ידי שיהיה בקי בתלמוד „ויחזור על תלמודו הוא מתחכם ונעשה חריף, ויכול להקשות ולפרק"[1]. „כי איך נעשו ר"ת ור"י וכל בעלי התוספות מחודדים — רק ע"י למוד תורת אמת ובקיאות מסכתות והתמדה וחוזרים תמיד, ו„זמן" ו„בין־הזמנים" שוים"[2]. גם יש לבחור בשביל הילדים המתחילים את המסכתות והפרקים המתאימים יותר להבנתם, והעוסקים בענינים הנוהגים תדיר הלכה למעשה[3].

מהר"ל וחבריו השתדלו בכל כחם לשנות גם את השטה שהיתה נהוגה בלמוד התלמוד בישיבות. מימי ר' יעקב פאלאק ואילך התחילו ה„חלוקים" לתפוס מקום בראש בדרך הלמוד של הישיבות, וכל רב וראש ישיבה הוכרח להקדיש להם את מיטב כחו, ביחוד בהתחלת ה„זמן", בחורף עד חנוכה ובקיץ עד חג השבועות. ודאי שקצתם היו תורת אמת או קרובים לאמת ולפשוטו של התלמוד, אבל רובם נאמרו רק בפלפול לשם פלפול, ולחדד בהם את התלמידים. בפלפולים עמוקים־עקומים אלה היו בחורי הישיבות מבלים את מבחר זמנם[4], וכנגדם יצאו מהר"ל והנמשכים אחריו בכל כחם. בעל השל"ה כותב: „יש כת משונעים האומרים: ה„חלוק" מחדד! האומר כן ראוי לנזיפה... כשנעשה מחודד מה עושה בחדודו?... חבל על דאבדין, מה שהוצאתי רוב זמני ב„חלוקים" גדולים ונפלאים. חטאתי, עויתי, פשעתי, על כן באתי להזכיר הדורות הבאים". ר"א לונטשיץ „התוכח פעמים רבות עם חכמי הדור הגדולים לבטל את למוד החדוד שקורין „חלוק" ולא יכול לנצחם, והסבה לזה היא מה שהם רודפים אחר יותרת הכבוד והשררה וחפצים להיות כל אחד יושב בשבת תחכמוני, ואומרים: אלמלא פלפול זה מה גבר בגוברין? וטוענים עוד ממה שרואים בחוש שהשכל נעשה מחודד על ידו בכל התורה, והאמת אינו כן כי גם עינינו הרואות שבאותן הארצות שאין לומדין פלפול שקר זה, כמו בארץ־ישראל ובשאר ארצות העמים[5], ידם רב להם בכל החכמות ובכל הפוסקים לפי שיש להם פנאי יותר, ואינם מבלים בהבל ימיהם ורוב זמני השנה כאשר עושים בארצות אלו"[6].

בדברים נמרצים מאד קובל מהר"ל — והוא היה הראשון שעמד על תקלה זו — על ה„מתחילין לפלפל דברי הבאי בהלכה, אשר יודעים כי פיהם לא כן דבר, ומגלים פנים בתורה אשר לא כן ויאמרו: לחדודי בענין! חס ושלום לא תהא כזאת בישראל לחדודי בדברי שקר, והתורה היא תורת אמת ואיך יעלה על דעת אדם

1. שם עמ' צב. 2. שם עמ' סו. 3. שם עמ' סב.

4. תאור מלא מדרכי הוכוח והפלפול של הבחורים נותן לנו ר' משה שמשון בכרך, ע' עמ' קכד—קכה, גם עמ' קכט—קלג.

5. הכונה, כנראה, לאיטליא, ובני איטאליא היתה „ידם רב להם בכל החכמות", אולם בני א"י היו בקיאים בכל הפוסקים, אבל לא בכל החכמות. 6. מקורות עמ' סג.

אנו בקיאים במה שהתינוקות של בית רבן היו בקיאים בימים הראשונים שהיו טובים מאלה". „למוד המקרא הוא הלמוד הראשון והעצמי לכל מי אשר ירצה להיות בשם „בעל תורה" יכונה...". ועליו ללמוד „תורה נביאים וכתובים מתחִלתן ועדַ סופן ושיִהא בקי בהן, ואין שום טענה והתנצלות בעולם לפטור האדם עצמו מזה"[1]. על זה מזהיר גם ר' שפטיל, בן השל"ה, את בניו. הוא פונה לבני דורו בדברים נלבבים ומעמיד לפניהם למופת את סדר הלמוד שנהג בתלמוד־התורה של הספרדים באמשטרדם. שם „ראיתי שהקטנים לומדים המקרא מבראשית עד לעיני כל ישראל, ואחר כך כל העשרים וארבע, ואחר כך כל המשניות, וכשנעשה גדול אז מתהיל ללמוד גמרא, פירוש [רש"י], תוספות ונדלו והצליחו וגם עשו פרי. ואנכי בכיתי על זה: למה לא יֵעָשה כן בארצנו? הלואי שיתפשט המנהג הזה בכל תפוצות ישראל, ומה יזיק בזה שימלא כריסו במקרא ובמשנה עד שיהיה בן י"ג שנה ואחר כך יתחיל ללמוד התלמוד, כי בודאי בשנה אחת יגיע לתכלית בחריפות התלמוד, מה שאין כן בלמוד דידן בכמה שנים. חי ראשי! אם יתאספו ראשי גאוני ארץ יחד, ויעשו תיקון וסדר הלמוד כסדר הזה להיות ליסוד מוסד ולחק עולם ולא יעבור — אין ספק שחפץ ה' בידינו יצליח, והלבבות יהיו מחודדים בתורת אמת ביתר שאת"[2].

ד. בלמוד הגמרא דרשו מהר"ל וחבריו שלא יתחילו בו כי אם אחר שיהיו התלמידים בקיאים בתנ"ך ובמשניות המשמשים הכנה טובה ללמוד זה, וממילא יתחילו בלמודה רק כשיגיעו לגיל יותר נכוה ויהיו בני יב—יג. דרך הלמוד צריך שיהיה מכוון לזה שהנערים ירכשו להם קודם כל בקיאות הגונה ולא שיוציאו רוב זמנם בפלפול והעמקה בקצת סוגיות. „לינמר איניש והדר ליסבר". אין דעת מהר"ל נוחה גם מזה שהנערים הצעירים לומדים את התוספות. „ומי יתן והיה להם העקר ולא יבקשו תוספות!". „הבחורים רכי השנים אם היתה בהם גירסא דינקותא, אין ספק כלל שהיו רגילים ויודעים כמה וכמה מסכתות קודם שיכנסו לחופה. ועתה אין להם מאומה בידם. והכל בשביל שלומדים תוספות, דבר שהוא הוספה. וכי לא היה טוב יותר שיקנה גוף התלמוד קודם, והכל בשביל שנדפסו התוספות אצל הגמרא, ואלו נדפסו פסקי הרא"ש ושאר חדושים שחברו האחרונים אצל הגמרא היו לומדים הכל על שיטת ההלכה, אף הנערים הקטנים, ומה לנערים אל דברים אלה?... כי איך הגדולים והקטנים ישוו יחד בלמודם"[3]. גם בעל „כיצד סדר משנה", מבני בית מדרשו של מהר"ל, קובל על המלמדים „המבלים כל יום ויום בתוספות אפילו אם הדף יהא מלא על כל גדותיו מתוספות צריך ללמוד עמהם ולמחר ישכחום". יותר טוב שבמקום זה יחזור עמהם על שיטת ההלכה בעל פה או ילמוד את

1. מקורות עמ' סז—סח. 2. שם עמ' ע—עא. ועי' גם עמ' קנה.
3. שם עמ' סו. ועי' גם דברי ר"א לונפשיץ שם עמ' סב.

המשנה היא „היסוד הגדול ועמוד ברזל לכל התורה", ואין הגליות מתכנסות אלא בזכות המשניות. יש להשתדל שהנערים יהיו בקיאים בכל שיתא סדרי משנה בעל פה, ולכל הפחות בסדרים הנוהגים עוד בזמן הזה, ורק אחר זה יש להתחיל בלמוד התלמוד. בנדון זה שמשה אז ארץ ישראל מופת ודוגמא[1]. „בארץ הקדושה מצוי הוא ומורגל, ושכיחי רבים וכן שלמים הבקיאים בסדרי משנה בעל פה, כאשר אנחנו פה היום בקיאים באשרי"[2]. בן הדור, ר' משה בן מכיר, כותב בסוף ספרו „סדר היום" שעל כן קבעו החכמים ללמוד המשנה ה' שנים „משום שבזמן חמש שנים יוכל לגרוס אותה גירסא נאה ויפה על פה עד שלא יצטרך אחרי זאת כי אם לעבור עליה מזמן לזמן, וכן אנו רואים בעינינו". גם הלומדים הגדולים בשנים היו עוסקים אז בא"י בשקידה רבה בלמוד המשנה. „רוב בעלי תורה לומדים משנה על פה, יש מהם שני סדרים ויש שלשה וכו'"[3]. אף ר' שמואל אבוהב כותב: „סדר הלמוד מנהגות רבות נהגו בו ישראל, הכל לפי המקום ולפי הזמן. ובדורותינו אלה יש שמושיבין התלמידים ימים רבים בלמוד המקרא[4], ויש שרצין מיד לגמרא[5], ויש שלומדין בתחלה משנה בפרושה גם בעל פה, כמו שעושין בארץ ישראל ובמקומות אחרים[6], והיא הדרך הנכונה..."[7]. הדרישה להקדיש שנים אחדות ללמוד המשנה מצאה את בטויה כמעט בספרי כל המחברים שעסקו בשאלת החנוך אחרי מהר"ל.

ג. על למוד הנביאים והכתובים נחלקו הדעות. יש שדרשו שאחר למוד כל התורה יתחילו בלמוד המשניות, ואחר שיהיו בקיאים במשנה יתחילו בלמוד הגמרא. ורק ילדים שאינם מסוגלים להתעמק בתלמוד „ילמדו במקום זה העשרים וארבעה ספרים"[8]. אך דעת הרוב היא שלמוד תנ"ך הוא חובה על כל הילדים בלי יוצא מן הכלל. „הנער כשיתחיל ללמוד מקרא לא יזוז עד גמר תורה, נביאים וכתובים היטב היטב". זוהי דרישת הגאון בעל השל"ה[9] שמצאה לה תומכים רבים. אחיו ר' יעקב קורא בצוואתו מנהמת לבו: „אנה נוליך את חרפתנו, שאין

1. עי' על זה בארוכה במאמרי „לתולדות החנוך בארץ ישראל", בספר השנה של אגודת הסופרים, תל־אביב תרפ"ג, עמ' 42—57.
2. „כיצד סדר משנה", מקורות עמ' צא.
3. ממנהגי צפת בזמן מהרי"י קארו וחבריו, עי' בספרו של רש"ז שכטר Studies in Judaism, second series עמ' 217 ועי"ש גם עמ' 294.
4. כדרך האיטלקים והספרדים. 5. כמנהג אשכנז, פולין וליטא.
6. כגון ת"ת הספרדים המפורסם שבאמשטרדם.
7. בס' הזכרונות (חמו"ד, ולפי בן־יעקב נדפס בפראג לפני שנת — ת"א) דף עא עמ' ב'.
8. זוהי דעת בעל „עוללות אפרים". דעת מהר"ל בענין זה לא הוברררה ועי' גם בדברי בעל „יוסף אומץ", מקורות עמ' פד.
9. עי' מקורות עמ' פח.

הלמוד אין בהם מתום". אף הוא קובל על הדרך הנהוגה בלמוד המקרא ללמוד „כמה פסוקים מפרשה בראשית, ואחר כך לשבוע הבא כמה פסוקים מפרשת נח, ואינו מלמדו כי אם פרוש המלות ולא פירוש חבור הפסוקים, ואף אם ילמוד עמו כל הפרשה לא ילמוד עמו חבור הענינים... וכל מה שלמד מקרא אין בלמוד ההוא שום למוד של תורה, אלא למוד הלשון לבד, שלמדו לדבר בלשון הקודש, כי לא יזכור כי אם פירוש המלות". לאחר שלמד הנער קצת מקרא מתחילין עמו גמרא אף ש„עדיין אינו יודע לא אחדות ה' ולא קבלת עול יראתו". „גם כי מלמדו גמרא הוא מלמדו מסכתות אשר אין לו עדיין צורך בידיעתם, כמו ערובין, חולין ודומנתן. ואחרי עבור ה„זמן" הכל נשכח ולא נשאר בזכרונו כלום מכל מה שלמד, ואינו מקבל כי אם שטת התלמוד, אבל לא ידיעת שום מצוה לעשותה כתקונה ולא שום מוסר אשר הנער צריך אליו". הרי שגם התכלית הדתית אינה מושגת כהונן בדרך הלמוד הנהוגה.

קובל הוא גם על העדר מדות טובות ונמוסים נאים אצל בני הנעורים. יש למוד אבל אין חנוך במעשים טובים. „המלמדים בדורות הללו אינם מקפידים כי אם על קבלת שכרם, ואינו חושש כי אם להשלים עמו חוקו... אבל אינו חושש ללמדו לא יראת שמים ולא מוסר ולא דרך ארץ, על כן רוב הנערים בצאתם לחפש לביתם תבקע הארץ לקולם. פני זקן לא ישאו, גם ביניהם [לבין עצמם] אין משא פנים, רק כעגלים ירקדו בלא תרבות ובלא דרך ארץ. על כן נעשה ההרגל בקצתם טבע, וגם כי יגדלו יהיו בועטים במוריהם ופני זקנים לא יהדרו, כי לא למד זה מרבו בנעוריו".

לשם תקנת החנוך מציגים מהר"ל וחבריו שורה של דרישות חשובות מאד:

א. ללמד את התורה על הסדר, „מבראשית עד לעיני כל ישראל"[1]. הלמוד צריך שיהיה על פי פשוטו של מקרא. וצריך להסביר לילד, כשיש לו כבר קצת הבנה, את עקרי הדינים שבתורה, כי למוד התורה צריך לשמש יסוד ללמוד המשנה. אין ללמוד פרוש רש"י עם ילדים קטנים שאינם מסוגלים עוד להבינו; „מנהג זה — ללמוד רש"י עם ילדים קטנים—נמשך ממלמדי תינוקות יושבי כפרים, שלא היו להם ספרים, והנהיגו הדבר לבלות ימי הנער באין מועיל אל הנער".

ב. „אחר שכבר למד כל המקרא ויבין במצוות השם, אז יש ללמדו משניות. תחלה אותן שנוהגין בדורות הללו, ואחריהם גם ממסכתות קדשים וטומאה וטהרה". למוד המשנה תופס מקום בראש בתכנית הלמודים של מהר"ל וחבריו. מהר"ל קורא תגר על „מעשי הדור הזה, שאין אף אחד משגיח על המשנה, בחשבו שלא יקרא רבי רק ע"י התלמוד..." ועל „בני ענרון השכל הרוצים לקנות התורה ועוזבין המשנה".

1. את דברי מהר"ל בענין זה מביא גם בעל „יוסף אומץ", בן דורו הצעיר של מהר"ל, ומוסיף: „אבל אני לא ראיתי מי שמקפיד על למוד כזה" (מקורות עמ' פד).

מצבו הירוד של החנוך — חשב למצא מרגוע לנפשו בהוצאת רוחו הנשבר על דבר זה בכל מקום שידו מגעת"[1].

דרישתם התקיפה של מהר"ל וחבריו היתה, להגיח ביסוד החנוך את סדרי־הלמוד שקבעו לנו חכמי המשנה: בן חמש שנים למקרא, בן עֶשר למשנה ובן חמש עשרה לגמרא, זאת אומרת, לשנות את הסדר הנהוג מן המסד עד הטפחות. בקרת חריפה מאד מותח מהר"ל על סדרי־הלמוד שנהג בזמנו: „...לפי מעוט השכל שיש לנו היה ראוי שיהיה הלמוד מסודר בתכלית... אבל בדורות אלו כל מה שאפשר להיות הפך הסדר הכל הוא אצלנו, וזה שכאשר הוא בן שמונה או תשע שנים מתחיל הנער הקטן גמרא, וכי ערך שֶׂכֶל זה ראוי אליו?... ובודאי השכל אשר אינו מתיחס אל האדם אין לו קיום אצל האדם... ואם כן מה ערך יש לנער אל הגמרא. והרי עקר התורה שיש לה קיום אצל האדם היא גירסא דינקותא, וכל זה הוא לבטלה כאשר יקנה הקטן בשנים דבר שאינו מתיחס אל שכלו, ואי אפשר שיהיה קיום אל דבר שאין ערך ואינו מתיחס אל שכלו, לכך גירסא דינקותא אינה מועילה, כמו שנראה לעינים, ובשביל כך אין אצלם מן התורה מאומה"[2]. „הראשונים הם הלכו נתיבות יושר... ועתה בדור הפחות הזה סרו מהדרך הישר... בדורות הראשונים נתנו גבולות ועתים להנך נער ע"פ דרכו: בן חמש למקרא, בן עשר למשנה, בן ט"ו לתלמוד, והכל כדי לתת לנער משא כאשר יוכל שאת לפי טבעו... אך הטפשים בארצות אלו מלמדים עם הנער מקרא מעט מן הפרשה ומפסיקין ומתחילין בשבוע אחר פרשה שניה... וכאשר נעתק מן המקרא מאומה לא ישא בידו, יציאתו כביאתו... ויש שמעתיקין אותו מיד אל הגמרא, יצפצף הנער בקול דברים לבד, ותמונת הפשט לא ידע להבין... וכאשר יגדל הנער ואז יתגבר שכלו קצת מעתיק אותו אל למוד התוספות, ובסכלות דעתו [יחשוב] כי למוד הגמרא וההלכה הוא הועיל לו, והאנשים האלה הוכו בסנורים, אין זה רק כי שכל הנער גדל מעצמו, אבל שיהיה מוסיף בשכלו ממה שהלעיטוהו דבר שאין ראוי לו ואינו לפי ערך שכלו זה אי אפשר, ואין ספק שאם היה הולך בלא תורה והתחיל ללמוד — בזמן מועט יגיע למה שעסק זה מהתחלתו".

בקֹרת חריפה ומקיפה כזאת על כל שטת החנוך לא נשמעה לפני ימיו של מהר"ל. „מיום עמדו על דעתו נתן אל לבו מעשה הדור בהנהגת התורה והלמוד ולא ישרו בעיניו, באמרו: לא זו הדרך אשר הלכו בה אבותינו וקדמונינו...". הוא השפיע מרוחו על בן עירו הגאון ר' אפרים לונטשיץ, בעל „עוללות אפרים", שנחשב לגדול הדרשנים והמוכיחים שבדור[3], ואף ר' אפרים מוצא ש„בכל דרכי

1. בספרו „תפארת ישראל" פרק נו, מקורות עמ' מט.
2. „תפארת ישראל" פרק נ"ו, מקורות עמ' מז.
3. ראשי ועד ארבע ארצות סייעו בידו להדפיס את חבוריו (עי' הקדמת ספרו „כלי יקר").

במספר הקבוע לחדרו, לקח לו ילדים בני גילים שונים. מכאן גם מקור להתחרות המלמדים, שעברה לעתים קרובות את תגבול הנאות, לחנופה שהיו מחניפים את הורי התלמידים, ולעוד קלקולים רבים.

למראה הקלקולים האלה התעוררו — במאה הרביעית לאלף זה — יחידי הסגולה מגדולי הרבנים והמוכיחים שבדור לשים להם קץ ולהכניס תקונים גדולים בתכנית הלמודים. אפשר גם כן שהשאיפה לזה באה במדה ידועה ע״י המגע והמשא התכוף שבאו בו אז יהודי אשכנז ופולין עם יהודי איטליא וספרד. מלבד סוחרים שהיו באים מארץ לארץ לרגלי מסחרם היו מחברים רבים באים מפולין ואשכנז לאיטליא למען הדפיס את ספריהם בבתי הדפוס המפוארים אשר בויניציא ושאר ערי איטליא. צעירים בעלי כשרון היו נודדים מארצות מולדתם לאיטליא, בכדי ללמוד בבתי מדרשיה העליונים את חכמת הרפואה, והם חוזרים אחר כך לביתם מעוטרים בכתר הרפואה וחדורים ברוח ההשכלה. ומצד אחר באו לעתים קרובות יהודים איטלקים לקהלות פולין ואשכנז לשמש בהן במשרת רופא או ללמוד תורה בישיבותיהן המפורסמות. גם גולי ספרד ופורטוגל באו במספר ידוע, קטן אמנם, לאשכנז ופולין [1], וביאתם עשתה רושם. הרבה מהם היו אנשי המעלה והיו מכובדים מאד בעיני אחיהם האשכנזים. השכלתם הרחבה ונמוסיהם הנאים העידו על חנוך מעולה ותכנית למודים השונה לטובה מזו הנהוגה בפולין ואשכנז, ובלב המשכילים שביהודי הארצות האלה נולדה השאיפה לקבל מהם את הטוב והיפה ולהדמות אליהם. מהר״ל בא אמנם להכרת הצורך בתקונים לא ע״י השפעה מן הצד כי אם מהשקפה מוסרית עמוקה, אולם אחדים מן הלוקחים חלק בתנועת התקונים מראים באצבע על דרכי החנוך של יהודי איטליא וספרד, וגם ארץ־ישראל.

בראש תנועת התקונים עומד הגאון המפורסם מהר״ל מפראג, אישיות נפלאה וכבירה המעוטרת בזר של כמה וכמה אגדות יפות. ופראג שמשה מעין מרכז לתנועה זו אף אחרי פטירתו. מהר״ל נכנס בעובי הקורה ואחריו נמשכו הגאונים: ר׳ חיים אחיו, אב״ד בפרידברג ומחבר כמה ספרים; ר׳ שלמה אפרים לונטשיץ, בעל „עוללות אפרים", שהיה דרשן בפראג בימיו של מהר״ל ואחר פטירת מהר״ל נתמנה גם לאב״ד במקומו; ר׳ ישעיהו הורוויץ, בעל השל״ה, ששמש גם כן ברבנות פראג, ורבים אחרים.

בדברים חוצבים להבות אש מדבר מהר״ל בספריו הרבים על קלקולי החנוך ועל התקונים הגדולים הצריכים להעשות, כי „לגודל שברון רוחו בקרבו — על

1. עי׳ פרופ. מ. בלבן: Skizzen u. Studien zur Geschichte der Juden in Polen עמ׳ 10—11 על יהודי פורטוגל או לבוב וזמושץ במחציתה השניה של המאה הט״ז, ויחידים שרידים באו גם לקהלות לובלין, קראקא, פוזנא, פראג ועוד, וידיעות ע״ז מפוזרות בספרים רבים, ואין כאן המקום להאריך בזה.

הוא מכניס את הילד לתוך החיים הדתיים ולעולמם של הגדולים. הרי זוהי הפרשה שקורין בה בתורה בבית־הכנסת, ואבא עובר עליה בערב שבת שנים מקרא ואחד תרגום ואמא קוראה בה בשבת ב„טייטש־חומש" ומספרת לילדיה ספורי אגדות הקשורים בה. דרשן כי יבא יסמיך דרשתו על פרשת השבוע, והיא נלמדת ביום השבת בבית־המדרש עם פרוש רש"י ושאר מפרשים. הגדולים מקפחים בה זה את זה במקראות סתומים ובפשטים, ועל פיה רשמו את הזמן באגרות ובכתבי־מסחר. אולם בשטת־למודים זו היתה גם מגרעת גדולה: הילדים המתחילים את התורה היו לומדים אותה בשנים הראשונות למקוטעים, בתחלה למדו בכל שבוע עד שני, ואחר כך עד שלישי ורביעי, עד שגדלו הילדים ולמדו בכל שבוע את הפרשה כולה, אולם גם אז נשמטו הפרשיות שחלו בימי „בין־הזמנים". מהר"ל קורא תגר על שטה זו, וכותב: „המפשים בארצות אלו מלמדים את הנער מקרא מעט מן הפרשה, ומפסיקין ומתחילין בשבוע אחר פרשה שניה ולומדין קצת מן הפרשה, ובכלות השנה לא ידע הנער, כי נשכח ממנו הראשונים ואז יחזור בשנה שניה... וכאשר נעתק מן המקרא מאומה לא ישא בידו, יציאתו כביאתו"[1].

את המשנה, שלפי סדר הלמודים שאנו מוצאים במס' אבות יש להקדיש לה חמש שנים רצופות, לא למדו בחדר כלל, ובמקומות שנלמדה לא למדו רק פרקים מועטים: „למדין במסכת ברכות פרק אחד או שנים ומתחילין מיד גמרא"[2]. הילדים עברו מלמוד החומש עם פרש"י ישר ללמוד הגמרא. מובן מאליו, שילדים בני שמונה או תשע, שלא למדו עוד את התורה כהוגן, אינם מסוגלים להבין את סוגיות התלמוד, אבל המלמד המחניף לאבות הילדים אומר להם: „טוב שילמוד בנך פלפול הגמרא, בו יעלה מעלה, והיה לתהלה ולתפארת לך ולבניך עד עולם, ומלמדים את הנערים לצפצף, כעוף המצפצף ואינו יודע מה"[3]. ואחר שלמד הילד גמרא שנה או שנתים התחילו ללמדו תוספות, וזה בזמן שמוחו של הילד עודנו רופס ואינו יכול להבין את הנלמד על בוריו.

חוץ מן הלקויים שבתכנית הלמודים לקויים היו גם הסדרים שהיו נהוגים בחדר. הגורם העקרי ללקוי הסדרים היה מה שלמדו בו תלמידים בני גיל שונה. ברוב החדרים היו כתות אחדות ומלמד אחד היה צריך לטפל בכולן. „כל מלמד יש לו לפחות עשרים נערים ובתוכם ג' או ד' שלומדים גפ"ת, וב' או ג' שלומדין חצי הלכות[4] ועוד ב' או ג' שלומדין מקרא או משנה. נמצא שכל ראש מלמד יפרד והיה לארבעה ראשים"[5]. מגרעת זו דבקה בחדר מפני שהיה מוסד פרטי, קנינו של המלמד. המלמד לא קבל שכרו מקופת הקהלה או חברת ת"ת — כנהוג אצל הספרדים — כי אם מאבות התלמידים. וכשלא השיג המלמד ילדים בני גיל אחד

1. שם עמ' מ"ו. 2. כיצד סדר משנת, שם עמ' פו. 3. שם עמ' צא.
4. התחלת גמרא וסוגיות מקוטעות. 5. שם עמ' פו.

החשבון, ואלגֶבּרה רויירזין". „מי שהרגיש צורך—למד חשבון מפי ספרים, וספרות עברית בחשבון היתה מצויה בידי הרבים" 1. ללמודי מדעים אחרים לא היה מקום כלל. גם למוד הלשון העברית הוזנח, ולדקדוקה לא הושם לב. ידיעת המלמדים בלשון היתה קלושה מאד, „ולא זו בלבד שלא ידעו פירוש המלות ושמוש הלשון, אלא אף זו שאינם יודעים קריאת המלות בדגש ורפה, ונע ונח, וכיוצא באלה" [2]. ר' חיים ב"ר בצלאל, אחי מהר"ל מפראג, כותב שבדורו „נשתכחה חכמת הלשון לגמרי, ובפרט במדינת אשכנז, ודברי הספרים האלה—ספרי הדקדוק—כחתומים... והדבר הזה כדי בזיון וקצף נגד השרים והעמים", כי חכמי הגויים שהתחילו. מימות רייכלין ואילך, להתעסק בחקירת הלשון העברית היו לועגים על היהודים ואומרים: „כל העם הזה מקצה הוכו בסנורים, נלאו למצא את הפתח, עשו זאת חוק ומשפט מן היום שלא ללמד את נערי בני ישראל דקדוק לשון הקודש" [3]. ורק „יחידי סגולה אחר שמלאו כרסם מלחם התלמוד למדו גם את חכמת הלשון בכלל שאר החכמות, גם חברו ספרים על זה..."

אף למוד המקרא, שתפס מקום מרכזי בתקופות הקודמות וביחוד בימי המשנה והתלמוד, נצטמצם מאד בחדר. ר' יהודה בן הרא"ש מזהיר בצואתו את בניו „שיקבעו עתים ללמוד הפסוק בדקדוק ופירוש" ומוסיף: „ולפי שבקטנותי לא למדתי אותו — לפי שלא הורגלו ללמדו באשכנז — לא יכולתי ללמדו כאן (בספרד)" [4]. ר' יוסף יוזפא האן קובל על זה ש„בדורותינו יש כמה רבנים שלא ראו המקרא מימיהם" [5]. בחדר־החומש תפס החומש את כל הזמן, וגם צעיר היה הילד ועוד לא הגיע לגיל של הבנת הנביאים והכתובים כהוגן, ובחדר־הגמרא הוקדש זמן מועט מאד ללמוד המקרא וגם הוא נתפס ברובו ע"י החזרה על פרשת השבוע. באופן זה עברו הילדים לכל היותר רק על ספרי הנביאים הראשונים, ולנביאים אחרונים וכתובים לא הגיעו כל עקר. בהיות הילד בן שמונה או בן תשע התחיל בלמוד הגמרא, ומאותו זמן ואילך נעשתה הגמרא עקר וכל שאר הלמודים טפלים לה.

גם למוד החומש, אף שהוקדש לו זמן רב בערך, לא השביע רצון. בלמוד הפרשה נהג סדר הלמוד לשבועות: בכל שבוע למדו את פרשת השבוע, את הסדרא. בכל תפוצות ישראל למדו איפוא הילדים אותה הפרשה שבה קראו בתורה בשבת ובשני וחמישי. וילד כי יבוא מעיר אחרת יכול הוא להכנס תיכף לכתה המתאימה לו, וימצאנה עומדת באותה הפרשה עצמה שלמד לפני צאתו לדרך, ולהמשיך עמה את למודו. למוד פרשת השבוע עם הילדים יש לו יתרון רב, כי

1. ראי"ם ליפשיץ, „התקופה" כרך ז' עמ' 340.

2. מדברי ר' שבתי סופר, עי' במקורות שבכרך זה עמ' ע"ג.

3. שם עמ' פ"ג—פ"ד. 4. שם עמ' כ"ו. 5. שם עמ' פ'.

בתחלת המאה הרביעית לאלף זה נולד באיטליה גם הרעיון ליסד אוניברסיטה עברית שבה ילמדו את למודי היהדות במדה רחבה, כגון תנ״ך ומפרשים, תלמוד ופוסקים, פילוסופיה ודקדוק הלשון העברית, ואת מקצועות המדע הכללי, ואלה אשר יהיו בקיאים בלשון לאטינו יקראו בספרי החכמה, הגיון, פילוסופיה ורפואה, ויבינו בהם מדרגה אחר מדרגה, באופן שכל מי שירצה להעשות רופא לא יצטרך לבלות כל ימיו ושנותיו בסטודיאו בין הגויים... רק יתלמד בזה במעט בכל הצריך, ובימים אחדים שישב אחר כך בסטודיאו יגיע לסמיכה[1] בעזר השם. וגם מזה יוכל ללכת בפראקטיקה עם רופאים מומחים יהודים ונוצרים. ואף הבלתי יודעים עדיין לשון לאטינו יקראו החכמות בלשון הקודש, שכבר הועתקו בלשוננו, וירויחו זמנם, כי עקר החכמה היא בענינים לא בלשונות". שנות הלמוד נקבעו לחמש. מעוררי הרעיון הגדול הזה היו ר׳ דוד פרובינצאלי ממנטובה ובנו ר׳ אברהם, שניהם מחשובי החכמים שבדור. באגרת שנדפסה בט׳ ניסן שכ״ד[2] ונשלחה לכל קהלות איטליא הם מבארים את הטעמים והנמוקים שעוררום לזה, וכן הם מציעים את תכנית הלמודים. באוני־ברסיטאות האיטלקיות, ביחוד בפדואה, למדו אז יהודים רבים, מבני איטליא וחוצה לה, ומאות בשנים הוציאה איטליא רופאים גם לקהלות ישראל אשר באשכנז ופולין[3]. לא ה„נומרוס קלאוזוס" עורר איפוא את המציעים לגשת ליסוד האוניברסיטה, כי אם טעמים אחרים לגמרי: יש לחוש שהצעירים הלומדים בסטודיאו בין הגויים ילמדו ממעשיהם. גם „התורה הוגרת שק בהיותם מברכים על הטפלה ופוטרים את העקר", שוקדים על החכמות החיצוניות ומזניחים את למוד התורה. אבל באוניברסיטה עברית יתפסו למודי היהדות מקום בראש. אף הגאוה הלאומית דברה מתוך גרונם של המציעים: „למה נגרע מכל האומות אשר יש להם אהל מועד בשבת תחכמוני ומקום מוכן ללמוד החכמות והנמוסים... הלא גם בנו דבר ה׳".

רעיון זה של יסוד אוניברסיטה עברית יכול היה להולד רק באיטליא. בדרכי החנוך ובתנאי־החיים והיחוסים החברותיים ששררו אז באשכנז ובפולין אי אפשר היה כלל להעלותו על הלב.

נתבונן איפוא עתה למצב החנוך באשכנז ופולין באותו זמן.

בתכנית הלמודים של יהודי אשכנז ופולין אין זכר ללמודי חול. יש מקומות שלמדו בהם מעט חשבון, „אבל עד החלוק לא באו, ותשבורת היתה מסודות

1. להסמך בתואר רופא או פילוסוף.

2. מדפוס זה נשאר רק אקסמפלר אחד וחזר והדפיסו ר׳ שלמה זלמן חיים הלברשטם ז״ל ב„הלבנון" שנה ה׳, ותודפס שוב בכרך ב׳ מספרנו זה.

3. עי׳ מאמרו של ד״ר ל. לוין ביאהרבוך ד. יוד. ליט. גיז. כרך ט׳ עמ׳ 367—420 על רופאי ישראל בפולין וביחוד שם עמ׳ 378—379, ומקורות אחרים מעידים כזאת גם על הרבה רופאים יהודים באשכנז.

הספרות האיטלקית היפה היתה נפוצה בין בני—וביחוד בין בנות—ישראל באיטליא. אותו מחבר קובל על „החבורים הזרים שחברום קלי עולם... המדברים מאהבת נשים בלא מתג ורסן של ענות חן והצנע לכת', שמצאו להם מהלכים גם בבתי ישראל. רבים מן החבורים האלה נדונו לשרפה מטעם הכהונה הקתולית, אך „לא עלה בידה לאבד מארץ זכרם לגמרי, כי רבה רעת האדם. מי יחוש ומי לא יחוש לדינא דמלכותא, כי אין מחסור ללא יראיו"[1].

בתכנית הלמודים נכנסו גם זמרה, נגון ורקוד. אמנם למודים אלה לא נלמדו, כנראה, בבתי הספר ובתי התית, אך כל יהודי משכיל או אמיד פחות או יותר השתדל ללמדם לבניו ובנותיו עיי מורים פרטיים[2]. בין פרנסותיו של ר' יהודה אריה מודינא אנו מוצאים, מלבד חבור קומדיות ואמון המשחקים על הבמה, גם את למוד המוסיקה לנערים[3]. גם חתנו של ר' יעקב לוי היה מורה לרקוד ולנגון, וזו היתה פרנסתו[4]. בגיטו הויניציאני הוקם עיי יהודי תיאטרון ורבו המבקרים בו, „אנשים ונשים וטף... קטן וגדול שם הוא...'. על זה רעמו פנים גדולי הרבנים כר' שמואל אבוהב וחבריו[5], ויש לחשוב שעלה בידם לבטלו. היהודים היו רגילים לבקר בתיאטראות וקרקסאות של גויים[6] עוד קודם לזה, אך לידי הקמת תיאטרון קבוע בגיטו לא הגיעו עד אותו זמן. עובדה כזו היתה אפשרית בכל אופן רק באיטליא, ארץ שבה יכול היה רב יהודי כריא מודינא לבקר את „הצחוקות הגדולות' שעשו הגויים בימי בין המצרים ואיש לא יכהה בו[7].

---

1. „כסאית לבית דוד' שם. המחבר מיעץ שילמדו איטלקית רק הבנים ולא הבנות. ראוי להביא בזה תשובת ר' שבתי באר, שו"ת „באר עשק' (ויניציאה תל"ד) ס"י ק"א, ע"ד ריב שנפל בין מלמד ובעל הבית. בעה"ב טוען בין שאר הדברים על „שלא רצה המלמד ללמד לתלמידיו כתב לשון הקודש ולשון נצרי כמו שנתחייב..', והמלמד משיב „שהיה עסוק להסביר להם הלכות וא"נו יכול ללמדם הכתב'. הרב משיב שבענייני מלמדים צריך להתנהג כפי מנהגי העיר וכפי תנאם „ואם מנהג עירם כמנהג שאר מקומות איטליא שמנהג המלמד ללמד גם כן הכתב—ודאי שאין בדברי המלמד כלום, וחייב המלמד ליקח ולחלק שנותיו ליומי'.

2. עי' „חיי יהודה' עמ' 17: „גם לנגן, לשיר, לרקד, לכתוב ולשנן לאטין למדתי מעט', והוא אז כבן עשר. ועי"ש גם עמ' 31.

3. שם עמ' 64. ואף ר' דוד ן' יחייא כותב: „וכן לא הייתי חייב ללמדם רק תלמוד ולמרהים דקדוק ומלאכת השיר והנגון' Hebrew Union College Annual I, 621.

4. שם עמ' 33. גם בתקנה שתקנו בפיראררה בשנת תקנ"א „שלא לחול במחולות אנשים ונשים יחד, רק איש ואשתו, אב ובתו, אח ואחות, והמלמד עמהן' (עי' עקרי הד"ט ליו"ד, כלל כ"ה) הכונה למלמד הרקוד.

5. עי' שו"ת „דבר שמואל' סי' ד'.

6. עי' בלוי במבואו לכתבי ריא"ם עמ' 153.

7. לחוצאת המשחקים „קבלו גם מאת היהודים מעות לא מעט, כי גם הם יהנו בחוש הראות'. (כתבי ריא"ם סס' קכ"ב).

ונמוסיהם הנאים הביאו עמם גם למקומות מגוריהם החדשים. בתי הת״ת של הספרדים באמשטרדם, שאלוניקי והמבורג היו משמשים מופת ודוגמא לכל החדרים ובתי הת״ת שבכל הארצות, בסדריהם הטובים ובתכנית הלמודים שנקבעה בהם[1].

דרכי החנוך של היהודים האיטלקים דומים בהרבה לדרכי החנוך של הספרדים. גם באיטליא הקדישו זמן רב ללמוד המקרא, שקדו על הלשון העברית וכתבו בסגנון יפה. השקידה על למוד המקרא והלשון העברית גדלה עוד יותר אחרי שיצאה בשנות שי״ד–שי״ט הגזרה על שרפת התלמוד בכל איטליא, וכל יהודי שמצאו אצלו מסכת מן התלמוד נענש עונש חמור. על ההשפעה, שהשפיעה שרפת התלמוד על חנוכם של יהודי איטליא, כבר עמד אחד המחברים שחי בסוף המאה הרביעית לאלף זה. הוא כותב: „בגלילותינו אלה אין הרשות נתונה מאדוני הארץ להחזיק תלמודנו בידנו... בגלל הדבר הזה יש שהות ביום ועונות מהפנאי להתמיד הלמוד במקראי קודש ודקדוקי הלשון, ואף גם לחכמות בחוץ״[2]. רבים מבני הנעורים השתדלו גם ללמוד את „מלאכת השיר״, וספרים נתחברו בכדי להקל על המשוררים והחרוזנים למצא את החרוז הנדרש להם[3].

הלשון האיטלקית היתה שגורה בפי יהודי איטליא, ודברו בה צחות. הדרשנים הגדולים, כר׳ יהודה מוסקטו, ר׳ יהודה אריה מודינא וחבריהם, היו דורשים בבתי הכנסת באיטלקית צחה, ולשמוע את דרשותיהם היו באים גם נוצרים רבים ממרום עם הארץ[4]. בלשון זו היו משתמשים כל שדרות העם בדבור ולאט לאט התחילו להשתמש בה גם בכתב. השמוש בכתב התפשט ביחוד במאה הרביעית לאלף זה ודחק יותר ויותר את רגלי העברית גם בפנה המיוחדת לה. אחד המחברים מבני הדור[5] קורא תגר על זה ש„הלשון הנכרי היה לראש והעברי לזנב״. הוא כותב: „בגלילותינו אלה הכל נכתב ונחתם בלישנא אחרינא ולא בלישנא קדישא... ואין לך אדם שאין מכתביו, פנקסיו, כתביו וחשבונותיו כתובים בלשון אחרת, כאלו לא היום ולא מעולם איש יהודי היה״. ספרי הנוטאריונים והפרוטוקולים של הקהלה הרומאית כתובים עד שנת 1577 עברית, אולם משנה זו ואילך הם כתובים ע״פ רוב איטלקית[6].

---

1. עי׳ בכרך זה עמ׳ ע׳, קנ״ה, קנ״ו, ועוד.
2. ר׳ יהודה עשהאל מה־טוב בספרו „כסאות לבית דוד״ ד׳ צ״ד ע״ב.
3. כגון ס׳ „יד חרוזים״ לר׳ גרשם חפץ.
4. רי״א מודינא בספרו „חיי יהודה״ עמ׳ 25: „וגם אחים וגלחים ושרים רבים ונכבדים באים לשמוע.. משבחים ומפארים״. גם ר׳ דוד ן׳ יחייא, ששמש ברבנות בניאפולי בשנות רצ״א–רצ״ח, כותב: „ודרשותי התמידו עד כי חכמי האחים (Fratres) הגויים היו באים אליהן פעמים הרבה״ (Hebrew Union College Annual 1, 617).
5. „כסאות לבית דוד״ א–ב עמ׳ כ״ד.
6. ר״א ברלינר: „היהודים ברומא״ (בתרגום העברי) עמ׳ 122. מפרוטוקולים אלה נשמרים עד היום, בארכיון העירוני, עשרים כרכים משנות 1536–1620.

את בניכם הנינון, ואתם בכל ימיכם חייבים הבכיה וההספד?׳. והתשובה היתה: „נפש מי סובלת שלא תתפתה למה שרואה בשכניה׳[1].

גם בספורט עסקו צעירי היהודים בחשק רב. אותו מלך שואל: „ולמה תלמדו את בניכם האישגרימה[2] ואין אתם יוצאים למלחמה?׳. לפנים, בימי שלטון הערבים בספרד, היו גם היהודים משתתפים בצבאות הלוחמים ומראים נפלאות[3], ואף שבצבאות הנוצרים לא השתתפו היהודים בהמון — שרי־צבא וחיילים יהודים במספר לא רב נמצאו בספרד תמיד — בכל זאת היתה עוד על החרב גאותם. חכמי ישראל מתנצלים לפני המלך בעד „הבחורים והנערים אשר לא יספיק כח להכניעם, ואין בהם תבונה להשמר ממה שאינו ראוי׳.

את הלשון העברית טפחו יהודי ספרד באהבה רבה ושקדו על דקדוקה. גם בלמוד המקרא היו עוסקים בשקידה. בתכנית הלמודים תפס התנ״ך מקום חשוב מאד. אמנם כמאת שנה לפני הגרוש „נתפשט גם בספרד החולי׳ של התרשלות בלמוד המקרא׳, וחולי זה בא להם מצרפת ואשכנז[4], ואעפ״כ עלו יהודי ספרד בידיעת המקרא על יהודי פולין ואשכנז כמו שעלו עליהם בידיעת הלשון העברית ודקדוקה[5].

בתי־ספריהם של יהודי ספרד הצטיינו בסדריהם הטובים, ובניניהם ביפים ונקיונם[6]. ואף אחר שגלו מספרד ועברו עליהם צרות רבות עוד הקפידו על הסדר ועל היופי. כי לכל מקום שגלו יהודי ספרד גלתה שכינה עמהם. את השכלתם

---

1. „שבט יהודה׳, הוצ׳ ווינר עמ׳ 26.

2. esgrima, הדעת להלחם בחרבות ורמחים.

3. עי׳ גם „אור זרוע׳ ח״א סי׳ תרצ״ג: „כמו שנהוג עדיין בארץ ספרד, שישראלים הולכים עם המלך להלחם׳.

4. ר׳ פרופיאט דוראן בהקדמתו לספרו „מעשה אפוד׳ עמ׳ 14.

5. יהודי ספרד חשבו את יהודי אשכנז לנלעגי לשון. ר׳ יצחק אברבנאל כותב בתשובותיו לר׳ שאול הכהן מקנדיא: „ולשון חכמים דבר דבור על אופניו ימהר לדבר צחות לשון בל יכון בארץ אשכנז אשר ממנה חוצבת, ולא בפי רבניה אם שלמים וכן רבים המה התחת לשונם עמל ואון ולעג לשון אין בינה׳. גם ר׳ יהושע צונצין, בעל שו״ת „נחלה ליהושע׳, כותב ש„כל האשכנזים בטבעם הם עלגי שפה כבדי פה וכבדי לשון, ואין כח בהם לבטא בשפתים ולא לכתוב בקולמוס העוסק השוכן בתוך לבם׳ (הובאו דבריו ב„קורא הדורות׳ ד׳ ויניציאה, דף כ״ט עמ׳ א). ואף ר׳ יהודה עשהאל מה־טוב כותב בספרו „כבאות לבית דוד׳ (וירונה ת״ז), כשהוא מפליג בשבח סגנונו של בעל „עוללות אפרים׳: „ואשתומם על המראה להיותו אשכנזי ולא ספרדי׳. עי׳ במאמרו של א. ילינק ב„בכורים׳ שנה ב׳ (ווינא תרכ״ה) עמ׳ ב׳.

6. עי׳ בהקדמה לס׳ „מעשה אפוד׳ עמ׳ 13: „שיהיו מקומות העיון, רצוני בתי המדרש, יפי הבנין ונאים׳, וכן גם „שיהיה העיון בספרים היפים והנאים׳, כי חוץ ממה שזה מעורר ומוסיף את אהבת העיון הרי זה „מטיב את הזכרון גם כן, לפי שהעיון בצורות הנאות והפתוחים והציורים היפים מרחיב את הנפש ושיחזק את כחותיה׳.

וחברו בשפה זו ספרים רבים שיש להם חשיבות ממדרגה ראשונה ושמפיהם אנו חיים עד היום. הרבה מן הגאונים וגדולי הרבנים כתבו ערבית את תשובותיהם (אם פנו אליהם השואלים בשפה זו)[1] ואת פרושיהם לתלמוד, וכן גם ספרי פסקים. גם ספרי הדקדוק, ספרי השרשים של הלשון העברית ופרושי התנ״ך נכתבו ברובם הגדול ערבית[2]. סופרי הקהל וסופרי בתי־הדין היו משתמשים בה בכתיבת כל מיני שטרות, שטרי מכר ומתנה, צואה ואפוטרופסות וכו׳[3]. ואף אחר שנכבשה הארץ ברובה ע״י הנוצרים עוד למדו הרבה מן היהודים, ביחוד האמידים והמשכילים שבהם, את בניהם במשך דורות רבים[4] את הלשון הערבית, הפותחת שער לספרות עשירה שהעוסקים בכמה וכמה מקצועות מדעיים זקוקים לה. קשה היה, למשל, ללמוד רפואה בלי ידיעת הערבית. בלשון הספרדית אמנם לא יצרו היהודים ספרות מדעית עשירה כזו שיצרו בערבית, אך גם ידיעת הספרדית היתה רווחת, בזמן קצת יותר מאוחר, אצל כל יהודי ספרד, בין המוני העם ובין המשכילים. גם בה השתמשו הרבה בהנהגות הקהלות ובכתיבת החלטותיהן, „הסכמותיהן״ ותקנותיהן. בשפה זו דברו יהודי ספרד צחות מאות שנים אחרי שגלו מארצם, ואין צריך לומר בשבתם עוד על אדמתם.

ידוע גם כן שיהודי ספרד הרבו ללמוד את המדעים השונים כגון חשבון, רפואה, תכונה וכו׳, ואין צורך להאריך בדבר. מענין לדעת שדאגו לתת לבניהם ובנותיהם גם חנוך מוסיקלי. המלך אלפונזו שואל את חכמי ישראל: „למה תלמדו

---

1. עי׳ תשו״ג הוצ׳ הרכבי סי׳ שע״א: „וצוינו לכתוב תשובתה בלשון ההגריאים כאשר היא כתובה׳; בקטע מתשובה אחת לרב שרירא שנתפרסם ע״י ד״ר מאנן ב־*J. Q. R. n. s.* כרך י״א עמ׳ 463 אנו קוראים: „ולפום דשאלתון מן קדמנא בלשון ארמית כמנהגא דרבנן אף אנחנא נמי פקידנא למהוה תיובתיכון כן״. ויש גם שהשואלים מבקשים מאת הגאון ש„ישיב תשובתו בלשון ישמעאל כאשר הן—השאלות—כתובות׳ (שם).

2. עי׳ על כל זה בארוכה במבוא לספרו הגדול של שטיינשניידר Die arabische Literatur der Juden מעמ׳ XVII ואילך.

3. גם את השטרות כתבו בלשון ספרותית יפה: „לשון ערב שהורגלו סופרי ארצנו לכתוב בה שטרי הוראות והלואות ומקח וממכר וכל מיני חוזקין אינה הלשון שמדברים בה ההמון׳ רק „לשון ערב האמתי שנכתבו בו ספרי החכמות החיצוניות וחידות ערב ומליצותיהם׳ (שו״ת הרא״ש כלל נ״ה סי׳ ט׳).

4 עי׳ בהערה הקודמת. מתוך שו״ת הריב״ש סי׳ תנ״ב יוצא שגם בסוף המאה הי״ד היו סופרי הקהל אשר בארגוניה צריכים לדעת את הלשון על בוריה: „נפלאתי על קהל נכבד כמוהו (הוא קהל Teruel) ועדה כלם קדושים איך לא יתנו אל לבם לשכור להם סופר יודע ספר... כי באמת להיותי חס על כבודם לא אביתי להראות הקונדרס לאיש, זולתי בענין הצואה. הכתובה בלעגי שפה הראיתיה לנכבדים אשר פה הבקיאים בלשון ערבי... ולא הבינו דבר מן הצואה, להיותה מלאה שבושים״.

מעין מבוא.

סקירה קלה על פני המקורות המכונסים בכרך הזה תראה לנו שהמקורות מתרבים ביחוד מימי מהר״ל מפראג ואילך. עשירה בהם ביותר מאת השנים ש״מ—ת״מ (1580—1680). כשנעיין יפה בדברי מהר״ל וחבריו, תלמידיו ותלמידי תלמידיו, נעמוד על תנועה כבירה, תנועת־תקונים בחדר, שהתעוררה באותה תקופה בכח רב. תנועה זו, ששמה לה למטרה לתקן תקונים יסודיים בשטת הלמוד, שהיתה נהוגה אז, ולהעמיד את החדר על הגובה המתאים, ראויה לתשומת־לב מיוחדת. זהו פרק חשוב ומלא ענין בתולדות החנוך בישראל, וכדאי הוא שנתעכב עליו.

כדי להבין את דברי הבקרת החריפים שנשמעו מפי מהר״ל וחבריו, את התקונים שרצו להכנים בתכנית־הלמודים, עלינו לסקור סקירה קצרה על שטת הלמוד שנהגה אצל היהודים בארצות שונות.

בדרכי החנוך נבדלו יהודי אשכנז ופולין, והנגררים אחריהם, הבדל רב מיהודי ספרד ואיטליא. שאיפה אחת, יחידה ומיוחדת, היתה להם ליהודי אשכנז ופולין בחנוך בניהם: לעשותם יהודים כשרים — יודעי תורה ויראי־שמים, זהירים במצוות, בקלות כבחמורות, ומדקדקים בהן — ולאַהֵב עליהם שם שמים במדה כזו עד שיהיו מוכנים למסור, בעת הצורך, את נפשם על קדוש השם. למלוי שאיפה זו היו מכוונים כל הלמודים וכל ההתאמצויות, ועל מזבחה הקריבו קרבנות רבים. זו היתה אמנם גם שאיפתם הנאצלה של היהודים הספרדים והאיטלקים, אך לשאיפה עקרית זו נספלה עוד שאיפה אחת: שיהיו בניהם עומדים על דרגת־השכלה גבוהה למען יוכלו לעסוק באומניות החפשיות המפרנסות את בעליהן בכבוד, כגון חכמת הרפואה וכיוצא בה, או יתפסו מקום חשוב בספר המדינה והעולם. למוד המדעים השונים ולמוד שפת המדינה נחשב אצל רובם כדבר הכרחי ומובן מאליו.

יהודי ספרד נתנו לבניהם השכלה עברית וכללית רחבה. מלבד השפה העברית ודקדוקה למדו הילדים גם את שפת המדינה, ערבית או ספרדית, ושפה זו היתה השלטת בחיי הפרט והצבור. בשפה הערבית השתמשו, כידוע, לא רק לצרכי יום־יום כי אם יצרו בה גם ספרות גדולה ועשירה, רבת הערך ורבת המקצועות,

בבית־המדרש לרבנים בפארים; פרופ. ד״ר א. פריימאן, בפרנקפורט; ד״ר ה. ברנמן ופקידי בית־הספרים הלאומי בירושלם, שהמציאו לי את הספרים הדרושים בחביבות רבה והקלו עלי את השמוש בהם. כן עלי להודות לראש בית־הספרים באוכספורד, הפרופ. א. קוילי, על ההעתקות הפוטוגרפיות שנשלחו לי, ולפרופ. ש. דובנוב ששלח לי העתקה מתקנות הת״ת בשדה־לבן.

וטרם אצא מאת פני הקוראים הרוני פונה בבקשה אל כל אלה שתולדות עמנו וספרותו יקרות להם ויש בידם חומר נוסף על זה שהיה בידי — שיואילו בטובם לשלוח לי העתקה ממנו, או שישלחו לי את גופי הכתבים ואחזירם להם אחר שאשתמש בהם. ביחוד אני פונה אל כל החכמים המצויים אצלם כתבי־יד ואל הממונים על אוצרות הספרים וארכיוני הקהלות היודעים ע״ד מציאות פנקסים, ספרי תקנות ותעודות שונות שיש בהם מקורות נוגעים לתולדות החנוך בישראל באיזו ארץ שהיא — שיואילו להודיעני ע״ד זה (עפ״י הכתֹבת: ירושלים P. O. B. 500). כל החומר שיתוסף יודפס בכרך ב׳ בהכרת טובה ובהבאת כל מקור בשם האיש שימציאהו לי או יעירני עליו.

ג׳ שבט תרפ״ה, ירושלם. ש. א.

משפחת השל"ה זו אחר זו, אף שנכתבו בשלשה דורות, וע"י זה יצא שהקדמתי את דברי ר' שפטיל הורוויץ לזכרונותיו של ר' אשר הלוי, ויש שעשיתי כך מפני שמצאתי קשר פנימי בין קטעים אחדים. גם כשהעתקתי מפנקס מדינה או קהלה שבאו בו תקנות והחלטות מזמנים שונים, כגון פנקס ועד המדינה בליטא, או תקנות ניקולשבורג משנות תל"ו — תקט"ז, לא הפרדתי ביניהן ונתתי להן את המקום הראוי לפי זמן התקנות שבאו ראשונה בפנקס. אולם הסדר הכרונולוגי נשמר בכללו.

סדר זה יהא נוהג גם בכרך ב', אלא שבו יסודרו מקורות כל ארץ וארץ בפני עצמן, ספרד, למשל, לחוד ואיטליא לחוד. בכרך א' אי־אפשר היה לי לעשות כך מפני ערוב התחומין שבין צרפת לאשכנז, בין אשכנז לפולין ובין פולין לליטא. מהר"ל מפראג, בעל השל"ה, ורבים אחרים שהשתמשתי בספריהם, שמשו בכתר הרבנות במדינות אחדות, וקשה לזקוף את חבוריהם והשפעתם לזכותה של מדינה אחת ידועה. שטות החנוך וההוראה במדינות האמורות לא נבדלו כמעט זו מזו בשום דבר. מלמדי פולין וליטא הורו באשכנז ויתר ארצות המערב מאות בשנים באותן הדרכים שבהן הורו חבריהם שנשארו בארצות מולדתם.

מפני טעם זה עצמו הכנסתי לכרך זה גם את המקורות הנוגעים ליהודי אשכנז ופולין אשר בהולנד ואיטליא, ולא הכנסתי את המקורות ע"ד בית הת"ת של הספרדים בהמבורג. קצת ידיעות ע"ד דרכי החנוך של הספרדים באמשטרדם הובאו בכרך זה מפני שנכתבו ע"י מחברים מבני אשכנז ופולין שהציגו את הספרדים למופת לאחיהם האשכנזים.

בין המקורות אשר בכרך זה נמצאים כארבעים וחמשה מאלה שאסף ר"מ גידימן. את אלה שאין להם נגיעה ישרה לתולדות החנוך, וכן קצת לקוטים מספרי מוסר כתובים יהודית־אשכנזית, שאין בהם כל חדש בהיותם העתקות מספרים עבריים, כגון ס' „זיטטנבוך" — השמטתי. מפני נמוק זה גם קצרתי קטעים אחדים שגידימן האריך בהעתקתם.

את המקורות הכתובים יהודית־אשכנזית, או הכתובים בשפה בלולה מעברית ויהודית־אשכנזית, תרגמתי. עד כמה שאפשר השתדלתי להתקרב ללשון המקור ולהשאיר את הבטויים והחלקים העבריים שבהם ככתבם וכלשונם, בלי שנוי. תחלה היה ברעתי לתת בפנים את המקור ואת התרגום בשולי הגליון (כדרך שנדפס סי' מ' בעמ' כ"ה), אך רח"נ ביאליק חלק עלי בדבר זה ונקבעה הלכה כמותו. את סגנון המקורות לא הרשיתי לעצמי לתקן אפילו במקום שה"א לקוי ביותר או שיש בו שגיאות דקדוקיות. פזור האותיות בקצת מקומות הוא משלי.

כמה מן הספרים שהשתמשתי בהם לרגלי עבודתי הם יקרי המציאות ואין למצאם אלא באוצרות הספרים הגדולים. וכאן עלי להביע את תודתי העמוקה לידידי הרה"ח ר' אברהם בק, הממונה על בית־הספרים של האליאנס ותורה התלמוד

על תולדות החנוך בפרטיות יתרה. אבל גדולה היא זכותו של גידימן שעל ידי ספרו עורר תשומת לב מרובה למקצוע זה וגם הניח את אבן הפנה לחקירתו.

בשנת תרנ״א הוציא ד״ר גידימן את ספרו Quellenschriften zur Geschichte des Unterrichts u. d. Erziehung bei den deutschen Juden, Von den ältesten Zeiten bis auf Mendelssohn המשמש כעין חלק רביעי לספרו הקודם. בספר זה אסף גידימן מן הספרות הרבנית ומפנקסי הקהלות את הקטעים הנוגעים ברובם לתולדות החנוך והלמוד, אבל גם את הנוגעים לדרכי המוסר והצניעות, המדות והמעשים הטובים. קטעים אלה, כששים במספר, נאספו מתוך ספרי מחברים שונים שחיו בארצות צרפת, אשכנז, מורביה, בוהמיה ופולין ותורגמו ע״י ג. לגרמנית מבלי שנתן את המקור העברי בצדם — יוצאים מן הכלל חמשת הקטעים שפרסם מכתבי־יד, שנדפסו גם במקורם העברי — כי בספרו זה כוון המחבר בעקר אל הקוראים שאינם בני־ברית, להראות להם את מצב החנוך והמוסר אצל היהודים בימי הבינים, וגם לאלה מבני ברית שאינם יכולים לשאוב מן המקור. מרץ רב השקיע ג. באסיפת החומר הרב הזה, אולם הוא עצמו השב שעוד לא הגיע בזה אל השלמות. ואמנם עוד נשאר אחרי גידימן מקום להתגדר בו. חוץ מזה נתפרסמו קצת מקורות חדשים מכתבי־יד אחרי הופעת ספריו. והנה באתי למלא ולהשלים את אשר החל גידימן לעשות. ככל אשר השיגה ידי השתדלתי להתקרב אל השלמות, אך — אע״פ שעלתה בידי להגדיל את מספר המקורות פי שנים ושלשה — גם לי אין הבטחון שהגעתי אליה. אמנם מעטה היא התקוה שימצאו עוד מקורות חשובים בספרים שנדפסו, אולם כמה וכמה תעודות יקרות שמורות עוד בכתבי־יד, בארכיוני ופנקסי קהלות שונות ובאוצרות הספרים הגדולים, והן מחכות לידים חרוצות שיוציאון מאפלה לאורה.

בגשתי לעבודתי זו שמתי לי למטרה לכנס ולסדר את כל המקורות לתולדות החנוך בישראל מראשית ימי הבינים עד ראשית המאה הי״ט, הוא הזמן שבו מסתימת תקופה גדולה בתולדות החנוך העברי ומתחילה תקופה חדשה, תקופה שבה יורד ה„חדר״ לאט לאט מעל הבמה ועל מקומו בא בית־הספר עם תכנית־למודים חדשה. המקורות הבאים בסוף הכרך הזה נותנים לנו ציור ברור ממצב הדברים באותו זמן ומן המלחמה החזקה שהתנהלה בין החדש והישן. את המקורות הנוגעים לתולדות ביה״ס החדש לא הבאתי, כי הוא קובע פרק מיוחד לעצמו ואין לנו עסק בו במקום זה.

המקורות יצאו בשני כרכים. הכרך הראשון כולל את המקורות לתולדות החנוך בצרפת, אשכנז — אשכנז הגדולה הכוללת בתוכה גם את מורביה ובוהמיה — פולין וליטא. כ״ך ב׳ יקיף את ספרד, צרפת הדרומית, איטליא, וארצות המזרח וא״י בכללן. המקורות מסודרים בדרך כלל לפי הסדר הכרונולוגי. מסדר זה נטיתי רק במקרים ידועים כשנראה לי טעם בדבר. כך סדרתי את כל הצואות של בני

והוא הדין גם בנוגע לתקופה הארוכה שמאחרי חתימת התלמוד עד תקופת ההשכלה. על דרכי החנוך והלמוד בתקופה ארוכה זו, וביחוד מן המאה הי"ב ואילך, יש בספרותנו חומר חשוב ורב הענין, אלא שלא לֻקט ואֻסף בשלמות למקום אחד. אבותינו, אע"פ שהתורה היתה כל מעינם וחיי רוחם — בתי הישיבות ותלמודי־התורה עמדו במרכז עולמם וחובת־הלמוד הכללית הונהגה על ידם מאות בשנים לפני שהונהגה אצל כל אומה ולשון — לא כתבו ספרים מיוחדים על נושא זה. היתה מסרת ושטה שעברה מדור לדור, מאבות לבנים, ובספרי הפוסקים נקבעו גם הלכות תלמוד־תורה בסימנים וסעיפים כמסמרות נטועים. רק זעיר פה זעיר שם, בדרך אגב, אנו מוצאים ידיעות רבות־ערך על מצב החנוך בספרי השאלות־והתשובות, הפירושים על התורה והתלמוד, הדרוש והמוסר, וכן בהסכמות והקדמות לספרים, פנקסי קהלות וצואות וכו'. מועטים הם המקורות מראשית ימי הבינים, אך בה במדה שאנו מתקרבים אל הזמן החדש מתרבים המקורות יותר ויותר, וכל המקורות האלה טעונים כנוס. עבודת־כנוס זו דורשת מן העוסק בה אהבה ומסירות אל הענין וגם סבלנות רבה. עליו לעבור על כמה וכמה ספרים מכל מקצועות הספרות העתיקה, בתקוה מסופקת שימצא בהם דבר־מה נוגע לענינו. ויש ספרים רבים שלפי אומד הדעת יש למצוא בהם דברי חפץ בענין זה ואתה עובר עליהם מתחלתם עד סופם ואינך מוצא בהם את הדרוש לך, ויש ספר שלכאורה אין בו כל מקום לעניני החנוך ודוקא בו אתה מוצא פנינה יקרה, והנך שמח על המציאה שבאה לידך כמעט בהסח־הדעת.

התחלה ראשונה וצנועה בכנוס החומר נעשתה ע"י ר"א ילינק במאמרו „קורות סדר הלמוד" (נדפס ב„בכורים", שי"ל ע"י קלר, שנות א—ב, ווינא תרכ"ה — תרכ"ו). ואחריו בא הרב ד"ר מ. גידימן וחבר את ספרו החשוב, הגדול בכמות ובאיכות Geschichte des Erziehungswesens u. der Cultur der abendlandischen Jüden während des Mittelalters, בן שלשה חלקים, שתורגם לעברית ע"י א. ש. פרידברג בשם „התורה והחיים בארצות המערב בימי הבינים". בספר זה נמצא תאור נאמן מדרכי החנוך והלמוד בבתי־הספר ובישיבות אשר בצרפת, אשכנז ואיטליה. אולם כיון שהחנוך אינו אלא צד אחד של התרבות — אם כי צד חשוב מאד — וגידימן שם לו למטרה להעביר לפנינו את כל צדדי התרבות והחיים הפנימיים של היהודים בבית וברחוב, בשוק המסחר ובבית־הכנסת, את חיי המשפחה והקהלה, הנחושים וההזיות ועוד [1] — על כן לא היה יכול, כמובן מאליו, לעמוד בספרו זה

1. דברים אלה יכולים להאמר גם על ספרו של ברלינר Aus dem inneren Leben der deutschen Juden im Mittelalter שתורגם גם לעברית, וכן על ספרו החשוב של ישראל אברהמס Jewish Life in the Middle Ages שתורגם בקצור ע"י ד. ילין ונדפס ב„השלח" כרך ד'.

הקדמה.

עד ימינו אלה עוד לא נתחבר ספר שיכלול ויקיף את תולדות החנוך ודרכי הלמוד בישראל בכל הזמנים, מראשית היותו לעם עד זמננו זה, ובכל הארצות שבהן ישבו בני עמנו במספר גדול. אמנם יצאו כבר קצת ספרים העוסקים בתולדות החנוך בישראל, אך כל אחד מהם מקיף רק תקופה ידועה, — רובם עוסקים בתקופות המקרא והתלמוד[1].—וגם לאותה תקופה שהם עוסקים בה לא יצאו רוב המחברים ידי חובתם בשלמות. אנו מרגישים תיכף שהמחברים לא השתמשו בכל החומר הנמצא בספרותנו על נושא זה, אלא רק בחלק ממנו, חלק חשוב פחות או יותר, אבל רק חלק. כדי לאַפשר את כתיבתו של ספר מקיף במקצוע זה יש לאסוף מקודם את כל החומר הרב המפוזר ומפורד על פני כל ספרותנו הגדולה והרחבה. והן עד עתה לא נתכנס כנוס מלא ושלם אף החומר המצוי בתלמודים וספרות המדרשים. מספרם של מאמרי חז"ל הנוגעים לעניני החנוך ודרכי הלמוד עולים לאלפים והכנוס יפה להם. כנוס זה יֵראה לנו שגם אנחנו היהודים הכנסנו את חלקנו, וחלק יפה, למקצוע חשוב זה של התרבות האנושית ואין אנחנו דלים בו במדה שנדמה בסקירה ראשונה.

---

1. עי' עליהם בספרו של הרמן שטראק Einleitung in Talmud מהד' ה' עמ' 184, ועל הספרים שנרשמו שם יש להוסיף את מאמרו של י. י. וויסברג ב,האסיף' שנה ב' ואת ספרו של הרב הרמן גולנץ Pedagogics of the Talmud and that of modern times, London 1924. כן ימצא הקורא רשימה ביבליוגרפית של הספרות במקצוע זה בספרו של שטרסבורגר Geschichte der Erziehung und d. Unterrichts bei den Jsraeliten. Stutgart, 1885 p. p. 273—310. (ספר זה לא היה למראה עיני, כי לא השגתיו בירושלים).

לדברי ימי החנוך העברי בימי הבינים יש לציין את ספרו של ד"ר עמנואל גמרן Changing Conceptions in Jewish Education, New-Jork 1924 ח"א ואת מאמריהם של ההסטוריון ר"ש דובנוב על החנוך בפולין וליטא במאות הט"ז—הי"ח בספרו История евреевъ въ Россiи I, 320—335 ד"ר טשארני על החנוך בתקופת הגאונים ב,התקופה' כרכי י"ט—כ' ושל רא"ם ליפשיץ על ,החדר' ב,התקופה' כרך ז'. המאמר האחרון דן על נושא זה באופן מקיף ומברר ביחוד את דרכי־ההוראה שחיו נהוגים בחדר בכל תלמודים.

לזכר

נשמת מורי ורבי הגאון המפורסם

ר׳ אליעזר גורדון זצ״ל

אב״ד ור״מ בטלז, שהרביץ תורה כל

ימי חייו והעמיד תלמידים הרבה.

נפטר ד׳ אד״ר תר״ע. תנצב״ה.

מקורות
לתולדות החנוך בישראל

(מתחלת ימי־הבינים עד תקופת ההשכלה)

ערוכים בידי

שמחה אסף

כרך ראשון.

הוצאת „דביר" – תל־אביב.

תל־אביב, תרפ"ה.

דפוס קואופרטיבי „אחדות".